

БЕЗ ШКОЛЕ ШТА БИ МИ?!
ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ
ОД 19. ВЕКА ДО ДАНАС

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА ПЕДАГОГИЈУ И АНДРАГОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Библиотека „Зборници радова“
бр. 18

За издаваче

др Миле Бјелајац – проф. др Живка Крњаја

Главне и одговорне уреднице

проф. др Александра Илић Рајковић
др Сања Петровић Тодосијевић

Редакција

проф. др Недељко Трнавац, др Слободан Селинић, др Владан Јовановић,
проф. др Александар Тадић, проф. др Биљана Бодрошки Спариосу,
др Душица Малинић, мср Ђурђа Максимовић (секретарка редакције),
мср Милица Секуловић (секретарка редакције)

Рецензенткиње

проф. др Јована Милутиновић
проф. др Вера Спасеновић
др Ивана Добривојевић Томић
др Александра Вулетић

Лектура и коректура

Биљана Рацковић

Превод на енглески

Кристина Пинтар

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

Прелом и графички дизајн корица

Ђорђе Секерезовић

ISBN 978-86-7005-172-0

Штампање овог зборника помогло је Министарство просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА ПЕДАГОГИЈУ И АНДРАГОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ
ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Без школе шта би ми?!
**Огледи из историје образовања
у Србији и Југославији
од 19. века до данас**

БЕОГРАД, 2021.

САДРЖАЈ

Предговор	7
Увод	11

У 19. ВЕКУ

<i>Александра Илић Рајковић</i> ШКОЛСКА ОБАВЕЗА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ: ИЗМЕЂУ ПРОПИСА И ПРАКСЕ	23
---	----

<i>Наташа Вујисић Живковић</i> РАЗВОЈ НАДЗОРА НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА	63
---	----

<i>Љубинка Трговчевић</i> ПОЧЕЦИ ВИШЕГ ОБРАЗОВАЊА ДЕВОЈАКА У СВЕТУ И КОД НАС	89
---	----

<i>Ана Столић</i> ШКОЛОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ – РОДНА ПЕРСПЕКТИВА	111
--	-----

<i>Љиљана Станков</i> ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ – ПРВИХ СТО ГОДИНА	135
--	-----

<i>Јован Миљковић</i> ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ XIX ВЕКА	165
--	-----

У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ

<i>Ђурђа Максимовић</i> ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ШКОЛСТВА У КРАЉЕВИНИ СХС/КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941)	193
---	-----

<i>Зоран Јањетовић</i> ШКОЛСТВО НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1991.	219
---	-----

<i>Љубинка Шкодрић</i> ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.	261
--	-----

У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сања Петровић Тодосијевић
РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959. 285

Lada Duraković
„ZARJEVAJMO DRUGOVI, PRIJE SVAKOGA RADA“.
ZBORNO PJEVANJE U OSNOVNIM ŠKOLAMA
U HRVATSKOJ U RANOME PORAČU (1945–1960) 323

Милица Секуловић
ПРИЛОЗИ О РЕФОРМИ СРЕДЊОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА
У ЧАСОПИСИМА НАСТАВА И ВАСПИТАЊЕ
И ПЕДАГОШКИ РАД (1958–1970) 343

Срђан Милошевић
СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ПОЉОПРИВРЕДНУ
ДЕЛАТНОСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1952) 375

Драгомир Бонцић
РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1945–1990:
У ПОТРАЗИ ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ УНИВЕРЗИТЕТОМ 403

ШТА ЈЕ БИЛО ПОСЛЕ

Владимир Циновић, Ивана Ђерић
РЕФОРМЕ ОБРАЗОВАЊА ОД 2000. ДО 2010.
ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ „ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ“ 435

ОСВРТ САВРЕМЕНИКА

ИНТЕРВЈУ СА ПРОФ. ДР НИКОЛОМ М. ПОТКОЊАКОМ 459

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА И АУТОРКИ
С ОДАБРАНИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА 475

ПРЕДГОВОР

Зборник *Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас* представља резултат сарадње Института за новију историју Србије и Института за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду.¹ Настао је са превасходним циљем да се укаже на све фазе и различите аспекте дугог и сложеног процеса „уласка“ друштва у целини „у школу“, која није у свим временима вреднована и позиционирана на исти начин, као и да скрене пажњу на последице, сада већ трајне и систематске маргинализације образовних институција, које имају кључну улогу у процесу модернизације и еманципације друштва. Намера уредница, аутора и ауторки текстова који су се нашли у зборнику била је да пружи увид у један од најсложенијих процеса дугог трајања – у процес борбе за модеран образовни систем који у условима српског и југословенског друштва, као и у условима постјугословенских друштава, траје од 19. века до данас.

Непуних шест месеци након смрти и сахране доживотног југословенског председника Јосипа Броза Тита,² у продавницама плоча и касета широм Социјалистичке Федеративне Републике Југославије могао се купити први сингл-албум³ београдске, годину дана раније основане, поп-групе Зана.⁴ Упадљиво жути омот, којим је поред знака загребачког Југотона⁵ доминирао назив насловне песме

---

1 Облици сарадње између Института за новију историју Србије и Института за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду дефинисани су Протоколом о сарадњи између две институције који су, 16. јула 2021, потписали у Београду: др Миле Бјелајац, директор Института за новију историју Србије, и проф. др Живка Крњаја, управница Института за педагогију и андрагогију.

2 Јосип Броз Тито је умро 4. маја 1980. године.

3 Сингл-албум је музичко издање које садржи снимак једне или више песама (углавном две). На *facebook* страници групе Зана (објава од 9. октобра 2018) пронађен је податак о времену објављивања албума: <https://www.facebook.com/zanomanijak>

4 Зана је основана 1979. године. Прву поставу групе чинили су: Зоран Живановић (клавијатуриста), Радован Јовићевић (гитариста), Зана Нимани (вокал), Игор Јовановић (гитариста), Богдан Драговић (басиста) и Александар Иванов (бубњар). Datum pristupa 21. 7. 2021, [https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BD%D0%B0_(%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%B0))

5 Прва и једна од највећих и најпознатијих дискографских кућа на простору бивше Југославије, основана је 1947. са седиштем у Загребу. Постојала је до 1990. када

Наставнице,⁶ која је у исто време посудила име једном од најзначајнијих албума који се почетком осамдесетих појавио на југословенској сцени,⁷ као и иконична фотографија „одељенског колектива“ и „разредног старешине“ у „задатом амбијенту“, из ове перспективе чини се не само као прецизно премерен „рам за слику“ *new wave*-а, новог музичког жанра који је обележио популарну културу крајем седамдесетих и почетком осамдесетих у свету и код нас, већ и много више од тога.

„Много више од тога“ је представљало глас генерација које у свом непосредном искуству нису имале сећање на рат и револуцију, али су стасавале у сенци оне политике образовања и васпитања која је, како је још децембра 1949. на Трећем пленуму ЦК КПЈ рекао Милован Ђилас, један од првих људи Комунистичке партије Југославије, тежила стварању „одважног социјалистичког човека“, оног „чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли“. Тридесет година касније, свет који је изникао на тековинама победе Антифашистичке коалиције и идеји о коегзистенцији до јуче завађених страна (и поред свих изазова) налазио се пред новом кризом, која се баш оне године када је група Зана снимила песму *Наставнице* – чији је стих „Без школе шта би ми“⁸ позајмљен за део наслова зборника – све више захуктавала, удаљавајући читаво човечанство од „првобитних“ идеала. Првобитни идеали су две стотине година од избијања Француске грађанске револуције, и поред свих напора који су уложени у школу као најмоћнији покретач модернизације и еманципације, деловали као утопија – *liberté, égalité, fraternité*!

Перспектива „матурске вечери“ генерација „спремних за будућност“⁹ подстакнута „самозадовољним причама“ о економском

је угашена. Datum pristupa 26. 7. 2021, <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%88%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BD>

6 Песма *Наставнице* (1980), (текст: Марина Туцаковић, музика: Радован Јовићевић, Зоран Живановић, продуцент: Енцо Лесић).

7 На другој страни албума снимљена је песма *Света*.

8 Део рефрена песме.

9 Део текста песме *Наставнице*:

„Треба знање за образовање
за младе главе то је рај
за будућност сви смо спремни
дође нашој гимназији крај
На матури сви смо, ево ту
заједно смо били и у злу
Стижу нова поколења
време тече, прође рок
пуне главе, пуна срца

расту, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, представљала је последњи трзај оне политике која је на образовање и васпитање гледала као на „јавно добро“ а не као на „лично право појединца“. У години у којој је: четрдесет пет земаља одбило да учествује на Летњим олимпијским играма у Москви због совјетске интервенције у Авганистану, избио ирачко-ирански рат, Лех Валенса, вођа пољских штрајкача који су претходно заузели бродоградиле у Гдањску, потписао договор са владом Пољске о стварању слободних синдиката и ослобађању политичких затвореника, на председничким изборима у САД-у победио Роналд Реган, убијен Џон Ленон, у извештају СИВ-а Савезној скупштини констатовано да се „земља налази у озбиљним тешкоћама“, одржан пленум ЦК СКЈ посвећен паду зарада и стандарда и повећању цена, књижевник Момчило Селић осуђен на седам година затвора због „вређања лика и дела Јосипа Броза Тита“ у причи која је растурана умножена на шапирографу, отворен *Златни папагај*, први приватни кафић у центру Београда¹⁰ – у пракси је завладала култура позитивизма која је подразумевала да се знање темељи на емпиријским и природним наукама и на формалним дисциплинама какве су логика и математика.¹¹ Маргинализација хуманистичких наука, повлачење државе из сфере образовања и њено препуштање приватном капиталу, који је, у околностима пада Берлинског зида, пропасти социјалистичког друштвеног поретка, ратова на простору југословенске државе, неретко, играо пресудну улогу у процесу успостављања „нове стварности“, довели су у питање не само опстанак социјалне државе већ и очувања бројних тешко стечених права грађана и грађанки, међу којима ће се право на образовање, у зборнику који је пред читаоцима и читатељкама, разумети као једно од најфундаменталнијих.

неки нови чека ток
Тоалете и шампањац
с тим ружне ствари заборавимо ми“

10 *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија*, ур. Бранка Прпа, (Београд: Историјски архив Београда, 2004), 375–377.

11 О кризи у сфери образовања и васпитања видети више у: Анри Жиру, *О критичкој педагогији*, (Београд: Едука, 2013).

Увод

Прошло је више од две деценије од када је у Републици Србији отпочела последња реформа образовног система.¹ Гледано из перспективе „експерименталне генерације“, како су је у зборнику који је пред читалачком публиком назвали Владимир Џиновић и Ивана Ђерић,² као и из перспективе неких од кључних актера реформског процеса: наставника, директора школа и родитеља, радило се о образовним променама које су представљале рефлексију „ширих друштвених транзиција у Србији након демократских промена“. Преведено на језик школе, реформске радње су разумеване као „хаотичне промене честих и наглих смена праваца кретања“, без „јасних циљева и исхода“, „превише амбициозно постављене“, осмишљене без довољног ангажмана и укључености актера реформе у реализацију и планирање промена. Гледано из историјске перспективе, могло би се рећи да би „жива архива“ која је остала иза једног од најзначајнијих покушаја реформе образовног система у Србији још од времена када је на овим просторима уведена школска обавеза, а што се десило 1882. године, представљала једног од „најговорљивијих“ сведока доба револуција, али и екстрема, у који се образовни систем више пута суновратио да би се на идејама и „инфраструктурама“ различитих промена које су се дешавале настанком: Краљевине Србије (1882), Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије (1918), Федеративне Народне Републике Југославије (1945)³ обнављао. У том смислу, „жива архива“ последње велике реформе образовног система, која се, сплетом историјских околности, десила у првој деценији 21. века, иако по свим својим карактеристикама па и разлозима (не)успеха припада 20. веку, представља „последњи доказ“ „доба реформи“, које ће се у зборнику који је пред читаоцима и читаатељкама посматрати од краја 19. века до данас, кроз више, тачније речено, петнаест радова у четири хронолошки распоређена дела и један осврт савременика и сведока кратког 20. века,⁴ доба чије убрзање, поготово у његовој завршници, није пружио могућност, тада већ мар-

1 Реформа од 2000. до 2010. године.

2 Владимир Џиновић, Ивана Ђерић „Реформе образовања од 2000. до 2010. године из перспективе *експерименталне генерације*“.

3 Демократска Федеративна Југославија (од Другог заседања АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. до заседања Уставотворне скупштине од 29. новембра 1945); Социјалистичка Федеративна Република Југославија (од доношења Устава 7. априла 1963. до 1991. и распада Југославије).

4 Интервју са проф. др Николом Поткоњаком.

гинализованим и нефункционалним образовним моделима, који су се пре свега одвојили од својих идејних основа, да понуде решење за излазак из кризе.

Овај зборник је настао, пре свега, као резултат потребе да се у времену кризе још једном осврнемо на наслеђе, односно различите праксе и изазове образовања од краја 19. века до данас и тиме подсетимо на искуство које може бити драгоцен ослонац и полазиште онима који ће се у будућности хватати у коштац не само са реформама образовног система већ и са великим друштвеним реформама. Он представља наставак важне дебате на тему образовних и школских питања која се, у светлу велике кризе коју су неки видели и као „крај историје“, води на широком и сложеном пољу хуманистике. Због тога зборник видимо у контексту научне дебате у којој су се већ чули гласови аутора и ауторки радова у зборницима: *Образовање код Срба кроз векове*,⁵ *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.*,⁶ *Образовање и усавршавање наставника: историјски аспект*,⁷ *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20 век)*,⁸ *Век и по Велике школе у Београду: (1863–2013)*,⁹ *200 година Српске препарандије у Сентандреји и Сомбору*.¹⁰

Ослањајући се на оно што је већ речено, жеља нам је била да на једном месту окупимо не само истраживаче и истраживачице који су својим радом везани за различите образовне и научноис-

---

5 *Образовање код Срба кроз векове*, зборник радова, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, (Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт, 2003).

6 *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.*, зборник радова објављен поводом обележавања два века од Првог српског устанка, ур. Зоран Аврамовић, (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005).

7 *Образовање и усавршавање наставника: историјски аспект*, зборник радова, ур. Видан Николић, (Ужице: Учитељски факултет, 2007).

8 *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (18–20 век)*, зборник радова, (Сомбор: Педагошки факултет у Сомбору, 2009).

9 *Век и по Велике школе у Београду: (1863–2013)*, зборник радова објављен поводом јубилеја 150 година Велике школе, ур, Зоран С. Мирковић, Милош Миленковић, (Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, 2014).

10 *200 година Српске препарандије у Сентандреји и Сомбору*, зборник са научне конференције са међународним учешћем 22–23. децембар 2012, (Сомбор: Педагошки факултет, 2014).

траживачке институције у Србији¹¹ и у региону¹² већ се проблемима из домена историје образовања баве у оквиру различитих научних дисциплина, у овом случају: историје,¹³ педагогије,¹⁴ психологије¹⁵ и музикологије,¹⁶ свесне да се ради о дисциплинама које се у многим сегментима преплићу. Подстичући мултиперспективност и мултидисциплинарност, желеле смо да нагласимо како се истраживању проблема из домена образовања може приступити са различитих страна, из различитих методолошких оквира. Овакав приступ омогућио је јасније сагледавање: континуитета и дисконтинуитета који су најчешће успостављани у периодима осмишљавања и оживљавања великих школских реформи,¹⁷ изградње различитих делова (не)јединственог образовног система попут установа за предшколско образовање,¹⁸ као и образовање одраслих,¹⁹ основне школе,²⁰ средње школе,²¹ универзитета,²² система у целини,²³ различитих образовних пракси, мање односно више толерантних и инклузивних, међу којима је посебна пажња поклоњена укључивању већег броја девојчица,

11 Одељење за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Историјски институт, Академија струковних студија Шабац – Одсек студија за васпитаче и медицинске сестре васпитаче, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Институт за педагошка истраживања.

12 Универзитет Јурја Добриле у Пули.

13 Љубинка Трговчевић, Ана Столић, Зоран Јањетовић, Љубинка Шкодрић, Сања Петровић Тодосијевић, Срђан Милошевић, Драгомир Бонџић.

14 Александра Илић Рајковић, Наташа Вујисић Живковић, Љиљана Станков, Јован Миљковић, Ђурђа Максимовић, Милица Секуловић.

15 Владимир Џиновић – Ивана Ђерић.

16 Лада Дураковић.

17 Владимир Џиновић, Ивана Ђерић „Реформе образовања од 2000. до 2010. године из перспективе *експерименталне генерације*“.

18 Љиљана Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година“.

19 Јован Миљковић, „Институционални развој образовања одраслих у Србији XIX века“.

20 Љубинка Шкодрић, „Основно школство у окупираној Србији 1941–1944“; Сања Петровић Тодосијевић, „Реформа основношколског система у Србији 1944–1959“.

21 Милица Секуловић, „Прилози о реформи средњошколског образовања у часописима *Настава и васпитање* и *Педагошки рад*“; Срђан Милошевић, „Средњошколско образовање за пољопривредну делатност у Југославији (1945–1952)“.

22 Драгомир Бонџић, „Реформе високог образовања у Србији 1945–1990: у потрази за социјалистичким универзитетом“.

23 Ђурђа Максимовић, „Институционални развој школства у Краљевини СХС/Краљевини Југославији“.

девојака и жена у образовни систем,²⁴ пракси које се у контексту дугог трајања могу читати и као институције, попут школске обавезе²⁵ и надзора,²⁶ места различитих наставних предмета, као нпр. музичког образовања тј. хорског певања у контексту успостављања нове политике образовања и васпитања,²⁷ односа државе према школовању националних мањина.²⁸

„Огледни“ приступ проблематици из домена политике образовања и васпитања, изградње и начина функционисања школског система кроз анализу различитих пракси представља последицу недовољне истражености проблема који се налазе у фокусу интересовања зборника *Без школе шта би ми?!* Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас, који ће, надамо се, инспирисати истраживаче и истраживачице да се посвете изучавању оних сегмената образовања који нису представљени у овом зборнику или су представљени само фрагментарно, због чега их није било могуће пратити у континуитету од краја 19. века до данас. То је један од кључних разлога зашто су радови предочени у хронолошком низу (*У 19. веку*);²⁹

---

24 Препознавање значаја теме мотивисало је уреднице и редакцију да у зборник укључе и један рад који је раније био објављен (Ljubinka Trgovčević, „Роџци вишег образовања девојака у свету и код нас“, *Образовање, род, грађански статус*, ur. Daša Duhaček, Katarina Lončarević, Dragana Popović, (Београд: Факултет политичких наука, Центар за студије рода и политике, 2014), 57–68).

Љубинка Трговчевић, „Почеци образовања девојака у свету и код нас“; Ана Столић, „Школовање женске деце у Кнежевини/Краљевини Србији – родна перспектива“.

25 Александра Илић Рајковић, „Школска обавеза у Краљевини Србији: између прописа и праксе“.

26 Наташа Вујисић Живковић, „Развој надзора над основним школама у Србији у првој половини 19. века“.

27 Lada Duraković, „*Zapjevajmo drugovi, prije svakog rada*. Zborno pjevanje u osnovnim školama u Hrvatskoj u ranom rogaću (1945–1960)“. Рад Ладе Дураковић објављен је на хрватском језику.

28 Зоран Јаџетовић, „Школство националних мањина у Југославији 1918–1941“.

29 Александра Илић Рајковић, „Школска обавеза у Краљевини Србији: између прописа и праксе“; Наташа Вујисић Живковић, „Развој надзора над основним школама у Србији у првој половини 19. века“; Љубинка Трговчевић, „Почеци образовања девојака у свету и код нас“; Ана Столић, „Школовање женске деце у Кнежевини/Краљевини Србији – родна перспектива“; Љиљана Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година“; Јован Миљковић, „Институционални развој образовања одраслих у Србији XIX века“.

У Краљевини Југославији;³⁰ У социјалистичкој Југославији;³¹ Шта је било после³²). Глас савременика, проф. др Николе Поткоњака који је, не случајно, као прилог понуђен на крају зборника, представља одређену врсту закључка коју читаоци и читатељке могу разумети и као завршну реч човека који је не само дао значајан допринос осмишљавању политика образовања и васпитања у периоду постојања социјалистичке Југославије већ је својим животом и радом наткрилио век који је оставио иза себе. Хронологија дешавања тј. нарација делимично је нарушена радом којим је представљена анализа одређеног феномена у дужем временском интервалу, односно ван оквира накнадно задате хронологије.³³ Једини рад који се бави политиком образовања и васпитања на тлу немачке окупационе зоне у Србији за време Другог светског рата³⁴ придружен је радовима распоређеним у другом делу зборника под називом „У Краљевини Југославији“ јер је образовна политика успостављена у Недићевој Србији представљала не само негацију и одбацивање политике интегралног југословенства, која је један од својих најзанчајнијих израза добила у најпопуларнијем дечијем листу у Краљевини Југославији под називом *Југословенче*, већ је и у симболичком смислу представљала крај „старог“ и само до одређене мере одбаченог у Југославији која ће „израсти из Рата и Револуције“. Неравномерна заступљеност радова у последњем, четвртном делу, односно то што његов садржај чини један рад, који говори о негативној перцепцији последње реформе школства из угла кључних актера реформског процеса,³⁵ може се разумети на више начина. У зборнику који је пред научном и читалачком

30 Ђурђа Максимовић, „Институционални развој школства у Краљевини СХС/Краљевини Југославији“; Зоран Јањетовић, „Школство националних мањина у Југославији 1918–1941“; Љубинка Шкодрић, „Основно школство у окупираној Србији 1941–1944“.

31 Сања Петровић Тодосијевић, „Реформа основношколског система у Србији 1944–1959“; Lada Duraković, „*Zapjevajmo drugovi, prije svakog rada*. Zborno pjevanje u osnovnim školama u Hrvatskoj u ratnom poraču (1945–1960)“; Милица Секуловић, „Прилози о реформи средњошколског образовања у часописима *Настава и васпитање* и *Педагошки рад*“; Срђан Милошевић, „Средњошколско образовање за пољопривредну делатност у Југославији (1945–1952)“; Драгомир Бонџић, „Реформе високог образовања у Србији 1945–1990: у потрази за социјалистичким универзитетом“.

32 Владимир Џиновић, Ивана Ђерић, „Реформе образовања од 2000. до 2010. године из перспективе *експерименталне генерације*“.

33 Љиљана Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година“.

34 Љубинка Шкодрић, „Основно школство у окупираној Србији 1941–1944“.

35 Владимир Џиновић, Ивана Ђерић, „Реформе образовања од 2000. до 2010. године из перспективе *експерименталне генерације*“.

публиком ради се о потреби да се епизоде из прошлости које се често разумеју као део савременог тренутка у форми „прошлости која то још увек није“ препусте историјском памћењу како би се у контексту дуге и веома сложене борбе за модерну школу разумеле у односу на претходна „искуства са школом“.

Зборником радова *Без школе шта би ми?!* није се стигло од „огледа“ до „историје образовања“. Немогућност постизања важног циља, није нас поколебала у намери да, попут наших колега и колегиница који су то чинили у деценијама иза нас, направимо још један „пресек“ који из више разлога сматрамо значајним. Желеле смо да стручној и широј читалачкој публици представимо радове зрелих научника и научница чија су имена неодвојива од историје образовања, али и да је упознамо са новом генерацијом истраживача и истраживачица од којих неки/неке по први пут објављују своје радове у публикацији посвећеној овој проблематици. Надамо се да ће овај зборник наћи свој пут и до оних који ће се тек у будућности бавити проблемима који припадају сфери историје образовања.

Представљамо вам, дакле, резултате рада и добре воље многих колега и колегиница који су били спремни не само да дају свој допринос истраживању тема из области историје образовања већ и да нам поклоне своје поверење. Свима им се захваљујемо. Посебну захвалност дугујемо Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, без чије подршке и различитих видова финансирања института не би било могуће објављивање овог зборника. Желимо да се захвалимо др Милету Бјелајцу, директору Института за новију историју Србије, и проф. др Живки Крњаји, управници Института за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, који су препознали потребу сарадње две референтне научноистраживачке институције. Овај зборник је први резултат те сарадње због чега смо изузетно поносне. Овом приликом се захваљујемо: проф. др Јовани Милутиновић (редовној професорки Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду), проф. др Вери Спасеновић (редовној професорки Филозофског факултета Универзитета у Београду), др Ивани Добривојевић Томић (вишој научној сарадници Института за савремену историју) и др Александри Вулетић (вишој научној сарадници Историјског института), које су нас својим рецензијама охрабриле и увериле да смо „на правом путу“. Хвала свим члановима и чланицама редакције, посебно: проф. др Недељку Трнавацу (редовном професору у пензији, Одељење за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Бе-

ограду), др Слободану Селинићу (научном саветнику Института за новију историју Србије), др Владану Јовановићу (научном саветнику Института за новију историју Србије), проф. др Александру Тадићу (ванредном професору Филозофског факултета Универзитета у Београду), проф. др Биљани Бодрошки Спариосу (ванредној професорки Филозофског факултета Универзитета у Београду) и др Душици Малинић (научној сарадници Института за педагошка истраживања) који су својим драгоценим саветима и пре свега академским кредибилитетом подржали настанак и објављивање зборника. Посебну захвалност дугујемо Милицы Секуловић и Ђурђи Максимовић, студенткињама треће и друге године докторских студија на Филозофском факултету Универзитета у Београду, секретаркама редакције зборника. Да није било спремности уважених колега и колегиница да се одазову нашем позиву и приложе свој рад, овог зборника сасвим сигурно не би било. Хвала Педагошком музеју у Београду, Музеју града Београда, Фототеци Библиотеке Српске академије наука и уметности, Музеју Југославије, Народном музеју у Чачку, проф. др Миодрагу Шуваковићу, проф. др Нади Кораћ и др Нади Васић. Хвала свим ауторима и ауторкама, као и проф. др Даши Духачек, доц. др Катарини Лончаревић и проф. др Драгани Поповић, уредницама зборника *Образовање, род и грађански статус*, које су пристале да нам уступе рад уважене проф. др Љубинке Трговчевић. Огромну захвалност дугујемо проф. др Николи Поткоњаку на томе што је поделио своја размишљања са нама. Вишечасовни разговор који смо водиле са њим, уз колегу др Драгомира Бонцића, дао је „ветар у леђа“ зборнику који је тада био тек у настајању. Захваљујемо се: лекторки Биљани Рацковић, преводитељки Кристини Пинтар, техничким сарадницама Мирјани Вујашевић и Ђорђу Секерезовићу. Хвала свим пријатељима и пријатељицама, колегама и колегиницама који су нас подржали примедбама и саветима.

У Београду,
27. јула 2021.

Уреднице

У 19. БЕКУ

ШКОЛСКА ОБАВЕЗА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ:
ИЗМЕЂУ ПРОПИСА И ПРАКСЕ

*Ученици другог разреда Школе код Саборне цркве, Београд мај 1895. године
(Педагошки музеј, Београд)*

Александра Илић Рајковић
Филозофски факултет, Београд
avilic@f.bg.ac.rs

ШКОЛСКА ОБАВЕЗА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ: ИЗМЕЂУ ПРОПИСА И ПРАКСЕ*

Апстракт: У раду се, претежно на основу званичних статистичких података, разматрају питања реализације школске обавезе у Краљевини Србији која је прописана 1882. године. У првом делу рада дат је осврт на статус школске обавезе у регулативама до овог прописа, затим у самом закону, као и у законима о народним школама из 1898. и 1904. У централном делу рада разматра се увођење и реализација школске обавезе у Србији с обзиром на: развој школске мреже, број ученика, реализацију виших нивоа основног образовања, наставни кадар и надлежности школских одбора.

Кључне речи: школска обавеза, основно образовање, образовна политика, школска мрежа, ученици, наставници

Увод

Признавањем државне независности 1878. године Србија је започела низ модернизацијских процеса, што је на плану образовања значило: увођење школске обавезе, државну регулацију свих сегмената образовног система, педагошко-дидактичко унапређивање наставе, већу мобилност образованих грађана, школовање као основну карактеристику детињства и младости.¹ Прошлост основног образовања и школске обавезе у Србији разматрало је више аутора који су настојали да ова питања сагледају у ширим оквирима модернизацијских процеса, развоја школског система, образовних политика и политика образовања, васпитних концепција, васпитне улоге школе и др., констатујући да је модернизација захватила и овај домен српског друштва, али да је њен ход био спорији него што

* Реализацију овог истраживања финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Србије на основу Уговора бр. 451-03-9/2021-14 о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години.

1 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, (Београд: Историјски институт, 2003), 12.

је то било планирано и потребно.² У овом раду, претежно на основу статистичких података, сагледавамо ближе проблематику увођења и реализације прописа о школској обавези у Србији током првих деценија од њеног прокламовања, имајући при том у виду неколико индикатора: развој школске мреже, обухват популације дорасле за школу, реализацију виших разреда основне школе, наставни кадар, као и надлежности и рад школских одбора. Све то разматрамо, пре свега, преко законских и других правних докумената, службених статистичких података, надзорничких извештаја, те на основу квантитативних показатеља, дакле, представљамо како су реализоване законске одредбе које су се непосредно односиле на школску обавезу и ближе сагледавамо могуће узроке успореног хода модернизације у овом домену.³ На основу расположивих статистичких података могуће је релативно систематски пратити већину питања у вези с нашом темом до 1905. године.⁴

ШКОЛСКА ОБАВЕЗА У ЗАКОНСКИМ РЕГУЛАТИВАМА

Школство у Србији први пут је законски регулисано 1836. када је прописан План за школе како имају постојати. Школовање је, према овој регулативи било добровољно и у њој се не третирају питања процедуре и критеријума за упис ученика. У Устројенију јав-

2 Поред публикација које су наведене у предговору и уводу овог зборника издвајамо и: Владимир Грујић, *Основношколско образовање и васпитање у Србији од стицања државне независности до првог светског рата*, (Београд, САНУ, 2008); Владета Тешић и др., *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Просветни савет Социјалистичке Републике Србије, 1980); Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у 19 веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970); Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, (Београд: Историјски институт 2004); Александра Илић, *Уџбеници и национално васпитање у школама Србије (1878–1918)*, (Београд: Филозофски факултет, 2010), Јован Миљковић, *Систем образовања одраслих: поглед из контекста*, (Београд: ИПА Филозофски факултет, 2019).

3 Детаљније у: Александра Вулетић, „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века“, *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ур. Петар В. Крестић, (Београд, Историјски институт, 2017).

4 Статистички подаци о школама и настави у Кнежевини/Краљевини Србији систематски су прикупљани, обрађивани и публиковани од 1875. године. У предговору публикације *Статистика јавне наставе у Краљевини Србији за школску 1904/05. годину*, која је објављена 1912, приређивач Зарија Поповић наводи да је у припреми Статистика јавне наставе за период 1906–1909, али та публикација није објављена, а статистички подаци из наведених година публиковани су спорадично у *Просветном гласнику* и *Статистичким годишњацима*.

ног училишног наставленија из 1844. године, којим је замењен документ из 1836, наговештава се увођење школске обавезе. Законодавац, у вези са основним школама, напомиње да би било „нужно, да се оваква обштеполезна училишта с временом по свим местима отачества нашег установе, како би деца свију житља србски прилике имала овог првоначалног воспитанија учасницима бити“.⁵ У том смислу је начелствима и окружним старешинама препоручено да у свакој прилици уверавају „народ о ползи оваквог училишта“, као и да оснивају школе где год је то могуће.

Корак ближе увођењу школске обавезе учињен је 1857. године када је донет нови закон – Устројеније основни[х] школа у Књажевству Србији. Школска обавеза се има у ближој перспективи: „док пространство зданија школки[х] и друге околности не допусте, да сва деца обавезна буду у школу ићи“ прописује се да „свака и најмања општина школска“ има 25 ученика. Дефинисан је и критеријум за утврђивање тог минималног броја: да се у школе уписују у првом реду деца из задружних кућа и да су сва у школу уписана деца обавезна да је уредно похађају.⁶ Шест година касније, 1863, прописан је нови Закон о устројству основних школа, али он није донео значајнији помак у погледу овог питања. Укупан број школа у Кнежевини Србији приказан је на графикону 1.⁷ Оквирна слика о томе колико је основно школовање било доступно може да се стекне на основу података о једној школи на број становника – графикон 2.

Министарство просвете и црквених дела, током српско-турских ратова, бавило се систематичније питањима школске обавезе, што је 1877. резултирало Предлогом закона о уређењу основних школа, који је у значајној мери и прихваћен у коначној верзији зако-

5 Устроение јавног училишног наставленија од 23. септ. 1844, *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа: изданы у Княжеству Србскомъ. Часть 2*, (Београд: Књигопечатњи Княжества Србскогъ, 1845), 319.

6 Устроение основни школа од 22. авг. 1857, *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа: изданы у Княжеству Срби. 10*, (Београд: Правителственной књигопечатњи, 1857), 70.

7 Податке за све графиконе и табеле у овом раду преузели смо из следећих публикација: Богољуб Јовановић, „Школе у Србији 1836. године“, *Просветни гласник* 21/1882, 802–808; Никола Петровић, *Основне школе у Кнежевини Србији: за 1880 год.*, (Београд: Државна штампарија, 1880); *Статистички годишњак Краљевине Србије* 1–12; серија публикација под насловом *Статистика настае у Краљевини Србији* коју су уређивали Богољуб Јовановић и Зарија Поповић, а у којима су објављени подаци за године 1874/75, 1879/80, 1880/81, 1881–1885, 1891–1905; Републички завод за статистику Републике Србије, *Два века развоја Србије – статистички преглед*, (Београд, 2008).

на 1882. године.⁸ Пре него што ће бити донет овај закон, прописано је неколико регулатива од значаја за припрему прилива већег броја ученика и квалитетнију наставу. Најпре је прописан Закон о Главном просветном савету 1880, потом 1881. Закон о учитељским платама, Правила о грађењу школа и о намештају школском и Закон о надзиравању школа.

Закон о основним школама донет 31. децембра 1882. прописује школску обавезу у трајању од шест разреда према моделу 4+2. Прва четири разреда чине нижу основну школу. Преостала два обавезна разреда било је могуће похађати у вишој основној школи, у продужној школи или у нижој средњој школи. Задатак основне школе дефинисан је на следећи начин: „да наставом и васпитањем шири по народу основе знања, вере и нраствености и да спрема ученике за грађански живот и за учење у средњим школама“.⁹ Посебна пажња је посвећена организацији и раду школских одбора. Школски одбори, поред учитеља, били су она оперативна снага од које је зависила реализација већине одредби Закона из 1882. године. Њима је поверено непосредно старање о упису ученика, редовном похађању наставе, као и о изградњи школе и свим њеним материјалним потребама.¹⁰

Закон из 1882. престао је да важи 1898, када је донет Закон о народним школама. Школска обавеза је прописана само за прва четири разреда. Народне школе деле се на више и ниже. Ниже народне школе чине забавишта, која су први пут обухваћена школским си-

8 Владета Тешић, „Пут до обавезне основне школе у Србији“, *Настава и васпитање* 5/2000, 825.

9 Закон о основним школама од 31. дец. 1882, *Просветни гласник* 2/1883, 41-51.

10 *Исто*, 43. - Минимални састав одбора чине: 1. председник политичке општине у којој се налази школа, или уместо њега кмет тог места, 2. школски управитељ дотичног места или учитељ, 3. по један грађанин из сваког села из састава школске општине или два уколико је једно насељено место. Одлуке школског одбора извршава председник одбора лично или кмет. Члан одбора који се не одазове позиву да присуствује седници школског одбора и неоправдано изостане казниће се са 3 динара. Непокораване кмету у вези са одлукама школског одбора казниће се са 2-10 динара; ако кмет не изврши одлуку, кажњава се са 5-15 динара; ако је кривица на председнику школске општине, казна је 20-100 динара. Председник који не би одбор сазвао бар једанпут у месец дана казниће се са 20 динара.

Представа о висини прописаних казни може се добити поређењем са ценама животних намирница које су важиле 1882. године: 100 кг кукурузног брашна у просеку је коштало око 10,5 динара, хлеб је око 0,2 динара, килограм говедине око 0,6 динара. Извор: „Цене најпотребнији предмета за исхрану људи у периоду од 1865 до 1904. године“, *Статистички годишњак Краљевине Србије*, 1904, (Београд, Управа државне статистике, 1904), 336.

стемом, и основне школе.¹¹ Више народне школе су грађанске школе, девојачке школе и продужне школе. Задатак народних школа дефинисан је кратко и уопштено: „да мушкој и женској деци дају опште образовање“.¹² Уводе се школски одбори на два нивоа: месни школски одбор, који као и до сада представља школску општину, и као новина – окружни школски одбор.¹³

Након краткотрајне примене Закона из 1898. године, донет је 1904. нови Закон о народним школама. Одредба о школској обавези остаје на снази, али нејасно је прописан број обавезних разреда: четири или шест разреда (касније у раду детаљније разматрамо ово питање). Народне школе су: дечја забавишта, основне школе и продужне школе. Задатак ових школа је „да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и српску писменост у народу“.¹⁴

МРЕЖА НИЖИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Брзина и степен реализације школске обавезе према Закону из 1882. године били су у директној зависности од успостављања оптималне школске мреже. Прописано је да ће се основне школе отворати претписом министра просвете, „чим се где потребни за њих услови испуне“.¹⁵ За обезбеђивање тих услова непосредно је задужена школска општина, коју чине сва она места која „једну или више школа издржавају“. Нова школа се оснива тамо где школска општина гарантује да „може у својој школи имати увек најмање тридесет

11 Детаљније у раду Љиљане Станков: „Предшколско васпитање у Србији – првих 100 година“ у овом зборнику.

12 Закон о народним школама од 26. јула 1898, *Просветни гласник* 9/1898, 442.

13 *Исто*, 450. - Месни школски одбори се од сада брину само о материјалним питањима школе, у складу с тим измењена је одредба о динамици састанака одбора, више није дефинисано на колико се одбор састаје и допуњена је одредба која се односи на чланове одбора: „Чланови школског одбора треба да су по могућности писмени“. Састав окружног школског одбора чине: окружни начелник, окружни школски надзорник, окружни лекар, окружни инжењер, по један изасланик из сваког среза.

14 Закон о народним школама од 19. априла 1904, *Просветни гласник* 4/1904, 325. - У састав окружног школског одбора улазе и управник учитељске школе у округу или директор средње школе, окружни протојереј и управник основне школе у окружној вароши. Надлежности окружног школског одбора у домену су финансијских и материјалних питања, организације рада школе и надзора месних одбора.

15 Закон о основним школама, 1883, 42.

ученика¹⁶. Законодавац је очекивао да ће до 1890. бити обухваћено основним образовањем 100.000 ученика и ученица, те је за овај број ђака требало обезбедити адекватан простор.

Услови, пре свега хигијенски и здравствени, које је требало да школска општина обезбеди како би школа почела са радом дефинисани су и разрађени у Правилима о грађењу школа и намештају школском из марта 1881. године.¹⁷ Школа је требало да буде позиционирана у центру школске општине на пространом и равном терену који је „са свију страна ваздуху и светлости“ приступачан.¹⁸ Зграда треба да буде од чврсте грађе, пространих и светлих учионица одређених димензија и капацитета. Уз веће школе треба изградити и посебну просторију за гимнастику. На унутрашњим зидовима требало је да буду масно обојене цокле, дупли прозори са завесама, а ходници да имају чивилуке за одећу. Школско двориште треба да буде засађено дрвећем и да има башту која треба да служи и за наставу. Уз школску зграду предвиђени су и станови за учитеља, послужитеља и за ђаке који преко недеље остају. Прописано је да школа буде опремљена и новим типом скамија са два до четири седишта, облика и димензија који би одговарали узрасту ученика и наставним потребама, црном школском таблом на ногарима, пећи са штитовима и уређајем за ветрење, топломером за контролу температуре и др. Постојеће школске зграде требало је да буду адаптиране приближније овим захтевима, а оне које не одговарају прописаном да буду затворене.

¹⁶ Исто, 43.

¹⁷ Већ у Устројенију из 1844. дате су смернице о грађењу школа: „При успостављању новог училишта треба да општине и старешине пазе на згуду и удобност места. И зато ће најбоље бити подизати их средоточно или код цркве, нарочито тамо где би се више мањих села сложило, да здруженим силама једно училиште подигну. Училишна здања треба да буду колико је могуће удобна, довољно пространа, на чистом и здравом месту. И да уз свако училиште буде изграђен и стан за учитеља. Све трошкове изградње сноси општина.“ Устроение јавног училишног наставленија, 1845, 319.

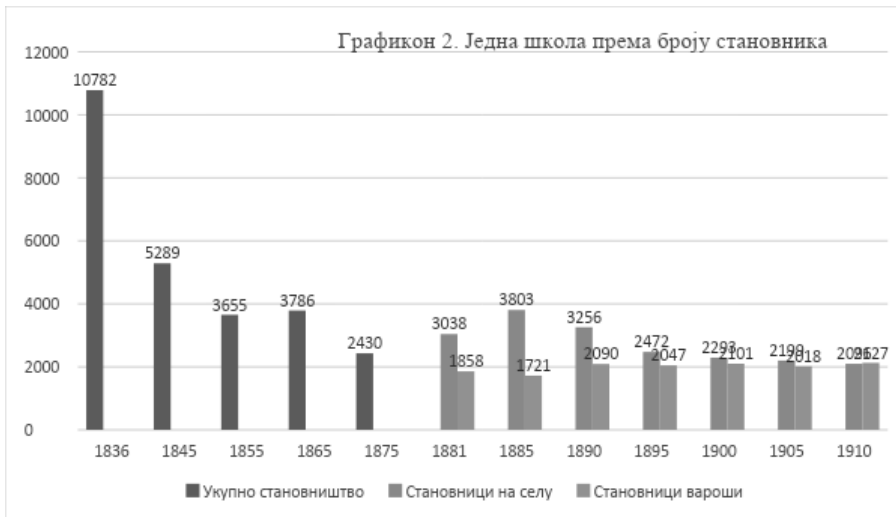
¹⁸ Правила о грађењу школа и о намештају школском, *Просветни зборник закона и наредаба*, ур. Мил(ан) Марковић, Зар(ија) Р. Поповић, (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1895), 1238–1249, (објављено и у: *Просветни гласник* 8/1881, 276–280). - У одељку под насловом Избор места прописано је следеће: „Ако је земљиште косо, ваља да је окренуто југу или истоку. А не може бити школа на земљишту влажном, подводном и на простору узаном. Исто тако не дозвољава се да школска зграда буде близу баре, буњишта, механа и у опште близу радионица, које би сметале школском раду. У варошима бирају се за школе улице, у којима је тишина и где има мање ларме. Школска зграда мора од улице удаљена бити најмање седам метара. На простору између школе и улице треба да је башта“ (*Исто*, 1238).

Према Закону из 1882. године, као и према законима који су уследили 1898. и 1904, рад школе се финансира из општинског буџета. Школске општине су издвајале новац за изградњу или закуп школских зграда, њихово одржавање и поправке, за стан и огрев учитељима, за плату школском послужитељу, огрев за школу, наставна средства, школски намештај, књиге и друге потребе сиромашних ученика и остале потрошштине.¹⁹

Број школа се током посматраног периода увећавао, па ипак школска мрежа је, нарочито у првим годинама после 1882, била прилично нестабилна (графикон 1), што је наравно успоравало њен развој. У 1885. години, када је градња нових школа требало да буде у пуном замаху, број основних школа био је мањи него пре 1882, и то умањење било је претежно на рачун сеоских школа. Не/сразмера између села и града у овом периоду још је видљивија када се сагледа кроз податке о односу једне школе према броју становника (графикон 2). Разлике између појединих подручја биле су велике: градови Ниш и Београд били су у толикој предности у односу на остале да су их аутори статистичких прегледа издвајали приликом сагледавања просека у неким параметрима које су пратили. На пример, 1885. године у Топличком округу једна школа долазила је на око 460 км ква-

19 Према подацима за школску 1884/85. годину школске општине су највише издвајале за стан и огрев учитељима и за плату школском послужитељу, а најмање за наставна средства и потребе сиромашних ученика. *Државопис Србије*, 1894, 225.

дратних и на 9.142 становника, у Београду је једна школа долазила на 800 квадратних метара и на 2.218 становника.²⁰ Београдски просек о односу једне школе према броју становника је на државном нивоу достигнут више од двадесет година касније (графикон 2).

Табела 1: Територијални распоред школа

година	1855.	1865.	1875.	1885.	1895.	1898.	1905.
км ²	137	117	70	86	49	44,2	39

Сумирајући податке о мрежи школа у 1884/85, статистичар Богољуб Јовановић констатује да сеоски становници имају тек упола онолико основних школа колико и варошани и, да би се ова разлика изједначила, према његовом прорачуну, потребно је отворити још 460 нових школа.²¹ У вези са истим подацима он додатно указује и на несразмеру између округа: док у Топличком округу једна школа долази на 9.142 становника, Књажевачком на око 7.000 становника, у Крајинском округу једна школа долази на мање од 2.000 станов-

²⁰ Исто, 97.

²¹ Богољуб Јовановић (1839–1924), статистичар, управник Државне статистике, редовни члан Српског научног друштва и почасни члан Српске краљевске академије. Током рада у Статистичком одељењу Министарства просвете успоставио је методологију прикупљања и обраде података о школству у Србији.

ника.²² Несразмера између села и вароши постепено се смањивала до 1910, када је број сеоских школа према броју становника био чак у благој предности у односу на варошко становништво.

Принцип из 1882. године, по коме се школа може основати уколико школска општина гарантује минимум 30 ученика, није био довољан да се обезбеди равномеран развој школске мреже. О степењу те неравномерности говори и податак с краја прве деценије примене Закона из 1882, да су око једне трећине од укупног броја чинили ученици путници. Закон о народним школама из 1898. направио је у извесном смислу корак напред у односу на приказани принцип о распореду школа, прописом да је општина обавезна да отвори школу ако у њој станује најмање 50 деце дорасле за школу, али наведеним минимумом ученика учињен је у извесном смислу и корак уназад. Још један корак унапред учињен је Законом из 1904, који више не препушта одлуку о оснивању школе општини, већ такву одлуку доноси министар просвете када у једном месту број деце дорасле за школу достигне број 30.²³ Адекватније решење понуђено је тек 25 година касније Законом о народним школама из 1929. када је оснивање школа прописано по следећем принципу: једна основна школа ће бити основана тамо где има најмање 30 деце дорасле за школу у полупречнику од четири километра, а у подручјима у којима је отежан приступ за оснивање школе довољно је и 20 деце; у местима са мање од 20 деце биће основане школске станице или амбулантне школе²⁴ – што је слично идеји која је изнета у дискусији о Закону о основним школама, тада већ давне 1882. године.²⁵

22 *Државопис Србије*, 1894, 97.

23 Закон о народним школама, 1904, 328.

24 Закон о народним школама, *Просветни гласник* 12/1929, 1109–1164. - Амбулантне школе – предвиђене за неприступачне крајеве са мањим бројем деце дорасле за школу, настава траје пет месеци; школске станице – за места у којима има до десеторо деце која похађају први и други разред, настава траје преко целе године, али само десет часова недељно. Недељко Трнавац, „Амбулантне школе“, *Лексикон историје педагогије српског народа*, (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 10.

25 Панта Срећковић је изнео следећи став и предлог: „Истина је да је 6 разреда тешко остварити у свима крајевима наше отаџбине, јер је по негде данас и четири много; али тамо нека се помажу, као у Шведској, путничким учитељима.“ Иако су ову идеју подржали остали учесници, ипак је остала на нивоу дискусије, без тежине предлога о којем би се гласало. Записник са састанка Главног просветног савета 23. 11. 1881 – Дискусија о Предлогу закона о основним школама, *Просветни гласник* 23/1881, 813.

ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ

Најчешћи узроци нестабилног броја школа, у првим годинама по доношењу Закона 1882, јесу неадекватне школске зграде и у неким случајевима недостатак наставног кадра. Већина основних школа 1885. године располаже својом зградом, што је случај са око 76% варошких школа и око 92% сеоских школа. Одређен број школа је био смештен у државним и мањи број у црквеним и приватним зградама. Квалитет школских зграда надзорници су оцењивали на тростепеној скали: добар, средњи и рђав. У вези с тим расположиви су, иако не сасвим потпуни, подаци за три школске године који су приказани у табели 2. Посматрано према окрузима, 1885. године највећи број квалитетних зграда налазио се у Књажевачком округу – око 89% добрих зграда, док су најлошије зграде биле у Пиротском округу – око 46% рђавих зграда.²⁶ Разлике у процентима унутар једне категорије квалитета у наведним годинама нису мале ако се има у виду да се број школа ипак повећава.

У надзорничким извештајима налазе се сликовити описи „рђавих“ школских зграда који су поткрепљени и квантитативним подацима о квадратури и кубатури ваздуха по ученику.²⁷ Правилима

²⁶ *Државопис Србије*, 1894, 98.

²⁷ Извештаји надзорника о више школа појединачно у: Грујић, *Основношколско образовање и васпитање*.

о грађењу школа прописано је да највећа учионица може бити површине 70 квадратних метара или 280 кубних метара, као и да је њен максималан капацитет 50 ученика.²⁸ Како су ове мере по ученику изгледале школске 1884/85, приказује графикон 3. Просечна кубатура по ученику је око три метра кубна, како у сеоским тако и у варошким школама, као и квадратура која износи око 0,9 квадратних метара. Слични подаци добијени су и 1900. године, када су по ученику долазила 0,94 квадратна, односно 3,24 кубна метра.²⁹ Након анализе добијених података статистичар је за 1885. констатовао: „Кад те бројеве поредимо с процентом морталитета и разболевања, ми налазимо, да је у неким окрузима одиста неудобност школске зграде главни узрок великог помора и разболевања. Мало даље видећемо, од коликог је утицаја на помор и разболевање ђака и то, што су деца, из удаљених места од школе, изложена непогодном времену“.³⁰

Табела 2: Квалитет школских зграда

	1885.		1892.	1900.	
	село	град	село и град	село	град
добар	58%	64%	48%	50%	62%
средњи	22%	10%	33%	35%	27%
рђав	20%	25%	19%	15%	11%

Зашто је изградња школских зграда, тог основног услова за реализацију школске обавезе, била толико успорена и сложена?

Иако је 1881. године детаљно прописан изглед будуће школске зграде, за сваку школу појединачно израђивани су планови и прорачуни. Почетком 1883. Министарство је упутило распис окружним начелништвима у вези с овом темом. Из тог документа може се видети да је прву препреку у изградњи нових школа представљао недостатак инжењера, стручњака који ће саставити одговарајуће планове и прорачуне – „има врло мало вештих руку (...), осим окр. инжињера који су и иначе оптерећени многим другим званичним пословима, особито сад у време прављења железнице у земљи. Других стручња-

28 „Правила о грађењу школа“, *Просветни зборник*, 1241.

29 *Статистика наставе у Краљевини Србији: за 1889–90. школску годину*.

30 *Државопис Србије*, 1894, 156.

ка нема, изузимајући њихове помоћнике и цртаче³¹. Планови који се Министарству достаљају на одобрење су „површно и погрешно“ састављени, због чега су враћани на дораду, те се на самом почетку губило доста у времену. У поменутом распису се износи неколико инструкција о изради планова, а на крају се дефинише одговорно лице и мера за неуредно израђену документацију: одговорно лице је инжењер који је план саставио и који је у обавези да га потпише. У наредним годинама више пута су из Министарства упућиване опомене о неопходности редовног одржавања школских зграда, уз истицање да школска општина предузима активности у том правцу тек након реаговања Министарства и на лични приговор учитеља.³² Из приложених података у табели 2 види се да је у селима 1900. у односу на период од петнаест година раније, био мањи проценат и добрих и рђавих зграда, а већи је проценат зграда средњег квалитета, што би се могло протумачити као последица недовољног одржавања школских зграда – тј. одређени број рђавих јесте 1885. затворен и замењен новим зградама које, као и оне које су у том моменту оцењене као добре, у наредном периоду нису адекватно одржаване.

Успорена изградња школа делом је и последица сложености процедура у Министарству, али и инертности у њиховом спровођењу. Илустративни примери у том смислу могу се пронаћи у надзорничким извештајима. Милош Велички извештава 1899. године да су зграде у срезовима које обилази углавном добре и наменски подиране за школе, мада има и таквих које треба моментално затворити. У неким селима се и не помишља на изградњу нове зграде, док има села која су већ припремила сав потребан материјал и средства, али по две године чекају на одобрење плана.³³ Он подсећа да се редовно

31 Распис министра просвете и црквених послова окружним начелништвима о подизању основних школа, 15. марта 1883. год., *Просветни зборник закона и наредба*, (Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1895), 998–999.

32 *Исто*, 991–995.

33 Милош Велички – Извештај надзорника за срезове подгорски и колубарски округа ваљевског, Извештаји школских надзорника, *Просветни гласник*, 1899, 68. „У Крчмару, срез колубарски, школа је стара кућица, тескобна, ниска и мрачна. Поред тога тако је трошна, да прети скорим падом, јер је и сада једна страна темеља попустила. Ако би се и даље продужио рад у њој, могла би се догодити грдна несрећа. С тога сам мишљења, да ни у ком случају не би требало допустити и даље учење у тој згради. Каква је ова школа, таква је и у Боговађи, стара, трошна врло неудесна кућа, преправљана од некадашње механе. И у оваквој страћари проводе дане и ноћи преко 60 ђака јер је овде заједничко живљење због удаљености.“ Школа у Боговађи је била затворена, али јој је, на молбу грађана и њихово обећање да ће изградити школу за годину дана, продужен рад. Нова зграда је требало да буде одавно завршена, но почетак изградње је

дешава да, док одобрење стигне, новац буде пренамењен а материјал се „развуче“.³⁴ Било је међутим и другачијих примера, који показују да становништво није чекало на одобрење планова, већ је самостално предузимало изградњу школе, као у случају тзв. мобарске школске зграде у Штиткову.³⁵

Седам година касније, 1894. из Министарства и даље стижу опомене на адресе среских начелника и других надлежних о „отклањању неуредности у основним школама“ и наводи се да многе зграде нису ни поправљене ни окречене, ни снабдевене основним потребама,³⁶ као и да наставници подносе жалбе да се „ни општинске ни полицијске власти не старају да се школе доведу у ред“.³⁷

Нова Правила о грађењу школа, донета 1899, омогућавају нешто флексибилнији приступ изградњи школе тиме што допуштају да грађевине не буду искључиво од чврстог материјала – већ се „могу градити зграде по уобичајеном месном начину“.³⁸ Међутим, иста тема је актуелна и 1908. године. У надзорничким извештајима указује се на то да има доста школских зграда које су у вишегодишњем статусу „привремених“, неке и дуже од десет година. Аутор анализе ових извештаја констатује да су ретки они надзорници који предлажу мање од три школе за затварање – које „ни за невољу више не могу послужити“.³⁹ Затварање школе у највећем броју случајева примора-

---

био неизвесан и зато Велички инсистира да се ова одмах затвори. Било је и другачијих ситуација: „У Славковици је спремљен сав потребан материјал и сав новац, а у Д. Топлици готово је сав материјал спреман. У оба места чека се само на одобрење планова. Међутим, на то одобрење Д. Топлица чека већ више од године дана, а Славковица преко два месеца. Ја мислим да би планове требало одмах одобрити и вратити, јер оваквим одуговлачењем материјал се развуче, новац се потроши, те се тако после никад неће доћи до нове школе“.

34 Исто.

35 У нововарошком селу Штитково, на падинама Чемернице, 1887. изграђена је школа мобом сељана. Зграда је била површине 5 x 7 метара, од брвана повезаних „у ћерт“, покривена сламом и притиснута лемезовима. Имала је два одељења и подрум. Таванице су биле од букових шашоваца а патос од смрчевих подница у једном одељењу, а у другом је била набијена земља. Школа је имала у почетку 47 ученика. Нова школска зграда подигнута је 1925. године. Недељко Трнавац, „Мобарска школска зграда“, *Лексикон историје педагогије српског народа*, (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 328.

36 Распис о отклањању неуредности у основним школама, *Просветни зборник*, 995.

37 Исто.

38 Правила о грађењу школа и намештају школском, *Просветни гласник* 20/1899, 485.

39 П. Д. Ј., „Стање народних школа у Србији 1907–1908. школске године, по извештајима школских надзорника“, *Просветни гласник* 1/1909, 44. Претпостављамо

вало је општину да подигне нову и, док се она не изгради, ученици су бивали пребачени у школу суседне општине. Изградња нове школе остаје ипак на савести школске општине, зато што место у којем је школа затворена више није на мапи Министарства – учитељ одлази, надзорник више не обилази ту затворену школу. Са друге стране, и процедура којом се долази до одобрења плана за нову школску зграду и даље је била скупа, дуготрајна и сложена.

УЧЕНИЦИ И УЧЕНИЦЕ НИЖИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Закон о основним школама од 1882. године прописује: „Свако дете које живи у Србији дужно је походити школу кроз шест година по одредбама овог закона“.⁴⁰ У основну школу уписују се деца узраста 7–11 година. Закон, међутим, не предвиђа моментални обухват све деце дорасле за школу. Школска обавеза прописана је као дугорочни циљ који је требало реализовати поступно: „Докле не настане могућност, којој ће се непрестано тежити, да се сва та деца одмах почну школовати, школски одбор ће према месним приликама изабрати, за ученике у школу уписати и учитељу предати најмање половину за школу дорасле и способне деце, а ако простор школске зграде дозвољава и преко тог броја“.⁴¹ Дужности школског одбора су да до почетка школске године изради списак ученика дораслих за школу и да казни родитеље у случају да се не одазову овој обавези.

Иза ових законских одредби налазила се пројекција комисије која је израдила предлог закона, а која је у скраћеном облику садржана у члану 80 Закона.⁴² Уколико би се сваке године уписивала половина од укупног броја деце дорасле за школу, очекива-

---

да је аутор овог текста Димитрије Ј. Путниковић, учитељ, аутор више уџбеника и више аналитичких и других текстова у педагошкој периодици, оснивач Педагошког музеја у Београду.

40 Закон о основним школама, 1883, 46.

41 *Исто.* - Закон предвиђа да је за наплату казне од родитеља или старатеља одговоран председник школске општине, који ће, уколико је не наплати од родитеља у року од 30 дана, морати лично да је исплати и то ће по налогу школског надзорника извршити школска власт. Новчане казне према Закону од 1882: казна за родитеља или староца ученика који похађа приватно образовање које није у складу са законом и пратећим документима је 100–500 динара; нередовно похађање наставе (члан 39) за неоправдане изостанке – законом није утврђен број неоправданих, казна је први пут опомена, други пут 4 динара, трећи пут 8, четврти 10 динара и даље редом.

42 *Исто.*, 51.

ло се да ће се до 1890. у клупама наћи најмање 100.000 ученика.⁴³ Значење ове пројекције наспрам реалног стања можемо оквирно да реконструишемо: 1890. је у Србији било 278.588 деце узраста 6–11 година, што значи да би за законодавца био задовољавајући обухват од око 36%.

Када се почело са применом Закона, 1883/84, школску годину је завршило укупно 37.914 ученика и ученица, који су похађали 617 школа. Следеће године било је 47.768 ђака који су похађали 565 школа (графикони 1 и 4). „Док се не подигну нове пространије зграде“, наводи се у Закону из 1882, „дотле ће се у школу уписивати само онолико деце колико се у исту може сместити без опасности по здравље дечије“.⁴⁴ Видели смо да је подизање школских зграда већ у самом почетку било отежано, а ни упис ученика није текао предвиђеним темпом. Укупан број ученика и ученица континуирано јесте био у порасту до краја посматраног периода, међутим, прилив ученика био је испод очекиваног. Док се на једној страни инисистирало да се у школе уписује што већи број деце, на другој страни није било техничких и материјалних могућности за то, пре свега због неефикасности у изградњи школских зграда, али и због проблема око уписа и праћења редовног похађања школе. Ове обавезе биле су у највећој мери у надлежности школских одбора. Надзорници су након

43 Исто.

44 Исто.

обиласка школа 1884. извештавали да се упис врши тако да се „даје прилика и могућност злоупотребе“ и да се они нису уверили у уредност овог поступка. Зато су посебним расписима додатно прецизиране процедуре уписа, праћења изостанака и исписивања ученика.⁴⁵ Исте године у једном од ових расписа констатовано је да се члан 39, који се односи на изостанке, у пракси тешко примењује „и наилази на сметње на које се није могло ни мислити, кад се исти закон припремао“, те да је главни недостатак што у закону није одређена висина казне дефинисана и према броју ђачких изостанака. У поменутом документу се указује и на то да су школски одбори немарни и „иначе се ретко састају“.⁴⁶

Законом из 1898. године кажњавање родитеља и старатеља према броју изостанака дефинисано је јасније па је чак предвиђена и казна затвора, а одговорним лицима се поред родитеља и старатеља сматрају и она лица која „децу узмају у службу“. За првих десет неправданих изостанака предвиђена је опомена, потом за сваки следећи изостанак следи новчана казна од 0,20 пара по изостанку. У случају да се новчана казна не може наплатити, замениће се затвором рачунајући два динара за дан затвора. Изостанак се односи на половину наставног дана.⁴⁷ Приказане одредбе о изостанцима у Закону из 1904. године допуњене су прописом да родитељима који плаћају испод 15 динара непосредног пореза новчана казна може да буде замењена затвором или општинским радом и то рачунајући пет динара за један дан затвора односно рада, а лица која радно ангажују децу више се не помињу.⁴⁸

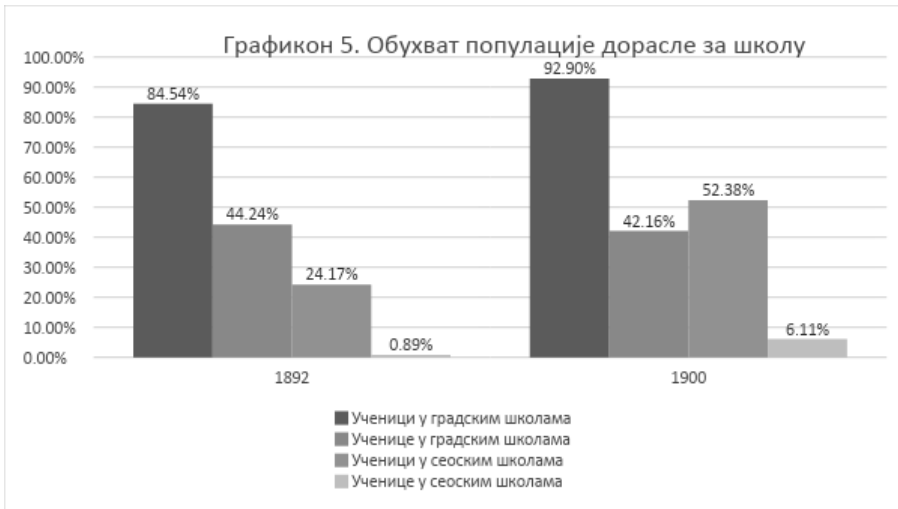
Графикон 5 приказује податке о обухвату популације дорасле за школу током посматраног периода. Јасно је да 1890. није било остварено очекивање из 1882, као и да је оно достигнуто тек 1900. године. Када се подаци из 1900. сагледају кроз укрштање категорија село–град и мушка популација – женска популација добија се потпу-

45 Распис о уписивању ђака од 19. јула 1884, *Просветни зборник закона и наредба*, 910.

46 Распис о изостанцима ђачким од 10. октобара 1884, *Просветни зборник закона и наредба*, 979.

47 Закон о народним школама, 1898, 444. - Висина казне може се упоредити са ценама животних намирница које су биле актуелне 1898. године: 100 кг кукурузног брашна – око 13,5 динара, хлеб – 0,25, килограм говедине – 0,6 динара. *Статистички годишњак Краљевине Србије* 9, 1904, 336.

48 Закон о народним школама, 1904, 333. - Висина казне може се упоредити са ценама животних намирница које су биле актуелне 1904. године: 100 кг кукурузног брашна – 15,5 динара, хлеб – 0,2 динара, килограм говедине – 0,7 динара. *Статистички годишњак Краљевине Србије* 9, 1904, 336.

нија слика. У потпуности је мимо школских клупа остала популација женске деце у селима, обухват мушке популације у селима није достигао ни половину. У градовима, нешто мање од четвртине женске популације било је обухваћено школом, док је готово у потпуности била обухваћена мушка популација. Дакле, једино код популације градске деце била је остварена пројекција за 1890. годину. Велике су разлике између подручја. У Београду се 1890. школује 60,87% од укупне популације дорасле за школу, у Нишу 67,42%, а када је о окупацима реч, највећи обухват од 25% био је у Црноречком округу.

У пракси се нарочито проблематичним показао упис женске деце у школе, иако је законом предвиђена могућност да она похађају и женске и мушке школе. Графикон 6 приказује кретање броја ученица у женским и у мушком школама. Сеоске женске школе биле су сконцентрисане у три, односно четири округа – постојале су 1896. године у: Крајинском, Пожаревачком и Тимочком, а од 1898. и у Моравском округу.⁴⁹

Велики број ученика основну школу је похађао изван места становања, што је свакако представљало једну од препрека за обухват већег броја женске деце. Неки од ученика путника свакодневно су до школе пешачили, неки су у школи и становали током радних дана преко целе школске године или само зими. Ова категорија уче-

⁴⁹ Детаљније о образовању женске деце у: Љубинка Трговчевић, „Почеци вишег образовања девојака у свету и код нас“ и Ана Столић, „Школовање женске деце у Кнежевини/Краљевини Србији – родна перспектива“ у овом зборнику.

ника постојала је и пре увођења школске обавезе, о њој су просветне власти 1869, у виду препоруке, упутиле Распис о заједничкој исхрани деце која бораве у школи,⁵⁰ а потом је обухваћена и Правилима о грађењу школа и намештају школском из 1881, Законом о основним школама из 1882. и законима који су уследили.

Табела 3: Ученици путници

година	мушке школе	женске школе	сеоске школе	градске школе
1885.	13.690 – 33,55%	1.287 – 18,47%	9.202 – 35,75%	5.775 – 26,22%
1892.	15.798 – 28,18%	58 – 0,77%	12.966 – 32,64%	2.890 – 12,11%

Ови ученици статистички нису редовно и систематски праћени и подаци о њима нису објављивани после 1892. године. У табели 3 налазе су подаци за 1885. и 1892, на основу којих се може констатовати да је ова категорија ученика процентуално заступљенија у сеоским школама него у градским, а више је ученика путника у мушким школама него у женским. У анализи података из 1885. статистичар напомиње да „нема веће разлике у односу на 1880“, мада не објављује податке из 1880. године. И у овом домену разлике између округа су значајне: у Рудничком округу било је чак 55% ученика путника.⁵¹ Надзорници до краја посматраног периода извештавају о овим ученицима, издвајајући ту ситуацију као проблем који треба хитно решавати.

50 Распис о заједничкој храни деце што стално живе у школи од 31. августа 1869. год, *Просветни зборник закона и наредаба*, 1010.

51 *Државопис*, 175.

Од шестогодишње школске обавезе одустало се 1898. када је донет Закон о народним школама којим је прописана четворогодишња обавеза похађања за сву децу која живе у Србији. Ни овај пут се то није у потпуности односило на сву децу, већ на ону која ће 1. септембра бити у узрасту од седам година. Горња граница за упис није више 11, већ 10 година. Старија деца ће се уписати у школу уколико остане места након уписа седмогодишњака и у том случају првенство имају мушка и она деца „чији родитељи зажеле да своју децу школују“.⁵²

Ни Законом о народним школама 1904. није био предвиђен потпуни обухват све деце, иако је школска обавеза остала на снази. Члан 4 овог закона гласи: „Похођење основне школе је обавезно. Настава је у њој бесплатна. Обавезно школовање извршиће се поступно, према броју школа и наставника и према месним приликама“.⁵³ Узрасне границе за упис су пуних шест до пуних десет година, с тим да ће се у школу уписивати прво најстарија деца. Трајање школске обавезе према овом закону је нејасно, наиме чланови 3 и 24 су у колизији. Члан 3 гласи: „Учење у основној школи траје шест година, од којих су четири обавезне, а пети и шести разред отвараће се према месним приликама“, а члан 24: „Ученици и ученице дужни су уредно походити школу за све време свога школовања. Само они који, пошто сврше четврти разред основне школе, пређу у коју српску средњу или стручну школу, ослобађавају се даљег похођења основне школе. Школски је одбор дужан водити списак оних ученика и ученица, који пређу у друге школе, и оних који се преселе у друго место, и дужан је старати се да свако дете проведе у школи шест година.“⁵⁴

ИСПИСИВАЊЕ УЧЕНИКА ИЗ ШКОЛЕ

Претходно приказани подаци о броју ученика и о проценту обухвата односе се на оне ученике који су довршили школску годину, и тај број се разликује од броја уписаних. Смањење броја ученика током школске године било је један од проблема који је законодавац 1882. имао донекле у виду а који је у тесној вези са школском обавезом као основном новином. Обухват ученика је повећан, а проценат исписаних се смањило у односу на претходне периоде. То илуструју следећи подаци: 1875. одустало је око 18% ученика, 1880. тај

52 Закон о народним школама, 1898, 443.

53 Закон о народним школама, *Просветни гласник*, 1904, 326.

54 *Исто*, 333.

процент је око 19%, док од 1882. па до краја посматраног периода он износи сваке године око 12%. Ипак, ове податке треба узети с извесном резервом зато што се односе и на ученике који су се из школе исписивали због селидбе, што не значи да су одустали од школовања. Законом из 1882. дефинисано је да ученик може да буде исписан из школе само услед смрти, болести или „престарелости“, а да у случају других узрока родитељ или старатељ мора да поднесе одговарајућу документацију. И Закон из 1898. наводи исте разлоге, прецизирајући да се „престарелост“ односи на ученике који су напунили 15 година и ученице које су напуниле 13. На сличан начин ове узорке дефинише и Закон из 1904, само што је узраст „престарелости“ у случају ученица померен на пуних 14 година и као још један оправдани узрок уводи ситуацију у којој је ученик остао без родитеља.

Надзорници у својим извештајима и статистичари, анализирајући податке из ових извештаја, посебну забринутост су изражавали поводом морталитета и разбољевања ученика (графикон 7). У школској 1899/1900. преминуло је 1.222 ученика, више њих је из селских него из градских школа (939 ученика) и више је ученика него ученица (1.038 дечака). Исте године су школу због болести напустила 1.992 ученика и сразмера је поново иста: посматрано у односу селоград и мушка-женска деца.

Највећи број ученика школу је напуштао из „других разлога“. У анализи из 1891. коју је потписао Стеван Д. Поповић, начињен је осврт на садржај молби које су родитељи и старатељи упућивали

у Министарство првих година реализације школске обавезе.⁵⁵ Као узроци за ослобађање од ове обавезе у тим молбама наводе се болести (најчешће „падавица“), „престарелост“, неспособност за школовање, сурово наставничко поступање, слабо имовно и задружно стање и др. Што се болести тиче, махом су измишљене, закључује аутор поменути анализе на основу документације која се прилагала уз те молбе, а која није садржала лекарске потврде ни изјаву учитеља, и углавном се сводила на „комшијска сведочења“. Што се тиче „престарелости“, њоме су се, запажа он, користили највише становници у крајевима где су црквени протоколи уништени током ратова са Турском, као и у новоослобођеним крајевима у којима за дечаке старијих узраста није било званичних података о години рођења. „Колико је сељаку стало да само јачу радну снагу извуче из школе, одакле му ништа не може да привреди, види се по томе, што старешине сваке веће задруге драговољно нуде замену, не разбирајући ништа о томе, што се никакав успех не постиже тиме што ће једно дете изучити два или три разреда, па напустити школу, а на његово место узети се друго које ће проћи тако исто. Зато се од стране министарства често издају обавештења да се млађе дете из једне куће не уписује, докле старије не сврши, како би се на тај начин пресекао повод жалбама, да једна кућа није у стању да два-три ђака школује, итд“. Законом о основним школама из 1882. прописано је да само министар просвете има право да ученика ослободи школске обавезе, чиме је „на министарство натоварен огроман и досадан посао, да то није учињено и да је ова надлежност остављена локално, сигурно је да би осипање било веће“, закључује Поповић.⁵⁶

Процедура исписивања ученика из школе „због других узрока“ била је дефинисана на следећи начин: молбе за испис могле су се подносити само у току одређеног броја дана у школској години, прва инстанца био је школски одбор „коме се ставља на срце и на савест да буде правичан у оцењивању молбеница и докумената“, било је затим потребно приложити документацију којом се доказује спреченост ученика да похађа школу и требало је уплатити таксу од два динара за исписницу.⁵⁷ У овом случају сложеност процедуре ишла је у прилог ефикаснијем спровођењу законских одредби, тиме што је за

55 Стев(ан) Д. Поповић, „Основно школовање у Србији у 1888–9. школској години“, *Просветни гласник* 5/1891, 329.

56 Исто.

57 Распис министра просвете и црквених послова о спроводу молбеница за исписивање ђака, од 24. децембра 1884. г., *Просветни зборник*, 985–986.

неке родитеље могла бити обесхрабрујућа у намери да дете испишу из школе. У 1891. години упућен је распис у којем су поновљени основни кораци у процедури исписа и наглашено да се ученици могу исписати само из разлога који су наведени у Закону (члан 40).⁵⁸ Према Закону из 1898. за процедуру исписивања ученика био је задужен школски надзорник, што је потврђено и у Закону из 1904.

ВИШИ РАЗРЕДИ ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Више основне школе и продужне школе (1882–1898)

Новину у систему основног образовања од 1882. године представљале су установе више основне школе и установе продужне основне школе, намењене оним ученицима који не намеравају да наставе учење у средњој школи. Задатак продужне школе је да „знање стечено у нижој основној школи утврди и по могућству прошири“ (члан 4), настава ће се реализовати један дан недељно или два пута недељно по пола дана. Између осталог дефинисано је да продужну школу треба отворити у сваком месту са најмање 10 ученика који су свршили четврти разред а нису наставили учење у средњој школи; у случају да има више од 10 ученица, треба отворити женску продужну школу.⁵⁹

Зашто је школска обавеза прописана на шест разреда? О овом питању дискутовало се на седницама Главног просветног савета. Продужење учења у основној школи „не може бити претерано, него је на против врло скромно, кад се узме на ум, да данас у свима напредним земљама нема основне школе без 6, 8 и 9 година обавезног учења“, сматрали су аутори Предлога закона. „То је пут којим морамо и ми поћи, ако доиста желимо, да целокупни народ дође до оног општег образовања које је данас без поговора свакоме потребно“.⁶⁰ На Главном просветном савету покренуто је више питања за која се касније у пракси испоставило да су заиста и била релевантна у реализацији закона. Опрез који је био садржан у овим питањима није био неоправдан, што се показало у пракси, зато ћемо их ближе представити. Јед-

58 Распис о молбама и предлозима за исписивање ученика из основне школе свим школским одборима, 15. јула 1891. године, *Просветни зборник*, 988.

59 Расписи о: отварању продужних школа од 24. августа 1883. год; о часовима учења у продужној школи од 10. септембра 1883. год; о II разреду продужних школа, од 20. августа 1884. г, *Просветни зборник*, 1001–1006.

60 Записник Главног просветног савета – састанак 78, *Просветни гласник* 1881, 813.

но од питања односило се на проходност више основне школе, тј. да ли је за упис у средњу школу потребно завршити свих шест разреда. На ову тему није вођена исцрпнија дискусија, већ се гласало за предлог да се по завршеном четвртном разреду прелази у средњу школу и тај предлог је прихваћен. Тако је виша основна школа постала „слепи колосек“ у образовном систему, намењена само оним ученицима који ће у својој десетој години донети, као коначну, одлуку о томе да ли ће наставити школовање. Дискутантанти су предвиђали проблеме око територијалног распореда школа нарочито у планинским крајевима; указивали на свест становништва о томе да дојучерашњи шегрт и будући занатлија одлаже почетак зараде за свој хлеб због школе; постављали су питања у вези са организацијом – изражавали су забринутост да нема довољно учитеља ни за реализацију четири разреда, да недостају финансијска средства, да школске општине „нису кадре (...) да саграде боље зграде за своје школе“, те да ли би практичније било продужити обавезу на пет а не на шест разреда.⁶¹

Иако је идеја о шесторазредној обавези у даљој дискусији на Савету прихваћена и поздрављена, ипак је предвиђано више препрека, те се може констатовати да је међу члановима Савета заправо провејавала сумња у њен успех. Предлог о шесторазредној обавези је изгласан, а чланови Савета су се сложили да не треба инсистирати на томе да свака основна школа отвори пети и шести разред, већ да буде бар по једна у сваком срезу. Ипак, у коначној верзији закона дефинисано је да се уз сваку школу отвори виша основна или барем продужна школа.

У првој години спровођења Закона, 1883, није отворен ниједан пети и шести разред. Следеће, 1884, пети разред био је отворен у осам школа, од тога само је једна била сеоска, а шести разред је отворен у три варошке школе. Продужне школе у статистичком погледу нису сматране значајним.⁶² Иако је број ученика, као и мрежа ових школа регистрована у извештајима надзорника, статистичар констатује да се они који похађају ове школе не сматрају „правим ученицима“.⁶³ Четири године касније, 1888, шести разред постоји у

61 Исто.

62 Државопис Србије, 1894, 99.

63 Стев(ан) Д. Поповић, „Основно школовање у Србији у 1888–9. школској години“, Просветни гласник 5/1891, 259

осам школа.⁶⁴ Само пети разред је уведен у још десет школа.⁶⁵ Продужне школе у наведеној години уписало је 1.267 ученика, а до краја године их је остало 863.

Графикон 8 садржи податке о броју ученика у петим и шестим разредима више основне школе. Број ученица у овим разредима био је толико занемарљив, поред већ минималног обухвата женске деце, да га није било могуће приказати графички у односу према броју ученика. Управо због недовољног обухвата женске деце вишим разредима, 1886. године донет је Закон о установи девојачке школе.⁶⁶ Девојачке школе нису заживеле – женска деца која су намерава-ла да наставе школовање су из основне прелазила у средње школе и у Вишу женску школу. Број ученица у гимназијама био је све већи, мада и даље у минималном опсегу у односу на укупну женску популацију. Посебно је занимљив податак да су ученице ређе одустајале од школовања у средњим школама него ученици.⁶⁷ Средња школа је женској деци омогућавала проходност ка Вишој женској школи, по-

64 У Нишу, Лесковцу, Врању, Прокупљу, Трстенику, Краљеву, Петровцу и Обреновцу.

65 У Крагујевцу, Аранђеловцу, Параћину, Смедереву, Свилајнцу, Шапцу, Пожаревцу, Пироту, Медвеђи (Њупријској) и Жељевици.

66 Закон о установи девојачке школе од 26. јула 1886. године, *Просветни зборник*, 721–723.

67 Подаци о броју ученица у гимназијама за посматрани период публиковани су у: *Статистички годишњак 12*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1908), 743.

том и ка Женској учитељској школи, а у каснијим периодима и ка Великој школи. Није зато необично што девојачка школа није била у фокусу оних које су намеравале да стекну више образовање. Према статистичким подацима из 1896, у сеоским школама нису више уопште постојали пети и шести разреди, док су се у женским градским школама ови разреди постепено гасили, уз велико осипање ученика.

Више народне школе: грађанске школе и девојачке школе (1898–1904)

Обнародовањем Закона о народним школама 1898. престао је да важи Закон о основним школама из 1882. године. Нови закон прописује четвороразредну школску обавезу и уводи, као необавезне, више народне школе: грађанске, девојачке и продужне школе, с циљем да „у својих ученика ојачају и прошире основно образовање и васпитање и да их припреме за привредни живот“. Грађанске школе се деле на: градске, које су претежно занатско-трговинског смера, и сеоске, претежно пољопривредног смера наставе. Основни задатак девојачких школа био је да „прошире основно образовање и васпитање девојчица и да их унапреде у женском раду и домаћем газдинству“.⁶⁸ По свом карактеру, ове школе представљале су комбинацију основне и стручне школе које су у извесном смислу припремале ученике за свет рада, а требало је да пружи и опште образовање. У исто време укинут је већи број нижих гимназија и дефинисана је мрежа средњих школа, која је требало да буде минимална и ограничена. У више народне школе, као нови модел образовања, требало је да се преусмери она омладина која се у претходном периоду опредељивала за средње школе и да јој се тиме онемогући проходност ка вишим образовним нивоима.

С обзиром на то да грађанске и девојачке школе нису биле обавезне занимљив је увид у занимања родитеља ђака ових школа. Располажемо подацима за 1899/1900. годину. У грађанским школама нешто више од трећине од укупног броја ученика чинила су деца занатлија (36,40%), затим трговаца (24,34%), потом служитеља (15,13%), земљорадника (12,06%), чиновника (9,5%) и на крају у категорији „остало“ налазе се деца лекара, апотекара, правника, наставника (2,57%). Када је о девојачким школама реч, највећи број ученица потиче из трговачких породица (31,12%), затим занатлијских

68 Закон о народним школама, 1898, 445.

(25,14%), чиновничких (21,10%), земљорадничких 1,25%, из наставничких (око 5%) и деца лекара, апотекара, правника (око 5%).⁶⁹ Обухват школским образовањем деце и младих старијих од 11 година свеукупно је, дакле, и даље био минималан – обухват женске деце је мањи од 0,7%, а мушке деце мањи од 3,6%.⁷⁰ Грађанске и девојачке школе заживеле су само у варошким срединама, док су у селима отворане продужне школе.

Продужне школе, мушке и женске, постојале су само у Крајинском, Пиротском и Тимочком округу. У 1899/1900. било је укупно 314 ових школа и оне су осниване углавном у селима: мушких сеоских било је 238, а женских 46, с тим да су мушке школе похађале и ученице. У овим школама било је на почетку школске године укупно 8.299, а на крају 5.856 ђака. У селима је ову школу уписало 807 ученица а завршило 559.

*Више народне школе: поновно увођење виших основних
и продужних школа (1904)*

Закон о народним школама из 1904. године поново уводи шесторазредну основну школу и сада се пети и шести разред, као и продужне школе сматрају вишим народним школама. Укинуте су, дакле, грађанске и девојачке школе. Показали смо претходно да је школска обавеза нејасно дефинисана у овом закону. У пракси се сматрало да је обавезна само нижа основна школа тј. прва четири разреда. У школској 1904/05. радило је укупно 113 продужних школа. Шести разред није заживео, а 1904/05. пети разред постоји у четири округа и то само у мушким градским школама. Овај разред похађа 158 ученика, од чега је само 12 ученица. Они који су желели да наставе образовање после основне школе чинили су то у некој од средњих или стручних школа.

Шесторазредна школска обавеза се показала као неостварива идеја, па ипак, отворена је проблематика о ширим могућностима образовања након четири разреда основне школе и једна нова категорија ученика је постала видљива за доносиоце одлука у образовању. Такође, покренуто је и питање да ли је заиста четири разреда довољно за основно образовање.

69 Поповић, *Статистика наставе у Краљевини Србије за 1899-1900.*

70 *Статистички годишњак* 5 (1904), 54, 461, 466.

НАСТАВНИ КАДАР: УЧИТЕЉСТВО КАО ПОЗИВ

Законом из 1882. године дефинисано је да ће се у учитељску службу примати свршени ученици учитељске школе и више женске школе са учитељским испитом, као и кандидати без наведених квалификација уз услов да након четири године стажа у својству привремених учитеља полажу учитељски испит. Оваква одредба је структуру наставног кадра, у првим годинама примене закона, чинила прилично шареноликом. Са друге стране, доношење Закона о учитељским платама, Закона о школском надзору 1881, Правила о полагању практичног учитељског испита за привремене учитеље 1883. представљали су значајну основу за обезбеђивање квалитета учитељског рада, а наставничком кадру је обезбеђен релативно стабилан материјални, друштвени и стручни статус.

Наставни кадар био је током првих година након 1882. састављен од учитеља различитих образовних профила, а чинили су га такође и несвршени кандидати поједних школа, па у једном периоду чак и они који су имали само основну школу. Око једне трећине од укупног наставног кадра у основним школама чинили су они чије иницијално образовање није било учитељско. Графикон 10 приказује податке на основу којих се може пратити, током посматраног периода, сразмера наставних кадрова са иницијалним учитељским образовањем и без њега. Категорија „остало“ обухватала је до краја овог периода оне учитеље који су похађали или завршили: Земљо-

делску школу, гимназије – више и ниже, реалку, Војну академију, Трговачку школу. Категорија учитеља из неучитељских школа, учитеља с „нешто школе“, као и оних само са основном школом постепено се смањивала и већ 1905. минимално је заступљена у односу на кадар који има одговарајуће образовање.

Надзорници су квалитет наставног кадра оцењивали на петостепеној скали 1–5 (рђав – слаб – добар – врло добар – одличан) према законима из 1882. и 1898, односно на тростепеној од 1904. године. Учитељи који су под категоријом „остало“ обухваћени подацима у графикону 10, судећи по оценама надзорника, нису се квалитетом свог рада разликовали од других колега и њихове оцене биле су близу горње границе скале.

У образложењу предлога Закона о основним школама, комисија је, уз пројекцију о томе да ће 100.000 ученика бити уписано до 1890, изнела и очекивање да ће до те године у школама радити 1.300 учитеља.⁷¹ Из графикона 9 може се видети да је у првим годинама овај број мањи од 1.000, као и да се од 1886, иако је била ратна година, овај број ипак креће узлазном линијом, те да у 1890. пројекција о обиму наставног кадра јесте остварена. Такође, из графикона се може запазити да су од доношења Закона 1882. до почетка 20. века учи-

71 Записник Главног просветног савета, састанак 78, 810–814.

тељице, као квалификовани наставни кадар, бројније од учитеља и да се од овог периода може статистички пратити положај жена унутар учитељског позива.⁷²

Стручне школе за образовање учитељског кадра биле су мушке учитељске школе и више женске школе, из којих се 1896, као посебно одељење а касније и као посебна установа, издвајају женске учитељске школе – 1900. у Београду, 1904. у Крагујевцу. Развој професионалног учитељског кадра био је ипак успорен, учитељских школа није било довољно; у реализацију Закона из 1882. године ушло се са две мушке учитељске школе које су, управо у годинама када је требало да обезбеде професионални кадар који би био носилац реформе својим стручним и савременим знањима, радиле нередовно и то због „бунтовништва које је избијало у средини учитељског подмлатка, који је највише осећао друштвене неправде, суровост режима и моралну декаденцију“.⁷³

Доношењем Закона о народним школама 1898. положај учитеља и учитељица је измењен. Овај закон је садржао две „дискриминаторске одредбе“. Прво, предвиђено је да учитељи почетници током две године приправничке службе раде без плате. Друго, за учитељице је предвиђена нижа плата него за учитеље и губитак службе уколико се удају за особе које нису учитељи. Рок за добијање периодских повишица је са четири продужен на пет година.⁷⁴ Казне су учитељима могли да изричу управитељи, надзорници и министар. Поред тога, питање сталности учитељске службе је погоршано увођењем могућности да буду отпуштени без обзира на године стажа. У години по доношењу овог закона службу је напустило 105 учитеља и учитељица, што износи око 5,4% од укупног броја. Издвајамо податке да је девет учитељица разрешено због удаје, да је 37 преминуло (22 учитеља и 15 учитељица), пет је било отпуштено, остали су пензионисани, прешли у више народне школе или на друга радна места.

Законом о народним школама из 1904. враћен је већи део позитивних одредби Закона из 1882. године. Права и дужности учитеља и учитељица прецизирана су и образложена у засебним одељцима, као и критеријуми за напредовање у смислу повољнијег места за за-

72 Опширније о овој теми у: Сања Петровић Тодосијевић, „Еманципација и феминизација учитељског позива у Србији и Југославији после Другог светског рата“, *Гласник Етнографског института САНУ* 2/LXVIII, 467–485.

73 Грујић, *Основношколско образовање и васпитање*, 172.

74 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, 139.

послење. Уведена је и могућност награђивања учитеља за описмењавање минимум десет одраслих грађана током школске године.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Школска обавеза у Србији прокламована је 1882. Законом о основним школама. Иако је прописано да се односи на свако дете које живи у Србији, већ се у самом тексту закона потпуна реализација предвиђа у будућности и не подразумева моментални обухват све деце у јасно дефинисаном року. На припреми текста овог закона радило се дуго, од 1877. године, о предлогу се озбиљно и свеобухватно дискутовало, па ипак је финални текст садржао више недовољно дефинисаних одредби које су се односиле управо на оне сегменте практичног рада од којих је непосредно зависила успешна реализација прописаног. Са друге стране, „еластичност“ тих одредби била је условљена непосредним околностима у којима их је требало реализовати. За реализацију реформског захвата који је предвиђен Законом из 1882. није било довољно практичних капацитета у смислу локалне иницијативе и ангажованости школских одбора, стручних лица која би радила на изградњи школских зграда, подстицаја којима би се становништво мотивисало да децу радо уписује у школу коју ће похађати шест разреда, па и тамо где је било ученика није било довољно школских зграда, и пре свега материјалних могућности. Обухват деце дорасле за школу био је неравномеран, од готово потпуног обухвата мушке варошке популације до готово статистички невидљивог обухвата женске сеоске популације. Видели смо да се у пракси убрзо одустало од шестогодишњег обавезног школовања и сматрало се да је након четвртог разреда основно школовање завршено.⁷⁵ Из графикана 11 може се видети напредак у броју свршених основаца од 1875. до 1905. и може се констатовати да је током примене Закона из 1882. године тај број увећан за више од три пута, па ипак то није било довољно.

Проблеми у реализацији шестогодишње школске обавезе су законодавцу 1898. дали „покриће“ да реформском подухвату из 1882. „скрати крила“, као и да омогући легитимет становништу да деца из сиромашнијих, претежно сеоских средина треба да се „оријентишу на ниже облике школовања“ и да се припремају за „основно учешће у привредном и грађанском животу“.⁷⁶ Број свршених основаца није

75 Стев(ан) Д. Поповић, „Основно школовање у Србији у 1888-9“.

76 Ђунковић, *Школство и просвета*, 138.

растао истим темпом као у претходном периоду. Наредни, Закон о народним школама из 1904, представља покушај враћања образовне политике у колосек који је трасиран 1882. године. Њиме су решене одређене недоречености из 1882, ослањајући се и на нека од решења садржана у Закону из 1898. Тако су Законом из 1904. понуђена адекватнија решења у вези са: прописима о томе када се отвара нова школа, опсегом надлежности школског одбора, процедурама уписивања и исписивања ученика за које је надлежан и школски надзорник, затим су прописане прецизније мере у вези са изостајањем ученика с наставе. Једно од важнијих питања остављено је ипак недореченим: колико траје школска обавеза за сваког ученика – четири или шест разреда? У пракси је то било четири разреда, а одредба о шест разреда изгубила се гашењем оно мало одељења петог и шестог разреда која су била отворена по објављивању овог закона.⁷⁷

Када је 1882. уведена школска обавеза, „основно образовање више није могло бити остављено слободном нахођењу родитеља, нити се могло вратити на таква решења, која су својим карактером подсећала на начине мобилизације или обавезама на кулук“.⁷⁸ Реализација ове значајне одредбе напредовала је али успорено, а разлози за то произишавали су из сложеног сплета околности које су на-

77 Опширније о неписмености одраслих у вези са наведеним проблемима у обухвату деце дорасле за школу у раду Јована Миљковића „Институционални развој образовања одраслих у Србији XIX века“ у овом зборнику.

78 Тешић, „Пут до обавезне основне школе у Србији“, 829.

стајале на релацијама између жељеног и могућег, између прописаног и интерпретираног, између вековних навика и тежње ка прогресу.

РЕЗИМЕ

Школска обавеза је у Србији уведена 1882. године, када је донет Закон о основним школама. Прописана је обавеза у трајању од шест разреда. Овај закон је важио до 1898, када је основно образовање поново реформисано и регулисано Законом о народним школама. Обавеза је скраћена на четири разреда. Нови закон о народним школама је донет 1904. и нејасан је у пропису трајања обавезе: четири или шест разреда. У раду се, претежно на основу званичних статистичких података, разматрају питања реализације школске обавезе у вези са наведеним регулативама а с обзиром на: развој школске мреже, број ученика, реализацију виших нивоа основног образовања, наставни кадар и надлежности школских одбора. Број школа у почетку спровођења Закона из 1882. није био довољан за прилив већег броја ученика, нити је било довољно наставног кадра. Велики број ученика није имао могућности да школу похађа у месту становања. Обухват деце дорасле за школу био је несразмеран између села и града, односно између мушке и женске популације. Реализован је готово потпуни обухват мушке градске популације и статистички минималан обухват женске популације на селу. За реализацију реформског захвата који је предвиђен Законом из 1882. није било довољно практичних капацитета. Наведени проблеми у реализацији шестогодишње школске обавезе су законодавцу 1898. године дали „покриће“ за то да реформском подухвату „скрати крила“ и да промени правац образовне политике. Закон о народним школама из 1904. представља покушај враћања у онај колосек који је зацртан 1882.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- *Државопис Србије: Статистика наставе у Краљевини Србији за 1884-85. школску годину*, 20/1894, ур. Богољуб Јовановић.
- Закон о основним школама, 31. децембра 1882. *Просветни гласник* 2/1883, 41-51.
- Закон о народним школама, 26. јула 1898. *Просветни гласник* 9/1899, 442-453.
- Закон о народним школама од 19. априла 1904. *Просветни гласник* 4/1904, 325-357.
- Закон о народним школама. *Просветни гласник* 12/1912, 1109-1164.

- Записник са састанка Главног просветног савета 23. 11. 1881 – Дискусија о Предлогу закона о основним школама. *Просветни гласник* 23/1881, 810–814.
- Јовановић, Богољуб. „Школе у Србији 1836. године“, *Просветни гласник* 21/1882, 802–808.
- Јовановић, Богољуб. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1874–75-ту школску годину*. Београд: Краљевско-српска државна штампа-рија, 1882.
- Јовановић, Богољуб. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1874–75-ту школску годину*. Београд: Краљевско-српска државна штампа-рија, 1882.
- Јовановић, Богољуб. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1879–80-ту школску годину*. Београд: Краљевско-српска државна штампа-рија, 1888.
- Јовановић, Богољуб. *Статистика наставе у Краљевини Србији за четири школске године (од 1880–81 до 1883–84)*. Београд: Државна штампа-рија Краљевине Србије, 1890.
- Поповић, Зарија. *Статистика Краљевине Србије – Статистика наставе у Краљевини Србији за 1891–92*. Београд: Министарство народне привреде, Статистичко одељење, 1896.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1893–93. и 1893–94. школску годину*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1898.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1894–95. школску годину*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1899.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1895–96. и 1897–98. школску годину*. Београд: Министарство просвете и црквених послова, 1901.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1898–99. школску годину*. Београд: Министарство просвете и црквених послова, 1903.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1899–1900. школску годину*. Београд: Министарство просвете и црквених послова, 1905.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1900–1901. и 1901–1902. школску годину*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1907.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1902–1903. и 1903–1904. школску годину*. Београд: Министарство просвете и црквених послова, 1908.
- Поповић, Зарија. *Статистика наставе у Краљевини Србији за 1904–1905. школску годину*. Београд: Министарство просвете и црквених послова, 1912.

- Правила о грађењу школа и намештају школском. *Просветни гласник* 20/1899, 485.
- Правила о грађењу школа и намештају школском. *Просветни гласник* 9/1899, 485–489.
- *Просветни зборник закона и наредаба*, ур. Мил. Марковић, Зар. Р. Поповић. Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1985.
- *Статистички годишњак* 1–12. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1893–1913.
- Устроение јавног училишног наставленија, 1845, објављено у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа : изданы у Княжеству Србскогъ*. Часть 2, Одъ Априла 1840. год. до конца Декемвра 1844. г. - у Београду: печатано у Књигопечатњи Княжества Србскогъ, 1845, 319.
- Устроение основни школа, у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа: изданы у Княжеству Срби*. 10, (Одъ почетка до конца 1857. године). - У Београду: у Правителственной књигопечатњи, 1857, 70.
- Вулетић, Александра. „Статистика у служби државне управе и унапређења народног благостања у Србији 19. века“. *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ур. Петар В. Крестић. Београд: Историјски институт, 2017.
- Грујић, Владимир. *Основношколско образовање и васпитање у Србији од стицања државне независности до Првог светског рата*. Београд: САНУ, 2008.
- *Два века развоја Србије – статистички преглед*. Републички завод за статистику Републике Србије, 2008.
- Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у Краљевији Србији 1905–1914*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Илић, Александра. *Уџбеници и национално васпитање у школама Србије (1878–1918)*. Београд: Филозофски факултет, 2010.
- Јовановић, Богољуб. „Школе у Србији 1836. године“. *Просветни гласник* 3/1882, 802–808.
- Миљковић, Јован. *Систем образовања одраслих: поглед из контекста*. Београд: ИПА, Филозофски факултет, 2019.
- П. Д. Ј. „Стање народних школа у Србији 1907–1908. школске године, по извештајима школских надзорника“. *Просветни гласник*, 1909, 34–68.
- Поповић, Д. Стев. „Основно школовање у Србији у 1888–9. школској години“. *Просветни гласник*: 5/1891, 258–265; 6/1891, 328–336; 7–8/1891, 368–374; 9/1891, 492–504; 2/1892, 96–107.
- *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, ур. Владета Тешић, Мирковић Милан, Ђунковић Срећко, Вуковић Раде. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Просветни савет Социјалистичке Републике Србије, 1980 (Београд: „Слободан Јовић“).
- Тешић, Владета. „Пут до обавезне основне школе у Србији“. *Настава и васпитање* 5/2000, 820–831.

- Тодосијевић Петровић, Сања. „Еманципација и феминизација учитељског позива у Србији и Југославији после Другог светског рата“. *Гласник Етнографског института САНУ* LXVIII/2, 467–485.
- Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Службени гласник, Историјски институт, 2003.
- Трнавац, Недељко. *Лексикон историје педагогије српског народа*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Ћунковић, Срећко. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, 2017.

SUMMARY

Aleksandra Ilić Rajković

COMPULSORY EDUCATION IN THE KINGDOM OF SERBIA: BETWEEN REGULATIONS AND PRACTICE

ABSTRACT: In the paper, the questions of the realisation of compulsory education in the Kingdom of Serbia, prescribed in 1882, are being considered predominantly based on the official statistical data. In the first part of the paper, a review of the status of compulsory education in regulations before the mentioned law was passed, in the mentioned law, as well as in laws on public schools from 1898 and 1904, was made. In the central part of the paper, the introduction and realisation of compulsory education in Serbia is considered, in view of: the development of the school network, the number of pupils, the realisation of higher levels of primary education, teaching staff, and the competencies of school boards.

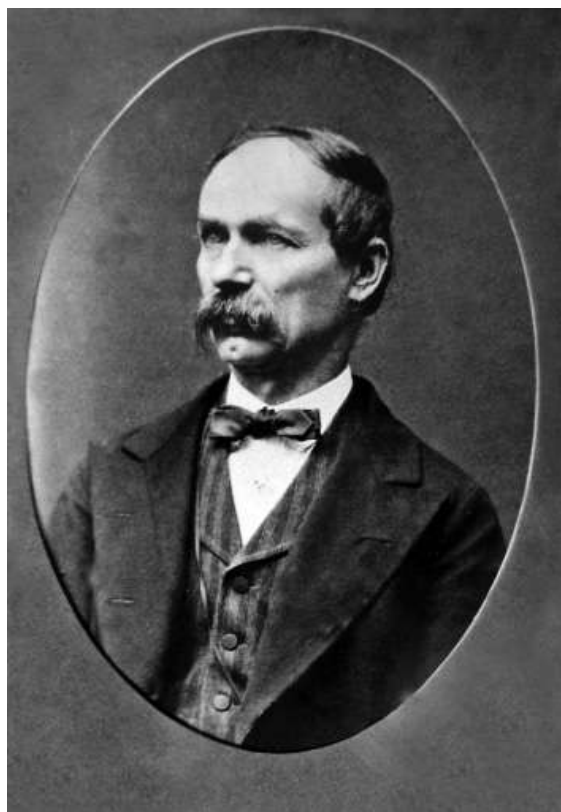
KEY WORDS: compulsory education, primary education, educational policy, school network, pupils, teachers

Compulsory education was introduced in Serbia in 1882, when the Primary Schools Law was passed. Compulsory education in the duration of six grades was prescribed. This law was in force until 1898, when primary education was once again reformed and regulated by the Public Schools Law. Compulsory education was shortened to four grades. A new law on public schools was passed in 1904 and remains unclear on the prescribed compulsory education: four or six grades. In the paper, the questions of the realisation of compulsory education in relation to the mentioned regulation are being considered in view of: the development of the school network, the number of pupils, the realisation of higher levels of primary education, teaching staff, and the competencies of school boards. At the beginning of the enforcement of the 1882 Law, the number of schools was insufficient for the arrival of a greater number of students and there was also a lack of teaching staff. A large number of students didn't have the possibility of attending school in their place of living. The number of school-age children was disproportionate between the village and the city, as well as between male and female population. An almost complete coverage of male city population and a statistically minimal coverage of female population in villages was realised. There wasn't enough practical capacity for the realisation of the reform anticipated in the 1882 Law. The above

mentioned problems in the realisation of six-year compulsory education gave the legislator “coverage“ to prevent the reform attempt in 1898 and change the course of educational policies. The Public Schools Law from 1904 represents an attempt at getting back on track as planned in 1882.

РАЗВОЈ НАДЗОРА НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ
У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

Милован Спасић (1818–1908), начелнику Попечитељству просвете, управник Управе фондова и члан Државног савета (Фототека Библиотеке Српске академије наука и уметности)

Наташа Вујисић Живковић
Филозофски факултет, Београд
nvjisisic@f.bg.ac.rs

РАЗВОЈ НАДЗОРА НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

Апстракт: У раду је анализиран и синтетички представљен развој надзора државе над основним школама у првој половини 19. века. Наши извори су углавном били архивска грађа, законодавна акта, као и биографије појединих личности. Настојали смо да представимо кључне фазе у развоју основношколског надзора и личности које су у њему учествовале. Закључак је да се надзор над основним школама у Србији у првој половини 19. века споро али постепено развијао и да је имао важну улогу у унапређивању организације основне школе, квалитету рада наставника, побољшавању учења ученика.

Кључне речи: основна школа у Србији у 19. веку, надзор над основним школама, рад школских надзорника, институционални развој надзора

Предмет нашег истраживања јесте институционални и концепцијски развој надзора над основним школама у Србији током XIX века. Циљ је био да се установи допринос школских надзорника успостављању и унапређивању основношколског система у наведеном периоду. Полазећи од тако одређеног предмета и циља истраживања постављени су његови непосредни задаци: да се сагледају етапе у конституисању школског надзора; да се анализирају нормативне основе рада школских надзорника у контексту општег школског законодавства; и да се утврде битне карактеристике природе надзора над основним школама, укључујући и лично залагање и преференције појединих школских надзорника.

То је спроведено на основу анализе архивских докумената, до сада највећим делом некористићених, из Фонда министарства просвете и црквених дела Архива Србије. Богатство прикупљених извора захтевало је њихову подробну селекцију и одабир оне грађе која најбоље описује стање у основним школама и може да послужи даљем раду на сагледавању наше педагошке прошлости. Поред тога, ко-

ришћен је и један део објављене архивске грађе, као и дела аутобиографског и мемоарског карактера.

НАДЗОР НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1807–1838. ГОДИНЕ

У децембру 1807. Доситеј Обрадовић постављен је на место „главног надзиратеља училишта“.¹ Миленко Вукићевић је дошао до податка да је „прву вест“ (извештај) о школским испитима Доситеј оставио у једном писму с краја 1807. године. Реч је о испиту у основној школи за покрштену турску децу у Београду, о коме је забележио следеће: „Ово дана били смо на екземену 85 новокрштене дечице и момчића. О! братко, братко, како је то убаво и слатко било“.² Других сведочења о Доситејевом раду око надзора над школама немамо.

Законодавно уређење школског система у Кнежевини Србији започиње установљењем Попечитељства просвештенија 1811. године, у коме је 18. јануара за првог попечитеља постављен Доситеј. Он није дуго обављао ову дужност, умро је у Београду, 21. марта 1811, а за новог попечитеља постављен је Иван Југовић.

У несигурним условима сталног смењивања борби и кратких периода мира, Совјет је покушао да уреди рад тек основаних школа у Србији. Већ 11. септембра 1811. донет је акт којим се од сваке нахије тражи да поднесе извештај о томе у којим местима постоје основне школе, који се садржаји у њима уче, ко су учитељи и колико имају ученика.³ О наставном раду учитеља располажемо са мало података. Један од њих је да је број ученика по једном учитељу у варошким основним школама био велики.⁴

Образовна спрема учитеља била је различита: неки учитељи су знали да читају црквене књиге и они су помагали свештеницима у црквеним обредима, а они који нису знали црквене обреде, али су добро писали и рачунали, помагали су кметовима у административним пословима. За учитеље су ангажоване и занатлије које су поред

- 1 Александар Бановић, „Доситејев рад на просвети у ослобођеној Србији“, *Школе и просвета за време првог српског устанка*, (Београд: Педагошко друштво НР Србије, 1954), 31.
- 2 Миленко Вукићевић, „Основне школе у Србији прве половине 19. века“, *Просветни гласник* 3/1899, 199.
- 3 Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1971), 10.
- 4 Исто.

држања својих радњи и „учитељевале“.⁵ Како су учитељи били различитог образовања, сваки је предавао оно што је знао, најчешће буквар, часловац, катихизис, псалтир и нешто рачунице. Од вештина учио се црквено појање, које је сваки учитељ знао јер је био дужан да, уколико у месту постоји црква, „држи певницу“.⁶

Истраживање доступне грађе довело нас је до закључка да се школски надзор први пут спомиње у „Објавленију“ кнеза Милоша од 10. марта 1823. године: „што се школа и просвешћенија народног и тому потребна прихода касало буде, за нужно судили смо овако старање једном лицу од духовенства, и то г. Милентију, архимандриту манастира Враћевшница и једном од мирјана, и то г. кнезу Раки Тешићу, из ваљевске нахије, предати“.⁷ Немамо податке о томе да ли су и на који начин ови надзорници вршили ревизију (надзор) основних школа.

За почетну тачку конституисања школског надзора у Кнежевини Србији узимамо 1832. годину: 29. фебруара кнез Милош је најпре издао указ о постављењу трговца Стојка Стојановића за „тутора“ Велике школе, који је истовремено имао и задатак да „на дужност учитеља мотри, који погађа и ајлук им установљениј точно на време исплаћује“ и чије наредбе учитељи морају безусловно да испуњавају,⁸ а потом је, 21. априла, поставио Атанасија Теодоровића (1801–1841) за „надзиратеља нижих школа у Београду“.⁹ Теодоровић је 1832. и 1833. обавио полугодишње и годишње испите у основним школама у Београду. Почетком тридесетих година XIX века развија се и пракса да учитељи надзорнику достављају годишње извештаје о свом раду.

5 Милован Спасић, „Неки подаци о основним школама у Србији од 1845. до 1861. године“, *Гласник Српског ученог друштва* (Београд), 1982, 189–190; Тихомир Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша*, (Београд: Геца Кон, 1922), 90.

6 Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша*, 78.

7 „Објавленије Благородној господи кнезовима, пречестњејшим архимандритима и протопресвитерима, преподобним игуманима, честињејшим свештеницима, поштенородним трговцима и кметовима и свему народу нашему, 10. март 1823“, *Грађа за историју Краљевине Србије: време прве владе кнеза Милоша Обреновића*, књ. 1 (1815–1821), прир. Вукашин Ј. Петровић, Никола Ј. Петровић, (Београд: Штампано у државној штампарији, 1822), 428.

8 Државни архив, No. 480, наведено према: Рад. Т. Миловановић, „Просвета у Србији за прве владе Милоша и Михаила (1815–1842)“, *Настава и васпитање* 3/1954, 196.

9 „Постављење Атанасија Теодоровића за професора Више школе у Београду и надзиратеља нижих школа, Крагујевац, 21. април 1832“, *Школство у Србији 1817–1838*, ур. Татјана Драгићевић, Славица Тимотијевић, (Београд: Архив Србије, 2009), 15–16.

Први акт о уређењу школског система, *Устав народних школа*, саставио је Димитрије Тирол 1833. и он није штампан, тако да се са сигурношћу не може знати да ли је ступио на снагу.¹⁰ У Уставу је питање надзора над школама детаљно разрађено.¹¹ Како је 1833. Крагујевац постао престоница Кнежевине Србије, у школској 1833/34. годишње испите у основним школама у Крагујевцу, 27. августа 1834. обавио је лично попечитељ Лазар Теодоровић (1781–1846).¹² Он се на овој функцији није дуго задржао, 25. октобра исте године заменио га је Давидовић.¹³ Пред крај 1834. у Кнежевини Србији радиле су 34 општинске и 29 приватних основних школа; у основним школама у варошима учитељи су примали плату из општинског буџета, од 350 до 1.500 гроша, у сеоским школама из среског и нахијског приреза, док су у приватним основним школама учитеље плаћали родитељи.¹⁴

Након што је комисија у децембру 1835. поднела извештај о основним школама, почињу да се предузимају мере да се њихово стање поправи. Најпре је 20. јануара 1836. Теодоровић предложен за привременог директора гимназије у Крагујевцу и „националног директора свих школа у Кнежевини Србији”,¹⁵ али ово није спроведено у дело, а потом је кнез Милош Управном савету упутио захтев да изабере једног члана који би најмање два пута годишње посећивао гимназију и вршио надзор над крагујевачким основним школама „да и учитељи и ученици своју дужност извршавају, и да им потребе школске не оскудевају“¹⁶ и за овај надзор 25. фебруара изабрао Јанићија Ђурића.¹⁷ Међутим, исте године установљена је функ-

10 Срећко Ђунковић наводи да се по једном документу Атанасија Теодоровића од 15. марта 1833. може закључити да је *Устав* из 1833. „уведен у живот“, али се позива и на сведочење Вука Ст. Караџића о томе како је Милошева самовлада у то време била исувише јака и да је он могао да утиче на то да се закон не спроводи у дело. Ђунковић, *н. д.*, 21.

11 Исто.

12 Петровић, *н. д.*, 765.

13 Јордановић, *н. д.*, 34.

14 Петровић, *н. д.*, 766.

15 „Предлог за постављење Атанасија Теодоровића за привременог директора гимназије и националног директора свих школа у Кнежевини Србији, Крагујевац, 20. јануар 1836“, *Школство у Србији*, 55.

16 „Одлука да имућнији родитељи снабдеју школе огревом, а да се новац од огрева употреби за куповину одеће сиромашним ученицима, Крагујевац, 24. фебруар 1836“, *Школство у Србији*, 119–120.

17 „Наредба којом је Јанићије Ђурић постављен за надзиратеља гимназије и нормалних школа у Крагујевцу, Крагујевац, 25. фебруар 1836“, *Школство у Србији*, 121–122.

ција „директора свију школа“ на коју је 21. марта постављен професор крагујевачке гимназије Петар Радовановић (1808–1857).¹⁸ Био је родом из Новог Сада, у коме је завршио гимназију, а студије права наставио на Универзитету у Пешти. Имао је успешну адвокатску каријеру у Бачкој и Срему, да би 1834. прешао у Кнежевину Србију за професора, у то време једине гимназије у Србији, која је 1833. из Београда премештена у Крагујевац.¹⁹ Истога дана када је установљено звање „директора свију школа“ и за њега изабран Радовановић, Попечитељство просвештенија прописало је посебно упутство, *Наставленије директора свију школа*, којим су прецизирана његова права и дужности: најмање једном, а „најбоље два пута у години“ (једном у марту и једном у августу) треба да посети све основне школе, државне и општинске (према личној процени „директор“ је имао право да посети било коју школу у било које време) – ове посете укључивале су прегледање школске зграде, намештаја и учила, праћење да ли учитељи предају наставне предмете и садржаје које је прописало Попечитељство просвештенија и пружање помоћи учитељима у састављању наставног плана и распореда часова; даље, функција „директора“ била је да прати „боље способне“ ученике и да обезбеди да се довољан број њих упише у гимназију, а да, са друге стране, води рачуна о томе да се ученици „неодпуштају из школе“ без његовог одобрења; у државним основним школама „директор“ је постављао учитеље, док је у општинским потврђивао њихов избор у договору са општинским властима; био је надлежан да обезбеди да се учитељима редовно исплаћују плате и да поставља месне школске надзорнике „из редова свештенства и грађана“; када је у питању наставни рад, његов задатак је био да се стара да учитељи децу „закону христијанском поучавају“, да овладају црквеним појањем и редовно учествују у богослужењу, да учитељи „свагда у добром сагласију са свештенством буду“ и испуњавају своје дужности према цркви; на крају, био је обавезан да води евиденцију о броју учитеља, да прикупља податке о њиховим годинама, пореклу, образовању и „примеченија“ о њиховом наставном раду и „поведенију“, да бележи какве су школске зграде, колико у школама има разреда, одељења и ученика. За остале аспекте рада основних школа и учитеља које би

18 „Диплома о постављењу Петра Радовановића за директора свих школа у Кнежевини Србији, Крагујевац, 21. март 1836“, *Школство у Србији*, 56.

19 Видети у: Аноним, „Некролог – Петар Радовановић“, *Гласник Друштва српске словесности IX* (1857), 323–324; Никола Поткоњак, *Наши велики претходници*, (Београд: САО, 2010), 181–185.

пратио, а који нису били дефинисани Наставленијем, „директор“ се упућује да поступа према „благоразумију“.²⁰

Уочи доношења новог устава, у циљу унапређивања организације и управе над школама, кнез Милош је установио Високу канцеларију просвештенија и санитета (9. маја 1838). За руководиоца Канцеларије постављен је Стефан Стефановић Тенка.²¹ За Стефановића је прописано посебно упутство којим је било дефинисано да је рад школа и учитеља у његовој надлежности,²² а функција „директора свију школа“ придружена је Високој канцеларији.²³ Указом од 19. јуна Висока канцеларија била је организована на следећи начин: за секретаре су постављени Петар Радовановић и Јован Туцаковић (учитељ у Карановцу), за „регистратора и рачуноводитеља“ Јован Вујић („из Совјета“), за „протоколисте“ Стока Спасић (писар београдског магистрата) и Ника Стојановић, а за „преписчике“ Ивко Мишић („из Совјета“) и Филип Христић („из Војне школе“).²⁴ Убрзо након формирања Високе канцеларије Радовановић је покренуо иницијативу да се изврши преглед (ревизија) школа: у писму од 16. јуна које је упутио попечитељу Стефановићу наглашава да школе нису прегледане у првом „течају“, односно да нису обављени полугодишњи испити, и да је због тога потребно да се обиђу и да се обави завршни годишњи испит.²⁵ По оцени Радовановића, од ове ревизије држава би имала двоструку корист, „прво, што сви учитељи кад се чешће посећују, сваким могућим начином труде се да би прилежаније и ревност своју званичну доказали, па што отуд успех дечији свагда боље и боље цјели соотвјестују; друго, што исти учитељи ако би у чему недостатак свој показали или због небрижљиве неуредности у школи или због тога што вешт и добар начин у школи с децом, од мене им казан и прописан, по човеческој слабости заборављају, к овому поостравани и

20 „Наставленије директора свију школа у Књажеству Србији, Крагујевац, 21. март 1936“, *Школство у Србији*, 57–58.

21 Нашему генерал-мајору Стефану Стефановићу (Указ о постављењу Стефана Стефановића да руководи просвештенијем и карантиним, Крагујевац, 9. мај 1838), у: Никола Петровић, „Грађа за историју школства у Кнежевини Србији – постање Попечитељства просвештенија“, *Просветни гласник* 15–16/1881, 572.

22 Наставленије нашем генерал-мајору Стефану Стефановићу, Крагујевац, 9. мај 1938, *исто*, 572–573.

23 Директору свију наших школа у Србији Петру Радовановићу – Указ Кнеза Милоша, Крагујевац, 10. мај 1838, *исто*, 575.

24 *Исто*.

25 Никола Петровић, „Грађа за историју школства у Кнежевини Србији – Школска ревизија 1838. године“, *Просветни гласник* 19–20/1881, 696.

поправљани бивају“.²⁶ Стефановић је ову молбу истога дана проследио кнезу Милошу на одобрење, с предлогом да Радовановић обиђе школе у источном („одавде и уз Тимок до Крушевца“), а он у западном делу Србије (Моравско-подринску и Подринско-савску војну команду).²⁷ Међутим, надзор је обављен унеколико измењеним распоредом: најпре је 6. маја донета одлука да Стефановић изврши надзор школа у Крагујевцу, а да Радовановић обави преглед школа у другим деловима Кнежевине Србије,²⁸ потом је 19. јуна кнез Милош потписао акт да се „будући да смо досадашњег директора свију школа у Србији Петра Радовановића поставили секретаром при Канцеларији Попечитељства просвештенија и Верховног надзиратељства карантина [...], препоручујем Вам да на место директора школа професора гимназијалног Константина Бранковића у речено посешћеније школа изашиљете“.²⁹ Да би Бранковић могао да обави ревизију школа 23. јуна, Висока канцеларија просвештенија и санитета предложила је да се уместо њега на место професора реторике у крагујевачкој гимназији привремено постави Исидор Стојановић.³⁰ За потребе посећивања школа одређено је да надлежне мензулане Бранковићу обезбеде три коња, а војно-полицијска канцеларија једно седло.³¹ Тако је на крају школске 1837/38. Стефановић обишао школе у западним, а Бранковић у источним деловима Кнежевине Србије. Бранковић је обишао 14 државних, 12 општинских и једну среску основну школу.³²

Показало се да је тек уведени надзор над радом основних школа и учитеља био вишеструко користан: помогао је да се евидентирају талентовани ученици који су имали право да о државном трошку упишу гимназију, учитељи су могли да добију какву-такву повратну информацију о квалитету свога рада (оцене ученика се

26 Исто.

27 Исто.

28 АС, МПС-п, No. 94, Распис нашем попечитељу просвештенија и врховном надзиратељу карантина генерал мајору Стефану Стефановићу, Крагујевац, 6. мај 1838.

29 АС, МПС-п, 1843, No. 20, Распис Књаза Србског Милоша Обреновића нашем попечитељу просвештенија и врховном надзиратељу карантина генерал мајору Стефану Стефановићу, Крагујевац, 19. јун 1838.

30 АС, МПС-п, No. 58, Распис Попечитељства просвештенија, Крагујевац, 23. јун 1838.

31 АС, МПС-п, No. 20, Објавленије Попечитељства просвештенија, Крагујевац, 21. јун 1838; АС, МПС-п, No. 20, Распис Попечитељства просвештенија војно-полицијској канцеларији, Крагујевац, 21. јун 1838.

32 АС, МПС-п, No. 20, Списак школа и учитеља од унутра стављенога II теченија школског 1838. по реду посећивани места устројен, Београд, 27. јул 1838.

макар делом могу посматрати као резултат квалитета ангажовања учитеља у настави), држава је добијала статистичке податке о броју школа, ученика, образовној спреми учитеља, о стању у ком се налазе школске зграде... Такође, школска ревизија помогла је да се донесе први јединствени наставни програм – након обилска основних школа брзо се увидело да учитељи обрађују различите садржаје, па чак и предмете, а према личној процени о томе шта треба да предају и према знању и компетенцијама које су имали. Иако доношење јединственог програма није решило проблем неуједначености садржаја који су обрађивани у основним школама, представљало је значајан корак у правцу целовитог решавања овог питања.³³ Да би се овај програм применио у пракси, били су потребни образовани учитељи, а онима мање спремнима била је потребна помоћ да би га реализовали. Стефановић је, након што је прописан нови наставни програм за основне школе, донео упутство за учитеље – *Наставленије учитељима правителствени и обштествени школа у Књажевству Србији*.³⁴ Видимо да су учитељи по овом наставленију имали одговорност за готово све аспекте рада школе: они су били задужени за одржавање школске зграде, за прибављање школског прибора и намештаја – све ово су били елементи на основу којих је оцењиван њихов рад, иако учитељи, у суштини, нису имали никакве ингеренције да одлучују о томе колико ће се средстава из општинског (среског) буџета и на које потребе школе утрошити. Непосредан надзор над учитељима препуштен је месним школским надзорницима, који се први пут спомињу у *Наставленију директору свију школа у Књажевству Србији* од 21. марта 1836. године. Месни школски надзорници („главе учитеља основних школа“), надзорна инстанца која је уведена у циљу боље организације рада и руковођења основним школама, заживели су од 1838.

ПРОМЕНЕ У НАДЗОРУ НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА 1839–1842.

Попечитељство је почело интензивније да ради на уређену школског надзора: најпре је у марту Радовановић поново постављен

33 Сажет приказ наставних програма за основне школе у Србији у XIX веку дао је Живојин Ђорђевић (Живојин Ђорђевић, „Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији“, *Настава и васпитање* 1/1952, 79–86).

34 АС, МПС-п, No. 87, Наставленије учитељима правителствени и обштествени школа у Књажевству Србији, Крагујевац, 11. август 1838; Милићевић, *н. д.*, 125–130.

за секретара Попечитељства и напушта професорку службу у Лицеју, а 13. априла Попечитељство је Совјету упутило предлог да се установи звање „директора школског“ и да се на ову функцију постави столоначелник правосуђа Јован Туцаковић, који би обишао школе и обавио годишње испите.³⁵ Већ 12. јула Совјет је од Попечитељства затражио да сачини „Пројект Главног управитељства народни школа“ и да се, док се овај пројекат не усвоји, избор Туцаковића „необнародује“, јер је било могуће да се новим пројектом предвиди другачија организација надзора над школама.³⁶ Попечитељство је и пре него што је почело да ради на пројекту „управљања“ школама одаслало распис окружним начелствима да изабере и поставе месне надзорнике.³⁷ Избор и постављење месних надзорника ишло је споро и са доста потешкоћа – није било довољно писмених људи и оних који су се колико-толико разумели у просветну струку, те су ову функцију у почетку углавном прихватили месни пароси и општински чиновници. Такође, попечитељ Стефановић и секретар Попечитељства Радвановић 12. јула сачинили су концепт „Наставленија посећивања нормални школа у Књажеству Србији“³⁸ који је са незнатним изменама усвојен 1. августа.³⁹ У овом упутству за надзирање основних школа и учитеља, „главним директорима“ је у 13 тачака дато на који начин и које аспекте рада школе и учитеља треба да прате. Они треба да: 1) обиђу све школе, државне и општинске, и обаве годишње испите у присуству свештенства, месних надзорника школа и општинских власти, 2) испитају све ученике и пажљиво прате која питања учитељ поставља и одговоре ученика јер на тај начин најбоље могу да оцене да ли су деца разумела наставно градиво или су напамет научила одговоре које им је учитељ унапред дао, 3) испитају ученике из свих предмета и тако сазнају да ли се учитељ држао прописаног програма, 4) оцене „каког је вежества и какве је способности учитељ [...] и с каквим је приљезенијем и ревношћу ученике своје настављао“, 5) прате да ли су ученици са учитељем редовно одлазили

35 Видети у: АС, МПС-п, No. 271, Попечитељство правосудија и просвештенија Високославном Совјету Намесничества Књажескога Достојанства, Београд, 2. јул 1839.

36 АС, МПС-п, No. 271, Намесничество Књажеског Достојанства да се начини Пројект Главног управитељства народни школа, Београд, 12. јул 1839.

37 АС, МПС-п, No. 391, Надзиратељи местни дужности, Крагујевац, 18. април 1839.

38 АС, МПС-п, No. 271, Концепт Наставленија посећивања школа нормални у Књажеству Србији, Београд, 12. јул 1839.

39 АС, МПС-п, No. 271, Наставленије посећивања школа нормални у Књажеству Србији, Београд, 1. август 1839.

у цркву и „колики су напредак у извршавању христјанских дужности показали“, 6) обавесте се о „владању и поведенију“ учитеља код свештенства, месних школских надзорника, кметова и мештана, 7) испитају да ли деца која су „за науку способна у школу иду или се може бити код куће у беспослици забављају“ и надлежне власти обавезу да родитеље саветују да уписују и редовно шаљу децу у школу, 8) процене која су деца способна да наставе школовање у гимназији, 9) сагледају и у извештају опишу у каквом су стању школске зграде, школски намештај и остале „школске потребе“, 10) прикупе податке о учитељима – име и презиме учитеља, у ком разреду раде, године старости, „од куда су родом“, колико дуго раде као учитељи, да ли су ожењени, „какве су способности и владања“, које су предмете предавали у ком разреду и уколико је потребно додатна „примеченија“; податке о школи – у ком је месту, срезу, округу, колико разреда има школа, колика је учитељска плата, број ученика и „стање њиови родитеља“, 11) воде дневник о путу који су прешли да би Попечитељство могло да им надокнади трошкове, 12) напишу који су учитељи „неспособни и добро невладајући се“ како би их Попечитељство заменило бољима и да 13) све тачке овога Наставленија што тачније и ревностије извршавају.

За посећивање школа и обављање годишњих испита за школску 1838/39. одређени су Туцаковић и професор Лицеја Константин Бранковић. На основу оцена које су учитељи у 1839. години добили, Дарко Ивановић је установио да је 81 од њих добио оцену „добар“, три оцену „врло добар“, пет оцену „средње“, два оцену „прилично“, један оцену „пристојно“, а три учитеља оцену „рђаво“. У овој ревизији учитељи пречани су оцењени нешто боље од учитеља родом из Кнежевине Србије: од 61 оцењеног учитеља који су пореклом били из Аустрије, 53 је добило оцену „добар“, док је ову оцену добило 25 од укупно 32 учитеља родом из Србије.⁴⁰

Како је протекла ревизија школа у 1839/40. години? У марту 1840. изабраним „директорима нормалних школа“ Зорићу и Милутиновићу, чији је превасходни задатак био да обиђу школе и обаве годишње испите, наложено је „да 14. текуће године пођу и школе овако определене, сирјеч првиј у восточниј крај, а другиј у западном крају Србије, посећивати почну“.⁴¹ Међутим, Милутиновић је 12. мар-

40 Дарко Ивановић, *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804–1858)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 123.

41 АС, МПС-п, No. 392, Распис Попечитељства просвештенија, Београд, 12. март 1840.

та упутио молбу Попечитељству да због болести одложи посећивање школа,⁴² а већ наредног дана сличну молбу упутио је и Зорић.⁴³ Да је ова ситуација била ванредна и да се Попечитељство старало о томе да се обаве годишњи испити и изврши ревизија школа, сведочи одлука Совјета који је 11. новембра 1840. саставио посебну комисију да размотри питање непосећивања школа.⁴⁴ Ова је комисија 29. децембра Попечитељству упутила оцену да је Зорићев поступак „дисциплинарниј изред и да се Зорић решењем самог Попечитељства овог осуди и казни“.⁴⁵ Са друге стране, Милутиновић се није дуго задржао на месту „директор школа“, 24. јула 1841. заменио га је Тимотије Милашиновић,⁴⁶ који је дошао из Новог Сада, у Србији се кратко задржао, а већ 1842. дао је оставку на службу и вратио се назад у Угарску. Нагласимо да је поред два „директора нормалних школа“, Зорића и Милашиновића, кнежевим указом од 14. августа 1841. за „врховног надзиратеља свију школа“ постављен Димитрије Исаиловић, који, по сведочењу М. Ђ. Милићевића, „није путовао никако по школама, него је место тога израђивао школске књиге“.⁴⁷

И у 1840/41. организација надзора над основним школама ишла је са доста потешкоћа. „Директори нормалних школа“ нису посетили основне школе на крају 1840/41, већ на почетку школске 1841/42. године. Милашиновић није обишао школе у западном школском кругу. Годишњи испит у основним школама у Крагујевцу обавио је Исидор Стојановић, професор опште историје и ректор Лицеја.⁴⁸ У извештају Стојановић пише да је испиту присуствовао месни парох, окружни чиновници и родитељи ученика, да су у све три школе учитељи предавали програмом предвиђене предмете. Ученике је оценио

42 АС, МПС-п, No. 404, Прошеније директора нормални школа г. Симе Милутиновића Попечитељству просвештенија, Београд, 12. март 1840.

43 АС, МПС-п, No. 408, Прошеније директора нормални школа г. Георгија Л. Зорића Попечитељству просвештенија, Београд, 13. март 1840.

44 АС, МПС-п, No. 830, Комисија Попечитељства просвештенија о посећивању школа, Београд, 11. новембар 1840.

45 АС, МПС-п, No. 1699, Комисија Попечитељства просвештенија о посећивању школа, Београд, 29. децембар 1840.

46 Милићевић, *н. д.*, 44.

47 *Исто.* - Јован Милићевић пише да је Исаиловић постављен на функцију „главног инспектора школа“.

48 АС, МПС-п, ф. II, бр. 41, No. 729, Распис Попечитељства просвештенија Ректору Лицеума проф. опште историје Исидору Стојановићу, Београд, 17. јун 1841

збирно, већина „штитараци“ добила је оцену „добар“, а ову оцену добило је око 60% „млађих“ и „старијих буквараца“.⁴⁹

У том тренутку економска снага младе Кнежевине није могла да поднесе издржавање основних школа и учитеља, тако да је 14. септембра 1840. кнез Михаило Обреновић потписао одлуку којом су укинуте одредбе закона из 1836. о државном финансирању учитеља.⁵⁰ Тако су основне школе скинуте са државног буџета, а општине су преузеле плаћање учитеља.

Узимјући у обзир чињеницу да на крају 1840/41. године „директори нормалних школа“ нису обавили годишње испите, учи почетка школске 1841/42. Попечитељство је окружним начелницима разаслало распис да ће се школска ревизија обавити у септембру 1842.⁵¹

Након што су одлуком од 14. септембра 1841. укинуте „правителствене“ основне школе, у којима су учитељи примали плату из државне касе, решење финансирања учитеља нађено је у оснивању Главног фонда школског. Уредба о његовом оснивању донета је 13. јануара 1841,⁵² а кнез Милош је 8. марта за председника Фонда поставио члана Совјета Стефана Марковића.⁵³ Пошто је Уредбом било предвиђено да се фонд пуни добровољним прилозима, требало је да прође доста година да се он „умножи“, тако да су учитељи још дуго примали плату из општинских, окружних и среских приреза који су почели да се установљавају од 1836. године. Истом уредбом којом је основан Главни фонд школски одређено је да се на дан слављења Светог Саве (14. јануар) у црквама читају имена свих оних који су приложили средства за подизање школа и плаћање учитеља.⁵⁴

У школској 1840/41. Зорић и Милашиновић са успехом су обавили ревизију школа али на крају 1841/42. Милашиновић је сам

49 АС, МПС-п, ф. II, бр. 41, No. 888, Рапорт Исидора Стојановића проф. опште историје и ректора Лицеума, Крагујевац, 29. јун 1841.

50 „Решење да се општинске школе издржавају општинским трошком а не државним, 14. септембар 1840“, *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажевству Србском од априла 1840. године до конца децембра 1844. године*, II част, (Крагујевац: Књигопечатња Књажевства Србског, 1845), 10.

51 АС, МПС-п, ф. III, бр. 49, No. 1170, Распис Попечитељства просвештанија свим окружним начелничествима, Београд, 16. август 1841.

52 „Уредба о устројству Главног фонда школског из добровољних прилога од 13. јануара 1841“, *Сборник закона*, II част, 17–29.

53 АС, МПС-п, ф. III, бр. 48, No. 324, Указ Књаза Србског Милоша Обреновића о Депутацији Главног фонда школског, Београд, 8. март 1841.

54 „Уредба о устројству Главног фонда школског из добровољних прилога од 13. јануара 1841“, *Сборник и уредаба*, II част, 20; Милићевић, *н. д.*, 12–13.

обишао један број школа у оба „школска круга“, а од окружних начелника у местима у којима није обавио годишње испите затражио је и добио извештаје о стању у школама, раду учитеља и успеху ученика.

ПЕТАР РАДОВАНОВИЋ И МИЛОВАН СПАСИЋ КАО ШКОЛСКИ НАДЗОРНИЦИ

Постављење Јована Стерије Поповић за начелника Попечитељства просвештенија, 26. октобра 1842. године,⁵⁵ био је значајан моменат, будући да се он прихватио ове функције са великим амбицијама и плановима како да уреди школе у Кнежевини Србији. Не где у исто време, са студија у Немачкој и са дипломом доктора наука у Србију се вратио Милован Спасић, који је убрзо постављен за чиновника овог попечитељства.

У јуну 1843. донета је одлука да тзв. други полугодишњи течајни испит започне 10. јула.⁵⁶ Годишњи испити у школској 1842/43. извршени су у организацији среских и окружних начелника. Радовановић је у септембру 1843, после краће паузе, опет постављен за „главног директора школа“,⁵⁷ уместо покојног Зорића, да би на овој функцији остао до смрти 1857. године. Стерија је кнезу Александру Карађорђевићу већ 9. септембра упутио предлог о избору Радовановић за „главног директора школа“.⁵⁸ „Директоре“ је постављао кнез на предлог попечитеља, односно Совјета – тако је 15. септембра 1843. Радовановићу додељена ова функција.⁵⁹

55 Владимир Грујић, *Школско-реформаторски рад Јована Стерије Поповића у Србији 1840–1848*, (Београд: Научно дело, 1956), 29.

56 АС, МПС-п, ф. III, бр. 272, No. 605, Распис попечитеља просвештенија да се обаве полугодишњи испити за други течај 10. јулија, Београд, 22. јун 1843.

57 АС, МПС-п, ф. II, бр. 117, No. 101, Указ књаза Александра Карађорђевића о постављенију на упражњено смрћу г. Георгија Зорића место директора председатеља суда чачанског г. Петра Радовановића, Београд, 10. септембар 1843.

58 АС, МПС-п, ф. II, бр. 117, No. 980, Предложеније г. Јована Стерије Поповића да се на место умрлог Георгија Зорића за директора постави г. Петар Радовановић, Београд, 9. септембар 1843.

59 Радовановић је 22. септембра полагао заклетву за нову функцију: „Ја долепотписани заклињем се Богом живим, да ћу Његовој Светлости Милостивејшем Господару и Књазу нашем Александру Карађорђевићу веран бити, против устава и земљски уредаба ништа нити делом нити словом умишљавати, налазима Попечитељства Просвештенија покоравати се, као директор народни школа дужности повереног ми званија совестно, точно и верно отправљати, и вообште у свему тако поступати, како ћу моћи и на Страшном Суду одговор за то

Непосредно након што је постављен на место „главног директора школа“ Радовановић је Попечитељству упутио „План по којему се школе отечествене точно и уредно без сваког препјатства, и са успехом посетити имају“.⁶⁰ Овај план започиње дефинисањем функције надзирања школа: надзор у првом реду служи да би Попечитељство „о стању школа, качеству, способности и ревности учитеља, као и о недостацима, који би се при којој школи нашли, истинно и точно суђење имати могло, како би се овоме недостатци дигнули, и само стање школа побољшано било, одређени су директори свију школа, којих је дужност два пут у години све у особном њима вовереном кругу налазећи се школа посетити, и потом известија о наведенима истоме предславному Попечитељству поднети“. Даље, по Радовановићевом плану дужност „директора“ је да у присуству месне власти и месног школског надзорника обаве годишње испите и „донесу суд“ о учитељима, да подносе опширне извештаје Попечитељству како би оно могло одмах да предузме одговарајуће мере, с тим да су месне власти обавезне да им пруже сву неопходну помоћ приликом обиласка школа. Што се тиче плаћања трошкова превоза, Радовановић указује на то да је дотадашња пракса била да се начелства обавештавају о доласку „директора“ да би она на време обезбедила коње или кола за превоз, а уколико у овоме не успеју, општине су биле дужне да нађу превоз који су „директори“ плаћали из сопствених средстава, па би им овај трошак Попечитељство касније надокнађивало. Међутим, „директори“ су и у току школске године, по налогу Попечитељства, „ванредно“ обилазили школе, те је Радовановић предложио да им се обезбеди „објавленије за подвоз током целе године“, што је заправо подразумевало да не морају за сваку појединачну посету школама да траже посебно „објавленије“ у коме се начелства упућују у своје дужности, а то би омогућило да се месне власти и учитељи не обавештавају о времену посећивања школа и довело би до тога да се „истинитије и тачније дозна и нађе, у ком је стању школа, какве су ревности и прилежности учитељи, и том подобно“. Занимљиво је и то да је предложио да се школе не обилазе два пута у години, односно да се први полугодишњи испит обавља пред месним властима, свештенством и месним надзорницима (Попечитељство би се

дати. Тако ми помогао Бог и сви свјати“ (АС, МПС-п, ф. II, бр. 117, Заклетва Петра Радовановића, Београд, 22. септембар 1843).

60 АС, МПС-п, ф. V, бр. 350, No. 1203, План по коме се школе отечествене точно и уредно без свакога препјатства, и са успехом посетити имају, Београд, 8. октобар 1843.

о успеху ученика и раду школа извештавало преко извештаја месних надзорника), а да годишњи испит обављају „главни директори“, када би испитивали ученике само из оног дела градива које су учили у другом полугодишту.

У 1843. години Стерија је наставио да ради на развоју надзора над основним школама. За месног надзорника школа у Неготину 12. августа саставио је посебно упутство које је годину дана касније делом преточено у школски закон.⁶¹ Овим упутством дефинисане су следеће дужности месног надзорника: 1) да посећује поверене му школе, да их одржава „у добром поретку“, да се стара да се подигну боље школске зграде и да учитељи у њима имају стан; 2) да набавља све што је потребно за рад школа – скамије, табле, креде, срицатељне штице...; 3) да благовремено обезбеди огрев за школе, да води рачуна о томе да се школе редовно крече, поправљају прозори и да се све ове радње „благовремено предузму, како не би деца чрез тога дангубити, и у наставленију уштрб трпити морала“; 4) да родитеље упућује у „ползу наука и јавног воспитаниа“ и убеђује их да децу уписују у основну школу; 5) да настоји да деца која су способна да уче и која због сиромаштва одустају од школовања добију све „неуждне ствари за школу“, уџбенике, хартију и школски прибор, из општинске касе; 6) да прати здравствено стање ученика; 7) да води рачуна о „владању и прижељности“ учитеља; уколико они не обављају своју дужност, да их опомиње, а „ако би овакви савети његови бесплодни били, благовремено Попечитељству просвештенија до знања доставља“; 8) да што чешће обилази школе и присуствује часовима да би могао да оцени способности учитеља, „а са друге стране примеченија своја у смотренију метода и начина предавања њему насамо саобштити могао“; 9) да присуствује месечним, полугодишњим и годишњим испитима и о успеху ученика извештава Попечитељство; 10) да надзире да родитељи или мештани не долазе у школу и да не нападају учитеља пред ученицима, „којим се поступком не само уважение учитеља нарушава, него и дангуба у наставленију причињава“ и 11) да се стара да учитељи редовно примају плату. С обзиром на чињеницу да месни управитељи нису имали педагошко образовање нити искуство о раду школа и учитеља, можемо да приметимо да је захтев да присуствују часовима и прате наставни рад учитеља био нереалан и да га месни надзорници нису могли са успехом извршити. Након постављења месног надзорника

61 АС, МПС-п, ф. V, бр. 351, No. 820, Наставленије за месног директора гимназије и нормални школа у Неготину, Београд, 12. август 1843.

школа у Неготину, на предлог начелства Шабачког округа од 20. августа да се за месног надзорника постави писар конзисторије Шабачке епархије Марко Маринковић, „на сведочену способности његову и тежње к општем благу“,⁶² декретом од 4. септембра Стерија га је поставио на ову функцију.⁶³ Ово су били почечи Стеријиног рад на развоју месног надзиратељства, коме је, потом, Законом из 1844. године дао и правно-нормативни оквир.

Нагласимо да је под његовом управом, и захваљујући чињеници да је школском надзору поклањао значајну пажњу, у наредном периоду, школска ревизија обављана ревносно и континуирано. У јануару 1844. полугодишње испите у основним школама у Београду извршили су Радовановић и Исаиловић, а у другим окрузима срески и окружни начелници.

Након што је обишао школе, Радовановић је Попечитељству доставио и „примеченија“ о стању које је затекао.⁶⁴ О томе како је изгледало путовање по Србији у циљу посећивања основних школа и о учињеном трошку, поднео је извештај у коме наводи да је више од 200 гроша морао да издвоји „од своје сопствености“ да би платио учитеље које је ангажовао да уместо њега посете неке основне школе.⁶⁵ О томе да је плаћање годишње ревизије школа неадекватно регулисано пише: „Кад други званичници и чиновници Књажества Србског који равну па и већу него је моја плату уживају, спокојно и у своим обитајним местима примају, и ништа од исте за правителствена дела путујући не одвајају, ја сам чудесном судбином осуђен да после десетогодишње службе моје, и то поготову непрестано у школској струци, из сопствености моје на јавна народна дела, и за извршење дужности моје знаменити трошак чинити морам“. Радовановић је за ревизију школа направио укупан трошак од 747,20 гроша и због тога се обратио Попечитељству финансија молбом да му надокнади утрошен новац, о којој је 31. јула донета позитивна одлука.⁶⁶

62 АС, МПС-п, ф. V, бр. 351, No. 2697, Предложеније начелничества окружја Шабачког да се за месног надзиратеља постави Марко Маринковић, Шабац, 20. август 1843.

63 АС, МПС-п, ф. V, бр. 351, No. 893, Декрет о поставленију г. Марка Маринковића за месног надзиратеља школа у Шабачком окружју, Београд, 4. септембар 1843.

64 АС, МПС-п, ф. V, бр. 7, No. 258, Директор нормални школа г. Петар Радовановић доставља примеченија, Београд, 22. јул 1844.

65 АС, МПС-п, ф. V, бр. 19, No. 1078, Директор нормални школа г. Петар Радовановић подноси списак трошка за посећивање школа, Београд, 28. јул 1844.

66 АС, МПС-п, ф. V, бр. 19, No. 1078, Попечитељство финансија о надокнади трошка за посећивање школа, Београд, 31. јул 1844.

Након усвајања новог уређења основних школа и новог наставног програма, 24. октобра 1844. донето је и ново методичко упутство за учитеље – *Наставленије за учитеље основни училишта*.⁶⁷ Попечитељство је убрзо потом упутило распис свим окружним начелствима да га преко Књажевске штампарије обезбеде за све учитеље,⁶⁸ што је на себе преузео Радовановић, који га је учитељима разаслао с налогом „да се по истоме убудуће управљају“.⁶⁹

Пошто су постављена два „главна управитеља“ 6. марта 1845. уследила је дефинитивна подела Кнежевине Србије (установљена још 1838. године) на источни (који је обухватао Смедеревски, Пожаревачки, Црноречки, Гургусовачки, Алексиначки, Крушевачки и Ћупријски округ) и западни „школски круг“ (који је обухватао Шабачки, Подрински, Ваљевски, Ужички, Чачански, Руднички, Крагујевачки и Београдски округ).⁷⁰ Наредних дванаест година усталила су се два „главна управитеља“ која су радила на школском надзору, Спасић за западни и Радовановић за источни „школски круг“, док је Исаиловић постављен за „главног управитеља гимназија“, а потом 1848. за начелника Попечитељства просвештенија, на функцију коју је обављао до смрти 1853. године. Спасић пише да су он и Радовановић радили независно, „сваки у свом кругу, независно један од другог“ и да су све време његове службе у Попечитељству просвештенија односи између учитеља, општина, месних школских надзорника, полицијских власти, „главних управитеља“, Одбора просвештенија и попечитеља били регулисани прописима који су један другом противуречили: зато се догађало да су се неки учитељи и општине обраћали „главним управитељима“, а неки директно Попечитељству, које је често доносило одлуке не узимајући у обзир оцене и ставове „главних управитеља“, а понекада и не обавештавајући их о донетим одлукама.⁷¹

Непосредно након доношења новог школског закона и упутства за учитеље, на почетку другог полугодишта 1844/45, Радовановић је обишао школе у источном „школском кругу“ и поднео извештај

67 АС, МПС-п, ф. V, бр. 74, No. 1526, Наставленије за учитеље основни училишта, Београд, 24. октобар 1844. (Штампано издање: *Наставленије за учитеље основни училишта*, (Београд: Попечитељство просвештенија, 1844)).

68 АС, МПС-п, ф. V, 74, No. 1526, Распис свим окружним начелничествима о разшиљању Наставленија, Београд, 29. октобар 1844.

69 АС, МПС-п, ф. V, бр. 74, No. 1712, Известије главног управитеља училишта г. Петра Радовановића, Београд, 4. новембар 1844.

70 Грујић, *н. д.*, 36.

71 Милован Спасић, „Неки подаци о основним школама у Србији од 1845. до 1861. године“, *Гласник Српског ученог друштва* 73/1892, (Београд), 197.

у коме је дао општи преглед стања у школама: успех ученика оценио је као бољи у односу на прошлогодишњи, изузимајући неке школе у којима су радили учитељи „који се поправити не могу“, али је указао на то да би коначан суд о томе да ли је било напретка у успеху ученика и раду учитеља у односу на прошлу годину могао да дâ једино да је сâм, као и прошле године, посетио све школе, што ове године није учинио, јер је за западни „школски круг“ био надлежан Спасић.⁷²

Недостатак школованих учитеља све време је спутавао „главне управитеље“ да у дело спроведу законске одредбе, да више ураде на унапређењу наставе и отклоне потешкоће у организацији рада основних школа. Стерија се у међувремену већ био уверио да нема довољно способних учитеља, те је на његову иницијативу Попечитељство просвештенија 1. јула 1845. донело одлуку да се „директорима школа Петру Радовановићу и Миловану Спасићу наложи да учитеље који нису за учитељство довољно способни и којима је нужно овакво практично поученије код директора за време одмора школског а трошкове пута неимајући долазити“.⁷³ Радовановић је припремио списак од десет учитеља који су завршили Богословију.⁷⁴ И Спасић је Попечитељству доставио списак учитеља за које је оценио да треба да похађају „практични течај“.

Још један од проблема са којим се Попечитељство суочило био је прикупљање тачних података о броју ученика који су похађали основу школу јер учитељи нису уредно водили школску документацију. Да би увело какав такав ред, Попечитељство је 1. септембра „главним управитељима“ наложило да приликом посећивања школа учитеље обуче да ученицима, када из било ког разлога напусте школу, дају сведочанство у које треба да унесу податке о томе које су разреде завршили, које су предмете слушали и са каквим успехом.⁷⁵

Како се у ревизији Спасић осведочио да у школама раде недовољно образовани учитељи, што је за последицу имало слаб напредак ученика и лошу организацију наставе и рада основних шко-

72 АС, МПС-п, ф. V, бр. 22, No. 493, Известије главног управитеља г. Петра Радовановића Попечитељству просвештенија, Београд, 28. април 1845.

73 АС, МПС-п, ф. III, бр. 45, No. 785, Практично поученије учитеља код директора за време одмора школског, Београд, 1. јул 1845.

74 АС, МПС-п, ф. II, бр. 42, No. 423, Списак главног управитеља г. Петра Радовановића оних учитеља из окружја Смедеревског, Пожаревачког, Ђупријског и Јагодинског који су у предавању учебни предмета слаби, Београд, 5. јул 1845.

75 АС, МПС-п, ф. V, бр. 74, Распис Попечитељства просвештенија г. Миловану Спасићу и г. П. Радовановићу, управитељима основни училишта, Београд, 1. септембар 1845.

ла, 13. децембра 1846. упутио је предлог да се у Кнежевини Србији оснује „семинаријум у коме би се младићи за учитеље основни училишта изображавали и воспитавали“. Реч је о првом елаборату који се односи на установљење учитељске школе. Али, овај предлог није прихваћен.

Стерија је 11. марта 1848. кнезу поднео оставку на положај начелника Попечитељства просвештенија,⁷⁶ а на његово место постављен је Исаиловић,⁷⁷ на чији је предлог Стерија дошао у Србију за професора Лицеја.

У марту 1850. Спасић је припремио и објавио књигу *Нравствени воспитатељ деце*, коју је наменио родитељима и учитељима. Такође, почетком 1850. године уследила је нова иницијатива да се у Србији отвори учитељска школа.

Будући да су се два „главна управитеља“ често жалила на то да за два месеца не могу да обиђу све школе и оцене све ученике, Школска комисија је у јулу саставила нови пројекат о управљању и надзирању основних школа.⁷⁸ Овим пројектом је било предвиђено да надзор над школама врше месни, срески, окружни надзорници и један врховни надзорник. Задачи месног управитеља били би да: 1) сваке недеље макар једном посети школу, 2) извести се код учитеља о томе да ли су све „школске потребе“ задовољене, 3) присуствује наставним часовима „како би се уверио у начин предавања“ учитеља, 4) прати и бележи имена ученика који нередовно долазе у школу и преко месног одбора препоручује да се овај проблем реши, 5) прати понашање ученика и изван школе и о томе извештава учитеље, 6) од учитеља сваке недеље тражи списак ученика које је казнио и да оне „доброг поведенија“ јавно похваљује, а „слабе и небрижљиве“ опомиње, 7) прати и у извештају бележи да ли се учитељи „добро владају“. Задачи среских надзорника били би: да се старају да се за школу нађу добре зграде; на свака три месеца обилазе школе у свом срезу; да прате „уредност“ школе и „недостатке исправљају“; састављају спискове ученика и учитеља у школама са „необходним примеченијима“. Окружни надзорници, који би се бирали међу професо-

76 АС, МПС-п, ф. III, бр. 166, Прошеније г. Јована Стерије Поповића да се разреши дужности начелника Попечитељства просвештенија, Београд, 11. март 1848.

77 АС, МПС-п, ф. III, бр. 198, Предложеније Совјета о постављењу г. Димитрија Исаиловића за начелника Попечитељства просвештенија, Београд, 11. март 1848; АС, МПС-п, ф. III, бр. 198, No. 519, Попечитељство просвештенија поставља г. Димитрија Исаиловића за привременог начелника, Београд, 16. јун 1848.

78 АС, МПС-п, ф. II, бр. 267, No. 815, Уредба о управитељству и надзиратељству основни школа – пројект, Београд, 28. јул 1850.

рима гимназија и полугимназија, имали би следеће задатке: да једном годишње обиђу све школе, обаве годишње испите од 10. маја до 1. августа; да се „савршено упознају са квалитетом свију учитеља у кругу њиховом налазећи се“; да разматрају тужбе против учитеља и да оне мање сами решавају, а „веће“ упућују врховном надзорнику; да сва „примеченија“ средњих надзорника достављају врховном надзорнику и о стању школа, раду учитеља и успеху ученика достављају годишњи извештај. Врховни надзорник, кога би постављало Попечитељство просвештенија, имао би да се стара о томе да свака школа добије „доброг учитеља“, да се у сваком месту отвори основна школа, да за учитеље саставља „наставленија“ по којима ови треба да се управљају, да одређује годишњу плату за учитеље, да кажњава учитеље за које оцени да су „небрижљиви“ премештањем из једног места у друго (врховни надзорник не би могао да отпушта учитеље – ово би било у надлежности попечитеља), да прати да сви учитељи раде по прописаном програму, да надзире рад окружних и средњих надзорника, да на основу њихових извештаја предлаже како да се реше уочени проблеми, да за пет година сам обиђе све школе у Србији, да Попечитељству просвештенија доставља годишњи извештај на основу појединачних извештаја окружних надзорника. Овај пројекат није ступио на снагу, мада су неки његови елементи почели да се примењују од 1853. године (када је уведено звање „главног инспектора училишта“) а неки су били уграђени у нови закон о управљању и надзирању школа из 1857.⁷⁹

У фебруару 1852. Попечитељство просвештенија упутило је Совјету извештај о стању у просвети за период 1848–1851. године.⁸⁰ Из овог извештаја сазнајемо да је у школској 1847/48. било 8.035 ученика и 254 основне школе; у 1848/49. години 6.846 ученика, 1.189 мање него у 1847/48, а број школа повећао се за 18, било их је 272; у школској 1849/50. било је 7.498 ученика и 268 основних школа – у односу на 1848/49. број ученика повећао се за 652, али се у односу на 1847/48. смањио за 537, док се број основних школа смањио за четири у односу на претходну годину, а у односу на 1847/48. повећао за 14; док је у 1850/51. било је 8.478 ученика и 273 основне школе – број ученика повећан је у односу на претходну годину за 980, у односу

79 „Преустреније вишег надзиратељства и управе школске, 22. август 1857“, *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском од почетка до конца 1857*, бр. X, (Београд: Правителствена књигопечатња, 1857), 59–69.

80 АС, МПС-п, ф. II, бр. 144, No. 1008, Известије Попечитељства просвештенија за 1848–1851, 15. фебруар 1852.

на 1848/49. за 1.632, а у односу на 1847/48. за 443, а број школа се у односу на школску 1849/50. повећао за пет, док се у односу на школску 1848/49. повећао за једну, а у односу на 1847/48. за 19. Из наведених података може се закључити да се у периоду 1848–1851. број ученика повећао за неколико стотина, а број школа за двадесетак, што је указивало на то да се овај период одликује извесном стагнацијом, односно веома успореним развојем основног образовања.

ЗАКЉУЧАК

На основу анализе доступне грађе покушали смо да реконструиремо како је изгледала основношколска ревизија у Србији у првој половини 19. века. Стварање основношколског система у ослобођеној земљи тесно је повезано са институционалним и концепцијским развојем школског надзора. Дошли смо до закључка да су наши први надзиратељи, и поред проблема са којима су се суочавали, храбро и надаре савесно обављали своју функцију. Настојали су да унапреде основношколски систем писањем предлога, сваки извештај школског надзорника завршава се предлогом како да се затечено стање поправи. Надзор над основним школама у Србији у анализираном периоду имао је своје нормативне основе у бројним документима којима је ревизија школа била регулисана, али овом њиховом аспекту до сада није поклањана довољна пажња. То су важни документи који сведоче о настојању државе да унапреди основну школу у Србији. Из њих може да се реконструире задатак школских надзорника који је био веома широк и обухватао је области од праћења успешности образовно-васпитног процеса у основној школи, преко надгледања наставног рада и педагошког и социјалног понашања учитеља, до материјалног обезбеђивања школа. Добри познаваоци школске праксе, први статистичари јавне наставе, нису инструктивно-саветодавну природу своје службе остављали у границама учионице, већ су се трудили да је прошире на локалну заједницу и државно вођење просветне политике. Због тога покрећу законодавне иницијативе, шире подесна учила, пишу наставне програме, уџбенике и педагошко-методичка упутства за учитеље, организују прве педагошке течајеve и залажу се за оснивање учитељске школе која би давала педагошки оспособљене кандидате за основне школе.

РЕЗИМЕ

Рад настоји да анализира и синтетички представи развој надзора државе над основним школама у првој половини 19. века. Циљ је био да установимо допринос надзорника успостављању и унапређивању основношколског система у наведеном периоду. Надзор у основним школама у Србији тада је текао споро, али се постепено развијао и имао важну улогу у унапређивању организације основне школе, квалитету рада наставника, као и у побољшавању учења ученика. Анализирајући доступну грађу покушали смо да реконструиремо изглед основношколске ревизије у Србији у првој половини 19. века. Упркос проблемима са којима су се суочавали наши први надзиратељи, можемо закључити да су храбро и надасве савесно обављали своју функцију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије. Фонд Министарства просвете и црквених дела – просветно одељење.
- Аноним. „Некролог – Петар Радовановић“. *Гласник Друштва српске словесности IX* (1857), 323–324.
- Бановић, Александар. *Доситејев рад на просвети у ослобођеној Србији*. Београд: Геца Кон, 1954.
- Вукићевић, Миленко. „Основне школе у Србији прве половине 19. века“. *Просветни гласник 3/189*.
- Грујић, Владимир. *Школско-реформаторски рад Јована Стерије Поповића у Србији 1840–1848*. Београд: Научно дело, 1956.
- Ђорђевић, Живојин. „Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији“. *Настава и васпитање 1/1952*, 79–86.
- Ђорђевић, Тихомир. *Из Србије Кнеза Милоша*. Београд: Геца Кон, 1922.
- Ивановић, Дарко. *Српски учитељи из Хабзбуршке монархије у Србији (1804–1858)*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- Миловановић, Рад. Т. „Просвета у Србији за прве владе Милоша и Михаила (1815–1842)“. *Настава и васпитање 3/154*, 190–195.
- Петровић, Никола. „Грађа за историју школства у Кнежевини Србији – постање Попечитељства просвештенија“. *Просветни гласник 15–16/1881*.
- Петровић, Вукашин, Никола Петровић. „Грађа за историју школства у Кнежевини Србији – Школска ревизија 1838. године“. *Просветни гласник 19–20/1881*, 569–577.
- „Преустреније вишег надзиратељства и управе школске, 22. август 1857“. *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском*

- од почетка до конца 1857, бр. X, 59–69. Београд: Правителствена књигопечатња, 1857.
- „Решење да се општинске школе издржавају општинским трошком а не државним, 14. септембар 1840“. *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском од априла 1840. године до конца децембра 1844. године*, II част, 10. Крагујевац: Књигопечатња Књажества Србског, 1845.
  - Спасић, Милован. „Неки подаци о основним школама у Србији од 1845. до 1861. године“. *Гласник Српског ученог друштва* 73/1892.
  - „Уредба о устројству Главног фонда школског из добровољних прилога од 13. јануара 1841“. *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском од априла 1840. године до конца децембра 1844. године*, II част, 17–29. Крагујевац: Књигопечатња Књажества Србског, 1845.
  - „Уредба о устројству Главног фонда школског из добровољних прилога од 13. јануара 1841“. *Сборник закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србском од априла 1840. године до конца децембра 1844. године*, II част, 20. Крагујевац: Књигопечатња Књажества Србског, 1845.
  - Ћунковић, Срећко. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, 1971.
  - *Школе и просвета за време првог српског устанка*. Београд: Педагошко друштво НР Србије.
  - *Школство у Србији 1817–1838*, ур. Татјана Драгићевић, Славица Тимотијевић. Београд: Архив Србије, 2009.

SUMMARY

Nataša Vujisić Živković

DEVELOPMENT OF SUPERVISION OVER PRIMARY SCHOOLS IN SERBIA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT: This paper analyses and synthetically presents the development of supervision over primary schools by the state in the first half of the 19th century in Serbia. Our sources were mainly archival material, legislative acts, as well as biographies of individual personalities. We tried to present the key stages in the development of primary school supervision and the persons who participated in it.

KEY WORDS: primary school in Serbia in the 19th century, supervision of primary schools, the work of school supervisors, the institutional development of supervision

In this paper we tried to present the key stages in the development of primary school supervision and the persons who participated in it. Our conclusion is that the supervision of primary schools in Serbia in the first half of the 19th century developed slowly but gradually and that it played an important role in improving the organisation of primary schools, the quality of teachers' work, and improving student learning.

ПОЧЕЦИ ВИШЕГ ОБРАЗОВАЊА ДЕВОЈАКА У СВЕТУ И КОД НАС

Јованка Бончић (1887–1966), прва жена дипломирани архитекта на Техничком универзитету у Дармштату (насловна страна часописа Berliner Illustrierte Zeitung, 1913, преузето са <https://www.zua.rs/sr/research/monumentalna-jednostavnost-po-nemackom-receptu/>)

УДК 378-055.2(100)"18"
37.014.12-055.2(497.11)"18"

Љубинка Трговчевић
Факултет политичких наука, Београд
ljubinkatrg@gmail.com

ПОЧЕЦИ ВИШЕГ ОБРАЗОВАЊА ДЕВОЈАКА У СВЕТУ И КОД НАС*

АПСТРАКТ: Анализирани су почеци универзитетског образовања девојака у свету и у Србији прегледом одобрења за уписивање девојака на студије, односно праћењем њихових напора да попут мушкараца добију право на високо образовање. Та њихова борба је била део процеса женске еманципације, која је подразумевала не само политичка права већ и права на образовање и професионалну и економску самосталност. Рад се бави и отварањем универзитета девојкама у САД-у, Русији, Француској, Швајцарској, Немачкој и другим земљама. Посебан део је посвећен почецима факултетског образовања жена у Србији.

Кључне речи: студенткиње, универзитети, високо образовање, еманципација жена, Универзитет у Београду

Увод

Идеје просветитељства са краја 18. века, које су постале основа а потом и делимично уграђене у две декларације о људским правима којима су обележене две револуције – америчка и француска – са којима је почела нова ера демократских односа у друштву и борба за људска права, могу се означити као почетак борбе жена за сопствену самобитност. Иако је сам Жан Жак Русо у свом *Емилу* био против образовања жена, сматрајући да је њихов „ум пријемчљив, али без блеска, темељан али без дубине“, његова друга дела, посебно *Друштвени уговор*, имаће утицај на покрете који ће образовање видети као једно од основних права човека. Указивању на значај образовања више је допринео филозоф маркиз Де Кондорсе који је не само написао „Пледоаје за грађанство жена“ већ се залагао за исто право образовања припадника оба пола. Идеје о потреби образовања постаће присутне у скоро свим земљама ондашњег развијеног света,

---

* Овај рад је први пут објављен у: *Образовање, род, грађански статус*, прир. Дања Дућаћек, Катарина Лончаревић, Драгана Поповић, (Београд: Факултет политичких наука, Центар за студије рода и политике, 2014), 57–68.

посебно у првим демократским државама. Државе су, следећи идеје слободе и једнакости, тражиле самосвесног грађанина (још увек не и грађанку) те ће врло брзо образовање постати државни интерес. Оно је, са једне стране, постало „кључ за независност“, јер ће држава својом регулативом и надзором тежити да формира национално свесне грађане и путем јединствених школских програма и стандардизацијом језика обавити неопходну хомогенизацију нације. Са друге стране, били су им потребни едуковани стручњаци и радници различитих профила у државама ране индустријализације. Због тога ће најпре Француска Наполеоновим реформама, почев од 1802. године, увести систематско државно образовање засновано на закону, либерално и одвојено од цркве. Тада је направљен четворостепени систем јавног образовања, коме су на почетку биле основне школе, затим средње школе и лицеји, а на врху високе професионалне школе. У исто време и Пруска је изградила национални систем образовања заснован на сличним идејама, увела је народне школе (Volksschulen) и прве модерне универзитете као научне и образовне установе. Прва земља демократије САД определиће се да образовање остане на нивоу појединих држава. Касније ће и остале модерне државе образовање разумети као јавни интерес и оно ће из приватних руку и оквира цркве постати јавно.

ПРАВО НА ОБРАЗОВАЊЕ

Упркос великим идејама једнакости и слободе, женама ће и даље образовање бити делимично доступно, на вишим нивоима чак недоступно, те ће цео 19. век жене водити битку да им се допусти право на школовање. Оне су право на знање разумевале као елементарно право, као први корак ка развијању женске самосвести, као шансу за развијање сопствених потреба и исказивање личних могућности, као предуслов за политичку еманципацију и економску независност. Идеје егалитаризма су делимично омогућиле да се већ на самом почетку 19. века појаве први артикулисани захтеви за школовање жена. Амерички пример познат као „републиканске мајке“ осим једнакости заступао је и национални интерес у тврдњи, сажето речено, да ће образоване жене бити добре мајке јер ће синове и кћери васпитавати у патриотском духу. Дакле, у питању је била американизација нових генерација, односно укључивање најмлађих

грађана у „републиканску машину“¹ посредством образоване мајке. Образована мајка као мотив ће бити снажан покретач за отварање школа у другим државама јер је било тешко разбити традиционалне поставке о месту жене у друштву. Она је била најприхватљивија као мајка, као она која ће да рађа и васпитава хероје, будуће одане чланове заједнице. Међутим, и ту релативно прихватљиву чињеницу за све националне државе, да је нужно образовати будуће мајке да би се имао национално свестан и здрав нараштај – ограничавало је скоро јединствено уверење, и без разлике присутно у свим срединама, да су жене физиолошки и интелектуално слабији пол и да оне, као такве, не могу наћи своје место у ширем социјалном окружењу. Општи је био и страх да ће школовањем девојке постати мање женствене – бити дефеминизирани.² Међутим, све више девојка је желело да побегне из куће лутака, како је овај процес назвала Сол Фелдман у делу *Escape from the Doll's House*.³ Из деценије у деценију су расли захтеви да им се допусти право на стицање и коришћење знања која су до тада социјалном организацијом друштва била доступна „јачем“ полу и временом су, уз помоћ мушких заговорника идеја слободе и једнакости, и преко сукоба либералних и конзервативних уредитеља друштва, успеле да га освоје.

Не мање значајно је да су пресудни утицај на остваривање права жена на образовање имали феминистички покрети ојачали у другој половини 19. века. Један од њихових најважнијих захтева односио се на једнакост оба пола у области образовања, што је даље подразумевало право жена на иста знања, професију, запослење и економску независност. Управо је образовање било једно од првих људских права које су жене извојевале, знатно пре политичких и економских. У тежњи ка том циљу, у већини европских земаља (Русији, Италији, Немачкој, Србији) помогли су им нарасли социјалистички покрети који су идеолошки заступали једнака права жена и мушкараца. Управо је та истоветност циља подређених друштвених група, жена и радничке класе, допринела да се право на образовање жена усвоји као елементарно природно право.

- 1 James Bower, *A History of Western Education. The Modern West Europe and the New World*, (London: Methuen Co, 1981), 177.
- 2 Аргументи против школовања жена су скоро идентични у свим државама и они се могу наћи у бројној литератури.
- 3 Saul D. Feldman, *Escape from the Doll's House. Women in Graduate and Professional School Education*, (New York: McGraw Pub, 1973).

Једна од карактеристика овог процеса на самом његовом почетку је било паралелно постојање приватних и јавних (државних) школа. У приватним се одржавала постојећа друштвена неједнакост јер су биле доступне малом броју имућних и привилегованих слојева друштва, али су временом јавне институције почеле да добијају примат и у неким државама да буду основни вид образовања. За школовање девојчица пресудни чинилац је било увођење обавезног основног образовања за децу мушког и женског пола, које је постало пракса у већини развијених држава до краја 19. века. Данска је била прва држава која је законом из 1814. увела обавезно основно школовање, по коме су сва деца морала да похађају школу четири године. Суседна Шведска је овај закон донела 1842, исте године и Португалија, Шпанија је то урадила 1857, а Финска је са обавезним основним образовањем у трајању од шест година почела 1866. Следиле су Италија, која је одмах по уједињењу 1861. увела обавезно школовање деце у нижим (два разреда) и вишим основним школама (трећи и четврти разред), затим Аустрија усваја акт о обавезном образовању 1869, који прихвата и други део Двојне монархије – Мађарска. Енглеска и Велс су овај закон донели 1870. и примењивао се на децу између пет и 13 година, док је Шкотска то учинила две године касније, с тим да образовање није било сасвим бесплатно, већ су родитељи до 1890/91. плаћали накнаду.⁴ Француска ће великим школским реформама које је спровео Жил Фери 1882. обавезати државу да бесплатно школује сву децу између шест и 13 година. Она је била и прва република која је прописала секуларно образовање, што је наишло на велики отпор Католичке цркве, посебно језуита, који се завршио затварањем неких верских школских институција. Годи-ну дана касније обавезно школовање женске и мушке деце усвојиће и Србија. Холандија је шестогодишње основно образовања прописала 1857, Грчка 1911, а међу последњим европским државама је била Белгија, која је тек 1914. увела обавезу да сва деца између шест и 14 година морају бесплатно да се образују.⁵ Од ваневропских држава доста рано су овај закон донели Костарика (1860) и Јапан (1872). У САД-у образовање је било у надлежности појединих држава које су ове прописе донеле између 1852. и 1917. године и у већини њих су настале јавне школе поред постојећих приватних.

4 James Bower, *A History of Western Education*, (Routledge, 2003), 312.

5 Christelle Garrouste, „100 Years of Educational Reforms in Europe: A Contextual Database“, datum pristupa 27. 3. 2014, http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/111111111/14920/1/reqno_jrc57357.pdf

Друга карактеристика је била да су скоро цео 19. век школе за девојчице и дечаке биле одвојене. Коедукација је била реткост, посебно на нивоу средњег и вишег образовања, а могућност да исте школе заједно похађају деца оба пола зависила је од степена либерализације друштва, као и од његове економске моћи јер су сиромашније средине, ако су морале да бирају коју школу ће да отворе, предност давале оној намењеној дечама. Односно, модернија друштва и она која су брже прихватала женска права су раније омогућавала заједничко школовање деце оба пола. Противници коедукације су користили моралне и верске разлоге да онемогуће заједничко школовање дечака и девојчица, са аргументима да није добро да они дуго времена проводе заједно, да то подстиче раст промискуитета и развија нездраву мушко-женску конкуренцију и сл. Тај модел је био посебно уочљив у приватним школама које су отварале верске институције и у свим земљама где је црква била јака, тако да су неке државе морале и непопуларним мерама да се супротставе свештенству како би увеле заједничко образовање. У одвојеним школама се инсистирало на родним разликама, њима су прилагођавани програми и предмети који су се учили, често и дужина трајања наставе. И када је уведено обавезно образовање за девојчице, коедукација је у неким земљама остала могућа само у првом разреду основне школе. Томе је погодовао и недостатак учитељица (нпр. у Француској су 1863. часне сестре чиниле 70% наставница). Од колике је важности у овом процесу била општа либерализација друштва и доминација одређене цркве, показује и пример САД-а, где је до почетка 20. века око 70% основних и средњих школа било заједничко, иако су и даље, све до универзитета, постојали одвојени мушки и женски колеџи, посебно у великим градовима и на Југу. Са друге стране, католичке земље Европе су много дуже у образовању задржале сегрегацију (Италија, Француска, Белгија, Ирска).⁶ Између осталог, одвојено образовање и мањак школа за девојчице утицали су на то да проценат неписмених жена, у односу на мушкарце, буде увек виши. Задржавање разлика у образовању је у неким случајевима настављено и на универзитетима. Француске високе школе у почетку нису давале дипломе девојкама, немачки универзитети су касно почели да уписују студенткиње, те је једино Швајцарска била земља у којој су после 1867. равноправно могли да студирају жене и мушкарци. Због тога

6 Пример различитих приступа је студија: Barbara Murray, *Sex Differences in Education: A Comparative Study of Ireland and Switzerland*, (New York: Peter Lang, 1985).

су неки од универзитета, попут оног у Цириху, били за савременике „феминизирани“, са уписаних 25–30% студенткиња.⁷

ВИШЕ ОБРАЗОВАЊЕ

Ако у овом прегледу занемаримо настанак и развој основног школства, очито је да је приступ жена средњим, вишим и високим школама био још успоренији, осим у приватним институтима који су били намењени вишим друштвеним слојевима. При томе је нужно скренути пажњу на то да се данашњи појмови о томе шта је виша школа разликују од употребе овог термина у 19. веку, најпре због тога што је основно школство било знатно краће (четири до шест година), те је све школовање после основног било више. Потом су у државама где нису постојале гимназије за девојке, прве стручне школе сматране вишим, односно колеџима. Према савременим стандардима, већина виших школа из 19. века заправо су средње. И скоро све су имале сличне програме са двоструким циљем: да образују девојке и да их припреме за будуће улоге супруга, домаћица и мајки. Због тога су курикулуми били подељени на образовне предмете међу којима су доминирали књижевност и језик а врло незнатно природне науке, док је други део припадао вештинама (шивењу, плетењу, плесу и сл.). Из тих школа су биле регрутоване, осим домаћица, и прве учитељице за женске основне школе.⁸ Ово је било карактеристично за све прве тзв. више школе и у САД-у и Европи до друге половине 19. века, када почињу да се отварају и школе за професионално образовања девојака. Женске гимназије су касно отворене, јер су оне класичне по структури програма биле намењене онима које су намеравале да оду на универзитет. Међу првима су оне отворене у Русији 1858. године. Карлсруе је био први немачки град са женском гимназијом основаном 1893, Будимпешта ју је добила 1896. а у Србији је 1905. женска гимназија почела са радом.

Американке су се, као и Европљанке, најпре школовале у оквиру породице или у првим приватним женским школама, које су могле да похађају само девојке из имућнијих друштвених слојева. Ове прве

7 Видети: Natalia Tikhonov, „Les universités suisses, pionnières de l'introduction de la mixité dans l'enseignement supérieur (1870–1930)“, *École et Mixités*, eds Annik Houel, Michelle Zancarini-Fournel, (Lyon: Presses universitaires de Lyon, 2001), 27–35.

8 Како се ширила мрежа женских школа, потреба за учитељицама је расла и у скоро свим земљама су више женске школе образовале учитељице.

институцију за девојке су касније израстале у академије, семинарије и колеџе или су се гасиле. Већина ових установа је настала у оквиру локалних заједница или цркви, најчешће заслугом појединаца/појединки који су увиђали корист од образовања. Осим приватних институција, девојкама је прво дозвољен приступ на колеџ у Оберлину, у Охају, 1833, који су основали свештеници и грађани забринуте за низак ниво уважавања хришћанских принципа међу онима који су тих година хрлили на запад. Те године је примљено 29 младића и 15 девојака, који су се васпитавали и образовали под мотом „учење и рад“. За овај колеџ се може рећи да је по концепту био нешто између занатске школе и семинарије, односно нижег нивоа од класичне средње школе. После 1850. курикулуми ће бити унапређени и он ће постати прави образовни колеџ. Његова појава је занимљива јер је прихватио две маргиналне групе тога доба – жене и Афроамериканце. Његово отварање је тим важније јер је то била установа која није уважавала родне и расне разлике, али ће дуго остати изузетак у образовном систему САД-а. Први чисто женски колеџ био је Колеџ Васар (Vassar) који је основан 1860. као висока женска школа,⁹ на којој ће касније дипломирати и прва Афроамериканка Анита Хемингс (Anita Florence Hemmings) 1897. године. Следили су му други, од којих се посебно издваја Колеџ Весли (Wellesley College) основан 1870, на коме су девојке студирале књижевност, уметност и друштвене науке. Прва државна женска висока школа био је Индустријски институт и колеџ, основан 1884, који је касније прерастао у Мисисипи универзитет за жене.

После Грађанског рата у САД-у нагло је порасло интересовање девојака да се образују и око 1870. године је 30% колеџа било отворено и за жене (коедукација). У већини женских колеџа су култура и уметност биле главни предмети.¹⁰ Култури се давала толика пажња јер је то био образовни идеал за девојке, а то су били и предмети који су девојке припремали да буду учитељице, што се сматрало као једино достојно занимање за неударе девојке. Међутим, слабости овог програма су биле приметне, те се убрзо прешло на стварање посебних школа за учитељице и прва таква установа је настала у Филаделфији 1848, па у Бостону 1852. итд.¹¹ Други колеџи су остали при

9 Од 1869. се припремају и мушкарци.

10 Joyce Antler, „Culture, Service and Work: Changing Ideals of Higher Education for Women“, ed. Pamela J. Perun, *The Undergraduate Woman: Issues in Educational Equity*, (Lexington-Toronto: Lexington Books, 1979), 18.

11 Feldman, *Escape from the Doll's House*, 25.

ранијим програмима и припремали ученице за „женствене жене, а не за дефеминизиране креатуре“,¹² како су школоване жене представљане у јавности.

У Русији је, као и у другим европским земљама, образовање девојака крајем 18. и почетком 19. века било у приватним рукама а прва посебна женска школа је отворена у близини Санкт Петербурга 1764. године. Био је то Смољни институт за племићке кћери, који се заснивао на идејама просветитељства, а по чијем ће узору настати и неке друге елитне институције за више друштвене слојеве. Највећи импулс образовању су донеле промене после Кримског рата (1853–1856), који је Русија изгубила, када је држава, ради „отопљавања“ и лечења последица пораза, допустила интелектуалцима да предлажу мере за побољшање стања нације. Међу њима је био лекар Н. И. Пирогов, који је први увео Рускиње да буду болничарке у Кримском рату. Он је 1856. објавио чланак „Питање живота“ у коме је истакао да тадашње образовање не учи девојке да мисле, већ да се крећу као лутке на концу.¹³ Сматрао је да би реформисани систем образовања, доступан свим класама и половима, био услов за ревитализацију друштва. Његови аргументи да жене треба образовати како би учествовале у напорима мушкараца и биле кадре да уче и васпитају сопствену децу, изазвали су много расправа. Њему се придружио песник и новинар М. Л. Михалков уводећи „женско питање“ у јавну сферу, а потом и многи други. Ове расправе су допринеле да држава реформом из 1858. уведе државне средње школе/гимназије за девојке, у којима је десет година касније учило око 10.000 полазница у 125 школа.¹⁴ У овим школама су за шест година ученице савладавале језик, религију, аритметику, краснопис, шивење и нешто мало наука, а по њиховом завршетку су имале дозволу да раде у основним школама за девојчице. И број женских гимназија (прва је отворена 1858) је растао, те је од 29, колико их је било 1863, њихов број тридесет година касније нарастао на 143.¹⁵ Циљ школовања девојака је био да им се пружи верско, морално и интелектуално образовање „што се очекује од сваке жене, посебно од будућих мајки“. ¹⁶ Импулс препорода је за кратко девојкама отворио ауле универзитета, али само пет

12 Antuer, „Culture, Service and Work“, 20.

13 Christine Johanson, *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855–1900*, (Kingston and Toronto: McGill-Queen's University Press, 1987), 10.

14 Исто, 29.

15 Исто, 31.

16 Исто, 32.

година касније су, због политичке делатности студената и револуционарних немира, власти обуставиле ову дозволу. Неколико година касније (1869) руске власти су се определиле за посебне женске универзитетске курсеве на којима су се младе девојке оспособљавале за позив учитељица, правних асистенткиња и за неке друге ниже вредноване академске позиције, али су и они укинута до 1883. и били су затворени свуда осим у престоници. По структури предмета, они су били адекватни универзитетима. Тек 1895. основан је Женски медицински факултет, на коме је било уведено адекватно стручно образовање и за женски пол, а врата свих универзитета су коначно била отворена девојкама 1905. године.

Ни Францускиње нису биле у бољој позицији од њихових савременица широм света. Пре револуције је црква контролисала све школе, а из моралних разлога посебно оне за девојчице. Почетком 19. века се заговарало „мајчинско“ образовање под руководством мајки или њиховом контролом. Да би се девојчице образовале, а у недостатку школа и учитеља, једна од првих мера из 1816. предлагала је да у истим школама пре подне уче дечасти а после подне девојчице. До 1848. укупно је било 28.000 мешовитих школа. Сталном противљењу црквених кругова отварању женских школа држава се супроставила 1850. доношењем закона о обавезном отварању школа за девојчице у свим местима са више од 800 становника, што је 1867. постало обавезујуће у местима од 500 становника. Учитељице за женске школе су регрутоване из *École normale* (учитељске школе), а прву је основао Католички учитељски ред 1838. године. Држава је девојачке учитељске школе законом уредила 1879. и већ 1880. било их је 17. И даље су постојале две врсте школа, католичке и слободне (*École normale catholique*, *École normale libre*).¹⁷ Професионално образовање се споро развијало, све док није Елиза Лимоније 1862. основала Друштво за професионално образовање девојака, што је подстакло отварање стручних школа (*écoles primaires supérieures*) у којима су се девојке обучавале за рад у индустрији и трговини. И у средњем образовању је поново Трећа република допринела њеном развоју јер је 1880. установила средње школе за девојке, лицеје, што је био велики помак јер су девојке могле да се школују до матуре и бакалората и да наставе школовање на универзитетима, који су им, парадоксално, били отворени од 1863. године. Ни овај помак није прошао без оштрих полемика у јавности, уз навођење чињеница о срећном од-

17 Више у: Françoise Mayeur, *L'Éducation des filles en France au XIX siècle*, (Paris: Hachette, 1979), 166.

растању девојака у породицама, окружених смехом и радошћу, којима су нове школе нудиле мушко образовање и бруталност науке!¹⁸

У Пруској су такође идеје просветитељства утицале да се појаве захтеви за образовање жена. На почетку 19. века је школство још било у приватним рукама, коедукације није било, а девојке су васпитаване код куће или у приватним верским заводима и у ограничењима наметнутим родним конструктом тог времена. Прве јавне школе за дечаке настале су у време Фридриха Великог, док су више школе за девојке настале 1802. са оснивањем Државне више женске школе у ХанOVERу. Полазницама је било омогућено да касније похађају учитељске семинаре. Основно образовање се развијало у јавним и приватним школама за девојчице (Mädchenschule). И пре и после тога су вођене бројне расправе о сврси образовања жена. Држава је почела да регулише све женске више школе 1872. и до краје те деценије је отворена 71 женска школа. По програмима, настава се састојала од четири-пет часова образовног програма, док је остатак времена, посебно у вишим разредима, био остављен за вештине потребне будућим улогама које су женама намењене.¹⁹ Односно, преовлађивало је 3 К – Kirche, Kinder, Küche – (црква, деца, кухиња), класичан модел који је девојчице од очевог tutorства спремао да и даље буду у служби мушкараца и породице. И у тој држави је женска гимназија отворена касно, прва тек 1893. у граду Карлсруе. Међутим, и даље девојкама није био дозвољен приступ вишим струковним школама и универзитетима, те између 1887. и 1894. настаје прави мали рат петицијама у којима су Немице тражиле право на више образовање. Најзначајнији је памфлет Хелене Ланге *Више женске школе и њихова судбина* (Die höhere Mädchenschule und ihre Bestimmung), достављен 1887. надлежним министрима са захтевом да се допусти даље образовање учитељицама и допусти им се већи степен одлучивања на послу који обављају.²⁰ Ланге је успела да 1892. оснује Организацију учитељица и помогла је да се оснују гимназијски курсеви (Realkurse) на којима су се девојке две године припремале за упис на студије. И доступност универзитетских студија је била каснија него што је то

18 Datum pristupa 27. 3. 2014, http://www4.ac-nancy-metz.fr/lettres-hist-geo-lp/pages/inspection/dossiers/1bacpro3/hist/femmes_et_ecole.pdf

19 Sabine Doff, *Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland*, 11, datum pristupa 27. 3. 2014, http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/epoche/doff_weiblichkeit.pdf

20 James C. Albisetti, *Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*, (Princeton: Princeton University Press, 1988), 136.

било у суседној Француској, Белгији или Швајцарској, али се овим помацима 1892. допустило да девојке буду слушаоци (*Gasthörerinnen*) уколико то прихвате професори. Тек крајем 19. века почели су немачки универзитети у неким од покрајина да допуштају уписивање девојака: најпре од 1900. Велико војводство Баден, три године касније Баварска, да би тек од школске 1908/09. девојке могле да конкуришу на све немачке универзитете.²¹

У Великој Британији прва женска виша школа је била *Newington Academy for Girls* у Лондону (1824). Помак је настао оснивањем *Queens College*-а у оквиру Универзитета у Лондону, 1848. године, на којем су училе будуће учитељице, али које све до 1878. нису имале право на диплому. Следили су Колеџ Бедфорд, који је примио девојке 1849, а затим је 1869. Колеџ Гиртон у Кембриџу отворио врата за високо образовање девојака. Следили су и други универзитетски центри, с тим што девојке све док краја века нису имале право на звање нити проходност ка свим високошколским центрима. У већини ових новонасталих установа је програм био прилагођен ондашњем виђењу жена, био је „укусни“,²² са свирањем клавира, те осталим вештинама нужним свакој доброј викторијанској госпођици.

И Италијанке су право на образовања виделе као једно од темељних људских права. Његовом остварењу је погодовала ера ренесансе, либерализам Мацинијевог доба и рани социјалисти који су ово питање видели као неодвојиво од опште еманципације свих грађана/грађанки. Краљевини Италији, у којој је, по уједињењу 1861. године, било писмено тек 20% становништва, предстојао је обиман захват да би већину становништва бар елементарно описменила. Девојчице су до тада похађале само приватне школске заводе, углавном у оквиру цркве и са строгим религиозним карактером, а до 1859. није било уопште јавних женских школа. Након уједињења, школство је из црквених прешло у руке државе, која је још била слаба да обухвати сво становништво, а оснивање школа је поверено градовима, односно провинцијама. Тада настају прве лаичке школе за девојчице. Приметан помак ка већој обухватности девојчица школовањем уследио је са доношењем закона о обавезном похађању школа деча-

21 Више у: Claudia Huerkamp, *Bildungsbürgerinnen: Frauen im Studium und in akademischen Berufen 1900–1945*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966); *Pionierinnen, Feministinnen, Karrierefrauen? Zur Geschichte des Frauenstudiums in Deutschland*, Anne Schlüter (Hrsg.), (Pfaffenweiler: Centaurus, 1992).

22 Bower, *A History of Western Education*, 314.

ка и девојчица 1877. (*Lege Sorino*), којим су обухваћена деца до девет година старости и обавезно је било бар двогодишње школовање.

Белики допринос развоју вишег образовања дала је Лига за образовање народа (*Lega per l'istruzione del popolo*) коју је 1871. основао песник Ђозуе Кардучи са циљем образовања целокупног народа путем јавних и приватних институција, бесплатних курсева и др. Сматрали су да би стручна девојачка школа, у којој би се младе жене професионално усавршавале, допринела еманципацији жена, а она је могућа само на две основе – образовању и раду. Прве професионалне школе за девојке (*Scuola Professionale femminile*) отворене су између 1870. и 1876. у Милану, Торину, Болоњи, Риму и Ђенови. Приметно је да су настале у индустријски развијенијим градовима Севера у којима се осећала потреба и за стручном женском радном снагом. Између осталог, школовале су се телеграфисткиње, којима је од 1873. било омогућено право на рад.²³

Иако је било појединачних случајева Италијанки које су и у ранијим раздобљима успеvale да се упишу на универзитете, држава је 1876. дозволила да и девојке студирају. То није значило да су добиле право на рад, што показује случај правнице и феминистичке активисткиње Лидије Поет (*Lidia Poët*) која је упркос тешкоћама дипломирала право у Торину 1881. и успела после 40 година напора да постане прва жена адвокат.²⁴ Слично се десило и са светски признатом дипломираном лекаром (1896) Маријом Монтесори, која је својим педагошким радом променила начин васпитавања деце. Могућност да студирају је из године у годину користило све више Италијанки. Између 1870. и 1896. на италијанским универзитетима промовисано је 128 жена: право су завршиле четири, медицину 15, математику 13, физику и природне науке 15, језике и историјске науке 64, а 17 девојака је завршило психологију. Њихов број је и даље растао, те је школске године 1898/99. на универзитетима било укупно 252 девојке, а само те године је њих 39 стекло докторску титулу.²⁵

Пољаци нису имали свој школски систем. У подељеној држави су, са једне стране Немци, а са друге Руси засновали своје школске институције. Изузетак је била аустријска Галиција у којој су, по аустријским законима, Пољаци имали сопствене школе, као и универзитете у Лавову и Кракову.²⁶

23 *Исто*, 297.

24 *Исто*, 312-313.

25 *Исто*, 314.

26 *Исто*, 464.

У овом осврту не можемо говорити, нити је то циљ, о универзитетском образовању уопште, осим навођења једне напомене. У свим модерним државама су женске гимназије веома касно осниване, а гимназијска матура је била услов за упис на универзитете. Постојали су различити и веома ограничавајући начини да се ова препрека превазиђе, а њу су успеле да савладају само изузетно ретке појединке, углавном приватним полагањем матуре. У већини држава се женске гимназије отварају тек крајем 19. или почетком 20. века, односно у тренутку када су ојачали захтеви женских организација и покрета да се и њима дозволи високо образовање. У САД-у је због тога отворен 1860. Колеџ Васар, као први научни женски колеџ, на коме је и била изабрана прва жена за професора, док су европски универзитети од 1863. почели да примају девојке: прво у Француској, 1863, затим исте године у Цириху, од 1870. у Шведској, 1873. у Енглеској итд.

ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ У СРБИЈИ

И у Србији се до образовања девојака стигло споро, нарочито зато што се почињало са веома неповољних основа јер да је вазална кнежевина добила право на отварање школа на матерњем језику тек 1830. године.²⁷ До тада су се на прсте једне руке могле набројати писмене жене, а и писмени мушкарци су били изузетак. Осим приватних и краткотрајних покушаја да се отворе приватне школе за девојчице, први је озбиљније покренуо то питање министар просвете и књижевник Јован Стерија Поповић поруком да је држава дужна да се једнако стара и о женској као и о мушкој деци, да би тек 1845. био примљен предлог Петра Радовановића и Попечитељство одобрило отварање и школа за девојчице. У једном од првих школских закона Кнежевине Србије из 1844. помиње се школовање девојчица, али се за њих предвиђају посебне школе, а уколико их није било, оне се нису могле школовати заједно са дечацима после навршене десете године. Посебна уредба о женским школама донета је 1846. и њоме се предвиђало шестогодишње школовање, које је обухватало, осим општеобразовних предмета, учење вештина које су се традиционал-

27 Више у: Ljubinka Trgovčević, „Školovanje devojaka u Srbiji u 19. veku“, *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, (Beograd, 2003), 81–88; Milenko Karanovich, *The Development of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858)*, (New York: Columbia University Press, 1995); Nedeljko Trnavac, „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“, *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II: Položaj žene kao merilo modernizacije, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998).

но везивале за женски пол – ручни рад, певање, лепо понашање... И пре доношења ових прописа прва школа за женску децу отворена је у Параћину 1845, годину дана касније је почела са радом и у Београду и она је прва испунила све законски постављене услове за ову врсту школа. Већ у првој години у њу се уписало 136 ученица. У годинама које су следиле, до 1858, отворено је 30 женских школа.

Средње образовање девојака у Србији је почело оснивањем Више женске школе у Београду 1863. године.²⁸ По програму, уочава се да нема велике разлике између ње и сличних школа које су тада постојале у свету. Требало је да она преузме више образовање женске деце, али и да осим опшег образовања припреми учитељице за рад у женским основним школама. По оснивању је трајала само три године (касније пет, па шест година), а предмети су били језик и књижевност, историја, географија, математика, природне науке... Док су од вештина били заступљени ручни рад, краснопис, кување и играње. Сагласно ондашњим могућностима опремљена је библиотека и кабинети. Њене наставнице су биле неке од првих високообразованих жена у Србији. Најзаслужнија за њен настанак и развој била је Катарина Миловук, која је школу водила три деценије. Наравно, и њено оснивање, као и њен преображај ка модерном женском институту, наилазило је на читав спектар разноликих реакција патријархалног друштва, које се плашило страних утицаја на српске девојке и захтевало васпитање у народном духу, до страхова о моралности оних девојака које одлазе од куће и касније се запошљавају далеко од својих укућана и контроле мушких чланова породице. Уосталом, понављани су исти стереотипи који су се јављали и у другим државама када су се девојке одважиле да освоје право на образовање. По угледу на београдску, ове школе су основане у Крагујевцу, Шапцу, Ваљеву и Крушевцу.

Тек са оснивањем Женске учитељске школе 1900, ова школа је изгубила значај. Од 1879. радила је и прва женска занатска школа, у окриљу Женског друштва из Београда, у којој су се бесплатно обучавале сиромашне девојке за различите занате. Пред Први светски рат је отворена и трговачка школа. Али велики проблем за наставак вишег школовања било је гимназијско образовање; оно је било услов за упис на факултет, а у Србији све до 1905. није постоја-

28 Видети: Kosara Cvetković, *Viša ženska škola u Beogradu: Pedesetogodišnjica 1863-1913*, (Beograd, 1913); Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola u Beogradu (1863-1913)“, *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II, 141-161.

ла женска гимназија. Девојке су од 1879. могле да похађају мушке гимназије и приватно полагају матуру, али су ретко успевале да добију одобрење њихових директора. Ипак, и оне су временом успеле да стекну универзитетско образовање и у земљи и у иностранству,²⁹ а од 1905. и да равноправно са мушкарцима упишу студије на Београдском универзитету.

Поред државних школа постојале су и приватне, иако много ређе него у суседним државама које су имале стране лаичке и религиозне заводе за васпитање девојака. Једна од најпопуларнијих била је „Шпачекова школа“, која је уживала велики углед током свог десетогодишњег трајања (1853–1862). Касније се издвојио Виши завод за васпитање девојака (1890), који је тежио да девојке стекну „савремено образовање на научној основи и васпитање у духу српске народности и према потребама српске куће и српског друштвеног живота“. Девојкама, али не само њима, биле су доступне и специјализоване школе попут уметничких (Кутликове или Стеве Тодоровића), Музичке (основана 1899), повремено отвораних драмских или глумачких студија и других приватних завода дужег или краћег трајања.

Уколико поменути податке о вишем образовању девојака у свету упоредимо са онима у Србији, очито је да, с обзиром на касно стварање државе и на општу немодерност, Србија није много каснила за општим трендовима у школовању девојака, иако су економске, политичке и друштвене околности показивале велики степен заосталости у поређењу са Европом. Србија је у години оснивања Више женске школе имала 1.100.000 становника, од чега је само 8,8% живело у градовима, чак двадесет година касније је 97% жена било неписмено, имала је само девет школа које су се могле назвати средњим или вишим, а у основним школама је било тек нешто око 700 девојчица... Турци су тек годину дана раније, 1862, напустили Београдску тврђаву, а остале су још неколико година њихове посаде у другим градовима. У тим околностима стварање и опстајање Више женске школе било је велики успех.

РЕЗИМЕ

Цео 19. век жене су покушавале да им се, као и мушкарцима, дозволи право на више образовање, којим би се омогућила њихова политичка, професионална и економска еманципација. Посебно је

29 Ljubinka Trgovčević, „O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine“, *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II, 83–101.

било тешко отварање врата универзитета јер су жене сматране интелектуално мање способним, а уз то се страховало да ће оне образовањем занемарити улоге мајки и домаћица. Први продор су направиле Американке 1833. уписом 15 девојака на колеџ у Оберлину (у Охају) који је био на нивоу средње школе, док је први чисто женски Колеџ Васар отворен 1860. У европским оквирима, феминистички покрети друге половине 19. века убрзали су процес високог образовања девојака, те је почело уписивање студенткиња на факултете у Француској од 1863, Швајцарској 1867, један колеџ у Британији од 1849, док се у Немачкој сасвим либерализовао упис тек 1908/09. године. Велика школа у Београду, са своја три факултета, није имала забрану уписа девојака, али је свега неколико њих успело да прескочи све препреке и заврши студије, док су оснивањем Универзитета у Београду 1905. студенткиње постале равноправне чланице академске заједнице.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Antuer, Joyce. „Culture, Service and Work: Changing Ideals of Higher Education for Women“. *The Undergraduate Woman: Issues in Educational Equity*, ed. Pamela J. Perun. Lexington-Toronto: Lexington Books, 1979.
- Albisetti, James C. *Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Bower, James. *A History of Western Education*, Vol. 3: The Modern West Europe and the New World. London: Methuen, 1981.
- Cvetković, Kosara. *Viša ženska škola u Beogradu: Pedesetogodišnjica 1863-1913*. Beograd, 1913.
- Dickmann, Elisabeth. *Die italienische Frauenbewegung im 19. Jahrhundert*. Frankfurt a. Main: Domus Editoria Europaea, 2002.
- Doff, Sabine. *Weiblichkeit und Bildung: Ideengeschichtliche Grundlage für die Etablierung des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland*, 2005. Datum pristupa 27. 3. 2014. http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/epoche/doff_weiblichkeit.pdf
- Feldman, Saul D. *Escape from the Doll's House. Women in Graduate and Professional School Education*. New York: McGraw Hill, 1973.
- Garrouste, Christelle Garrouste. “100 Years of Educational Reforms in Europe: A Contextual Database”. Datum pristupa 27. 3. 2014. http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/111111111/14920/1/reqno_jrc57357.pdf

- Huerkamp, Claudia. *Bildungsbürgerinnen: Frauen im Studium und in akademischen Berufen 1900–1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.
- Johanson, Christine. *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855–1900*. Kingston and Toronto: McGill-Queen's University Press, 1987.
- Karanovich, Milenko. *The Development of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858)*. New York: Columbia University Press, 1995.
- Mayeur, Françoise. *L'Éducation des filles en France au XIX siècle*. Paris: Hachette, 1976.
- Murray, Barbara. *Sex Differences in Education: A Comparative Study of Ireland and Switzerland*. Bern – Frankfurt a. M. – New York: Peter Lang, 1985.
- Ofen, Karen. „Osporavanje muške aristokratije: Feminizam i Francuska revolucija“. Datum pristupa 27. 3. 2014. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-13/79-osporavanje-muske-aristokratije-feminizam-i-francuska-revolucija>
- Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola u Beogradu (1863–1913)“. *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II: Položaj žene kao merilo modernizacije, zbornik radova, ur. Latinka Perović, 141–161. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- *Pionierinnen, Feministinnen, Karrierefrauen? Zur Geschichte des Frauenstudiums in Deutschland*, Hrsg. Anne Schlüter. Pfaffenweiler: Centarius, 1992.
- Prahl, Hans-Werner Prahl, Ingrid Schmidt-Harzbach. *Die Universität. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. München–Luzern, 1981.
- Tikhonov, Natalia. „Les universités suisses, pionnières de l'introduction de la mixité dans l'enseignement supérieur (1870–1930)“. *École et Mixités*, eds Annik Houel, Michelle Zancarini-Fournel, 27–35. Lyon: Presses universitaires de Lyon, 2001.
- Trgovčević, Ljubinka. „O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine“. *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II: Položaj žene kao merilo modernizacije, zbornik radova, ur. Latinka Perović, 83–101. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Трговчевић, Љубинка. „Бялгарки и Срябкѣни в Университете в Швейцария и Германия до 1914. година“. *Тя на Балканите*, ед. Е. Тачева, И. Недин, 483–493. Благоевград, 2001.
- Trgovčević, Ljubinka. „The Professional Emancipation of Women in 19th-Century Serbia“. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, v. 25, 7–19. Bloomington, 2011.

- Trgovčević, Ljubinka. „Školovanje devojaka u Srbiji u 19. veku“. *Образовање код Срба кроз векове*, ur. Radoslav Petković, Petar V. Krestić, Tibor Živković, 81–89. Beograd: ZUNS, 2003.
- Trnavac, Nedeljko. „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“. *Srbija u modernizacionim procesima XX veka*, knj. II: Položaj žene kao merilo modernizacije, zbornik radova, ur. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

SUMMARY

Ljubinka Trgovčević

THE BEGINNINGS OF HIGHER EDUCATION FOR YOUNG WOMEN IN THE WORLD AND IN SERBIA

ABSTRACT: The beginnings of the university education of girls in the world and in Serbia were analysed through examining approvals for the enrolment of girls into universities and tracking their efforts to receive the right to higher education equal to that of men. Their battle was part of the process of women's emancipation, which implied not only political rights, but also the right to education and professional and economic independence. The paper covers the opening of universities to girls in the USA, Russia, France, Switzerland, Germany, and other countries. A special part is dedicated to the beginnings of women's university education in Serbia.

KEY WORDS: female students, universities, higher education, emancipation of women, University of Belgrade

Throughout the 19th century, women attempted to gain the same right, as men, to higher education, as a means of achieving political, professional and economic emancipation. Opening universities doors was particularly difficult as women were considered intellectually less capable and it was thought that by being educated they would neglect their roles as mothers and housewives. The first inroads were made by American women in 1833, when 15 young women were enrolled at Oberlin College in Ohio, which was at a secondary school level, while the first women's-only college, Vassar, was opened in 1860. Feminist movements in the second half of the 19th century in Europe accelerated the process of enabling higher education for young women and thus the first female students were enrolled at universities in France from 1863, Switzerland from 1867, a college in Britain in 1849, while Germany completely liberalized enrolment only in 1908/09. The High School in Belgrade with its three faculties did not prohibit the enrolment of women but only few managed to overcome all obstacles and complete their studies, while female students became equal members of the academic community with the founding of the University in Belgrade in 1905.

ШКОЛОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ
СРБИЈИ – РОДНА ПЕРСПЕКТИВА

*Завод за домаћице Савке Кара Јовановић, 1902. године
(Педагошки музеј, Београд)*

УДК 37.091.12(497.11)"18"
316.662-055.2(497.11)"18"

Ана Столић
Историјски институт, Београд
ana.stolic13@gmail.com

ШКОЛОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У КНЕЖЕВИНИ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ – РОДНА ПЕРСПЕКТИВА

АПСТРАКТ: У раду се разматрају главне особености школовања женске деце у Кнежевини/Краљевини Србији до почетка Првог светског рата. Указано је на главне карактеристике основног образовања женске деце, као и на феномен Више женске школе, прве средње школе за девојчице на Балкану, основане у Београду 1863. године. У њој су, до почетка 20. века установљени специфични модели *женскости* и патриотизма. Поред тога, анализирани су женски продори у гимназијско школовање, које је било предуслов за унверзитетско образовање, као и особености обучавања сиромашних девојчица у радничким школама, које су настале иницијативом припадница вишег друштвеног слоја окупљених у хуманитарном Женском друштву.

Кључне речи: школовање жена у Србији, 19. век, родна улога жене, женске основне школе, Виша женска школа, модел *женскости*, патриотизам

ПИТАЊЕ ШКОЛОВАЊА ЖЕНА У ФЕМИНИСТИЧКОЈ ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ 19. ВЕКА

Појава свеобухватног школовања становништва у развијеним западним друштвима тековина је модерног доба. Истраживања и анализе историје образовања и школовања представљали су на глобалном нивоу велику тему у хуманистичким дисциплинама током 20. века. Различитим аспектима прошлости развоја науке и школства посвећене су енциклопедије, монографије, специјализовани часописи и студије. У оквиру модернизацијског дискурса који је теоријски развијан у последњим деценијама 20. века заступљеност школовања је дефинисана као једно од главних мерила (не)успешности изградње грађанског друштва, јер је образовање омогућаваало висок степен писмености, социјалну покретљивост, ширење тржишта рада, професионализацију и бољу комуникацију. Писменост становништва и проценат обухвата младих школским системима

сврстани су међу најважније показатеље преласка из *традиционалних* у *модерна* грађанска друштва. Осим тога, уочена је и веза између процеса формирања *грађанина* путем образовања и стварања националних држава током 19. века. Шире посматрано, реч је о великом теоријском, истраживачком и интерпретативном пољу политикологије, социологије, педагогије и историографије у оквиру кога су се развили и критички концепти. Они су довели у питање универзалну примену модернизацијских мерила изван политичког, економског и културног круга западноевропских и англоамеричких држава и друштава. Критичко промишљање утицало је на то да се, између осталог, преиспитају поједине поставке модернизацијских теорија и коригују оцене о успешности модернизације друштава у прошлости. Увођење нових поткатегија анализе као што су урбанизација, индустријализација, европеизација показало је, међутим, да су и оне често биле синоними за модернизацију.¹ У бројним разматрањима заступљеност жена у школованим и образованим слојевима популације није заузимала видно место међу друштвеним и културним чиниоцима свих ових процеса. Маргинализација жена у образовању и путем образовања се узгред помиње, што се само делимично може објаснити ниским процентом њиховог учешћа у школовању. Уочено је да многе опште и упоредне студије о системима образовања или о односу између образовања и европске средње класе занемарују категорију род (Gender) када је реч о класи, социјалној покретљивости и сталним сукобима између *традиционалног* и *модерног*.² Анализа образовних пракси у којима се у истраживање уводи категорија рода даје нови смисао и значење у ширем контексту политика образовања, па и политичке и друштвене историје. Питање доступности образо-

- 1 О модернизацији у Србији из историјске перспективе видети у: Педа Ј. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941. – Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, (Beograd: Savremena administracija, 1992); Предраг Ј. Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље“, *Годишњак за друштвену историју* 1/1994, 11–34; П. Ј. Марковић, „Концепт модернизације и/или европеизације у новијој српској историји: одбаци или преиспитати?“, *Култура полиса. Часопис за неговоње демократске политичке културе* 1/2004, 39–58, датум приступа 4. 10. 2020, <https://kpolisa.com/?book=kultura-polisa-br-1-godina-i-2004>; као и у радовима у три зборника *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, (Beograd, 1994, 1998, 2003); Мари Жанин Чалић, *Друштвена историја Србије 1815–1941*, (Београд: Клио, 2004).
- 2 Nevena Ivanović, „Образовање жена: izazov zajednici?“, *Reč, časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja* 65/2, март 2002, 17, датум приступа 3. 10. 2020, <http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/nevena-ivanovic.pdf>

вања женама било је и једна од централних тема феминистичке теорије и праксе у 19. и 20. веку.

Једнаки услови школовања за мушкарце и жене имали су, поред права на рад, значајну улогу у артикулацији женских захтева за променом неравноправног друштвеног, политичког, економског, приватно правног положаја жена и мушкараца од епохе просветитељства и Француске револуције. Спорадичне женске гласове Мери Астел и Мери Вулстонкрафт из 17. и 18. века о потреби оснивања колеџа и високих школа за жене, као и о важности женског образовања за освајање независности и утемељење њиховог статуса грађанки, заменило је масовније истицање захтева за образовањем жена.³ Током револуције у Француској појавиле су се прве женске петиције у којима су детаљно објашњени њихови проблеми због пропуста у образовању, лошег економског положаја и проблема у браку. Жене су захтевале да „изађу из стања незнања“ да би деци пружи-ле разумно васпитање и образовање које ће им омогућити да постану корисни чланови заједнице. Николас де Кондорсе је као члан Законодавне скупштине подносио предлоге о праву жена на образовање, а сличне ставове имали су Сен Симон и Фурије. Ове захтеве су у 19. веку прецизно формулисали Џон Стјуарт Мил и Херијет Тејлор Мил.⁴ У већини европских друштава тада се воде расправе о пожељном типу образовања за жене. Оно је било једна од централних тема у обликовању *женског питања*, као и антифеминистичких одговора током целог 19. века. Већа писменост становништва и проширење обима основног и средњег образовања жена довели су до убрзаног отварања све већег броја школа. Ипак, школовање женске деце је и даље заостајало, а одвојено учење мушке и женске деце било је општа појава у већини европских земаља. Осим из државних, школе су финансиране и из других извора: у њих су улагали филантропи, клубови и женска удружења. Достицање права на једнако образовање текло је споро због великих отпора, посебно у крилу католичке цркве. Осим у Немачкој, Русији и САД-у, у другим земљама нису постојале средње школе за девојке све до друге половине 19. века. И тада је средњошколско образовање девојака из нарастајуће средње класе

3 Tijana Krstec, „Pravo na obrazovanje žena“, *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, prir. Adrijana Zaharijević, (Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008), 62. О школовању жена од ренесансе до модерног доба у европским земљама опширније: Ivanović, *n. d.*, 172 – 183.

4 Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*, (Beograd: Evoluta, 2015), 70, 75, 81–87, 144, 163–166; Krstec, *n. d.*, 63.

најчешће било усмерено на обуку за занимања која су представљала продужетак њихових *женских* дужности на пољу васпитања, неге, обуке и овладавања разним вештинама. Иако је најважнији циљ био да постану достојне супруге својим мужевима и корисне мајке својој деци, школовање је у суштини отворило ново подручје у друштвеној сфери рада. Убрзана индустријализација је у неким европским земљама само заострила ово питање. Идеје и пракса плаћеног рада жена биле су такође важна тема феминистичке и антифеминистичке аргументације у 19. веку.⁵

Визија мајке која образује будуће нараштаје развијана је у Француској, али је имала значајног утицаја на шире европско тумачење улоге и места жена у модерном друштву. Материнство је виђено као пожељна друштвена и јавна функција жена у схватањима прогресивних мислећих људи током 19. века. Реч је, дакле, о тумачењима материнства као облика женског грађанства и начина партиципације жена у националним државним пројектима, која су прихватиле и неке струје у тадашњем феминистичком покрету.⁶ Развијање концепта материнства као патриотске улоге жена представљало је опште место у европским националним државама и националним покретима у вишенационалним царствима, пре свега у Хабзбуршкој монархији. У овом контексту школовање и образовање мајки будућих нараштаја имало је велики значај у аргументацији (мушких) заговорника потребе школовања жена. Она је била заснована на улози и значају жена у биолошкој и културној репродукцији нације, односно на различитим родним улогама жена и мушкараца у националним пројектима.⁷ Школована жена, будућа супруга и мајка, био је идеал који је често истицан у реторици либералних политичких идеолога посебно у младим националним државама и покретима, али и у националним женским организацијама. Напори да се унапреди женско образовање имали су за циљ да се обуче патриотски мислеће мајке – учитељице нових генерација.⁸ Чини се да се тек уважавањем свих

5 Françoise Mayeur, „The Secular model of Girl’s Education“, *A History of Women in the West*, Volume IV: Emerging Feminism from Revolution to World War, ed. Geneviève Fraisse, Michelle Perrot, translated by Arthur Goldhammer, (Harvard University Press, 1993), 228–246; Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope*, (Beograd: Clio, 2005), 164–175; Krstec, *n. d.*, 64.

6 Ofen, *Evropski feminizmi*, 213–214.

7 Реч је о познатој и утицајној тези Нире Дејвис. N. Y. Davis, *Gender and Nation*, (London: SAGE Publication, 1997), 26–27.

8 Нпр. за чешки национални покрет и немачки женски покрет видети: Jitka Malečková, „Nationalizing Women and Endangering the Nation: the Czech national Movement“, 297; Angelika Schaser, „Women in a Nation of Man: the Politics of the

ових аргумената, анализом ставова заступника и противника женског школовања и познавањем специфичности политичког, економског и културног контекста друштва и држава у прошлости може стећи бољи увид у питања школе и образовања, па тако и школовања жена.

МЕСТО ЖЕНСКОГ ОБРАЗОВАЊА У РОДНИМ ДИСКУРСИМА У СРБИЈИ

Институционализација школства у Кнежевини/Краљевини Србији текла је успорено упркос појединим реформаторским фазама које су, као у случају закона из осамдесетих година 19. века, биле усмерене ка свеобухватном школовању и изједначавању основног образовања за мушку и женску децу.⁹ Отпор према школовању уопште, а посебно оном намењеном женској деци, постојао је током целог 19. века. Када су жене почетком 20. века почеле да стичу универзитетске дипломе, испољио се и кроз отпоре према њиховој дипломом стеченој и заслуженој професионализацији.¹⁰ Ако би се проблем посматрао искључиво у контексту модернизацијског дискурса, јасно је да је држава Србија на плану целокупне просвете доживела велики неуспех јер је у 20. век ушла са око 11% писменог становништва. Ипак,

---

League of German Women's Associations (BDF) in Imperial Germany 1894–1914“, 253–254, *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, eds I. Bloom, K. Hagemann, K. Hall, (Oxford: Oxford-Berg, 2000).

- 9 Nedeljko Trnavac, „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, II, (Београд: Институт за нову историју Србије, 1998), 60. - У Југославији и Србији су се последњих деценија прошлог века историјом школства и просвете бавили педагози и социолози. Међу њима: Срећко Ђунковић, *Школство и просвета код Срба у 19. веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1970); Владета Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1974); Владета Тешић, „Школе и настава“, *Историја српског народа*, књ. VI-2, (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 506–550; Михаило Петровић, *Школство Србије 1804–1914, казивања и документи*, (Београд: Научна књига, 1980). У радовима о историји школства у Србији често је цитирана књига: Milenko Karanovich, *The Development of Education in Serbia and the Emergence of its Intelligentsia 1838–1858*, (Colorado: Boulder, 1995). Међу историчаркама и историчарима највећи допринос истраживањима и анализи феномена образовања у Србији у 19. и почетком 20. века дали су: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, (Београд: Историјски институт, 2003); Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, (Београд: Историјски институт, 2004).
- 10 Љубинка Трговчевић, „Високо образовање и професионализација“, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, (Београд: Историјски институт, 2003), 189–193.

реч је о процесима који су се често одвијали истовремено: од иницијативе појединаца да се ова област уреди, противљења и отпора, до одустајања због недостатка спремности политичке елите да институционално јача ово подручје и њеног популистичког излажења у сусрет стварним или претпостављеним отпорима у народу, односно његовим изабраним представницима у Народној скупштини.¹¹ Када сељаци из околине Пирота у писму министру просвете осамдесетих година 19. века истичу да немају ни потребу ни обичај да школују женску децу, да ли то значи да је сељак сносио одговорност што није био у стању да се модернизује?¹² Реакција људи са српског села била је врло слична ставовима неких представника владајуће елите. Заступајући крајем 19. века мишљење да је за женску децу довољна основна школа, јер је код жена „претежнији социјални и матерински нагон“, др Војислав Бакић, један од утемељивача педагогије као универзитетске научне дисциплине, у ствари износи став једног дела образованих грађана у Србији.¹³

Анализа ставова образоване елите у Србији током 19. века указује на то да су постојала стална преиспитивања потребе и пожељних граница образовања жена у Србији. Често навођене речи кнеза Милоша Обреновића, да женама не треба школа и да су писање и читање вештине које би им служиле само за писање љубавних писама, биле су *vox populi* тридесетих година 19. века. У прерађеном виду, међутим, оне су имале присталице током целог столећа. У тзв. традицијском дискурсу о различитим друштвеним улогама мушкараца и жена идеализовано је сеоско друштво у прошлости а сваки вид еманципације жена водио је ка „моралној пропасти“. У бројним књигама и расправама из седамдесетих и осмадесетих година 19. века негирана је потреба проширења поља општег образовања за жене. У исто време развијан је посебан педагошки дискурс који је био заснован на науци и знању. У оквиру ових интерпретација се рачунало на основно образовање свих и посебно на школовање жена као на релативно нову појаву. Уочљиво је да су аутори текстова, књига и уџбеника, који су се већином школовали на страним универзитетима, истицали да у својој земљи желе да примене европска знања комбинована

11 Ана Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, (Београд: Evoluta, 2015), 72.

12 Исто.

13 Др Војислав Бакић, „Је ли потребно женскињу исто образовање као и мушким?“, наведено према: Станка Девић Убавић, „Српска социјалдемократска партија и женски покрет 1903–1914, *Токови револуције* 1/1967, 211.

с домаћим посебностима. Највећи проблем имали су приликом дефинисања циљева женског образовања у контексту подељених родних улога мушкараца и жена у српском друштву. Њихове препоруке биле су у складу с промовисањем нове улоге жене – да успешно газдује кућом и унапређује породични живот. Док су први потцењивали важност описмењавања жена и препоручивали да, ако већ мора да се чита, да се то чини наглас, други су правили листу пожељних и допуштених књига.¹⁴

Ниједан од ових дискурса није, међутим, садржао тако специфичну потребу да се уобличи идеје о промени постојећих представа о друштвеним улогама мушкараца и жена као што су то желели и мислили да чине припадници покрета Уједињене омладине српске (1866–1871). У раду ове политичке националне организације учествовали су млади интелектуалци из Србије и српске заједнице у Војводини који ће у наредним деценијама заузети високе позиције у државној управи, политичком, друштвеном и културном животу и бити носиоци различитих образовних и културних политика.¹⁵ На седницама скупштина Омладине и у бројним текстовима у штампи вођена је прва и за дужи низ година једина јавна расправа о положају жена у српском друштву у којој су се појавили и први феминистички аргументи, али су обликовани и антифеминистички ставови. Реч је о својеврсном „рату знања“¹⁶ у коме су се суочили различити ставови о друштвеним улогама мушкараца и жена у друштву и држави. Док је једна група омладинаца иступала против еманципације жена, други су истицали да и оне треба да имају прилику за самосталан, слободан и независан живот који ће им омогућити да се издигну изнад потчињеног положаја у друштву. Пут за остварење ових циљева видели су у изједначавању права мушкараца и жена путем остваривања права на школовање и образовање и кроз право на рад. Крајњи циљ ових мера био је напредак друштва у целини. Из ове групе раз-

14 Милорад Шапчанин, „О васпитању девојака“, *Јавна предавања*, (Београд, 1873); Јован Миодраговић, *Народна педагогија у Срба или како наш народ подиже пород свој*, (Београд, 1914); Димитрије Матић, *Наука о васпитању*, III, (Београд, 1868), 76; Тешић, *Морално васпитање*, 65. Опширније у: Ана Столић, „Родни односи у царству подељених сфера“, *Приватни живот код Срба у 19. веку*, (Београд: Слио, 2006), 89–111.

15 Владимир Јовановић, Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић, Владан Ђорђевић, Светозар Марковић, Лаза Костић, Милан Кујунџић, Михаило Полит Десаначић и др.

16 Карен Офен користи термин *knowledge war* да би указала на континуитет расправа о месту и улози жене у Европи од 18. до половине 20. века. У сличном контексту Гизела Бок користи *querelle des femmes*.

вио се посебан правац мишљења који су уобличили Драга Дејановић, Милица и Анка Нинковић и Светозар Марковић. Просвећивање и образовање жена имало је посебан значај у оквиру њихових идеја, које су припадале ширем европском еманципаторском и социјалистичком дискурсу.¹⁷

Супротстављена гледишта међу образованим појединцима, људима „од знања“ који су постали ауторитети у појединим научним областима и често обављали важне државне функције, свакако да су још више утицала на неспремност да се доследно спроводе замишљене и уобличене просветне и образовне политике. Осим тога, њихови носиоци били су углавном државни службеници а самим тим и материјално зависни од државе. Зато, ако се има у виду родна неједнакост која је у Србији из традицијског обрасца пренета у законодавство (Грађански законик из 1844), као и неравномерно и споро укључивање свих поданика државе у процесе образовања, јасно је да на плану школовања жена није могло бити великих а посебно не брзих помака.¹⁸ Занемаривање ове важне области видљиво је у непоштовању и неспровођењу закона, препуштању организације и финансирања основних школа локалним властима и лошем економском и друштвеном положају учитељског кадра. Због тога је и неједнакост између жена и мушкараца у Србији на плану школства и просвете видљива од тренутка када су установљене прве женске основне школе.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ЗА ДЕВОЈЧИЦЕ – ПРИМЕР КОЛЕБАЊА ПРОСВЕТНИХ АУТОРИТЕТА

Носиоци идеје о потреби изградње система државног школства, па и школовања женске деце у устаничком периоду (1804–1813) и у време конституисања аутономне Кнежевине Србије после 1830. године били су образовани Срби из јужне Угарске Доситеј Обрадовић и Димитрије Давидовић. Они су највише утицали на отварање првих школа и на преузимање угарског система школовања као узора за изградњу школства у Србији. Давидовић је планирао да се најпре отвори приватна школа за девојчице 1821. а потом да се за њих успостави школска мрежа. Ипак, почетком тридесетих година у Београду, само њих шеснаест је похађало основне школе са дечацима а до

17 Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, (Beograd: Devedesetčetvrta, 1996), 40–41; Столић, *Сестре Српкиње*, 49–60.

18 Столић, *Сестре Српкиње*, 72.

четрдесетих година 19. века мали број девојчица је стекао кућно образовање.¹⁹ Током прве владавине кнеза Михаила Обреновића (1839–1842) школоване учитељице из суседне Хабзбуршке монархије подстакле су отварање приватних школа у којима би се женска деца обучавала за ручни рад, рачун, читање и писање на матерњем српском језику. Управа вароши Београда је Катарини и Софији Лекић одобрила 1842. да отворе школу. Ускоро је позитивно решење издао и Наталији Петровић, али под условом да школска дирекција извештава Попечитељство просвештенија (Министарство просвете) о њеном раду.²⁰ У одобрењу је посебно истакнуто да учитељице треба да увере Попечитељство о свом „позитивном моралном поведенију“.²¹ Даља судбина ових школа била је неизвесна. Десетак година касније, једина угледна приватна школа била је Завод брачног пара Шпачек (Шпачеков завод) који је постојао од 1853. до 1862. Седамдесетих година 19. века у Београду је радио приватни Завод Александрине Церман за школовање девојака.

У време владавине уставобранитеља (1842–1858) постављен је законски оквир за рад основних и средњих школа. У првом школском закону из 1844. предвиђене су посебне школе за девојчице. Уколико их није било, девојчицама старијим од десет година забрањено је заједничко похађање наставе са дечацима.²² Планирано је да се у градовима оснују посебне женске школе. Отворена је само једна, у Параћину 1845. Следеће године почеле су с радом и девојачке школе у Београду и Доњем Милановцу.²³ У *Плану за училиште девојачко које се у Београду завести има* из 1845. и *Устројенију девојачки училишта* из 1846. предвиђено је оснивање шестогодишњих државних школа за девојчице. У наставни програм нису укључени граматика, земљопис и историја, али су у њему били ручни рад, певање и лепо пона-

19 Љубинка Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, I, (Београд: Институт за новију историју Србије, 1996), 227; Ivanović, n. d., 187; Биљана Стојановић Јовановић, Стеван Јовановић, „Школовање женске деце у Србији у првој половини 19. века“, *Зборник радова, Педагошки факултет у Ужицу*, бр. 19/2017, 40, датум приступа 8. 9. 2020, <https://www.pfu.kg.ac.rs/files/Fakultet/Izdavastvo/Za%20sajt%20Zbornik%20br.%2019%202.pdf>

20 Ivanović, n. d., 40.

21 Тешић, *Морално васпитање*, 146; Ана Столић, „Друштвени идентитет учитељица у Србији у 19. веку“, *Годишњак за друштвену историју*, година VIII, св. 3/2001, 209.

22 Trnavac, n. d., 57.

23 Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације“, 227.

шање.²⁴ У овим документима прецизно се наводе неопходне квалификације и „женски“ квалитети учитељица. Изостанак предмета из природних наука требало је да надокнаде знања која су била у складу с „природним“ одликама ученица. Дакле, овај претпостављени посебан темперамент женске деце налагао је да се учитељице с њима опходе мајчински и да негују њихову кроткост и мирноћу.²⁵ До 1857. прве основне школе за женску децу су се звале девојачке школе, а потом су добиле назив женске школе. Одредба о забрани похађања наставе женској деци у мушким школама после навршене десете године је задржана. Чак је посебном допуном прецизније дефинисана: мушке и женске школе нису могле да буду ни у истим зградама. Тада је у Београду и окружним центрима Кнежевине радило осамнаест женских основних школа.²⁶

Промене у просветном законодавству биле су значајне наредних деценија, али нису битније утицале на већу заступљеност женске деце у основном образовању. Од 1865. дечази и девојчице су похађали четворогодишње основне школе.²⁷ Наставни програми су 1871. изједначени за мушку и женску децу, с тим што су се девојчице и даље обучавале разним техникама ручног рада у поподневним часовима. Најамбициознији подухват на плану просветне политике предузет је доласком Стојана Новаковића на чело Министарства просвете: законом из 1882. („Новаковићев закон“) уведено је обавезно шестогодишње школовање за сву децу у Србији. Предвиђено је да се основно образовање одвија у четири разреда ниже и два разреда више основне школе. Реч је о реформи која није могла да буде доследно споведена дуго година због великог отпора становништва према школовању деце уопште. Према мишљењу људи на селу школа је угрожавала иначе крхку организацију рада у сеоским домаћинствима. Овоме би требало додати и хроничан недостатак новца на

24 Маја Nikolova, „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, II, 75.

25 Ана Столић, „Друштвени идентитет учитељица у Србији у 19. веку“, *Годишњак за друштвену историју* 3 (2001), 210.

26 У Београду на Теразијама и код Саборне цркве, у Ваљеву, Гургусовцу, Јагодини, Крагујевцу, Неготину, Крушевцу, Пожаревцу, Смедереву, Паланци, Параћину, Чачку, Свилајнцу, Ужицу, Зајечару, Карановцу и Шапцу. Trnavac, n. d., 57.

27 Јеврејска женска основна школа основана је на Јалији 1864. године. Прва учитељица је била Пијада Капетановић. После завршетка Јеврејке су могле да упишу Вишу женску школу. Tamara Spasojević, „Образовање и kulturni razvitak jevrejskih žena u Srbiji od druge polovine 19. veka“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 10/2015, 155, датум приступа 15. 9. 2020, <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/218>

државном и локалном нивоу, али и немоћ самих носилаца прогресивних идеја да законе спроведу у дело. Законом из 1898. школе су подељене на ниже (забавишта и основне школе) и више (грађанске, продужне и девојачке) школе. Обнављање и чување знања стеченог у основном образовању било је главни циљ тзв. продужних двогодишњих школа. Општа обавеза похађања школе свела се у суштини на четири године нижих школа. У овом закону је предвиђено да девојчице похађају и мушке основне школе уколико не постоје посебне за женску децу.²⁸ На почетку 20. века број основних школа за девојчице није значајно растао ни у срединама које су се убрзано мењале. У Београду их је било шест 1866. а девет на почетку 20. века. Поједини окрузи су тада имали само две женске основне школе (Ужички и Топлички) или три (Ваљевски, Врањски, Нишки, Пиротски, Смедеревски).²⁹ Број женских основних школа није знатније увећан до почетка Првог светског рата. Држава је често мењала курс у области уређивања основног и средњег образовања на прелому векова. После 1905. уследио је још један реформски талас у српској просвети који је изведен у намери да се многи аспекти школства, па и онај у вези са школовањем женске деце, ускладе с европским стандардима. Тако се од 1905. године први пут узимају у обзир просечне године удаје девојака за одређивање дужине њиховог школовања. Ова мера је требало да им омогући да заврше основно и средње образовање до деветнаесте године. У овом узрасту су се, према статистици, девојке у Србији најчешће удавале.³⁰

Увођење система грађанских школа које су замишљене као неопходна допуна скромног основног образовања убрзо се показало као промашај. Интересовање родитеља да шаљу децу у ове или у продужне школе било је мало, недостајали су наставници, а није било могуће спровести план рада, заснован на компилацији планова немачких стручних школа.³¹ Настава у њима се одвијала према измењеном плану за основне школе, али с додатком часова посвећених ручном раду. Број женских продужних школа био је занемарљив на почетку 20. века.³²

28 Недељко Трнавац наводи да је 1900. године у 936 мушких основних школа било више од 80.000 дечака и око 5.000 девојчица. У 165 женских основних школа ишло је 14.700 девојчица. Трнавац, *n. d.*, 60. Неколико година касније, 1904. радиле су 174 женске основне школе.

29 Исто.

30 Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији*, 434.

31 Исто, 166.

32 Исто, 167.

ФЕНОМЕН ВИШЕ ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Оснивање Више женске школе у Београду 1863. године, прве средње школе за девојке на Балкану, изазвало је велике расправе у јавности. Реч је о једној од малобројних државних образовних институција које су имале континуитет и успех у раду у трајању од скоро пола века.³³ У исто време она је била најбољи показатељ стремљења носилаца политичке моћи на плану просветне и васпитне политике да се одреде пожељне границе женског образовања. Приликом њеног оснивања истакнута су два циља: да пружи средњошколско образовање девојкама и да школује женски учитељски кадар. Када је започела с радом представљала је велику новину и перцепција о њој учитана је у касније коментаре: „Имућнијим родитељима било је мило да им кћери буду изображене а више су волели српску него туђинску манастирску школу, а сиромашнији су се угледали на њих желећи да својој деци будућност школом обезбеде. Општа је жеља дакле била да се женски подмладак према савременим захтевима на претка земље спреми за живот и да у породицу и живот уђе школован по обрасцима европске културе.“³⁴

Противници оснивања средње школе за женску децу тврдили су да ће она утицати на губљење „старих вредности“ српског друштва јер ће у њој стицати знања која ће увести туђински утицај у земљу. Предвиђали су да ће школа удаљити жене од њихове основне улоге мајки и домаћица.³⁵ На другој страни, иницијатори њеног оснивања и каснијих преуређења (закони из 1879, 1886 и 1898) Алимпије Васиљевић, Димитрије Матић, Милан Кујунџић Абердар истицали су важност постојања ове установе у српском друштву. Потребне државе и друштва су у великој мери одређивале правац рада, наставни програм и план Више женске школе. Недостатак учитељица за женске основне школе утицао је на одабир предмета, уџбеника и наставног кадра. Приликом оснивања планирано је да девојчице у узрасту од једанаест до тринаест година уче три године науку хришћанску, српски језик, општу и српску историју и земљопис, јестаствене нау-

33 Виша женска школа у Београду. Педесетогодишњица (1863–1913), податке средила Косара Цветковић, (Београд, 1913), 3. Анализа рада Више женске школе у: Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, II, 141–162; Vožinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 57–58.

34 Виша женска школа у Београду, 3.

35 Аргументација противника у: Perović, *n. d.*, 143–147; Trnavac, *n. d.*, 61; Столић, „Друштвени идентитет учитељица у Србији“, 211.

ке (популарна физика, хемија и домаћа технологија), рачуницу, краснопис, женски рад, готовљење јела и игру. Школовање у Вишој женској школи је продужено на пет година 1879, уведене су педагогија са методиком, практична обука и полагање учитељског испита. Законом изменом 1886. школовање је продужено на шест година а учитељски испит је постао обавезан за све свршене ученице. Осим у престоници, више женске школе су отворене у Крагујевцу 1891. и Шапцу, Пожаревцу, Нишу и Пироту 1894. године. После доношења Закона о Женској учитељској школи 1896, Виша женска школа је претворена у шесторазредну средњу школу за девојке. У првој деценији 20. века неке од ових школа су се уклопиле у тек основане женске гимназије а до 1913. опстале су београдска, крагујевачка и ваљевска.³⁶

Виша женска школа била је прва стабилна државна установа за средње женско образовање у земљи. Њена снага се заснивала на неколико чинилаца: на сагласности водећих ауторитета на подручју науке и знања о важности проширења оквира образовања жена; државној подршци (финансирање, засебна зграда, опремање кабинета, стипендирање сиромашних ученица-питомица) и државној контроли (посебне мешовите комисије на испитима, надзор Министарства просвете над извештајима о раду); владарском покровитељству женског члана династије (кнегиња/краљица Наталија, краљица Драга Обреновић, кнегиња Јелена Карађорђевић); успешном вишедеценијском руковођењу Катарине Миловук и све квалитетнијем наставничком кадру. Анализа ових чинилаца указује на то да је ова школа на практичном и симболичком плану представљала важну историјску појаву. У раздобљу од 1863. до 1913. похађало ју је двадесет три хиљаде девојака и зато је имала кључну улогу у процесу дефинисања пожељног модела *женскости* за један део српског друштва који је подржавао школовање девојака, утицао на рад школе, али је разним механизмима и контролисао.³⁷ У овом процесу, осим наставних планова и програма, важну улогу су имали конституисање специфичне женске заједнице која је била повезана са школом, социјално порекло уче-

36 Ђуровић, н. д., 582; Лела М. Вујошевић, „Образовање жена до Другог светског рата на примеру Крагујевца“, *Узданица. Часопис за језик, књижевност, уметност и педагошке науке*, 2016, VIII/1, 161, датум приступа 28. 8. 2020, https://refja.kg.ac.rs/arhiva/preuzimanje/Uzdanica%20PDF/Uzdanica_XIII-1-2016.pdf

37 Реч је о моделу *женскости* у оквиру кога је дефинисана „нова“ улога жене у друштву 19. века. Уместо ранијег традиционалног позиционирања жене у кући и породици, дакле „приватној“ сфери, међу заговорницима бољег формалног образовања за жене видно место добила је улога образованих мајки будућих добрих грађана. Опширније: Столић, *Сестре Српкиње*, 75–82.

ница и обликовање и спровођење у дело онога што би се могло означити као *женски патриотски родни норматив*.³⁸ Резултати ових настојања показали су се у патриотској мобилизацији школованих жена у деценији која је претходила епохи ратова и у време балканских и Првог светског рата.

Посебност Више женске школе је истицана и негована на различите начине. Школа је поседовала одвојену наставничку и ученичку библиотеку и свечану салу у којој су се одржавале прославе и предавања гостију. У ограђеном школском дворишту ученице су проводиле слободно време и нису смеле да га напуштају. У дворишту се од 1880. године налазила и црква Св. Наталије, у којој је обављана служба да ученице не би морале да залазе у гужву у већим градским храмовима. На ритуалном плану такође су били видљиви разноврсни начини представљања *женске* посебности. Ученице су певале у црквеном хору а за певницом квартет наставница на челу са управитељком. Недељним литургијама често је присуствовала кнегиња Наталија Обреновић. Школа је у јавности наступала јединствено, ученице су с наставницама и управом школе учествовале на светосавским прославама и свечаностима поводом династичких и државних празника. Дакле, представљала је засебан свет у коме се одвијала свакодневица наставница и ученица. Подаци о њиховом социјалном пореклу показују да су школу похађале девојчице из чиновничких, трговачких, занатлијских, учитељских и свештеничких породица. Циљ већине родитеља био је да кћери ишколују за учитељице. Међутим, из школе су изашле генерације девојака које су касније обављале јавну делатност у култури, уметности, али и радиле у појединим професијама дотада резервисаним за мушкарце: књижевнице Даница Марковић и Милица Јанковић, сликарка Надежда Петровић, глумице Зорка Тодосић и Александра Милојевић, новинарка и професорка игре Мага Магазиновић, Делфа Иванић, лекарке Драга Љочић, Даринка Костић, Десанка Стојиљковић и друге.

Крајем 19. века Виша женска школа је пролазила кроз праву законодавну буру јер су просветне власти опет биле у недоумици у вези с циљевима средњошколског образовања жена, овог пута због отварања учитељске школе и женске гимназије. У ствари, обе установе су се развиле из Више женске школе. Основањем Прве женске

38 Категорија која указује на начин на који представе о патриотизму, врлини, дужностима према нацији оснажују родну поделу између различитих друштвених улога мушкараца и жена у којој они постају објекат политике патриотске мобилизације. Столић, *Сестре Српкиње*, 152-163.

учитељске школе 1900. и Прве женске гимназије у Београду 1905. био је довршен дуг процес у коме се тежило да се изједначе или бар приближе услови за школовање мушке и женске популације у Србији. Пут до оснивања женске гимназије био је трновит, иако су завршена гимназија и положена матура биле услов за упис будућих студенткиња на Велику школу. Прве девојке су самоиницијативно похађале гимназије од 1873. године, али су многе свршене ученице Више женске школе морале приватно да полагају завршни гимназијски испит уколико су желеле да упишу студије. Препреке за упис девојака на неко од одељења (факултета) Велике школе (Универзитета од 1905. године) биле су понекад непремостиве, тако да су им само упорност родитеља или сродничке везе с неким од водећих политичара омогућавале да се упишу на студије. Прве гимназијалке из Крагујевца и Београда, Круна Драгојловић и Лепосава Бошковић, уписале су се на Велику школу почетком деведесетих година 19. века.³⁹ Иако је било покушаја да се овај тренд заустави, као у случају доношења посебне уредбе за женску децу 1894. којом им је практично било онемогућено да похађају наставу у мушким гимназијама, њихов број се од почетка 20. века стално увећавао. До Првог светског рата у Србији је било дванаест женских гимназија. Осим у Београду, отворене су у Нишу, Пожаревцу, Смедереву, Зајечару (1906), Неготину, Ужицу и Лесковцу (1907), Јагодини, Чачку и Пироту (1908), Ваљеву и Крушевцу (1910). Приватна четвороразредна гимназија којом је руководила Клеопатра Бајић отворена је у Београду 1905. године.⁴⁰

ЗАНАТСКЕ ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Посебну групу женских школа чиниле су трогодишње девојачке школе. Установљене су 1886. и биле су у рангу нижих занатских школа. У њима се предавала хришћанска наука, српски језик, историја, земљопис, рачуница и геометрија, домаће газдовање, ручни рад, лепо писање, гимнастика и изборно немачки или француски језик. Много је разлога због којих ове школе нису ухватиле дубљег корена у српској просвети: незаинтересованост родитеља да школују жен-

39 Захваљујући одобрењу Јована Бошковића, ректора Велике школе. *Nikolova, n. d.*, 85. - Драгојловићева је била прва жена у Србији с факултетском дипломом и положеним професорским испитом, а убрзо је постала управница Више женске школе у Крагујевцу. Вујошевић, *n. d.*, 162.

40 *Nikolova, n. d.*, 79. - У школској 1904/05. у гимназијама је било свега 45 ученица а школске 1910/11. више од 1.800. Ђуровић, *n. d.*, 500.

ску децу после основне школе, недовољно наставница и лош наставни план у којем су комбиновани предмети из Више женске школе и основне школе. На прелому века у Србији их је радило само шест.⁴¹

Изван система државних школа биле су тзв. радничке (даље радничке) школе које је оснивало Женско друштво у Београду и његове подружине у унутрашњости Србије. О значају који је био дат почетку рада ових школа, сведочи и то да су отварању прве радничке школе 1879. године присуствовали кнегиња Наталија и митрополит Михаило.⁴² Ово је била свакако најдуговечнија установа Женског друштва, најстаријег хуманитарног женског удружења у земљи. У њој су се девојчице из сиромашних породица током двогодишњег школовања обучавале у вештинама кројења, шивења, ткања, веза, рачуна и читања. Школа је припремала ученице у узрасту између тринаест и седамнаест година за самосталан занатски рад. Зато је 1886. уведен пријемни испит из читања, писања и рачуна. Неколико година касније уврштени су књиговодство и општеобразовни предмети: геометрија, цртање, историја, хигијена. До Првог светског рата у Србији је отворено четрдесет пет радничких школа.⁴³ Обука у њима била је бесплатна за ученице слабијег имовног стања а остале су плаћале дванаест динара месечно. Правила о раду школе, која су касније допуњавана, указују да је реч о установи у којој су комбиновани учење и савладавање вештина са строгим системом владања, дисциплине и казни.⁴⁴ Правилима је предвиђено да ученице после основног усавршавања почну да раде и, уколико после шест месеци покажу да су добро савладале разне вештине, стицале су право на четрдесет процената зараде за оно што су скројиле, сашиле или извезле. После успешног школовања добијале су на поклон шиваћу машину или машину за плетење. Уколико су желеле да наставе да раде у школи, могле су да рачунају на седамдесет процената зараде од свог рада.

Радничке школе су током неколико деценија постојања уживале велику наклоност управе Женског друштва и његових чланица. Полазнице су за њих, као и за ширу клијентелу израђивале одевне и кућне текстилне предмете и од тога су добијале део зараде. Уколико бисмо, међутим, феномен Женског друштва а посредно и једне од његових најважнијих установа – радничке школе, посматрали у ширем контексту социјалних и класних позиционирања на друштве-

41 Ђуровић, *н. д.*, 170.

42 Јасмина Милановић, *Женско друштво (1876–1942)*, (Београд, 2020), 299.

43 Nikolova, *н. д.*, 77.

44 Милановић, *н. д.*, 303.

ној сцени Србије у другој половини 19. века, може се уочити да су у вези с овим школама репродуковани друштвени и економски односи моћи. Водеће чланице Женског друштва биле су припаднице вишег друштвеног слоја, писмене и релативно образоване супруге и кћерке политичара, чиновника, официра, трговаца. Наступајући с ових позиција, успостављале су, подупирале и одржавале друштвене разлике у оквиру прокламоване женске солидарности коју су виделе на специфичан начин. У том смислу нису се разликовале од својих савременица у хуманитарним женским удружењима из виших слојева грађанских друштава у Европи.⁴⁵ На овај закључак упућује аргументација приликом одређивања задатака прве радничке школе: она је основана да би се сиромашне ученице обучиле да буду добре кројиље, везиље, шваље, да стекну потребно васпитање, како би „доцније као будуће грађанке могле часно и поштено живети“ или „да на частан начин зараде свој хлеб“.⁴⁶ Ова претпостављена веза између сиромаштва и „непоштења“, односно „неморала“, често се појављује у текстовима у којима је праћен рад школе. Помоћ сиромашним девојчицама кроз школовање у радничким школама била је заснована на идеји о потреби да се *унапреди* (нагласила А. С.) њихов положај кроз практичну обуку у жени својственим вештинама. У исто време, припаднице вишег друштвеног слоја у Србији су своје кћери упућивале на школовање у приватне заводе, Вишу женску школу и на универзитете у иностранству да би *унапредиле* (нагласила А. С.) своје образовање. Ученице ове школе су радиле као слушкиње у кућама добростојећих чланица Женског друштва, које су извештавале управу да ли су задовољне њиховим радом. Жене које су осмишљавале политику и стратегију рада Женског друштва (и радничке школе) или биле његове чланице делиле су погледе друштвеног слоја коме су припадале. Ово још једном потврђује тезу да су у условима очигледне родне поделе, која се и у српском друштву 19. века огледала у неравноправном приватно-правном, политичком, економском и друштвеном положају жена и мушкараца, и саме жене такође репродуковале друштвене неједнакости.

РЕЗИМЕ

У раду се разматрају главне особености школовања женске деце у Кнежевини/Краљевини Србији до почетка Првог светског рата. Сврха и циљ образовања жена формулисани су током 19. века у про-

45 Столић, *Сестре Српкиње*, 130–131.

46 *Исто*, 131.

цесу (пре)обликовања родних односа у аутономној кнежевини Османског царства а потом у независној Кнежевини/Краљевини Србији. Резултати овог процеса, у коме су стално преиспитивани пожељни обрасци родних улога жена и мушкараца у српском друштву, видљиви су у просветној политици, структури женског образовања, школској нормативи, као и у супротстављеним концептима владајућих педагошких и политичких ауторитета у погледу циљева, граница и донета образовања жена у српском друштву. Зато је указано на главне карактеристике основног образовања женске деце, као и на феномен Више женске школе, прве средње школе за девојчице на Балкану основане у Београду 1863. године. У њој су, између осталог, до почетка 20. века установљени специфични модели *женскости* и патриотизма. На другој страни, анализирани су женски продори у гимназијско школовање које је било предуслов за универзитетско образовање, као и особености обучавања сиромашних девојчица у радничким школама, које су настале иницијативом припадница вишег друштвеног слоја окупљених у хуманитарном Женском друштву. Показало се да су, и поред прокламоване женске солидарности, оне такође репродуковале друштвене односе моћи и социјалну неједнакост.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio, 2005.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, 1996.
- *Виша женска школа у Београду. Педесетогодишњица (1863–1913)*, податкередила Косара Цветковић. Београд, 1913.
- Вујошевић, Лела М. „Образовање жена до Другог светског рата на примеру Крагујевца“. *Узданица. Часопис за језик, књижевност, уметност и педагошке науке* VIII/1 (2016), 155–174, датум приступа 28. 8. 2020, https://pefja.kg.ac.rs/arhiva/preuzimanje/Uzdanica%20PDF/Uzdanica_XIII-1-2016.pdf
- Davis, Nira Y. *Gender and Nation*. London: SAGE Publication, 1997.
- Девић Убавић, Станка. „Српска социјалдемократска партија и женски покрет 1903–1914. *Токови револуције* 1(1967), 193–246.
- Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Ivanović, Nevena. „Образовање жена: изазов заједници?“ *Реč, часопис за књижевност и културу и друштвена питања* 65/2 (mart 2002), 169–191. Датум приступа 3. 10. 2020. <http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/nevena-ivanovic.pdf>
- Karanovich, Milenko. *The Development of Education in Serbia and the Emergence of its Intelligentsia 1838–1858*. Colorado: Boulder, 1995.

- Krstec, Tijana. „Pravo na obrazovanje žena“. *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, priredila Adrijana Zaharijević, 57–69. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.
- Malečková, Jitka. „Nationalizing Women and Endangering the Nation: the Czech national Movement“. *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, eds. I. Bloom, K. Hagemann, K. Hall, 271–293. Oxford: Oxford-Berg, 2000.
- Marković, Peđa J. *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*. Beograd: Savremena administracija, 1992.
- Марковић, Пеђа Ј. „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље“. *Годишњак за друштвену историју* 1 (1994), 11–34.
- Марковић, Пеђа Ј. „Концепт модернизације и/или европеизације у новијој српској историји: одбацити или преиспитати?“ *Култура полиса. Часопис за неговоње демократске политичке културе* 1 (2004), 39–58. Датум приступа 4. 10. 2020. <https://kpolisa.com/?book=kultura-polisa-br-1-godina-i-2004>
- Матић, Димитрије. *Наука о васпитању*, III. Београд, 1868.
- Maueur, Françoise. „The Secular model of Girl’s Education“. *A History of Women in the West, Volume IV: Emerging Feminism from Revolution to World War*, eds by Geneviève Fraisse, Michelle Perrot, translated by Arthur Goldhammer, 228–246. Harvard University Press, 1993.
- Милановић, Јасмина. *Женско друштво (1875–1942)*. Београд: Институт за савремену историју, Службени гласник, 2021.
- Миодраговић, Јован. *Народна педагогија у Срба или како наш народ подиже пород свој*. Београд, 1914.
- Nikolova, Маја. „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914. godine“. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, II, ur. Latinka Perović, 73–82. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Ofen, Karen. *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*. Beograd: Evoluta, 2015.
- Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“. *Srbija u modernizacijskim procesima*, II, ur. Latinka Perović, 141–162. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Петровић, Михаило. *Школство Србије 1804–1914, казивања и документи*. Београд: Научна књига, 1980.
- Spasojević, Тамара. „Образовање и културни развитак јеврејских жена у Србији од друге половине 19. века“. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 10 (2015), 145–182. Датум приступа 15. 9. 2020. <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/218>
- Стојановић Јовановић, Биљана, Стеван Јовановић. „Школовање женске деце у Србији у првој половини 19. века“. *Зборник радова, Педагошки факултет у Ужицу*, 19 (децембар 2017), ур. Снежана Маринковић, 39–

46. Датум приступа 8. 9. 2020. <https://www.pfu.kg.ac.rs/files/Fakultet/Izdavastvo/Za%20sajt%20Zbornik%20br.%2019%202.pdf>
- Столић, Ана. *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Evoluta, 2015.
  - Столић, Ана. „Родни односи у царству подељених сфера“. *Приватни живот код Срба у 19. веку*, ур. Ана Столић, Ненад Макуљевић, 89–111. Београд: Clio, 2006.
  - Столић, Ана. „Друштвени идентитет учитељица у Србији у 19. веку“. *Годишњак за друштвену историју* 3 (2001), 205–233.
  - Тешић, Владета. *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1974.
  - Тешић, Владета. „Школе и настава“. *Историја српског народа*, књ. VI-2, 506–550. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
  - Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
  - Trgovčević, Ljubinka. „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку – аналитичка скица“. *Србија у модернизацијским процесима XX века*, I, ур. Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović, 217–232. Београд: Институт за нову историју Србије, 1994.
  - Trnavac, Nedeljko. „Индиферентност према школовању женске деце у Србији 19. века“. *Србија у модернизацијским процесима*, II, ур. Latinka Perović, 56–72. Београд: Институт за нову историју Србије, 1998.
  - Чалић, Мари Жанин. *Друштвена историја Србије 1815–1941*. Београд: Clio, 2004.
  - Ђунковић, Срећко. *Школство и просвета код Срба у 19. веку*. Београд: Педагошки музеј, 1970.
  - Шапчанин, Милорад. „О васпитању девојака“. *Јавна предавања*, 50–60. Београд, 1873.
  - Schaser, Angelika. „Women in a Nation of Man: the Politics of the League of German Women’s Associations (BDF) in Imperial Germany 1894–1914“. *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, eds. I. Bloom, K. Hagemann, K. Hall, 230–249. Oxford: Oxford-Berg, 2000.

SUMMARY

Ana Stolić

**THE EDUCATION OF FEMALE CHILDREN IN THE
PRINCIPALITY/KINGDOM OF SERBIA – A GENDER PERSPECTIVE**

ABSTRACT: In the paper, the main characteristics of female children's education in the Principality/Kingdom of Serbia until the beginning of the First World War are being considered. The paper points to the main characteristics of female children's primary education, as well as the phenomenon of the Higher Girls' School, the first secondary school for girls in the Balkans, founded in Belgrade, in 1863. Among other things, specific models of *femininity* and patriotism were established in it during the 20th century. On the other hand, the paper also analysed women's advances into secondary education which were the prerequisite for universal education, but also the specifics of training underprivileged girls in workers' schools, which were created through the initiative of members of the higher social status gathered in the humanitarian Women's Society.

KEY WORDS: women's education in Serbia, 19th century, woman's gender role, girls' primary schools, Higher Girls' School, *femininity* model, patriotism

In the paper, the main characteristics of female children's education in the Principality/Kingdom of Serbia until the beginning of the First World War are being considered. The aim and goal of women's education was formulated during the 19th century, in the process of (re)shaping gender relations in the autonomous Principality of the Ottoman Empire, and later in the independent Principality/Kingdom of Serbia. During this process, women's and men's desirable gender roles patterns in the Serbian society were constantly questioned. The results of this process are visible in educational policies, the structure of female education, school regulations, but also the opposed concepts of the leading pedagogical and political authorities concerning the aims, limits, and domain of women's education in the Serbian society. For this reason, the paper points to the main characteristics of female children's primary education, as well as the phenomenon of the Higher Girls' School, the first secondary school for girls in the Balkans, founded in Belgrade, in 1863. Among other things, specific models of *femininity* and patriotism were established in it during the 20th century. On the other hand, the paper also analysed women's advances into secondary education which were the prerequisite for universal ed-

ucation, but also the specifics of training underprivileged girls in workers' schools, which were created through the initiative of members of the higher social status gathered in the humanitarian Women's Society. It became evident that, in addition to the proclaimed female solidarity, they also reproduced social relations of power and social inequality.

ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ – ПРВИХ СТО ГОДИНА

*Обданиште за одојчад и малу децу у улици Милоша Поџерца бр. 4, Београд, око 1930.
(из колекције Милоша Јуришића)*

УДК 373.21(497.11)"186/194"
373.21(497.1)"1944/1952"

Љиљана Станков
Академија струковних студија, Шабац
ljiljastankov@gmail.com

ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ – ПРВИХ СТО ГОДИНА

Апстракт: Рад се бави институционалним предшколским васпитањем у Србији, почев од шездесетих година XIX века. Прва хронолошка целина обухвата период до 1918. и прати развој ових установа у Краљевини Србији, као и код Срба у Аустро-Угарској, на територији Војводине. Положај установа – забавишта и обданишта, у Краљевини (СХС) Југославији чини другу целину. После Другог светског рата почиње ново поглавље у развоју предшколског васпитања, које пратимо до шездесетих година прошлог века. У оквиру ове хронолошке поделе, тематске целине обухватају теоријска схватања о значају институционалног васпитања деце раних узраста, нормативни аспект, праксу предшколског васпитања и припремање стучног особља које је радило са децом.

Кључне речи: институционално предшколско васпитање, забавишта, обданишта, забавиље, васпитачи

ПОЧЕЦИ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА У (КНЕЖЕВИНИ) КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

О „школама за малу децу“ у Србији се сазнало путем штампане речи, у листу намењеном „ширењу корисних знања“ *Родољубац*, 1858,¹ чак четири деценије пре него што су ове установе добиле своје место у школском законодавству. Практика је такође предухитрила законско решење, за три деценије – прву „малу школу“ у Београду је отворила Јулијана Русман, пореклом из Беча, 1865. године. Била је то „Приватна школа за мушку и женску децу од 4 до 7 година старости за обучавање у читању и писању и молитви на српском

1 Аноним, „Школе за малу децу“, *Родољубац лист за распрострањивањ полезни знања* 2/1858, 11–13. - Лист су уређивали и издавали Ђорђе Малетић и Владимир Вујић. Излазио је од 1. маја до 5. новембра 1858. године, једном седмично, укупно 28 бројева.

језику и почетном женском раду и васпитању уопште“.² Друга, по реду оснивања, била је „Школа малолетне дечице од две пуне до седам година“, свештеника Татомира Миловука,³ која је радила током 1867, а те исте године објављено је дело Димитрија Матића *Васпитавање мале деце*, у којем је пажњу посветио и „склоништима“ и „школама за нејаку децу“.⁴ Седамдесетих и осамдесетих година XIX века, помиње се још неколико оваквих приватних школа.⁵

О Фребеловим „дечјим баштама“ писано је и у уџбеницима за ученике учитељских школа.⁶ Назив који је код нас додељен овим установама – „дечја забавишта“, срећемо први пут 1872. у делу Сте-

- 2 Школа се налазила у Господској (данас Бранковој) улици, у теразијском кварту. Министарство просвете и црквених дела доноси решење да Јулијана Русман и даље може држати приватну школу, коју је отворила с дозвољењем од 29. октобра 1865. год. број 3047. То је одговор на њену молбу, која садржи и извештај о раду, да јој се према чл. 8 правила од 31. јула 1874. год. Бр. 3832 да дозвола. Архив Србије (АС) Министарство просвете (МПс) Ф V, 32, 1875.
- 3 Татомир Миловук, *Програм за новозаведену школу малолетне дечице од две пуне, до седам година у Београду*, (Београд: Пишчево издање, 1867). - Програм ове школе се чува у збирци Јоце Вујића у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“. О овој „малој школи“ писао је Владимир Грујић, „Почетак рада на предшколском васпитању у Београду“, *Пет деценија образовања васпитача*, ур. др Борислав Станојловић, (Београд: Виша школа за образовање васпитача, 1998), 257-263.
- 4 Димитрије Матић, *Васпитавање мале деце* (по проф. Рику и још неким писцима), II део, 1867. О предшколском васпитању у Србији до Првог светског рата, писали су: Владета Тешић, „Предшколско васпитање (забавишта) у Србији до 1914. године“, *Зборник за историју школства и просвете* 18 (1984), (Љубљана), 7-33 и Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања и Краљевини Србији 1905-1914*, (Београд: Историјски институт, 2004).
- 5 Школа Јустине Дубец, у кварту варошком, на Топличком венцу. /Извештај о приватној школи, од 2. марта 1875. год. АС, МПс, Ф XIV, 78, 1875. У теразијском кварту – Забавна школа Христине Хајдил у Ломиној улици и Приправна дечја школа Франциске Грац у Балканској, које су радиле без одобрења надлежних просветних органа. За Јелену Краљевачкову, која је у Абацијској имала Приправну школу за децу, о решењу министра просвете за држање школе, у извештају стоји: „Вели да има, но није га поднела на увиђај.“ У потпису старешина кварта теразијског, М. Симић. АС, МПс, Ф XII, 105, 1887. Две школе на Дунавском крају - Извештај Ср. С. Стојковића, професора I Београдске гимназије Министарству просвете о приватним школама на Дорћолу, од 10. јула 1889. год. АС, МПс, Ф-42, 26, 1894.
- 6 Милан Ђ. Милићевић у *Историји педагогије* (1871), коју је препоручио и ученицама Више женске школе; др Војислав Бакић у делу *Наука о васпитању*, II књига: *Примењена наука о васпитању* (1878) и *Посебна педагогија с нарочитим обзиром на гимназијску методологију* (1901) која је првенствено била намењена слушаоцима Филозофског факултета Велике школе и у делу Петра Деспотовића *Историска педагогика за учитеље и учитељице српских народних школа* (1902).

вана Д. Поповића, професора прве Мушке учитељске школе у Кнежевини Србији, објављеном са циљем да се користи као уџбеник за методику.⁷ Сам назив указивао је на њихов основни задатак и метод рада – забављање деце, из чега је изведен и назив занимања – „забавиља“.

Педагог Јован Миодраговић је аутор чланака „Једно необрађено васпитно поље“ (1897), у коме упознаје читаоце да је „ретка просвећена земља у Јевропи па и ван Јевропе“ у којој нема читав низ „дечјих башта“ или „забавишта“.⁸ Истовремено се залаже за отварање школа у којима би се припремале забавиље.⁹ Његова иницијатива, као референта за наставу Министарства просвете и црквених послова, имала је у знатној мери утицаја при доношењу *Закона о народним школама* 1898, па се у њему први пут помињу забавишта. Народне школе деле се на ниже и више: ниже чине забавишта и основне школе, мушке и женске, а више народне школе су грађанске (односно продужне) за мушку децу и девојачке школе. Забавиштина је одређен задатак „да забавом поучавају децу, мушку и женску, у узрасту од навршене 5 до 7 године и да их припремају за учење у основној школи“. На основу овог закона, 28. новембра 1899,¹⁰ прописан је први Програм рада у забавишту.

У Закону о народним школама из 1904, народне школе деле се на: забавишта, основне и продужне школе. У забавишту се васпитавају деца од четири до седам година. Остале одредбе у погледу забавишта се нису мењале. Новину представља обавезно отварање приправних разреда за децу којој српски није матерњи језик, у местима где нема забавишта.

7 *Рад у школи (методике) за ученике учитељске школе и учитеље основних школа* по Карлу Керу, превео и прерадио Стеван Д. Поповић, (Београд, 1872), Поглавље V Техничке вештине, 3. Певање, 516.

8 Јован Миодраговић, „Једно необрађено васпитно поље“, *Просветни гласник*, 1897, 146.

9 Свој рад је сепаратно објавио и као књижицу упутио својим сарадницима, Женском друштву у Београду (основаном 1875) и општинама, да подрже предлоге за отварање забавишта и помажу забавиљама у добијању локала или на други начин. Педагошки музеј, Фонд Јована Миодраговића, Допис управе Београдског женског друштва Миодраговићу, упућен у знак захвалности за поклоњених 20 примерака, 29. маја 1897. год.

10 Сви наведени датуми су до 1919. године по јулијанском календару.

Прво државно забавиште у Србији отворено је у Београду, 1902. године.¹¹ У периоду до Првог светског рата, није постојао велики број забавишта. Било их је у Београду, на више места (на Савинцу, на Теразијама, Врачару, Палилули, у Савамахали, на Дунавском крају, при Немачко-српској школи Евангелистичке црквено-школске општине),¹² у Нишу, Шапцу, Зајечару, Обреновцу, Крушевцу, Крагујевцу, Бору. Оснивају се и хуманитарна друштва која су такође била ангажована у области заштите деце раног узраста: Материнско удружење (1906), које се у свом Дому на Западном Врачару прихватало старања о деци од периода одојчета до седме године ако о њима нема ко да брине,¹³ Друштво „Српска мајка“ (1911), Чувалиште „Света Јелена“ (1912).

Критикујући просветне власти Димитрије Ј. Путниковић, учитељ и управитељ Школског музеја у Београду, пише: „Дечја забавишта, приправни разреди и продужне школе, како по пређашњем, тако и по садањем закону годинама су чекали да их неко организује и уреди. А нема ко то да учини. Нико нема спреме за то. Ни они који су се школовали на страни нису ово проучавали... А и други, што знају о овим школама, то је више теоријски и онако уопште; детаљно и практички не.“¹⁴

Припремање будућих учитељица у (Кнежевини) Краљевини Србији одвијало се у Вишој женској школи у Београду (основаној 1863) и Крагујевцу (1891). Очекивало се да ће отварањем женских учитељских школа, такође у Београду (1900) и Крагујевцу (1903), Србија добити спремније учитељице и забавиље.

11 Управитељка је била Јелисавета Поморишац (рођена у Белој Цркви). У Београду је завршила Вишу женску школу са одличним успехом, 1898. Затим је провела две године као учитељица у Вежбаоници и положила државни учитељски испит. На стручно усавршавање послата је 1901. да би у Лајпцигу у Фребеловом учитељском семинару слушала предавања. По завршетку семинара, боравила је у Дрездену, Берлину, Прагу, Бечу и Пешти, упознајући се са тамошњим заводима за предшколску децу. Подаци су преузети из листа *Српска везиља*, бр. 3 за 1903. годину, који је излазио у Вршцу.

12 Забавиште је почело са радом 1885, већ годину дана по оснивању школе.

13 Основало га је једанаест жена: др Драга Љочић (прва жена лекар у Србији), Јелена К. Ризнић, Јела Стокић, Милева Барловац, Милева Џеваировић, Мила Јовановић, Наца С. Стефановић, Сара Д. Карамарковић, Софија Љ. Ивановић, Смиља Б. Ристић и Христина Јовановић, које су, већином, биле чланице и других женских хуманитарних друштава. Никола Петровић, „Материнско удружење“, *Дете* 7-8/1910, (Београд), 107.

14 Димитрије Ј. Путниковић, „Стални школски надзор у народним школама“, *Просветни гласник* 7-8/1909, 635-636.

Почетком 1898, пре него што је донет први закон у Србији који ће обухватити и забавишта, покушано је са отварањем Вишег завода за образовање забавиља у Београду. Др Стеван Окановић је детаљно осмислио устав овог завода, са жељом да буде његов управитељ и своју молбу упутио Министарству просвете и црквених послова. Међутим, онај ко је анализирао молбу ставио је већи број замерки. У њима се открива став надлежне власти према институционалном предшколском васпитању – да је положај учитеља и учитељице виши од положаја забавиље, а у истом односу је и положај управитеља ових школа. Сем тога, забавиљама „не треба много теорије а треба им много практичке вештине у забављању деце. Ко вештије децу забавља, тај је бољи за забавишта“.¹⁵ Уследиле су и друге напомене па је даља судбина Окановићеве молбе била „у архиву“. Он је у наредном периоду наставио своју активност на популарисању забавишта, углавном на теоријском плану. Када је постао професор Женске учитељске школе у Београду, његове ученице су, што није било уобичајено код осталих професора, похађале практичну наставу у општинском забавишту на Теразијама.¹⁶ Десет година после првог покушаја, указала му се прилика за остварење исте жеље. Молбу Министарству је упутио 1908. „да му се омогући отварање Вишег завода за забавиљско, материнско и домаћичко образовање девојака у Београду“.¹⁷ Са дипломом овог завода могле би да раде у свом самосталном забавишту или у приватним, општинским, државним забавиштима, као и у приправним разредима државних школа. Поред тога, Окановић је видео вишеструку корист од теоријског и практичног образовања „које ће и свакој матери, па макар и не била забавиља, бити добродошло“. Што се тиче нивоа школовања, оно није имало претензија да надмаши учитељско. Околности су у сваком погледу биле повољније него раније, па је његова молба одобрена. Међутим, избор Окановића за хонорарног наставника на Универзитету у Београду, вероватно је био разлог

15 Део из одговора на допис који је министру просвете и црквених послова упутио др Стеван Окановић, испит. професор, писар истог министарства, 12. јануара 1898. (део текста подвукао је аутор одговора на допис). АС, МПс, Ф 50, р 175, 1898. - Окановић је шест месеци пре тога положио докторски испит у Јени а по повратку у Србију са одличним успехом положио професорски испит.

16 Ученице III разреда, у последњем тромесечју школске 1902/03. године, Годишњи школски извештај Женске учитељске школе.

17 Окановић је упутио своју молбу 27. августа а одобрена је већ наредног дана. АС, МПс, Ф 54, 147, 1908.

да није могао истовремено да се посвети спровођењу своје дугогодишње замисли у дело.

Приправни разреди

Приправни разреди су били намењени деци којој српски језик није био матерњи, па је похађање овог разреда, пре поласка у основну школу, требало да им помогне да га науче и припреме се за редовну наставу у школи. Распис из 1870. дао је правац рада са децом у приправном разреду. Није било већих резултата па је распис поновљен 1882. године. Детаљније Упутство за рад у приправном разреду уследило је 1899. и садржало је методска правила и наставни програм.¹⁸ Законом о народним школама из 1904. отварање приправних разреда је обавезно, као и похађање. Приправни разреди су отворани у источном делу Србије, али овој врсти рада са предшколском децом није се ни у наредном периоду озбиљније и одређеније пришло. Зато су сами учитељи, објављивањем чланака, настојали да помогну, износећи своја искуства.¹⁹ Димитрије Путниковић у свом чланку критикује организацију и начин рада у приправним разредима. „Дечја забавишта су најинтереснатније и деци најмилије школе, а наши приправни разреди су најсувопарније и најдосадније шко-

18 Најпре, да учитељ научи неколико најпотребнијих реченица на матерњем језику ћака (Како ти је име, Устани, Седи, Иди на место, Како се каже српски, Говори гласније, Ћутите итд.). Добро је ако има старије деце која већ знају српски, или пак и међу млађима, мада је препорука да наставник буде независан у раду. То ће му дати много више достојанства у очима деце. Матерњи језик деце учитељ не мора да учи, а и не треба. И оне реченице које зна, користио би само првих месец, месец и по дана. Све треба радити очигледно, објашњавати сваку радњу. Превођење на матерњи језик деце би било посредно, а учење помоћу очигледне наставе је непосредно, што је поузданије и даје трајније резултате. Зато се треба постарати за што подеснија и многобројнија очигледна средства, која треба да буду двојака: за добијање представа садржине и за добијање представа речи. У прву групу убрајају се разноврсни предмети (школски намештај, биљке, животиње, околина), другу групу чине ћачки поступци, радње и природне појаве; затим модели ратарских и других справа и алата (негде је то и по 30–50 модела предмета које су сама деца правила уз надзор учитеља); наставне слике догађаја и предмета.

19 Свет. О. Аврамовић, „Настава у приправном разреду“, *Наша школа*, 1908/09, 168–174, 222–229; Ч. Кладуоровски, „Приправни разред“, *Просветни гласник*: 1–2/1910, 109–128; 4/1910, 302–313; 5/1910, 410–417. - Софроније Симић, професор Женске учитељске школе у Крагујевцу и школски надзорник у школама источне Србије, написао је дело *Упутство за предавање Српског језика у приправним разредима*, које је објављено 1912. године.

ле. Баш онда, кад овој деци треба говор и школу омилити и за то их придобити, тој деци се ништа занимљиво и мило не показује, него се само кљукају речима: ово се зове овако, то се зове тако“.²⁰ По његовом мишљењу, требало је отворити сталан курс за спремање забавиља и за рад у приправним разредима, преуредити учитељске школе, подстицати учитеље да уче стране језике, прате литературу, новине код других народа, ако имају могућности и путују у друге државе.

СРПСКА ВЕРОИСПОВЕДНА ЗАБАВИШТА У АУСТРО-УГАРСКОЈ

Стварање двојне Аустро-угарске монархије 1867. донело је промене и у области школства. Угарска је стекла право на самостално организовање школства, па је у наредном периоду отворен велики број забавишта у којима се рад одвијао на мађарском и немачком језику. Србима је обновљена народна црквено-школска аутономија и формиран је Народни школски савет. У овој вишенационалној средини, Србима је било важно да сачувају свој националну посебност. Српска забавишта, која се оснивају последњих деценија XIX века, осим чувања деце, имала су задатак да им пружају основе образовања на матерњем језику и у националном духу.

Код Срба на територији Аустро-Угарске забавишта је било више него у Србији, чему је доприносило тамошње школско законодавство. Закон о дечјој заштити који је донет 1891. обавезивао је сваку богатију општину да оснује и издржава забавиште за децу од три до шест година, ако их има више од четрдесеторо. Мада је овим законом повећана опасност од „однарођивања“ српске деце јер су таква забавишта примала децу без обзира на њихову националну припадност, језичке и верске разлике, он је утицао на то да се број српских забавишта повећа. Српска забавишта најпре су отворена у Вршцу,²¹ Сомбору 1885.²²

20 Путниковић, „Стални школски надзор“, 635–636.

21 Према једном извору у питању је 1871. а према *Школском листу*, то је 1881, о чему су читаоци обавештени те исте године, у бр. 17. У оба се наводи име Михаила Фрачковића, учитеља са завршеном Препарандијом. Међутим, после његове смрти, 1883, забавиште је затворено.

22 О раду Сомборског забавишта читаоци *Школског листа* су детаљније извештавани. Забавиште је било смештено у приватној кући Коњовића, радило се пре подне по три и поподне по два часа. Са децом је радила забавиља Олга Павловић, која је свршила Препарандију и послата на једногодишње школовање у Будимпешту. Тамо је са одличним успехом завршила течај за забавиље и затим боравила у Загребу, да би се на примеру тамошњег забавишта и практично оспособила за рад. У извештају за 1888/89. наводи се садржај – игре и песме, као и средства и материјали који су коришћени – прва четири Фребе-

и Старом Бечеју 1887. а затим још два у Сентомашу (Србобрану), у Турији, Футогу, Чакову и Перлезу, по једно.²³

Назив јасле преузет је и код Срба осамдесетих година XIX века, јер су установе за прихватање и негу деце најмлађег узраста већ постојале у Аустро-Угарској. Назив им је дат у спомен рођења Христовог, када је положен у јасле. Забавишта су у целој Европи и у првој деценији прошлог века била организована по угледу на дечје вртове Фридриха Фребела. На територији Угарске, припремање забавиља одвијало се у државним заводима у Ходмезевашархељу, Будимпешти, Нађвараду и Калочи. У Великом Бечкереку (Зрењанину) је 1895. отворена двогодишња школа за забавиље Каролине Месингер, али је завршни испит морао да се полаже у Ходмезевашархељу. Није постојала српска школа, па су Српкиње похађале Препарандију (Учитељску школу) у Сомбору или неки од наведених државних завода. Како сазнајемо из првог годишњег извешатаја сомборског забавишта, ученице трећег, тада завршног разреда Препарандије, 1886. једном седмично су, по одређеном распореду, присуствовале раду у забавишту и помагале забавиљи у раду.²⁴

Школски савет је 1903. издао наставно градиво за српска вероисповедна забавишта које је допунила и објавила забавиља Милица Малеташки.²⁵ Она је „сакупила сложила и написала Збирку целокупног рада у српском вероисповедном забавишту за породице, забавишта и забавиље“, која је у наставцима објављена 1904. и 1905. у *Школском одјеку*, педагошком часопису који је излазио у Новом Саду. На готово сто страна текста, ауторка је своје знање, стечено током школовања на институту у Будимпешти, и искуство у раду са децом преточила у детаљне савете, са мноштвом примера, описа игара и

лова дара, за грађење различитих предмета; користили су четвороугле и троугле плочице, дашчице, прутеће, кругове и полукругове, деца су преплитала (провлачила) хартију у боји. Све је праћено разговором, углавном на српском, а по жељи родитеља и на мађарском језику. Циљ је био да се избегне похађање мађарских забавишта, а да деца добију основе државног, званичног језика. Верско васпитање се одвијало кроз разговор са децом и учење молитви. Извештај је поднела Олга Павловић, забавиља, *Школски лист* 10/1890, 154-155.

23 [Никола Ђ. Вукићевић], „Школске вести, Оснивање србских вероисповедних забавишта“, *Школски лист* 7/1893, 110.

24 Никола Ђ. Вукићевић, „Прво србско забавиште и рад у њему“, *Школски лист* 8/1886, 131.

25 Милица-Мила Малеташки, рођена Суботин, (Чуруг, 1878 – Београд, 1964), школовала се у Препарандији у Сомбору а затим се у Угарској спремила за забавиљу. После Првог светског рата је прешла у Београд, где је радила у Државном забавишту при Државној народној школи „Свети Сава“.

занимања, распоредом рада, текствима песама и нотним записима. Све то пропратила је и списком литературе коју је користила. Њену збирку су користиле забавиље у Србији и наредних деценија, у недостаку званичног, детаљног програма рада.

ТЕОРИЈА И ПРАКСА ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА у Краљевини (СХС) Југославији

Области које су 1918. ушле у састав новоосноване државе, Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, разликовале су се по степењу привредног развоја и културном наслеђу а и школски системи су били различито развијени. То је захтевало да се и законодавство у области школства измени, усклади и прилагоди новонасталим околностима. Закон о народним школама из 1904. и даље је остао на снази, уз одређене измене и допуне донете 1919. и 1923. и њиме је регулисан рад школа на територији бивше Краљевине Србије, Јужне Србије, Војводине и Црне Горе. Програм рада у забавишту, објављен 1920, остао је непромењен у односу на онај донет још 1899. године.

Први јединствени југословенски *Закон о народним школама* донет је 5. децембра 1929. године. Према његовим одредбама, народне школе су и забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу и установе које служе општем народном просвећивању: алфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично (чл. 7). Оснивање забавишта је обавезно за веће градове и индустријске центре. Могу да се отварају на захтев општина или родитеља ако се за похађање упише најмање 50 деце, или где просветне власти нађу за потребно. Упис није обавезан, а примају се мушка и женска деца од навршене четири године. Не сме да се изводи настава за основне школе (чл. 13).

Предвиђена је могућност да се за децу којој државни језик није матерњи, уз основну школу отвори приправни разред, који се не рачуна у прописани број година обавезног школовања а упис није обавезан. Као и у претходном периоду, литература из ове области је била сиромашна, па су смернице о раду објављивали сами учитељи, на основу свог искуства.²⁶

26 Марко Вујадиновић, *Рад у приправном разреду по директној методи и принципима радне наставе*, (Скопље, 1930). - Упутство је настало из четворогодишњег искуства у раду са муслиманском децом а према предложеном плану и програму Министарству просвете. Било је намењено онима који раде у одељењима националних мањина, првенствено у приправним разредима и тамо где се настава

У периоду после Првог светског рата постојала је потреба за установама које би прихватале децу запослених родитеља па је већи број хуманитарних друштава почео да их отвара. На основу одредаба Закона о народним школама, прописан је *Правилник о оснивању, издржавању, уређењу и о раду обданишта и других сличних установа за заштиту и васпитање деце*, 1935. године. У обдаништима се врши заштита и васпитање деце која су током „обданице“ приморана да буду под надзором у установама јер су родитељи запослени или немају адекватан надзор у породици. Дата је подела на обданишта за одојчад и малу децу до четврте године, обданишта са забавиштем за децу од четири до седам година, обданишта за школску децу од седам до 16 година. Могу се оснивати када за сваки од наведених узраста има бар 30 деце или комбиновано обданиште ако укупно има бар 30 деце.

Нови *Програм и начин рада у забавишту* уследио је тек 15. августа 1940. године, уграђујући у своје одредбе принципе које су поставили захтеви нове, „радне школе“.

После Првог светског рата, у педагошкој периодици су радови посвећени предшколском васпитању били малобројни. Часопис *Учитељ* је настојао да се бави темама у области дечје психологије, а најчешће су радови били посвећени развоју чула, говора, општем интелектуалном развоју, дисциплини, дечјој игри, дечјој фантазији, дечјој лажи, улози бајке. Иако су се преводи јављали са закашњењем, одломци и прикази страних дела омогућавали су читалаштву да буде упознато са кретањима у свету. Писано је о два доминантна правца, Фридриха Фребела и Марије Монтесори, и оба су имала своје присталице и критичаре.²⁷ О институционалном предшколском васпитању је највећи број радова објавио Радиша М. Стефановић, учитељ и управитељ вежбаонице Женске учитељске школе у Београду.²⁸ Је-

---

изводи на државном језику, са жељом да им се помогне „јер је наша литература о том врло сиромашна, а спрема у учитељским школама и не постоји“. Он такође наводи да може да користи и наставницима који предају српскохрватски језик док је општа настава на матерњем језику деце, као и онима који раде у забавиштима или их интересује настава живих језика у народној школи.

27 Радиша М. Стефановић је објављивао преводе радова Марије Монтесори, а о њеном раду су писали још Свет. Ђорђевић, Метода Монтесори (1920); Димитрије Ђ. Димитријевић, Метод Монтесори (код нас), (1924); Ида Руњанин (1927/28. и 1931/32), Добр. Милетић (1930/31); Антон Острец (1932/33); о Фридриху Фребелу писала је Ружа Леринц (1929/30).

28 Чланци Радише М. Стефановића: Дечја забавишта у Италији (1920. и 1924); Програм рада у дечјем забавишту (1924/25), Свет дечјих представа (1927); Историјски развитак дечјих забавишта (1927); Организација дечјег забавишта (1928);

дино је у време његовог уредништва у овом часопису, 1933/34, постојала рубрика „Забавишта“.

Међу малобројним педагозима који су се бавили питањима васпитно-образовног рада у предшколским установама, издвајају се идеје и предлози др Љубице Јовичић, прве жене доктора педагогије код нас и школског надзорника. Њен текст „Рад у модерном забавишту“²⁹ садржи детаљна упутства забавиљама, са објашњењима појединих дечјих активности. У поређењу са текстом „Програма и начина рада у забавишту“ (1940) препознају се њене идеје. Цео педагошки покрет, чији је и она била део, који се испољавао у тежњи да обједини принципе „нове школе“ наглашавајући дечји „активитет“, одражавао се у овом документу.

Најцеловитији приказ проблема са којима се среће педагошка теорија и пракса предшколског васпитања код нас, са изложеним предлогом о томе како би требало да буде организовано школовање забавиља, дат је у раду др Марије Вучић (1940). Она избегава термин предшколски узраст и увек настоји да уместо њега користи „рано детињство“. Васпитачица (радије користи овај термин него „забавиља“) треба да познаје услове за правилан развој и сматра да детету треба дати: „доживљаје, искуства, знања и прилике за развој његове активности“.³⁰

Одељења забавишта се отварају при државним народним школама. Бројна хуманитарна друштва су отварала обданишта и забавишта а Београд је у том погледу предњачио по њиховом броју: Друштво за васпитање и заштиту деце,³¹ Родољубиво-просветно

Цртање у забавишту (1928); Активна школа, Ручни рад у забавишту (1930); Дечје игре у забавишту (1930); Дечје забавиште – рад у врту (1931); Рад лоптом у забавишту (1932); Забавиља (1933); Дисциплина (1934).

29 Љубица Јовичић, „Рад у модерном забавишту“, *Учитељ*: 1-2/1940-41, 35-41; 3-4/1940-41, 145-150; 5-6/1940-41, 261-268.

30 Марија Вучић, „Један недостатак у нашем васпитном систему“, *Учитељ* 9-10/1939-40, 565-583.

31 Друштво за потпомагање и васпитање сиротне и напуштене деце (1880) и Друштво за заштиту југословенске деце (основано у Водену 1917) спојила су се 1920. у Друштво за васпитање и заштиту деце, са циљем да ради на физичком и моралном васпитању народног подмлатка и да потпомаже сироту, напуштену и морално посрнулу децу, узраста од четири до 17 година. Почетком децембра 1918. основано је Обданиште бр. 1 на Булбулдеру; Обданиште бр. 2, за децу од три до 12 година, основано је почетком 1919; Обданиште бр. 3 основано је убрзо, исте године. *Педесетогодишњица друштва за васпитање и заштиту деце 1880-1930*, (Београд, 1930). Друштво је крајем тридесетих година имало 28 одбора у земљи са 18 домова за децу.

друштво „Мајка Јевросима“ (основано 1924),³² Коло српских сестара (основано 1903), Друштво Српска мајка (1911),³³ Друштво „Књегиње Љубице“ (1899), Женски хришћански покрет, Материнско удружење (1906), Друштво „Књегиње Зорке“ (1924). Ова друштва су отварала обданишта и забавишта и у другим местима у којима су имала своје одборе. Двадесетих година прошлог века, у Београду је радило и једно забавиште по систему Марије Монтесори.³⁴

Образовање забавиља

У периоду од 1919. до 1940. још увек није постојала засебна школа за припремање забавиља. Непосредно после Првог светског рата, приступило се отварању одељења за забавиље при Женској учитељској школи у Београду.³⁵ Њен управитељ Љубомир Протић је истицао: „Смањити одређено време за учење будућих забавиља нема смисла нити би се могло педагошки оправдати. За рад у забавишћима ако не треба већа спрема доиста не треба ни мања него за рад у основним школама“.³⁶ Иако је у два маха објављен упис, није се пријавио довољан број кандидаткиња за отварање овог одељења.

- 32 Имало је два забавишта: Обданиште са забавишном групом и Забавиште при својој Српско-француској школи. Крајем 1932. основано је Српско-енглеско-американско забавиште „Чарлс Дикенс“ које је радило до 1934/35. при Српско-Американском институту. Оно је уз одобрење Министарства просвете продужило рад под управом Друштва „Мајка Јевросима“, које га је сместило у своје просторије и старало се о материјалном издржавању. Било је под надзором школе „Цар Урош“, јер јој је територијално припадало.
- 33 Имало је свој Дом у Бранковој улици са интернатом за 50 деце узраста 2–7 година а 1940. је започето грађење Дечјег летовалишта у Буковичкој бањи са капацитетом 80–100 деце предшколског узраста.
- 34 Љиљана Станков, „Забавиште и школа по систему Марије Монтесори“, *Годишњак града Београда* LIV(2007), 151–170.
- 35 Наставнички савет школе припремио је Привремени наставни план који је 1919. године одобрио министар просвете Павле Маринковић. Било је предвиђено постојање два разреда, којима би током школовања били обухваћени следећи предмети: наука хришћанска и црквено певање; српски језик и књижевност (с нарочитим обзиром на песме и приче у забавишту); основе психологије; основе педагогике; методика рада у забавиштима и припремном разреду; практични рад у забавишту; хигијена и нега деце; цртање; ручни рад; женски ручни рад; певање; гимнастика и дечје игре. Највећи фонд часова био је предвиђен за практични рад у забавишту (шест часова, само у другом разреду) и за српски језик и књижевност (по пет часова, у оба разреда).
- 36 Поздравна реч Љубомира М. Протића, управитеља Женске учитељске школе у Београду, о раду ове школе поводом двадесетогодишњице њеног постојања, на Дан Св. Саве, 13. јануара 1921. године. Извештај за школску 1920/21. годину, Београд, 1921, 17.

Године 1925. усвојен је нови јединствени *Наставни план и Програм за учитељске школе* а 1927. Министарство просвете је прописало *Правилник о полагању практичног испита за забавиље*. Он је имао карактер државног стручног испита и омогућавао им је да стекну сталност у служби и напредују по групама као чиновници грађанског реда. Полагао се пред истим испитним одбором као и практични учитељски испит.³⁷ Према Закону о народним школама из 1929. у забавиштима раде учитељице које су испитане и за забавиље а сталност у служби добијају после положеног практичног забавиљског испита. Забавиље могу да буду и учитељице без потпуне учитељске квалификације ако имају нарочиту квалификацију за забавиљу. Првим јединственим Законом о учитељским школама из 1929. предвиђена је могућност да се, по одобрењу Министарства просвете, при учитељским школама организују курсеви за образовање забавиља. Они су одржавани у Загребу, Љубљани, Сарајеву и Дубровнику.

Нова, привремена *Правила о полагању практичног забавиљског испита* прописана су 1931. године. Испит се састојао из теоријског (писменог и усменог) и практичног дела а, у поређењу са претходним правилима, обухватао је већи број наставних предмета. Полагање испита било је обавезно и за забавиље приватних забавишта.³⁸ Испит се полагао при државним женским учитељским школама: у Београду, Новом Саду, Крагујевцу, учитељским школама у

37 Право на полагање стицало се после две године рада у забавишту, под условом да је он био оцењен најмање повољном оценом. За практичан рад кандидаткиња се на задату тему писмено припремала у присуству комисије. „Забављање” са децом трајало је пола часа, а после одбране рада следио је усмени испит који је обухватао: науку о васпитању са основама психологије раног детињства, науку о дечјим забавиштима, народни језик, народну историју са географијом, певање, гимнастику и цртање.

38 Кандидаткињама је дозвољено да приступе испиту после 20 месеци рада. Писмени испит обухвата педагошку групу предмета и државни језик са књижевношћу. Са најмање оценом „добар” се прелази на усмени део испита који, осим предмета који су се и раније полагали, обухвата и моделовање простих животних облика и предмета из дечје околине, администрацију и познавање основношколског законодавства. Практично предавање у забавишту трајало је најмање 40 минута, а кандидаткиња треба претходно писмено да обради тему, пред комисијом. За забавиље без учитељских квалификација које су положиле најмање нижи течајни испит или завршни испит у грађанској школи и испит на забавиљском курсу, услови су се разликовали: биле су ослобођене писменог дела, а усмени део испита обухвата науку о васпитању са основама психологије раног детињства, док из појединих предмета испит траје краће (из певања и декламовања; администрације са познавањем основношколског законодавства).

Шапцу, Ужицу, Пироту, као и у другим, што је зависило од тога у којој бановини се налази место службовања кандидаткиње.

Забавиље са потпуним учитељским квалификацијама ступале су у службу у својству чиновничких приправника а положен практични забавиљски испит био је услов да се преведу у звање чиновника IX положајне групе. Изузетак у односу на учитеље био је тај што нису могле да напредују до V него само до VI положајне групе. Забавиље без потпуне учитељске квалификације започињале су са X и напредовале до VII групе.³⁹

Др Марија Вучић у свом раду „Један недостатак у нашем васпитном систему“ износи своја искуства, на основу чланства у комисији на практичним испитима за забавиље.⁴⁰ Узрок недовољне припремљености кандидаткиња она види у томе што се у учитељској школи добија таква теоријска спрема која одговара раду са децом у другој фази развоја, а затим се ради са децом раног узраста, јер се методе рада у школи и забавишту разликују. И једногодишњи курсеви за забавиље су „апсолутно недовољни“ па је потребно што хитније решавање проблема реорганизације, како забавишта тако и припремања стручног особља. Сам задатак забавишта, онако како га виде кандидаткиње на практичном испиту, „да дете припреми за школу“ по њеном је схватању потпуно погрешан. „Колики апсурд! Школа није а и не може бити циљ у животу, а не може бити циљ једној читавој фази у развоју човека тј. раном детињству“. Задатак забавишта је, сматра она, „да помогне буђење позитивних склоности детета и олакша њиховом претварању у способност, тј. да постави здраву и правилну основу образовању будуће психофизичке личности за самосталан живот и рад“. Забавиште допуњава, помаже и ако је потребно замењује, уколико је могуће, васпитање у породици. Последњи одељак овог њеног рада чини Пројекат плана за образовање забавиља. Ово занимање она дефинише као: „стручна васпитачица у дечјим забавиштима, дечјим домовима, обдаништима, феријалним колонијама и у приватној кући као стручна помоћ или замена мајке“. Акцент је на васпитавању а не на забављању деце. Предла-

39 Бранислав Ј. Тодоровић, правни референт Министарства просвете и Адам М. Богослављевић, секретар Министарства просвете, у *Коментару Закона о народним школама из 1929. са изменама и допунама 1930.* изнели су мишљење да је „овај изузетак потпуно неоснован“ и да је „само омашком пропуштено да се у чл. 346 Закона о чиновницима (...) предвиди, поред осталих тамо побројаних и звање забавиља“ (Београд, 1934, 83).

40 Марија Вучић, „Један недостатак у нашем васпитном систему“, *Учитељ* 9-10/1939-40, 573.

же да образовање траје две године, после завршеног трећег разреда учитељске школе. Тиме би се изједначило трајање школовања са учитељским. У четвртој години долази до диференцијације на два одсека, за учитељице и забавиље. Предмете дели у две групе: општеобразовне и стручне, са назнаком да међу њима не сме да постоји јаз. Практичном раду уступа највише простора (шест часова),⁴¹ затим долази наука о васпитању, која обухвата психологију, основне проблеме педагогике, дидактике и методике (четири часа), па народни језик и музика (три часа) а остали предмети по два часа седмично.⁴²

Правилник о образовању забавиља и Наставни програм течаја за образовање забавиља донети су 1940. године. Правилник је предвидео отварање течајева при учитељским школама у Љубљани, Сарајеву, Новом Саду, Крагујевцу, Алексинцу, Скопљу, на Цетињу и у Београду (у Државној женској учитељској школи). Циљ је био да се кандидаткиње оспособе да као стручне васпитачице раде у забавиштима, обдаништима и другим дечјим установама. Течај траје једну школску годину а примају се ученице са најмање 17 година старости, завршена четири разреда гимназије и положеним нижим течајним испитом или грађанском школом са завршним испитом, примерног владања, да су здраве и да имају добар глас и слух, што се утврђује приликом пријема.

Према Правилнику и Наставном програму, образовање забавиља дели се на опште, стручно и практично. Предмети за опште образовање су: веронаука (два часа седмично), народни језик (два часа), народна историја (један час) и земљопис Краљевине Југославије (један час). У групу стручних предмета убрајају се: наука о васпитању (четири часа), биологија и хигијена (два часа); наука о забавиштима и другим дечјим установама (два часа), ручни рад – мушки и женски са нарочитом применом народних мотива, дечја уметност (два часа), цртање (два часа), певање и рецитације (народни музички мотиви, извођење мелодија на једноставнијим инструментима: хармоника,

41 Практичне вежбе, као хоспитовање и самосталан рад, треба да буду организоване на тај начин да наизменично по једна кандидаткиња хоспитује осам дана, по читав дан у некој од установа. Самосталне вежбе обављају према припремљеном плану, у присуству наставника, забавиље и својих другарица. Ученица треба да изведе неко од главних занимања а после тога би требало да се поведе разговор и истакну позитивне стране и недостаци. Она је такође предвидела и посећивање разних, па и страних забавишта.

42 Од општеобразовних: народна историја, географија Југославије, страни језик; од стручних: организација забавишта и осталих институција за децу, природне науке, домаћинство, уметност за децу, цртање и моделовање, телесно васпитање (за које, између осталог, предлаже и тенис).

тамбура, гитара, фрула, кларинет, виолина, клавир), (два часа); телесно васпитање (два часа). Практичне вежбе обухватају хоспитовања и самосталан практичан рад, упознавање са вођењем управе дечјих установа, присуствовање родитељским састанцима, као и посећивање дечјих родитеља код куће. Највећи фонд часова припада практичним вежбама (осам часова седмично).

По завршеном течају полаже се испит за забавиље, за који су донета засебна Правила, истога дана када и Програм. Састоји се из писменог, практичног и усменог испита. Писмени испит је из науке о васпитању или науке о забавиштима, а тему бира испитни одбор, непосредно пред испит. Практични испит, у трајању од најмање 20 минута, такође захтева писмену припрему под надзором стручних наставника. Усмени испит обухвата: народни језик, народну историју и земљопис, науку о васпитању, биологију и хигијену, науку о забавиштима.

Исте године, како је и најављено, у Србији се отварају течајеви при учитељским школама у Београду, Алексинцу, Новом Саду и, на основу посебне одлуке, Приватној немачкој учитељској школи у Новом Врбасу.

У основи нормативних аката о образовању забавиља из 1940. садржан је нацрт чији је аутор др Марија Вучић. Њена основна замерка обухватала је дужину трајања саме припреме и предспрему кандидаткиња и баш је то законодавац пропустио да исправи. Уместо аргументованих захтева да се изједначе образовање учитељица и забавиља, учитељице добијају петогодишњу стручну школу а забавиље једногодишњи течај. Марија Вучић у тексту објављеном у часопису *Народни подмладак*⁴³ наставља своју критику васпитне праксе. Постављајући питање да ли и зашто су потребна забавишта, разликује четири врсте убеђења у тадашњој средини: 1) већина људи, па и интелектуалци, мисли да уопште нису потребна; 2) неки – да су потребна деци чији родитељи не умеју да васпитавају децу; 3) неки мисле да су за децу чије су мајке на дужностима; 4) најмањи број лица увиђа да су потребна за сву децу.

ПЕРИОД 1941–1944. ГОДИНЕ

После 6. априла 1941. године област надлежности Министарства просвете се знатно смањила. Укидањем Одељења за наставу

43 Марија Вучић, „Зашто су нам потребна дечја забавишта?“, *Народни подмладак* 2/1941, 45–49.

многи послови пренети су на Одељење за народне школе. Уредбом о уређењу Министарства просвете и вера, Одељење за народне школе добило је назив Одељења за основно образовање.⁴⁴ Главни просветни савет није више био у могућности да ради па је формиран Просветни одбор,⁴⁵ који је почео свој рад средином 1941. и бавио се питањима преображаја целокупног васпитног рада. Пројекат државног просветног плана, објављен у *Просветном гласнику* 1943, обухватио је и предшколско доба, односно забавиште, одређујући његов циљ и задатке. Забавиште даје детету основне појмове и основно знање потребно за стварање нових појмова потребних за живот. Програм рада обухвата: душевно, телесно и музичко васпитање. Право уписа у забавишта имају сва деца са навршеном четвртом годином и могу да остану до уписа у основну школу. Оснивање забавишта је обавезно за веће градове и индустријске центре. Међутим, у делу који се односи на учитељске школе, нигде се не помиње припремање забавиља.

Народне школе нису могле да остварују своју редовну делатност, као ни предшколске установе. Један број дечјих хранилишта и склоништа је окупао децу која су остала без родитељског старања. Са њима су биле учитељице, забавиље и помоћно васпитачко особље. Смештај за децу био је у Београду, при Интернату Православног богословског факултета, а постојали су избеглички дечји домови у Матарушкој бањи, Врњачкој бањи, Ужицу и Ковиљачи; хранилишта у Краљеву, Чачку, Крагујевцу, Крушевцу, Трстенику, Љубостињи, манастиру Јовању код Чачка.

ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ У ДЕМОКРАТСКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (ФЕДЕРАТИВНОЈ НАРОДНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ)

Већ крајем 1944. донета су документа којима се, поред осталог, регулише рад са децом раног узраста која су остала без старања.⁴⁶ Започето је ново поглавље у развоју предшколског васпитања па је у врло кратком временском периоду донет читав низ прописа, како на

44 „Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера, I Организовање послова у Одељењу“, *Учитељ* 1-2(1943), 62.

45 Председник Просветног одбора био је Владимир Велмар-Јанковић, помоћник министра просвете Велибора Јонића.

46 Одлука о оснивању привременог социјалног савета за заштиту матера, деце и младежи, 1. децембра 1944. године; Одлука о организацији групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља 8. децембра 1944. године.

савезном тако и на републичком нивоу, са настојањем да се регулише рад ових установа. Наредне године, савезна министарства социјалне политике, народног здравља и просвете прописала су *Упутство за организацију, социјално-здравствени и васпитни рад обданишта за децу предшколског доба у градовима и индустријским местима* а Министарство просвете *Упутство за организацију и рад у забавиштима (дечјим вртићима)*. Овде се први пут званично употребљава и назив дечји вртићи. Док се у првом документу користи овај нови назив са старим у загради, иако није наведен у наслову, у овом другом је, сем у наслову и чл. 1, у тексту задржан само стари назив – забавишта. Исте, 1945. године је донет још један документ савезног нивоа – Упутство којим је извршено разграничење надлежности између министарства: домови и прихватилишта за одојчад и децу до три године спадају у надлежност Министарства народног здравља, а концентрисана дечја насеља, домови, обданишта, летовалишта за децу од три године у надлежност Министарства социјалне политике.⁴⁷

Два типа установа која су постојала у претходном периоду, забавишта и обданишта, после 1945. обједињују своју улогу. Обданишта престају да буду места за узраст до 16 година, већ само за предшколски. Она су друштвено више оправдана јер је све већи број родитеља ангажован на раду. Уводе се и ноћне смене, тако да и сам назив, потекао од „обданица“ почиње да губи смисао.

У наредне три године ступа на снагу још неколико докумената донетих на савезном и републичком нивоу, упутстава којима је регулисан рад обданишта и дечјих домована.⁴⁸ Пети конгрес КПЈ, одржан 1948, условио је доношење прописа који су његове одлуке уградиле у своје одредбе: подизање и организација нових основних и

47 Упутство о разграничењу надлежности између Министарства социјалне политике и Министарства народног здравља о социјалној и здравственој заштити матера, деце и младежи, које су издала ова два министарства 9. августа 1945. године, обухвата велики број установа, у тексту су поменуте само оне које су везане за тему овог рада.

48 Министарство просвете НР Србије је донело *Привремена упутства за организацију васпитног и општеобразовног рада у обдаништима и домовима за школску и предшколску децу*, 23. фебруара 1946. године. Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ је 25. новембра 1946. донео *Упутства за организацију васпитног и опште просветног рада у обдаништима и дечјим домовима за децу предшколског узраста*. Наредне године објављена су *Упутства за организацију друштвеног и васпитног рада у обдаништима и домовима за децу предшколског узраста* (штампање завршено 14. фебруара 1947). Да би се регулисао допринос родитеља и старатеља у издржавању установа, донето је Опште упутство о примању и издржавању деце и омладине у установама за заштиту и васпитање деце и омладине, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 39, 23. фебруар 1948.

стручних школа; борба против мистицизма, идеализма, развијање наставе у духу марксизма-лењинизма, развијање науке на основама дијалектичког материјализма, социјалистичког патриотизма и интернационализма. Исте године, на основу одредаба Закона о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951. савезна влада доноси *Уредбу о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића*.⁴⁹ Јасле су намењене за узраст деце до три године, а вртићи од три до поласка у школу. Оснивају их државна и привредна предузећа, надлештва и установе, задруге, задружне и друге организације, народни одбори и друштвене организације. Основни услов за пријем је запосленост оба родитеља. За отварање је потребно да буде више од 20 деце. Да би се помогло у организовању рада у предшколским установама, почетком 1949. Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ донело је *Упутства за израду плана рада дечјих вртића с нарочитим освртом на планирање васпитног рада*.

На основу наведене уредбе, на републичком нивоу је прописан *Правилник о организацији и раду дечјих вртића*, 1949. године.⁵⁰ Овај правилник прати још низ прописа који се односе на организацију васпитног рада.⁵¹ У Упутствима 1950. се више не помиње назив „забавиља“ већ само – васпитач. Резолуција III пленума ЦК КПЈ 1950. утицала је да се још више појача активност – при Педагошком друштву НР Србије основана је секција за предшколско васпитање.⁵² Педагошко друштво ФНРЈ покреће часопис *Претшколско дете*, 1950. године.

Број предшколских установа се повећава, међутим, већ почетком 1951. на савезном нивоу је донет још један документ: *Решење о финансирању дечјих јасала и дечјих вртића*.⁵³ Прелазак на самостално финансирање довео је до затварања великог броја установа и осипања деце. Да би се томе стало на пут, Савет за просвету, науку и

49 Уредба је донета 22. септембра 1948. године, *Службени лист ФНРЈ* 81/48.

50 *Службени гласник НР Србије* 46/49.

51 Упутства за организацију васпитног рада у дечјем врту; Методска упутства; План рада; Упутство за исхрану деце у дечјим вртovima; Уредба о надзору над производњом играчака и њиховом промету; Нормативи помоћних васпитних средстава за установе деце предшколског узраста; Списак стручне литературе за васпитаче; Намештај за дечје вртове; Педагошки захтеви при снабдевању дечјег врта; Хигијенски захтеви у погледу основног намештаја за предшколске установе са прилозима.

52 Секција је основана крајем 1949. када су само именовани руководилац и заменик, па је поново основана 8. јануара 1951. када је за руководиоца изабрана Боса Глигоријевић, предавач за предмет предшколско васпитање на Педагошкој катедри Филозофског факултета.

53 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 6, 15. јануар 1951.

културу Владе НР Србије донео је *Распис о начину примене нових финансијских мера на предшколске установе*, којим се тражи предузимање одређених мера.⁵⁴

Осећајући недостатак потребних приручника, Секција за предшколско васпитање Педагошког друштва НР Србије, са Удружењем васпитача предшколских установа Србије, припремила је *Програмско-методска упутства за рад у претшколским установама*, 1952. године. У овом документу се први пут јавља назив „васпитачица“. Исте године донет је републички *Правилник о претшколским установама*. Положај васпитачица изједначен је са положајем учитељица, и то без обзира на школске квалификације, уз обавезу да то регулишу до 1. априла 1956. Први закон у послератном периоду из ове области донет је 1957. и у њему су дотадашњи називи забавиште и обданиште први пут замењени само једним – дечји вртић.

У пракси је као недостатак најчешће истицан недовољан број објеката за смештај предшколских установа и школованог васпитачког кадра, те неприлагођавање садржаја рада са децом новим идеолошким захтевима. Проблем уџбеника посебно је постао актуелан после 1948. и раскидања са совјетским утицајима, пошто се дотадашња литература највише ослањала на совјетска искуства.

Приступило се организовању већег броја курсева за васпитаче, у трајању од једног до шест месеци. Примани су кандидати са различитом школском спремом, а често је то била само основна школа. По завршетку курса, полазнице су добијале звање помоћног васпитача и распоређиване су у предшколске установе. Формирање бифуркационог одељења при четвртим разредима учитељских школа у Београду, Шапцу, Вршцу и Крагујевцу, 1947/48. школске године, било је покушај да се добије квалификовани кадар. Но, он није дао очекиване резултате, па се у свим републикама оснивају посебне школе за васпитаче, у рангу учитељских школа. Пријем ученица вршен је по завршеној малој матури а школовање је трајало четири године.

Прва школа за васпитаче започела је свој рад октобра месеца 1948. у Београду. Била је смештена у три учионице у згради Друге женске гимназије. На расписани конкурс за сва четири разреда, где су од другог могле да се пријављују ученице учитељске школе, није се пријавио велики број кандидаткиња (укупно 73 ученице). План и

54 Једна од мера је организовање рада забавишта тако да у њима деца проводе 3-4 часа пре подне или поподне, у зависности од локалних прилика, што би смањило новчано учешће родитеља; чак се предвиђа могућност потпуног претварања у забавиште при основној школи. *Просветни гласник НРС* 1/52.

програм учитељске школе био је, сем предмета методика, у целини коришћен. Од наредне године број ученица се повећавао. Урађен је први план и програм у коме је предшколска педагогија била по узору на совјетски уџбеник Менџерицке. Школске 1950/51. пресељењем у зграду Учитељске школе⁵⁵ побољшани су услови за рад. Школске 1953/54. школовање је продужено на пет година. Донет је нови наставни план и програм, у коме је такође предшколска педагогика и пракса била најзаступљенија. У годинама које следе трагало се за најбољим решењима у датим условима. Уџбеници, приручници и методска упутства почињу да се објављују као резултат рада професора и сарадника школе. Педагошки актив школе, на чијем је челу био Срећко Ђунковић, директор, написао је приручник *Васпитни рад у предшколским установама*, који је објављен 1959. године.

Оснивање нових школа за васпитаче уследило је у тој истој деценији. Најпре у Новом Саду 1952. а затим и у Кикинди 1956. при чему се настојало да школе остварују сарадњу.

УЛОГА И МЕСТО ПРЕДШКОЛСКИХ УСТАНОВА У ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОМ СИСТЕМУ

Од када је у Србији уведено институционално предшколско васпитање, игра и забава биле су у основи занимања са децом и увек је наглашавано да се оно мора разликовати од учења у школи. Било је намењено деци оба пола и тражило се да њихове способности буду хармонијски развијане.

Проучавајући нормативна акта у периоду од 1898. до 1957. настојали смо да, без обзира на ниво правног акта (закон, правилник, програм, упутство), упоредимо њихове текстове и установимо како је био одређиван задатак предшколских установа, организација рада, методе рада и садржаји, као и начин припремања стручног особља за рад са децом.⁵⁶ Установили смо да су, приликом израде нових докумената, после Другог светског рата коришћена она из претходног, „превазиђеног“ периода, који је био изложен критици. Тако је Правилник о обдаништима из 1935. коришћен као основа на којој су израђена нова нормативна акта. Аутори прописа из 1945. читаве формулације, одредбе, „уклапали“ су у нова документа, мењајући им

55 Некадашња Женска учитељска школа „Краљице Марије“, данас зграда Учитељског факултета.

56 Љиљана Станков, *Предшколско васпитање у Србији (1865–1957)*, (Београд: Педагошки музеј, 2010).

распоред у оквиру поглавља. Новим распоредом идентичног текста и коришћењем синонима за поједине изразе постизали су ефекат савсим новог документа. Већ од наредне године аутори прописа су све више упућени на нове изворе, из совјетске педагогије. Ни ова тенденција није дуго трајала, па од 1950. почињу да се доносе прописи засновани на захтевима југословенске педагошке науке.

Ако бисмо пошли од оног што је заједничко и сусреће се у свим документима, то је двојако посматран циљ и задатак предшколских установа – чување и збрињавање деце, које је истицано у први план, а затим васпитање; необавезност уписа, различитост у односу на школу, захтеви који се постављају стручном особљу у погледу карактеристика личности – бити позитиван пример, у сваком поступку.

Посматрајући начин организовања рада, однос према детету и његов положај, запажамо да су нормативна акта настала 1935. и 1940. под утицајем покрета „активне школе“ другачија у свом приступу. Истиче се породични карактер живота у обданишту и дечја самоуправа. У забавишту не постоји узрасна подела на групе, не постоји ни унапред разрађен детаљан план рада по коме се треба руководити, већ разноврсност тема које ће се одабрати у складу са већим бројем захтева. Упутство о временском распореду које је донето за обданишта 1945. говори да се јасног и детаљано утврђеног дневног распореда треба придржавати (оброци на три-четири сата, одмор, боравак на ваздуху три-четири часа). У документима друге половине четрдесетих година, „правилно васпитање у духу тековина Народноослободилачке борбе“ и „изградње социјализма“ добило је своје место у задацима предвиђеним за дечје вртиће. Специфичност овог периода је и инсистирање на телесној отпорности и издржљивости која се постиже „челичењем“ дечјег организма, а „самокритичност“ је доспела и до предшколског узраста.

Када је у питању однос предшколске установе према породици, тумачења су се кретала од тога да треба да је замењује уколико она не делује адекватно на дете, до тога да буде допуна породичном васпитању и да се на њега ослања. У том смислу је била и основна разлика између забавишта и обданишта – у забавиштима су деца проводила по неколико часова пре подне (два-три) и исто толико (или краће) времена поподне, док су обданишта (у периоду пре 1941) била намењена деци запослених родитеља, пружајући им оно што у свом дому нису могла да добију. У периоду после 1945. интензивирањем друштвеног утицаја на породицу, односно мајку, жену која је запос-

лена и ангажована бројним друштвено-политичким активностима, дечји вртићи обједињавају ове две функције.

У *Програму рада у забавишту* (1899), које је било намењено деци узраста пет до седам година, не помиње се подела на узрастне групе, он се у свом кратком тексту тиме не бави. Милица Малеташки (1904) предлаже поделу, не на три разреда, како је понудио Школски савет, већ на две групе: од три до четири и по године млађа и од четири и по до шест година старија, са напоменом да забавиља треба да дели децу не само по узрасту већ и по „развијености ума детињег“. *Програм и начин рада у забавишту* (1940) издваја се од осталих по томе што критеријум није узраст, већ индивидуалне потребе и способности деце. У већини докумената донетих после 1945, за узраст од три до седам година је прихваћена подела на три узрастне групе: млађа, средња и старија, мада се наглашава да треба узимати у обзир „општи телесни и душевни развој“. У *Програмско-методским упутствима* из 1952. предвиђена је и могућност постојања мешовите групе.

Природа детета посматра се као нестална, те је одраслом намењена улога вође, организатора и потребна је честа промена занимања деце. Програм из 1940. једини инсистира на томе да, уместо унапред утврђеног градива, треба да постоји списак игара, вежби, запослења, из ког се бира градиво прилагођено интересовањима деце, околностима и условима. Деци треба омогућити слободан избор занимања, због чега материјал треба да им буде лако доступан и да их доводи у ситуације које ће будити њихово интересовање. У *Правилнику о организацији и раду дечјих вртића* из 1949. наводи се да рад треба да се одвија по унапред одређеном годишњем плану, који се ослања на годишња доба, државне празнике, значајне историјске догађаје. Дели се на тромесечне, месечне, недељне и дневне, што подразумева и планирање помоћних средстава. У *Упутствима* 1950. и 1952. запажа се да психолошко-педагошки захтеви поново постају важнији и претходе идеолошким, мада су они непрецизно изражени: „радосно детињство“, „свестрано васпитање које одговара узрасту“. Остаје исти циљ, „припрема солидне основе за њихово даље социјалистичко образовање и васпитање“.

РЕЗИМЕ

Од појаве идеје о „школама за малу децу“ у периодици и отварања првих, приватних „малих школа“ у Србији па до препознавања

њихове улоге и места у школском законодавству, крајем XIX века, протекло је неколико деценија. Предшколске установе су, у односу према школи, имале задатак да припремају децу за обавезе које их чекају у наредном периоду и само је ужи круг стручњака настојао да покаже како овај узраст има своје захтеве и специфичности, које треба поштовати. Са децом су радиле учитељице. Колика важност је овим установама заиста придавана, сведочи и податак да је од првог покушаја оснивања школе за припремање стручног особља до отварања прве школе за васпитаче протекло пола века. Постојали су различити типови установа. Забавишта, одакле је изведен назив занимања – забавиља, била су намењена деци узраста од четири до седам година (на територији Војводине обухватала су и децу од три године). Назив указује на њихову улогу и методе рада, да забавом поучавају децу и припремају их за школу. Обданишта се оснивају после Првог светског рата, као установе дечје заштите које током обданице обезбеђују смештај и васпитање деци узраста до 16 година (после Другог светског рата до седам година). Од 1948. користи се само назив дечји вртић. Приправни разреди у једногодишњем трајању били су намењени деци којој државни језик није био матерњи и постојали су до 1941. Јасле, за узраст до три године, оснивају се на основу прописа из 1947. Назив преузет осамдесетих година XIX века из европских средина у којима су овакве установе већ постојале, и данас је званично важећи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије. Министарство просвете.
- Педагошки музеј. Фонд Јована Миодраговића.
- Аноним. „Школе за малу децу“. *Родолубац лист за распрострањанъ полезны знаня* 2/1858, 11–13.
- Вујадиновић, Марко. *Рад у приправном разреду по директној методи и принципима радне наставе*. Скопље, 1930.
- Вукићевић, Никола Ђ. „Прво србско забавиште и рад у њему“. *Школски лист* 8/1886, 131.
- [Вукићевић, Никола Ђ.] „Школске вести. Оснивање србских вероисповедних забавишта“. *Школски лист* 7/1893, 110.
- Вучић, Марија. „Један недостатак у нашем васпитном систему“. *Учитель* 9–10/1939–40, 565–583.
- Вучић, Марија. „Зашто су нам потребна дечија забавишта?“ *Народни подмаладак* 2/1941, 45–49.
- Закон о дечјим вртићима. *Службени гласник НРС* 28/1957.
- Закон о народним школама. Београд, 1898.

- *Закон о народним школама*. Београд, 1904.
- *Закон о народним школама*. Са свима уредбама, правилима и правилницима за његово извршење. *Збирка закона*, св. 158, друго издање. Београд: Геца Кон А. Д., 1935.
- Извод из школског летописа. *Годишњи извештај Женске учитељске школе у Београду за 1902/3. годину*.
- Јовичић, Љубица. „Рад у модерном забавишту“. *Учитељ*: 1-2/1940-41, 35-41; 3-4/1940, 145-150; 5-6/1940-41, 261-268.
- Малеташки, Милица. „Забавиште. Збирка целокупног рада у српском вероисповедном забавишту за породице, забавишта и забавиље“. *Школски одјек* 17/1904. – 23-24/1905.
- Миловук, Татомир. *Програмъ за новозаведену школу малолетне дечице одъ две пуне, до седамъ година у Београду*. Београд: Пишчево издање, 1867. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Збирка Јоце Вујића).
- Миодраговић, Јован. „Једно необрађено васпитно поље“. *Просветни гласник* 3/1897, 145-150.
- Наставни програм Течаја за образовање забавиља. *Просветни гласник* 1940, 814.
- Одлука о организацији групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља; Одлука о оснивању привременог социјалног Савета за заштиту матера, деце и младежи. *Службени лист ДФЈ* 3/1945.
- Опште упутство о примању и издржавању деце и омладине у установама за заштиту деце и омладине, *Службени лист ФНРЈ* 39/1948.
- Павловић, Олга. „Извештај о раду Сомборског забавишта“. *Школски лист* 10/1890, 154-155
- Петровић, Никола. „Материнско удружење“. *Дете* 7-8/1910, 107.
- Поповић, Стеван Д. *Рад у школи (методике) за ученике учитељске школе и учитеље основних школа по Карлу Керу*. Београд, 1872.
- Правилник о образовању забавиља. *Просветни гласник* 8/1940, 673.
- Правилник о организацији и раду дечјих вртића. *Службени гласник НРС* 46/1949.
- Правилник о полагању практичног испита за забавиље. *Просветни гласник* 1-2/1927, 81-84
- Преглед рада Одељења за основно образовање Министарства просвете и вера, Организовање послова у Одељењу. *Учитељ* 1-2/1943, 62.
- Програм и начин рада у забавишту. *Просветни гласник* 1940, 820.
- Програм рада у забавишту. *Зборник закона, уредби, прописа*. Београд, 1920, 3-5.
- Програм рада у забавишту. *Наставни планови и програми за народне школе*. Београд, 1899.
- *Програмско-методска упутства за рад у претшколским установама и Правилник о претшколским установама*. Београд: Савет за просвету, науку и културу НР Србије, 1952.

- Протић, Љубомир М. „О раду у нашој школи. Поводом двадесетогодишњице“. *Извештај Женске учитељске школе за школску 1920/21. годину*. Београд, 1921, 14–19.
- Путниковић, Димитрије, Ј. „Стални школски надзор у народним школама“. *Просветни гласник*: 7–8/1909, 626–638; 11–12/1909, 1025–1036.
- Todorović, Branislav J., Adam M. Bogosavljević. *Komentar Zakona o narodnim školama od 5. decembra 1929. godine sa izmenama i dopunama od 7. jula 1930. godine*. Београд, 1934.
- *Упутства за организацију васпитног рада у дечјем врту (са прилозима)*. S. l., 1950.
- *Упутства за организацију просветно-васпитног рада у државним домовима за децу претшколског узраста и домовима за децу школског узраста*. Београд: Просвета, 1947.
- Упутство за организацију и рад у забавиштима (дечјим вртићима). *Службени лист ДФЈ 57/1945*.
- Упутство за организацију, социјално здравствени и васпитни рад обданишта за децу претшколског доба у градовима и индустријским местима. *Службени лист ДФЈ 57/1945*.
- Упутство о разграничењу надлежности између Министарства социјалне политике и Министарства народног здравља по социјалној и здравственој заштити матера, деце и младежи. *Службени лист ДФЈ 75/1945*.
- Уредба о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића. *Службени лист ФНРЈ 81/1948*.

- Грујић, Владимир. „Почетак рада на предшколском васпитању у Београду“. *Пет деценија образовања васпитача*, зборник радова, ур. др Борислав Станојловић, 257–263. Београд: Виша школа за образовање васпитача, 1998.
- Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*. Београд: Историјски институт, 2004.
- Станков, Љиљана. „Забавиште и школа по систему Марије Монтесори“. *Годишњак града Београда LIV(2007)*, 151–170.
- Станков, Љиљана. *Предшколско васпитање у Србији (1865–1957)*. Београд: Педагошки музеј, 2010.
- Тешић, Владета. „Predškolsko vaspitanje (zabavišta) u Srbiji do 1914. godine“. *Zbornik za povijest školstva i prosvjete, Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, Zbornik za ustoriyu školstva u prosvete*, 7–33. Ljubljana: Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Pedagoški muzej u Beogradu, Slovenski šolski muzej u Ljubljani, 1985.

SUMMARY

Ljiljana Stankov

PRESCHOOL EDUCATION IN SERBIA – THE FIRST 100 YEARS

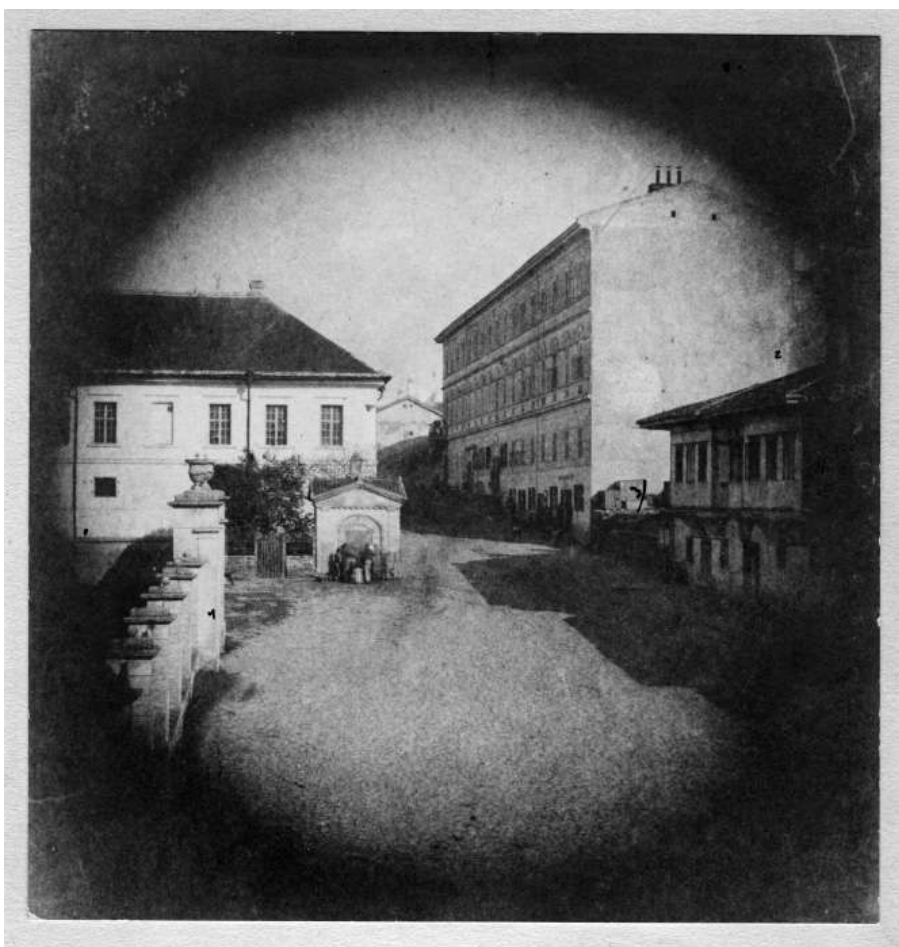
ABSTRACT: The paper deals with institutional preschool education in Serbia, starting from the 1860s. The first chronological whole covers the period up to 1918 and follows the development of these institutions in the Kingdom of Serbia, as well as among the Serbs in Austria-Hungary, in Vojvodina. The position of institutions – kindergartens and child day-care centres, in the Kingdom of SCS/ Yugoslavia, forms a different whole. After the Second World War, a new chapter in the development of preschool education begins, which we follow until the 1960s. Within this chronological division, thematic units include the theoretical understandings of the importance of institutional preschool education, the normative aspect, the practice of preschool education and the preparation of professional staff who worked with children.

KEY WORDS: institutional preschool education, kindergartens, play schools, child day-care centres, preschool teachers

Several decades passed from the appearance of the idea of “schools for small children” in periodicals and the opening of the first, private “small schools” in Serbia, to the recognition of their role and place in school legislation, at the end of the 19th century. In relation to school, preschool institutions had the task of preparing children for the obligations that would await them in the subsequent period, and only a small circle of experts attempted to indicate how this age had its requirements and specifics, which should be respected. School teachers worked with the children. The fact that half a century passed from the first attempts to establish a school for the preparation of professional staff, until the opening of the first school for preschool teachers testifies on the importance which was really attached to these institutions. There were different types of institutions. “Zabavišta” (kindergartens - play schools) whence the name of the occupation – “zabavilja”, were intended for children aged from four to seven years (in the territory of Vojvodina they included children aged three). The name indicates their role and methods of work, to teach children through entertainment and prepare them for school. Child day-care centres were established after the First World War, as child protection institutions that provide accommodation and upbringing for children under the age of 16

during daytime (after the Second World War up to seven years of age). Since 1948, only the name kindergarten has been used. Preparatory one-year classes were intended for children whose mother tongue was not the official language of the country and existed until 1941. "Jasle" (cribs) for ages up to three were established on the basis of the 1947 regulations. This title was taken from European countries where such institutions had already existed and is officially valid nowadays in the 1880s.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ
У СРБИЈИ XIX ВЕКА

*Београдско читалиште. Фотографија Анастаса Јовановића из 1865,
(Музеј града Београда, сигн. и инв. бр. Ur_313)*

Јован Миљковић
Филозофски факултет, Београд
jovan.miljkovic@f.bg.ac.rs

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ XIX ВЕКА

Апстракт: Обновљање српске државности у XIX веку донело је са собом и институционализацију образовања одраслих, које је већ постојало као феномен и као пракса. У овом раду смо се бавили контекстом и условима рађања и развоја институција образовања одраслих, кроз фокус типологије организација за образовање одраслих. Истраживањем смо утврдили релативно касно јављање институција *типа I*, односно оних чија је централна функција образовање одраслих, у односу на друге типове институција за образовање одраслих, што смо покушали да објаснимо утицајем вишедимензионалног окружења, као и функције коју је образовање одраслих имало за младу државу Србију.

Кључне речи: политика образовања одраслих, организовање образовања одраслих, институције образовања одраслих, типови институција за образовање одраслих

Увод

Успостављање српске националне државе је било постепен, дуготрајан процес који је трајао већи део XIX века. Он је укључивао ратове са Турцима, династичке промене, осавремењивање пољопривреде, индустријализацију, успостављање државне администрације. Све ове државотворне активности су захтевале образоване кадрове, па су самим тим подстицале праксу образовања одраслих и генерисале нове образовне потребе. Сигурно је да је образовање одраслих постојало као феномен и пракса и пре обновљања српске државности, нарочито ако „под образовањем одраслих подразумевамо сваки облик учења којим се управља, оних лица које друштво у коме се образују сматра одраслим“.¹ Када говоримо о образовању, по-

1 Jovan Miljković, *Sistem obrazovanja odraslih: pogled iz konteksta*, (Beograd: IPA, 2019), 21.

стојање циљева је нужно, али не и њихова друштвена пожељност, а образовне епизоде могу, али не морају да буду реализоване у оквиру институција. Али, уколико фокус истраживања ставимо на институционално образовање одраслих, јасно је да само друштво са својом традицијом и усменом културом није способно да изнесе терет институционализације и да је за такав подухват основни предуслов држава. Како је текао процес институционализације образовања у младој српској држави и у каквим је релацијама са својим окружењем, покушаћемо да представимо у редовима који следе.

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР РАЗМАТРАЊА ПРОБЛЕМА

Пре него што се фокусирамо на услове и ток развоја институција образовања одраслих у Србији у XIX веку, морамо поставити концептуалне оквире нашег разматрања. Једна од основних подела образовања одраслих јесте на институционално и ванституционално образовање. Не умањујући значај ванституционалног образовања одраслих, институционално сматрамо предусловом настанка система образовања одраслих, али и задовољења неких његових основних принципа, као што су доступност, једнакост, економичност, релевантност, квалитет. Иако већина андрагошких аутора² институције образовања одраслих смешта или у формални или у неформални подсистем, епоха коју разматрамо нам не дозвољава да се држимо ове поделе, која је заправо чедо средине XX века. Класификација која нам се чини андрагошки релевантна за посматрану епоху, и која нам се намеће као алат за анализу значаја и значења образовања одраслих у XIX веку у Србији је она коју нам нуди Шредер.³ Он институције за образовање одраслих дели у четири типа:

- *тип I* представљају институције чија је централна функција образовање одраслих (нпр. школе за основно образовање одраслих);
- *тип II* представљају институције којима је образовање одраслих секундарна функција (нпр. редовне школе);
- *тип III* представљају институције за које је образовање одраслих блиско по функцији јер задовољава неке потре-

2 Radivoje Kulić, Mimir Despotović, *Uvod u andragogiju*, (Beograd: Svet knjige, 2005); Šefika Alibabić, *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*, (Beograd: IPA, 2002).

3 Kulić, Despotović, *Uvod u andragogiju*, 186.

бе које институција препознаје као своју функцију и одговорност (нпр. библиотеке или музеји);

- *тип IV* представљају институције за које је образовање одраслих другостепена функција која се користи за подршку интереса саме институције (нпр. предузећа).

Покушавајући да временски јасно одредимо период у којем ћемо се фокусирати на институционализацију образовања одраслих у Србији, консултовали смо андрагошке ауторе који су се бавили овим проблемом⁴ и одлучили се за поделу коју нуди Миљковић,⁵ као најсвеобухватнију.⁶ образовање одраслих у модерној српској државности код њега је сагледано кроз седам фаза:

1. од зачетака модерне српске државе (1804) до њене пуне независности (1878);
2. од стицања потпуне независности Србије (1878) до формирања Краљевине СХС (1918);
3. од формирања Краљевине СХС (1918) до слома Краљевине Југославије (1941);
4. образовање одраслих током Другог светског рата (1941–1945);
5. од формирања социјалистичке Југославије (1945) до њеног распада (1991);
6. период наглашених друштвених транзиција и урушавања система образовања одраслих (1991–2000);
7. период оријентисања ка ЕУ и поновна изградња система образовања одраслих (после 2000).

У овом раду, дескрипцију и анализу институционализације образовања одраслих у Србији сагледаћемо у оквиру прва два периода. У првом периоду, који иако има врло јасну основну карактеристику – борбу за независност, није са аспекта образовања одраслих у потпуности монолитан и ради боље анализе мора се поделити на подфазе. Прва фаза је подељена на три подфазе: (а) од 1804. го 1839. године, период који су обележили Први и Други српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића; б) период обележен владави-

4 Borivoj Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, (Zagreb: Znanje, 1963); Alibabić, *Теорија организације образовања одраслих*; Miljković, *Систем образовања одраслих*.

5 Miljković, *Систем образовања одраслих*, 74.

6 Исто.

ном уставобранитеља (1838–1858); в) од 1858. године до стицања пуне независности Србије (1878). Другу фазу, у доба потпуног суверенитета Србије, нисмо поделили на подфазе, јер иако је дошло до битних промена у земљи (нпр. насилна смена династија), са аспекта образовања одраслих она се може сматрати јединственом.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ 1804–1839.

Иако образовање одраслих постоји као пракса у овом периоду, као уосталом и у свим другим периодима људске историје, о институционалном образовању одраслих можемо говорити пре као о инциденталној појави него као о систематском напору. Изузетак од ове тврдње је чинило стручно образовање занатлија, које је постојало и пре и после посматраног периода, а које се спроводило у оквиру еснафске организације рада, науковањем. У оквиру овога система образовања постојала су три ступња: шегрт, калфа и мајстор, а чести су били случајеви да су одрасли остајали у статусу калфе, јер „да би неко постао мајстор, поред прописаног периода учења и доказаног знања, морао је да има и велике финансијске издатке који су пратили транзицију из ученичког звања калфе у мајсторско“,⁷ што многе калфе нису биле у стању да поднесу.

С обзиром на то да је основна тежња српског народа на почетку овог периода било ослобођење од страховладе дахија, а касније и турске власти кроз оружану побуну, не чуди што први артикулисани напори у образовању одраслих долазе из сфере војне андрагогије. Током Првог српског устанка недостатак школованих војних старешина је решаван оснивањем наставних центара за обуку војника и старешина у Београду, Тополи и Делиграду.⁸ Из овог периода је и једна за образовање одраслих негативна одредба Попечитељства просвештенија из 1811. године⁹ којом се забрањује упис младића у редовне основне школе, са образложењем да они нарушавају школску дисциплину, а да су потребнији на бојном пољу. Иначе, до тог тре-

7 Исто, 98.

8 Ђорђе Станић и др., *Обука српске војске 1804–1918*, (Београд: Војноиздавачки завод, 2007), 153.

9 Наташа Вујисић Живковић, *На перу и на седлу: Надзор над основним школама у Србији у првој половини XIX века*, (Београд: Едука, 2014), 32.

нутка није био редак случај да младићи од 18 до 20 година похађају основне школе у намери да се описмене.¹⁰

Из периода Првог српског устанка као педагошко-андрагошку институцију можемо издвојити Велику школу, која је радила од 1808. до 1813, са циљем продуковања Србији преко потребног чиновничког кадра. Ова институција није била циљано намењена одраслим полазницима, али се дешавало да је похађају и одрасла лица, попут Вука Караџића, који је у тренутку њеног оснивања имао 21 годину.

Хатишерифом султана Махмуда II из 1830. Србији је дозвољено између осталог и оснивање школа, тако да се исте године оснива још једна андрагошка институција војног карактера – гвардијска школа, намењена школовању гардиста Милоша Обреновића, која је трајала до 1838. године.

Након поменутог хатишерифа стварају се предуслови за даљи развој образовања, па и образовања одраслих. Прва штампарија у Србији, основана 1831, била је у државном власништву и у њој је било забрањено штампати материјал писан Вуковом ортографијом. Тиме је Србија престала да зависи од страних штампарија, а већ следеће године (1832) штампају се у Београду и прве дневне новине – *Новине сербске*, под уредништвом Димитрија Давидовића. Овим су створени предуслови да се читаоци у Србији информишу о догађајима у земљи и свету, а њиховим оснивањем створене су и нове образовне потребе код одраслих грађана. Исте године када су светло дана угледале *Новине сербске* (1832) десио се још један значајан институционални андрагошки догађај – основана је Народна библиотeka у Београду, која је представљала стожер образовања одраслих у овом периоду. Неколико година касније, 1835, Србија у Крагујевцу добија своје прво позориште, Књажевско-србски театар, који оснива Јоаким Вујић. Овим чином се, поред очигледног андрагошког значаја, може указати и на жељу да се млада Србија и у културном смислу одвоји од Оријента и прикључи европском духовном простору. Притом, и позориште је стављено у родољубиву функцију, бавећи се историјским и националним темама, будући и јачајући национални дух и жељу за потпуним ослобођењем од турске власти.

Резимирајући овај период, можемо рећи да је у њему образовање одраслих у потпуности детерминисано окружењем и да се користи као алат за достизање приоритетних националних циљева. На почетку је то територијално одвајање од Отоманске империје,

10 Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, (Београд: Педагошки музеј, 1971), 10.

где је институционално образовање одраслих у функцији војних потенцијала земље (центри за обуку војника и старешина, гвардијска школа), а касније је усмерено на одвајање од оријенталне културе, успостављањем институција карактеристичних за европски културни простор, као што су библиотека, позориште, новине. Што се тиче привредне делатности, институционално образовање одраслих се јавља у оквирима еснафа, а од институција које систематски користе образовање одраслих може се навести и црква. Карактеристично за овај период је да по својој бројности предњаче образовне институције типа IV (еснафи, црква, војска), за њима следе институције типа III (библиотека, позориште, штампа), а да се у врло скромним димензијама јављају институције типа II (редовне основне школе до 1811. и Велика школа, од 1808. до 1813). Индикативно је да у посматраном периоду у Србији нисмо идентификовали ниједну образовну институцију типа I, што нам говори да у том периоду није постајала ниједна институција чија је централна функција било образовање одраслих.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ 1838–1858.

Посматрани период обележила је владавина уставобранитеља, који су наставили изградњу младе српске државе првенствено кроз изградњу државног, односно чиновничког апарата. Што се тиче андрагошких институција из претходног периода, оне настављају свој рад и развој, а сходно новим околностима и већим државним потребама за образованим кадровима, јавља се читав низ институција које су основане са циљем да те потребе задовоље.

У овом периоду се користе андрагошке интервенције како би се решио проблем неадекватне припреме и квалитета учитеља, који су били носиоци образовања деце. Још 1839. донет је документ *Главнога надзиратељства и управљенија школског*, којим је предвиђено да непосредан надзор над основним школама врше два „главна директора“,¹¹ чији је један од задатака да недовољно компетенте учитељске кадрове обуче током школског годишњег одмора. Ове образовне интервенције су реализоване током 1845. и 1846. године, када је начелник Попечитељства просвештенија био Јован Стерија Поповић. Овакве периодичне образовне интервенције су остале као

11 Вујисић Живковић, *На перу и на седлу*, 76–77.

најзначајније мере обезбеђивања квалитета учитељског кадра, све до оснивања Учитељске школе 1871.

За време прве владавине кнеза Михајла Обреновића, 1841. основано је Друштво српске словесности са *Гласником* као његовом публикацијом, које је Михајло укинуо током своје друге владавине 1864. године. „Андрагошки карактер Друштву даје и његов задатак и активности на ширењу наука на српском језику. *Гласник* је било место где су чланови објављивали научне радове и вршили њихову дисеминацију, а од каснијих бројева су пратили и домаће и стране публикације, омогућавајући одраслим читаоцима да се упознају са достигнућима српске и међународне науке“¹²

Прва школа за одрасле у Србији, према мишљењу Ђунковића,¹³ отворена је у Београду 1845. године. Радило се о трогодишњој недељној школи за занатску омладину (шегрте, калфе), чији је програм обухватао елементарну писменост (читање, писање), рачун, катихизис, грађанске поуке и садржај о свету и природи. Идејни творац ове андрагошке институције био је Стерија, а број полазника, који је на почетку износио 150, на крају се свео на 50.¹⁴ Ова школа је очигледно имала каритативни карактер, а започела је са народним просвећивањем, концепцијом образовања одраслих која ће доминирати првом половином XX века.

Са андрагошког аспекта вреди споменути и оснивање Посленотрговачке школе, као својеврсне педагошко-андрагошке институције. Иако је била доминантно педагошког карактера, она је нудила и извесне андрагошке могућности, јер је поред редовних примала и ванредне ученике (често трговачке шегрте и калфе), који су похађали изборне предмете везане за њихов занат, а нису морали да их полагају.

У овом периоду су основане још неке значајне андрагошке институције типа III, чији је значај прерастао епоху у којој су основане. У ту категорију можемо уврстити библиотеку Србског лицеума (данашња Универзитетска библиотека у Београду) и Народни музеј, који су основани 1844. године.

Али оно што ће сигурно на дуже време обележити образовање одраслих у Србији јесу читаонице, чије је оснивање започето у овом периоду. Прва читаоница у Србији је основана 1846. у Београду у школи код Саборне цркве (слика број 1), „а убрзо затим у Крагујевцу, Неготину, Шапцу, Пожаревцу, Смедереву. Београдска читаоница

12 Miljković, *Sistem obrazovanja odraslih*, 115.

13 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 39.

14 Вујисић Живковић, *На перу и на седлу*, 149.

чак организује и поједине курсеве у вечерњим часовима (рачуна, немачког језика), а издаје у 1847. и 1848. години и своје 'Новине читалишта београдског'¹⁵ Ова андрагошка институција је у Србији нашла плодно тло за своје деловање, тако да према речима Самоловчева,¹⁶ десет година након оснивања прве читаонице, свако окружно место у Србији је имало своју читаоницу, као и аматерско позориште.

Уставобранитељски режим је користио повремене андрагошке интервенције за решавање актуелних кадровских дефицита. Пример за то је Инџинирска (инжењерска) школа, која је и замишљена као привремена, са циљем да школује једну генерацију инжењера, преко потребних Србији за изградњу путева, зграда, истраживање рудног богатства... Ова школа је радила од 1846. до 1849, са осам завршених питомаца Лицеја као полазницима и чиновницима попечитељстава и професорима Лицеја као наставним кадром. Након завршетка школе, свих осам полазника су запослени, а школа затворена.

Кадровске дефиците у погледу војске, посебно генерисане отварањем тополинице, решавала је Артилеријска школа основана 1850. године у Београду.

Од посебног значаја за институционализацију образовања одраслих је приватна иницијатива која се јавља на овом пољу. Ђунковић¹⁷ нам преноси податке према којима се у Београду „отварају и извесне приватне школе за обучавање одраслих и деце у појединим знањима и вештинама. Године 1847. учитељ из прека Вићентије Филиповић оснива школу немачког језика, 1849. Јован Хофман школу цртања, 1850. Самуило Хофман школу краснописа и сл.“ Ово су врло важне информације, јер видимо да у овом периоду у Србији образовање одраслих није „неприродна“ појава, а у исто време ради се о делатности која није покретана само из каритативних разлога, већ је имала и профитабилну димензију. Посебно је значајно да смо у овом периоду коначно дошли до оснивања андрагошких институција типа I, односно институција чија је централна функција образовање одраслих.

Током овог периода се наставља усложњавање и диверзификација медија масовних комуникација – новина и часописа. „Као значајне часописе из овог периода, који су служили за дисеминацију информација и знања издвојили би: Новине Србске (до 1843. године недељник који је од поменуте године почео да излази два пута не-

15 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 40.

16 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 73.

17 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 40.

дељно), Подунавка: додатак Србским новинама (почела да излази 1843. године), Гласник Друштва србске словесности (почео да излази 1847. године), Новине Београдског читалишта (почеле да излазе 1847. године), Воспитатељ женски (први часопис намењен женској популацији, изашла су три броја 1847. године)¹⁸

На основу претходне андрагошке анализе, можемо констатовати да се у периоду владавине уставобранитеља образовање одраслих укоренило на српској образовној сцени. Андрагошке институције типа III, креиране у претходном периоду настављају да егзистирају и да врше своју андрагошку функцију, обogaћене институцијама креираним у периоду владавине уставобранитеља: Друштвом српске словесности и Народним музејом, уз умножавање понуде новина и часописа, као тада јединог средства масовне комуникације. Континуитет у андрагошком раду су одржале и институције типа IV, а оно што је новина јесте креирање образовних институција типа I и II. У институције типа I из овог периода можемо убројати недељне школе, Инџинирску и Артиљеријску школу, различите моновалентне приватне школе за образовање одраслих (језика, цртања, калиграфије и сл.), као и читаонице које су осниване у свим већим местима у Србији. Читаонице, које су зачете у овом историјском периоду, дуго година ће бити окосница андрагошке делатности, радећи као поливалентне институције за образовање одраслих, омогућавајући самообразовање одраслих, али и организујући образовне епизоде у виду курсева (нпр. страних језика и рачуна), као и издајући сопствене часописе. У образовну институцију типа II можемо убројати Послено-трговачку школу, која је имала у својој понуди ванредне образовне програме за образовање одраслих.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ 1858–1878.

У овом периоду образовање одраслих наставља да се усложњава и развија, у континуитету са претходним периодом, али са печатом династичке промене. Самоловчев¹⁹ сматра да са повратком Обреновића на власт настаје затишје на просветном пољу, а да се просветни полет поново јавља тек за време министра просвете Димитрија Матића. У овом дводеценијском периоду, са својом андрагошком де-

18 Miljković, *Sistem obrazovanja odraslih*, 119–120.

19 Samolovčev, *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*, 74.

латношћу настављају институције типа IV, тачније, еснафи, војска и црква, а последње две интензивирају своју андрагошку делатност, прва оснивајући Војно-технички завод у Крагујевцу, а друга се после Закона о устројству богословије из 1863. године може пре сврстати у андрагошку него у педагошку институцију. Институцијама типа IV можемо придружити још једну, врло важну образовну институцију овога типа – учитељске зборове, које је основао Димитрије Матић. „Најпре је, на његов позив, окупљен Збор београдских учитеља, 25. новембра 1868. године. (...) Потом је отворено питање да ли је улога учитељских зборова да се на састанцима учитељи од министра и власти информишу и да их професори додатно поучавају у методама наставног рада или је њихова функција да се учитељи узајамно информишу и поучавају – учитељи су усвојили да је ово друго циљ организовања зборова“.²⁰ Дакле, још средином XIX века имамо начин образовног рада који ће у XXI веку бити познат као *peer learning*.

На састанцима Збора београдских учитеља учествовали су учитељи, министар и чиновници Министарства просвете и црквених дела, професори и ђаци Велике школе. Учитељи су држали предавања о методици наставе појединих предмета, а предавања су држали и професори гимназија, док су се поред стручних питања разматрала и сталешка. Убрзо су почели да се организују учитељски зборови и у другим местима у Србији, по угледу на београдски, а ову врсту андрагошке институције могли бисмо сврстати негде између еснафске и синдикалне организације.

Андрагошке институције типа III: Народна библиотека, Народни музеј, позоришта и средства масовне комуникације: новине и часописи, настављају своју делатност. Новине и часописи настављају да флукутирају, односно да се оснивају и гасе, а као посебно занимљиво за образовање, нагласили бисмо оснивање првог педагошког часописа у Србији под називом *Школа* (1868–1876), оснивача Милана Милићевића.

Изузетак у континуитету рада из прошлог периода налазимо код Друштва Србске Словесности, које је 1864. укинуо због политичког деловања управо његов оснивач, кнез Михаило, а исте године је конституисано Српско учено друштво, које је имало функцију претходне организације.

Што се тиче андрагошких институција типа I, незаобилазан је допринос Димитрија Матића, који није одустајао од идеје Јована

20 Наташа Вујисић Живковић, *Скидање чађи: Слика основних школа у Кнежевини Србији у првој половини XIX века*, (Београд: ИПА, 2017), 95.

Стерије Поповића – недељне школе за занатску омладину (шегрте и калфе). Ова школа је 1860. поново основана у Београду, са истоветним наставним програмом као и у претходном покушају, који се сводио на описмењавање и основна знања. Недељне школе су се називале још и повторне, а представљале су заправо начин да се ванредно заврши основно образовање. Самоловчев,²¹ објашњавајући функцију повторних школа, каже да су са једне стране, оне продужетак школовања, а са друге, организовале су и наставу за неписмену омладину, јер су имале два разреда: први разред, који су похађали неписмени и други разред за описмењене. У овим школама наставу су држали учитељи и професори полугимназија и ученици Велике школе. Међутим и овај покушај је био кратког века: због отпора занатлија и трговаца да своје калфе и шегрте ослобађају недељом, малог броја заинтересованих полазника, недостатка професора у неким крајевима Србије, броја полазника који се смањивао, школе су се једна по једна гасиле. Иначе, идеја недељних (повторних) школа у Србији није била оригинална и већ је функционисала у европским оквирима, што нам говори да су, још средином претпрошлог века, европске политике образовања одраслих имале одјека и трансфера на образовање одраслих у Србији.

Упркос неуспеху, Матић не одустаје од идеје недељних школа за одрасле. Поставши поново министар просвете, 1868. године, захтева оснивање недељних, празничних (повторних) школа у селима и градовима. Разлика између градских и сеоских недељних школа била је у томе што би градске радиле преко целе године, док би сеоске радиле само преко зиме, и то у недељне и празничне дане. Очигледно, Матић је, доневши овакву одлуку, узео у обзир специфичности доминантних делатности које су се одвијале у граду и на селу, као и динамику живота у овим срединама. Ове школе су биле преко потребне у том тренутку, јер се створио проблем описмењавања ученика старијих од 16 година који су долазили са простора под турском влашћу. Они су, према подацима које нам даје Натошевић,²² похађали наставу заједно са редовним ђацима – децом, што је стварало велике проблеме. Из Натошевићевог извештаја можемо видети две битне чињенице: (1) да су редовне основне школе похађали одрасли, заједно са децом, упркос законској регулативи; (2) да је Србија просветно деловала и на просторима који нису били под њеном влашћу, и то управо на оним просторима које ће освојити српско-турским ратовима 1878.

21 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 76.

22 Вујисић Живковић, *Скидање чађи*, 82.

године. Ово говори о нераскидивој спрези између политике и образовања (одраслих), где политика одређује (дозвољава) одређену врсту образовног деловања, а образовање припрема терен за даље политичке акције. О конкретном броју повторних школа и њихових полазника имамо различите податке: Ђунковић²³ наводи да је у школској 1870/71. било 166 недељних школа са око 3.500 полазника, Самоловчев²⁴ сматра да је 1869. било више од 60 повторних школа са близу 4.000 ученика, које су већ 1871. почеле да се гасе, док Вујисић Живковић²⁵ тврди: „у априлу 1870. године Шапчанин је за Српске новине на Матићев захтев морао да поднесе извештај са нетачним податком да у недељним школама има око 4000 ученика, иако их није било више од 400“.

Друга андрагошка институција типа I на чијем развијању је Матић интензивно радио биле су читаонице. Расписом од 7. децембра 1868. препоручио је оснивање читаоница по селима, а према Самоловчеву,²⁶ ова иницијатива „је имала позитиван учинак јер се већ 1868. и 1869. отвара око 30 народних читаоница (Неготин, Свилајнац, Ужице, Ђуприја, Зајечар, Алексинац, Чачак, Пожега, Јагодина, Смедерево, Ваљево, Ивањица, Крушевац, Трстеник, Гроцка и др.)“ Читаонице су, поред функције дисеминације знања и информација, имале и функцију галерије у којој су излагане слике и у којој су се реализовале изложбе, као један од основних облика дифузије културе.

Матић је 1871. обновио практичне учитељске течајеве, при новоотвореној Учитељској школи у Крагујевцу, где је те године о државном трошку обучено 50 учитеља из педагошко-методичких области, као и из области појединих наставних предмета.

У овом периоду се у Србији прелази са мануфактурног начина производње на индустријски и јавља се нова класа – радничка, а са њом и социјалистичка мисао која је имала значајне импликације на образовање одраслих. Ова мисао је била противна владајућем режиму, па је тако и андрагошка делатност у овом периоду била субверзивна (са аспекта владајућих структура) и развијала се упркос режиму, а њени главни носиоци су били Живојин Жујовић, Светозар Марковић и Васа Пелагић. У периоду до 1878, главни носиоци социјалистичког образовања одраслих били су часописи које је оснивао Светозар Марковић, а које је гушио владајући режим: *Радник*, *Јавност*, *Глас јавности* и *Ослобођење*.

23 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 97.

24 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 77.

25 Вујисић Живковић, *Скидање чађи*, 98.

26 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 74.

Под притиском растућег грађанског слоја, индустријализације и умножавајуће чиновничке администрације, јавља се у Србији, по угледу на европске институције, нова андрагошка институција – грађанска касина. О настанку и андрагошкој функцији грађанске касине, детаљно нам говори Бранислав Нушић:²⁷ „Грађанска касина је установљена 1869. године, иницијативом тадашњих интелектуалаца, васпитаних на страни, који су имали прилике да виде сличне установе. (...) У Грађанској касини одржавани су најотменији концерти, беседе и забаве и Грађанска касина је дуги низ година замењивала данашњи Народни универзитет, јер су у њој одржавана редовна предавања из свих области науке и живота. (...) Грађанска касина служила је у то доба и као павиљон за уметничке изложбе. Мада тих изложби није било тако много, али ако их је било одржаване су у салонима Грађанске касине“. Ову институцију поливалентног андрагошког карактера можемо сврстати у андрагошке институције типа III, јер није креирана са циљем да буде образовна институција, већ као место на коме ће угледни грађански сталез (можда и снобовског карактера) имати где да се дружи, забавља и међусобно упознаје. Иако јој образовање одраслих није било централна функција, у Грађанској касини су организоване бројне конференције и састанци о значајним привредним и социјалним питањима, имала је читаоницу, а у њеним просторијама су основане и многе институције које су имале значаја за образовање одраслих, као што је српски Црвени крст, основан 1876. године. Грађанска касина је постојала до Првог светског рата.

У овом периоду настају и прве *организације грађанског друштва* у Србији. Српски Црвени крст, који спомињемо, имао је и образовну димензију. Током српско-турских ратова Црвени крст Србије је организовао обуку добровољних болничарки,²⁸ што ову институцију сврстава, као и многе друге организације цивилног друштва, у андрагошке институције типа IV.

У систему образовања деце и омладине у периоду 1858–1878, просветне власти су својом легислативом многим образовним институцијама дале могућност да заједно са децом, школују и млађе одрасле. У такве институције можемо убројати: „гимназију (горња граница уписа је 15 година и 6 година школовања, даје укупно 21 годину), реалку (идентични услови и дужина школовања као и у гимназији), богословију (горња граница уписа у гимназију је 15 година,

27 Miljković, *Sistem obrazovanja odraslih*, 137.

28 Datum pristupa 18. 10. 2020, <https://www.redcross.org.rs/o-nama/istorijat/osnivanje-crvenog-krsta-srbije/>

плус четири разреда завршене гимназије, плус четири године школовања у богословији, добијамо богослова од 23 године живота), Војно-технички завод у Крагујевцу (горња граница уписа је 20 година, након чега следи 3 године шегртовања, па 4 године калфинског статуса, што даје скор од чак 27 година), Земљоделско-шумарску школу (горња граница уписа је 20 година, плус трогодишње школовање, добија се скор од 23 године), као и учитељску школу (горња граница уписа је 20 година, плус трогодишње школовање, добија се скор од 23 године)²⁹. Све набројане институције сматрамо андрагошким институцијама типа II, јер нису основане са циљем образовања искључиво одраслих особа.

Институција коју бисмо у овом периоду могли да сврстамо у тип I андрагошких организација је Велика школа, јер су је уписивали свршени гимназијалци који су имали између 19 и 21 године.

На основу претходне андрагошке анализе, можемо рећи да је након династичке смене на челу Србије успостављен континуитет у раду и функционисању већине андрагошких институција из претходног периода и да није извршен неки радикални заокрет у погледу образовања одраслих. Значајни су утицаји и импулси, које српски систем образовања одраслих, у зачетку, добија из свог спољног (европског) окружења. Формирају се институције које су биле у сагласју са актуелним политичким режимом у Србији (повторне (недељне) школе, грађанска касина, институције цивилног друштва), али и оне које су биле у супротности са режимом и које су везане за социјалистичку мисао. Потребне стално растућег државног апарата и војног потенцијала Србије, која се спрема за рат са Турском, условиле су да многе педагошке институције добију и андрагошки карактер. Покушаји да образовање предводи привреду кроз оснивање школа за шумарске и пољопривредне делатности нису уродили плодом, јер је начин производње био такав да су га могли задовољити и традиционални облици учења уз рад и путем рада.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ У СРБИЈИ 1878–1900.

У последњој четвртини XIX века, институционално образовање одраслих у Србији наставља да се развија и да поприма обрис, у неким сегментима и елементима, разгранатог система.

29 Miljković, *Sistem obrazovanja odraslih*, 138–139.

Институције типа III – библиотеке, музеји, позоришта, као и средства масовне комуникације: новине и часописи – прошле су тест времена и након више од пола века деловања етаблирале су се и постале саставни део националне културе.

Читаонице (библиотеке) које је покренуо Димитрије Матић на почетку овог периода, постоје у свим окружним местима, а свака основна школа има библиотеку. Врхунац уређења ове области имамо у *Правилима о народним књижницама са читаоницама*, које је 1904. донео тадашњи министар просвете и црквених послова Давидовић,³⁰ који пропагирајући читаонице и књижнице потпуно у дискургу целоживотног учења каже: „У нас се често говори и пише да знање које ученици стекну у основној школи није довољно а није ни трајно, оно брзо ишчезне из њихове свести кад буду свршили основну школу. Није ретко да се говори да су ученици у животу, и поред школовања – неписмени. Због тога се често покреће и питање: шта све да се уради па да се писменост стечена за време учења у школи прво сачува а потом и прошири?“

У овом периоду се отварају бројни музеји, од којих бисмо издвојили: етнографски (1901), природњачки (1895), педагошки (1896). То значи да музеји у Србији, у посматраном периоду, нису више представљали сингуларитет и егзотику и да постају саставни део културног и образовног живота.

Новине и часописи су, захваљујући ширењу писмености и подизању културног и образовног нивоа становништва, али и оснивању различитих политичких странака које можемо посматрати као андрагошке институције типа IV, постали саставни део српске свакодневице. Милићевић,³¹ од познатијих информативних новина које су постојале у периоду 1878–1914, наводи: *Београдски дневник* (*Нови београдски дневник*), *Мале новине* (режимски лист Пере Тодоровића), *Трговински гласник*, *Вечерње новине*, *Мали журнал*, *Београдске новине*, *Дневни лист*, *Одјек*, *Правда*, *Штампа*, *Пијемонт*, док се од социјалистичке штампе истичу: *Радник*, *Борба*, *Социјал-демократ*, *Радничке новине*. Поред политички оријентисане штампе, излазили су часописи намењени науци и култури, међу којима издвајамо: *Глас СКА*, *Споменик СКА*, *Српски етнографски зборник*, *Отаџбина*, алманах Го-

30 Љубомир Давидовић, *Правила о народним књижницама са читаоницама*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1904), 3–4.

31 Милићевић, „Просвета, наука, књижевност, уметност, култура и здравство у XIX веку“, *Историја Београда*, ур. Никола Тасић, Миодраг Драганић, (Београд: Балканолошки институт САНУ, Драганић, 1995), 304.

дишњица Николе Чупића, *Братство Друштва светога Саве, Васпитач, Геолошки анали Балканског полуострва, Српски преглед, Коло, Дело, Српски књижевни гласник*. У овом периоду (1880. године) почело је издавање *Просветног гласника*, и дан-данас службеног гласника Владе Републике Србије у области просвете.

Што се тиче позоришног живота у Србији у анализираном периоду, он је био интензиван и богат. Скоро свако веће место у Србији имало је аматерско позориште, постојала су и путујућа позоришта, а у овом периоду су конституисана и професионална позоришта у већим градовима.

Београђани су 1896. (само годину дана након прве пројекције филма браће Лимијер) имали прилику да виде „Улазак воза у железничку станицу“. Према Јекнићу,³² први филмски кадрови на територији Србије су снимљени 1897, а у почетку су филмске пројекције давале по кафанама, односно постојали су путујући биоскопи, које сматрамо андрагошком институцијом типа III.

Оно што је снашло Друштво српске словесности, снашло је и Српско учено друштво – да због политичких сукоба и унутрашњих трвења дође до његовог укидања – 1886. га је суспендовао његов бивши секретар, а тадашњи министар просвете Милан Кујунџић Абердар. Исте године је основана Српска краљевска академија, док је Друштво 1887. наставило са радом, да би се 1892. спојило са Академијом.

Последња андрагошка институција типа III у овом периоду је Грађанска касина, која је постојала до Првог светског рата, а поред Београда и други већи градови у Србији су оснивали ове установе, по угледу на европске културне институције.

Са својом делатношћу настављају андрагошке институције типа IV из претходног периода: црква, војска, учитељски зборови и еснафи, уз напомену да ови последњи индустријализацијом Србије губе на својој важности и почетком XX века имају маргинални значај. Нестанак традиционалних облика науковања, шегрта и калфи, озваничио је Закон о занатлијским школама из 1892. године. Уместо одумирућих еснафа, јављају се организације удруживања радника – синдикати, а за прву синдикалну организацију, према веб-сајту Савеза самосталних синдиката Србије (https://www.sindikatsrpske.rs/stari_sat/istorijat.htm) можемо сматрати Друштво опанчарских радника за умно развиће и братску помоћ, основано 1896. у Београду.

32 Oleg Jeknić, „Tri početka igranog srpskog filma: načini naracije i društveni kontekst“, *Istorija 20. veka* 2/2019, 65.

У овом периоду је настављено са оснивањем институција грађанског друштва, различитих удружења грађана и фондација које су користиле образовање одраслих за унапређење компетенција својих чланова, као што је то радило Удружење учитеља, Удружење новинара, Коло српских сестара и сличне организације.

Јављају се и прве организације цивилног друштва које би могле да се класификују као институције типа I, односно као организације којима је примарни циљ образовање одраслих. Оне су осниване јер продужне школе нису давале жељене резултате а образовање одраслих и народно просвећивање су били занемарени. Неке од таквих институција су: *Женско друштво*, основано у претходном периоду (1875) као хуманитарно друштво за помоћ сиромашним девојкама у њиховом школовању и оспособљавању за живот, које 1879. покреће лист *Домаћица*, „а исте године оснива и издржава трогодишњу женску радничку школу, у којој сиромашне девојке добијају основе писмености и припремају се за самосталне раднице“;³³ *Друштво Светог Саве*, основано 1886, које, између осталог, „оснива вечерњу школу у којој окупља занатску омладину, махом ону која је у Београд дошла из неослобођених крајева, дајући им основношколску и извесну практичну наставу“;³⁴ *Друштво за ширење просвете у Српском народу*, које је 1896. основала група просветних радника, уз подршку Учитељског удружења, Професорског удружења и педагошке катедре.

Битно је нагласити да су удружења покретали и припадници средњег сталежа, на пример трговци, који су крајем 1881. формирали Удружење београдске трговачке омладине. Удружење је омогућавало члановима образовање у струци, а следеће године је основана и вечерња трговачка школа (тримесечни вечерњи курс). Школа је због тога што су полазници радили до дубоко у ноћ претворена у недељно-празничну, у трајању од годину дана. По угледу на њу, пред крај XIX века почеле су се и у унутрашњости оснивати сличне школе, а Удружење је 1894. основало двогодишњу Вишу школу Београдске трговачке омладине, која је примала полазнике са нижом школом, радила недељом поподне и функционисала до балканских ратова.

Оно што је у организационом и идеолошком смислу новина карактеристична за овај период је оснивање *радничких друштава* као андрагошке институције типа I. Основа за њихово настајање су убрзана индустријализација Србије, затим постојање сличних друштава у Словенији и Хрватској, са којима су делили класне интересе, а један

33 Ђунковић, *Школство и просвета у Србији*, 154.

34 *Исто*, 154–155.

део чланова је повезивала и идеја југословенства. Радничка друштва су представљала поливалентне андрагошке институције са богатом образовном делатношћу, међу којима су најпознатије Радничко друштво у Београду основано 1895. (или 1896), које је у свом саставу имало књижницу, читаоницу, певачки збор и аматерско позориште, а под његовим утицајем јавило се 1896. и Радничко друштво у Неготину. Период од 1870. до 1900. године Самоловчев³⁵ назива периодом радничког просветитељства, који карактерише жеља радника да се јаче афирмишу као економски, политички и културни чинилац.

Поред тога што је утицала на формирање радничке класе, индустријализација Србије је имала утицаја на српско село, доводећи до распадања породичних задруга из којих се „регрутују“ радници, па су од 1898. осниване и пољопривредне станице, као центри не само пољопривредног већ и ширег образовања. У овом периоду се јавља и саветодавни рад са сељацима, а значајан вид образовања пружају и пољопривредне изложбе. Говорећи о пољопривредном образовању одраслих у овом периоду, Самоловчев³⁶ наглашава да се оно највише одвијало у оквиру земљорадничких задруга „и било је примитивно и по садржају и по организацији рада“. Овај просветни рад се у највећем броју случајева реализовао кроз личне примере, живу реч (предавања и разговори) и путем штампаног материјала. Најзаслужнији за формирање сељачких задруга 1894. био је Михаило Аврамовић, професор на Пољопривредном факултету. Динић³⁷ наглашава да „све до појаве ове установе, учитељски културни рад ван школе није толико одјекнуо ни подстакао и убрзао и само народно просвећивање, нигде више као кроз земљорадничке задруге. Кроз њих су учитељи спроводили народно просвећивање у свима својим облицима и актуелностима“.

Што се тиче основних школа за образовање одраслих, односно виших грађанских школа у које убрајамо: повторне, вечерње и продужне школе, оне су наставиле да егзистирају и да увећавају свој број, али је њихов утицај и учинак био више него скроман. Ћунковић³⁸ наводи да је школску мрежу продужних школа у 1899/1900. години чинило њих 314, са укупно 8.299 полазника, у којима ради 456 учитеља основних школа, након редовног радног времена. Го-

35 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 83.

36 Исто, 97-98.

37 Сретен Динић, *За организацију народног просвећивања*, (Лесковац: Штампарски завод „Млади покрет“, 1934), 10.

38 Ћунковић, *Школство и просвета у Србији*, 152.

ворећи о значају продужних школа, Поповић³⁹ наглашава: „за практични живот и народно просвећивање су исто тако важне продужне школе, а то су: земљорадничке, занатске, трговачке и пољопривредне. (...) Данас је потребно и земљораднику и трговцу и занатлији опште образовање, произвођачка способност, трговачка извежбаност и морална узвишеност, ако хоће да се одржи у сложеним приликама модерног живота економског и друштвеног. (...) Продужном школовању треба пружити нову законску организацију, дневну наставу, зграде, које ће одговарати овоме задатку; радионице за поједине занате, стручне спремне учитеље, специјална наставна средства, потребне књиге итд.“

Вечерње школе су по наставном плану и програму биле сличне продужним школама, а биле су намењене описмењавању омладине и радника. Разматрајући значај вечерњих школа, Поповић⁴⁰ нас упознаје и са њиховим карактеристикама: „Програм ових школа одговарао је потпуно приликама дотичнога краја. Ове су школе спремале махом рационалне привредне раднике, пошто је наша држава земљорадничка. Најактивнији рад у овим школама датира се од 1898–1901. године. А највише је, пак, ових школа било у нас у округу крајинском, које су се одликовале својим примереним уређењем и интензивним радом, означеним, у главном, у два правца, националном и привредном. Од 1901. године вечерње школе у нас почињу, на жалост, нагло опадати тако, да оне данас, можемо слободно констатовати, припадају историји“. „Поред тих школа, на образовању омладине и одраслих радиле су и многе основне школе, које су одржавале течајеве за калемљење воћа и винове лозе, за гајење свилене бубе и сл., и тако вршиле значајан утјецај на културно-привредни преображај села“.⁴¹ Говорећи о вишим грађанским школама, Поповић⁴² каже: „та школа јесте виши ступањ основне школе; школа, која даје опште образовање за најшире слојеве народне. Задатак грађанске школе је, да пружи младежи која је још под обавезом школовања, просвећивање, које ће је припремити за практичан живот, занат, земљоделство, трговину итд.“

Андрагошка институција типа I, која наставља свој континуитет из прошлог, а доживљава значајне трансформације у овом пе-

39 Јован Поповић, *О народном просвећивању*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922), 24.

40 *Исто*, 26.

41 Samolovčev, *Образовање одраслих у прошлости и данас*, 100.

42 Поповић, *О народном просвећивању*, 23.

риоду је Артилеријска школа, која 1880. званично добија назив Војна академија. Она има двојаки задатак: да официрима са најнижим чином даје иницијално образовање, али и да даје више образовање већ формираним официрима. Ова школа је имала и компензациону функцију за оне полазнике који су учествовали у српско-турским ратовима и којима је због тога било прекинуто школовање.

Учитељски течајеви, присутни у претходним периодима, потврђени су и у Закону о основним школама из 1882. године, који предвиђа стручно усавршавање учитеља на течајевима који се организују о државном трошку.

Настављају да делају и институције типа II (педагошко-андрагошке институције), у које убрајамо: Учитељску школу, богословију, пољопривредну школу, Вишекову школу, тачније од 1892. године Државну трговачку школу, занатске школе, гимназију и реалку.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу изнете анализе, можемо рећи да је образовање одраслих у овом периоду, и у институционалном и у програмском смислу, постало врло диверзификовано и да је ушло у све сегменте друштвеног живота. Овај систем у настајању је креиран комбинацијом *top down* и *bottom up* приступа. Интервенцијом Министарства просвете створене су и осмишљене неке андрагошке институције као што су: више народне школе (у различитим формама: повторне, недељне, вечерње, продужне), народне читаонице, Војна академија, Велика школа, музеји, библиотеке, позоришта, Учитељска школа, занатске школе и још доста других организација. Онда где држава није могла или хтела да интервенише, јављала се грађанска и приватна иницијатива у виду разних приватних, малих моновалентних образовних институција (школе цртања, језика...) до великих приватних школа на које се држава ослањала (нпр. Вишекова трговачка школа, која је одличан пример јавно-приватног партнерства), од различитих удружења грађана националистичке оријентације до лево оријентисаних, синдикалних организација зачетих идејом радничког покрета и солидарности.

Да би се образовање одраслих десило, било је потребно да постоје и потребе и могућности за њим. Потребе је створило међународно и национално политичко окружење, развој технологије, индустрије и капиталистичких односа у привреди, развој радничког и синдикалног покрета повезаног са начином производње, а било је и

угледања на развијенија друштва и државе. Парадигма која је доминирала у образовању одраслих, у овом периоду, била је концепција народног просвећивања.

РЕЗИМЕ

Стварање и развој институција за образовање одраслих се у Србији у 19. веку дешавало паралелно и у сагласју са растом и развојем српске државности. На почетку посматраног периода највећи фокус је био на ослобађању од Турске и стицању независности, па је стога оснивање андрагошких институција било првенствено у функцији развоја војске и чиновничког апарата. Те су потребе задовољавале углавном институције типа III и IV, док се оснивање „пунокрвних“ андрагошких институција типа I везује за период владавине уставобранитеља, када Србија већ баштини велику аутономију и понаша се као независна држава. Тада се јављају и јачи привредни импулси који се манифестују и у образовању одраслих, а евидентни су и утицаји европске политике образовања одраслих кроз оснивање неуспешних недељних школа и врло успешних читаоница. Европски утицај је видљив и кроз оснивање бројних културних институција, као што су Народна библиотека, позориште, Народни музеј и велики број новина и часописа. Ипак, још увек су војска и администрација највеће државне потребе, па је у складу са тим функционисало и институционално образовање одраслих. Са развојем привреде и индустријализацијом рађа се грађанска, али и радничка класа, које успостављају властите образовне институције како би задовољиле своје, не само образовне потребе. У последњој четвртини 19. века Србија стиче и формалну независност, што се огледа и у политичком животу кроз оснивање нових политичких партија, као и кроз јачање институција цивилног друштва, које вођене својим идеалима и циљевима оснивају образовне институције. На крају посматраног периода имамо врло диверзификовану структуру институција за образовање одраслих, која већ почиње да поприма обриси система.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Alibabić, Šefika. *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*. Београд: IPA, 2002.
- Вујисић Живковић, Наташа. *На перу и на седлу: Надзор над основним школама у Србији у првој половини ХИХ века*. Београд: Едука, 2014.
- Вујисић Живковић, Наташа. *Скидање чађи: Слика основних школа у Кнежевини Србији у првој половини ХИХ века*. Београд: ИПА, 2017.

- Давидовић, Љубомир. *Правила о народним књижницама са читаоницама*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1904.
- Динић, Сретен. *За организацију народног просвећивања*. Лесковац: Штампарски завод „Млади покрет“, 1934.
- Јекнић, Огег. „Три роџетка играног српског филма: наџини нарације и друштвени контекст“. *Историја 20. века 2/2019*, 65–84.
- Кулић, Радивоје, Миомир Деспотовић. *Увод и андрагогију*. Београд: Свет књи-ге, 2005.
- Милићевић, Јован. „Просвета, наука, књижевност, уметност, култура и здравство у XIX веку“. *Историја Београда*, ур. Никола Тасић, Миодраг Драганић, 273–309. Београд: Балканолошки институт САНУ, Драганић, 1995.
- Миљковић, Јован. *Систем образовања одраслих: поглед из контекста*. Београд: IPA, 2019.
- Поповић, Јован. *О народном просвећивању*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1922.
- Самоловчеу, Воривој. *Образовање одраслих у прошлости и данас*. Загреб: Знанје, 1963.
- Станић, Ђорђе и др. *Обука српске војске 1804–1918*. Београд: Војноиздавачки завод, 2007.
- Ђунковић, Срећко. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј, 1971.

- Datum pristupa 18. 10. 2020. <https://www.redcross.org.rs/o-nama/istorijat/osnivanje-crvenog-krsta-srbije>
- Datum pristupa 10. 9. 2020. https://www.sindikatsr.rs/stari_sat/istorijat.htm
- Datum pristupa 18. 6. 2020. <https://www.in-horeca.com/hoteli/istorija-hotela-u-srbiji-prica-o-starom-zdanju-prvom-beogradskom-hotelu-2122.html>

SUMMARY

Jovan Miljković

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF ADULT EDUCATION IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY

ABSTRACT: The restoration of Serbian statehood in the 19th century brought the institutionalisation of adult education, which previously already existed as a phenomenon and as a practice. In this paper, we dealt with the context and conditions of the birth and development of adult education institutions, observed through the focus of the typology of adult education organizations. The research identified a relatively late appearance of adult education institutions of Type I, i.e. institutions whose central function was adult education, in relation to other types of adult education institutions. We attempted to explain that phenomenon through the influence of the multidimensional environment, but also through the function of adult education in the young state of Serbia.

KEY WORDS: adult education policy, organization of adult education, adult education institutions, types of adult education institutions

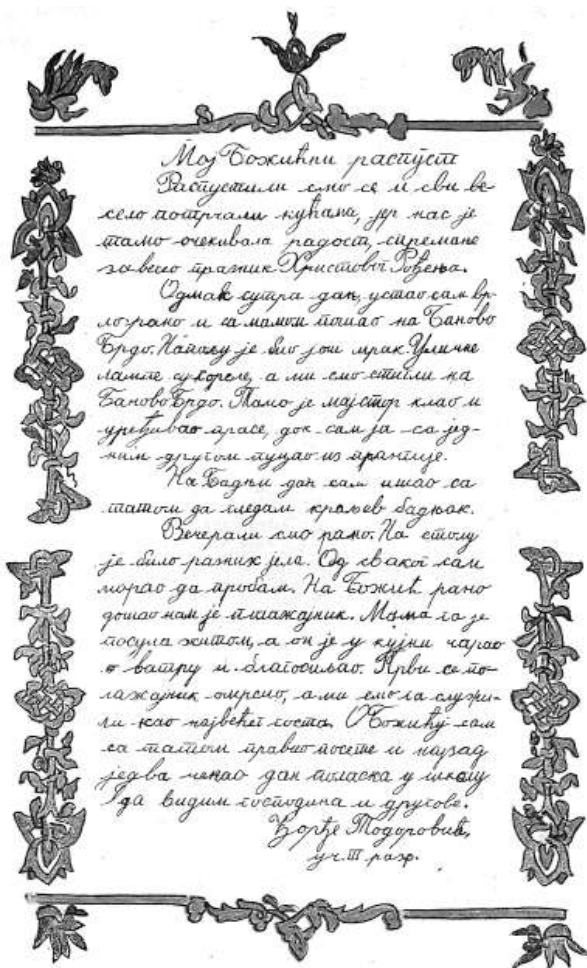
The creation and development of institutions for adult education in Serbia in the 19th century took place in parallel and in accordance with the growth and development of Serbian statehood. At the beginning of the observed period, the greatest focus was on the liberation from Turkey and gaining Serbian independence; thus, the establishment of andragogy institutions was primarily in the function of the development of the army and the bureaucracy in this period. These needs were met mainly by Type III and IV institutions, while the establishment of “full-blooded” andragogy Type I institutions is linked to the period of the rule of the Defenders of the Constitution (*Ustavobranitelji*), when Serbia already inherited great autonomy and acted as an independent state. At this time, stronger economic impulses occurred that were manifested in adult education, as well as the influences of the European policy of adult education, visible in the establishment of unsuccessful Sunday schools and very successful public reading rooms. The European influence was evident in the establishing of numerous cultural institutions, such as the National Library, the theatre, the National Museum and a large number of newspapers and magazines. However, the army and the administration were still the greatest

state needs, so the institutional education of adults functioned accordingly. With the development of the economy and industrialisation, the bourgeois, as well as the working class was born, which established their own educational institutions in order to satisfy their own, not solely educational, needs. In the last quarter of the 19th century, Serbia gained formal independence, which was reflected in political life through the establishment of new political parties, but also the strengthening of civil society institutions, which, guided by their ideals and goals, establish educational institutions. At the end of the observed period, there was a significantly more diversified structure of adult education institutions, which was already beginning to take the form of a system.

У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ШКОЛСТВА
У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941)

Писмени рад ученика Огледне народне школе Краљ Александар I из Београда
(Драгољуб Бранковић, Тодор Лиличић, Огледна народна школа „Краљ Александар I“
у Београду, Београд: Огледна народна школа „Краљ Александар“, 1937)

Ђурђа Максимовић
Филозофски факултет, Београд
petrovicdjurdja7@gmail.com

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВОЈ ШКОЛСТВА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941)*

АПСТРАКТ: У раду је представљен институционални развој школског система Краљевине СХС/Југославије. Да бисмо адекватно приказали структуру, разматрали смо нормативне оквире, циљеве и функције система образовања у периоду од 1918. до 1941. године. Поред представљања основних карактеристика школског система, наставних планова и програма, осврнули смо се укратко и на продукцију уџбеника и на покрет за нову школу у овом периоду. Приказ система образовања пратиће и представљање појединих тешкоћа на које се наилазило у успостављању јединственог просветног система Краљевине СХС/Југославије. На самом крају рада, на једном општем нивоу, пружили смо свеобухватан приказ система образовања 1918–1941.

Кључне речи: школски систем Краљевине Југославије, грађанске школе, уџбеници у Краљевини СХС, систем војног образовања, развој школа у Краљевини Југославији

Крај Првог светског рата означио је крај једног историјског доба и почетак новог времена које је изнедрило младе националне државе, међу којима и Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Година 1918. представљала је значајну прекретницу у животу Европе и света. Простор новонастале Краљевине СХС био је економски и културно запуштен, испуњен различитим традицијама и са бројним економским, културним и просветним преградама. Такво стање је опстајало и у наредним деценијама и политичко јединство чинило илузорним, подстицало локалне сепаратизме и ускраћивало брзу модернизацију, а заједничку будућност чинило неизвесном.¹ Историјски развој ових народа

* Рад је настао у оквиру пројекта *Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији* бр. 179060 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

1 Љубодраг Димић, „Две слике просвете у Србији двадесетог века“, *Два века образовања у Србији: образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004.* зборник радова, прир. Зоран Аврамовић, (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005), 213.

имао је своје токове. Они су вековима живели у посебним околности-ма, стварајући своју историју, националну културу, одвојени једни од других, имали су периоде својих падова и успона, вековима стварали легенде и митове и сакупљали у себе своју прошлост.² Много тога је делило историјске области уједињене 1918. у заједничку државу.

У области просвете, вековна раздвојеност народа оставила је дубоке трагове. Све те разлике је требало ускладити и пронаћи у њима оно што би могло да послужи као заједничка основа за изградњу новог система образовања. У раду на изграђивању јединственог система испољавале су се две супротне тенденције. Прва, унитаристичка, са јединственом школом, и друга, федералистичка, која је тежила подешавању школе према потребама и особеностима крајева и народа.³ Да би се дефинисала просветна политика, неопходно је било знати какво друштво се жели изградити и каквим средствима. Баш на то питање власт Краљевине СХС није имала одговора дуже од једне деценије. Наиме, ниједан просветни закон није донет у првих десет година, већ се радило по старим прописима. Све то је утицало да просветна политика буде „скуп жеља и пројеката који нису имали много заједничког с реалним стањем“ у коме су живела три народа.⁴

На крају постојања Краљевине Југославије било је 44,6% неписменог становништва (у неким крајевима између 60% и 70%, а међу женама и око 90%), а скоро пола популације у узрасту обавезног школовања (четворогодишњег) није било обухваћено народним школама.⁵ Према попису становништва из 1921, на простору данашње Србије живело је укупно 4.807.605 становника.⁶

2 Милан Мирковић, „Просветни савет у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)“, *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, зборник радова, редактор Владета Тешић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980), 85.

3 Исто, 89.

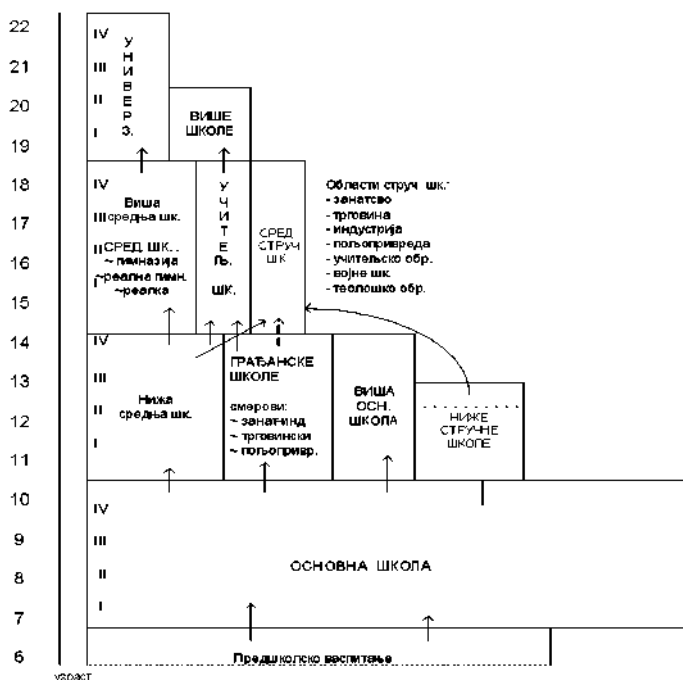
4 Димић, „Две слике просвете у Србији“, 216.

5 Никола Поткоњак, „Допринос српских интелектуалаца утемељењу и развоју школства у Србији у протекла два века“, *Два века образовања у Србији*, зборник радова, 47.

6 *Пописи становништва у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*, датум приступа 1. 6. 2021, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5#%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D1%83_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%A1%D0%A5%D0%A1_%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%88%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%98%D0%B8

У наставку ћемо представити структуру школског система Краљевине СХС/Југославије. Да бисмо је адекватно приказали, разматрали смо нормативне оквири, циљеве и функције система образовања у периоду од 1918. до 1941. године. Поред представљања основних карактеристика школског система, наставних планова и програма, осврнућемо се и на продукцију уџбеника и укратко на покрет за нову школу. Развој школског система можемо посматрати кроз два периода. Први, од 1918. до 1929. и други од 1929. до 1941. године. Доношење важних закона условило је ове граничне тачке нашег истраживања. Поред тога, приказ система образовања пратиће и представљање појединих тешкоћа на које се тада наилазило у успостављању јединственог просветног система Краљевине СХС/Југославије.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Графикон бр. 1 – Школски систем Краљевине Југославије⁷

7 Александра Илић, „Школски систем, наставници и ученици у Србији 1804–2004“, Два века образовања у Србији, 159.

Наставни план и програм за основне школе из 1926. године

Први стуб заједничког нормативног оквира за основне школе постављен је 1926. и то није био закон, већ наставни план и програм. Он је представљао први документ којим је школски систем Краљевине третиран јединствено, а иако је донет као „приврмени“, остао је на снази до краја школске 1934/35. године. Стручна јавност је била затечена овим документом, јер се очекивало да најпре буде донет закон о народним школама којим би све школе биле третиране јединствено на територији Краљевине. Тек након доношења закона, очекивало се да ће бити донет наставни план и програм. Стручна јавност је сматрала да је овакав обрнут редослед за уједначавање школства осуђен на неуспех јер је јединствени наставни план и програм требало спровести у неуједначеним законским оквирима.⁸

Будући да јавност није била упозната са изградом овог документа у Министарству просвете, заобилажење стручне и јавне расправе о пројекту наставног плана и програма довело је до низа концептуалних недостатака у његовој коначној верзији.⁹ Наставним планом је обухваћено дванаест наставних предмета. Као обележје јединствености уједињених народа, у овом наставном плану, настави српског језика дат је назив „српскохрватски и словеначки језик“.¹⁰

Објављене су и краће студије о квалитету овог документа са јасним закључком да је неопходно што пре саставити пројекат новог наставног плана и програма из више разлога.¹¹ Прво, документ се односио само на неподељене школе и није садржао упутства за реализацију у подељеним школама, што га је чинило непотпуним. Друго, наставни план и наставни програм нису били усаглашени. Без обзира на све критике, наставни план и програм остао је на снази и учитељи су били у обавези да га реализују.¹²

Богатство различитих приступа у решавању одређених питања, као и различитих покушаја у пракси донело је покрет за радну школу. Његов најзначајнији допринос се огледа у „принципу активности ученика“. Овај концепт представља корен савремених педа-

8 Мр Александра В. Илић Рајковић, „Радна школа у Србији (1880–1940), (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за педагогију и андрагогију, 2013), 265.

9 Исто, 266.

10 Мирковић, „Просветни савет“, 101.

11 Илић Рајковић, „Радна школа“, 266.

12 Исто, 267.

гошких токова попут дуалног система стручног образовања, театског планирања у настави и др.¹³

Број основних школа 1925. био је 2.529, а 1939. године 3.271. Статистички подаци нам показују да је 1925. било 250.603 ученика, док је 1939. тај број дуплиран (611.630).¹⁴

Све оно што се дешавало у домену дневне политике и идеологије, као и одсуство стратегије, имало је свог најдиректнијег одраза у мерама и акцијама културне и просветне политике Краљевине.¹⁵

Закон о народним школама из 1929. године

На територији Краљевине, непосредно након уједињења, било је на снази 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби које су регулисале област просвете.¹⁶ Основна школа је у Србији, Црној Гори, Војводини и Босни и Херцеговини трајала четири године, у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју пет година, шест у Далмацији и Љубљанској области, а у Мариборској области осам. Први нацрт закона о народним школама израђен је још 1919, међутим, тек 1929. донет је Закон о народним школама. Овим законом регулисано је уређење основних и виших народних школа, забавишта, школа за недовољно развијену или дефектну децу и течајева за народно просвећивање. Законом је прописано обавезно оснивање забавишта у свим већим градовима и индустријским центрима. Предвиђено је трајање школске обавезе на територији Краљевине осам година – осам разреда: четири разреда у основној школи и четири разреда у вишој народној, грађанској, средњој или стручној школи. Настава у овим школама је била општа и бесплатна, а обавеза у трајању од осам година је усвојена у начелу. Спровођење ове обавезе није имало једнаке околности у свим деловима Краљевине, па је њена реализација препуштена могућностима. У основним школама предвиђено је изучавање 14 предмета. Настава се изводила на државном језику – српскохрватском и словеначком. Након завршене основне школе, учење се могло наставити у грађанској, средњој или стручној школи и у том случају се није похађала виша народна школа. Заједнички

13 Исто, 385.

14 *Два века развоја Србије*, (Београд: Републички завод за статистику, 2008), 250.

15 Илић Рајковић, „Радна школа“, 224.

16 Димић, „Две слике просвете у Србији“, 218.

се реализовало васпитање мушке и женске деце, само у местима где су прилике допуштале вршено је раздвајање у посебна одељења.¹⁷

У Закону је стајало да је задатак народних школа „да наставом и васпитањем у духу државног и народног јединства и верске трпељивости, спремају ученике за моралне, одане и активне чланове државне, народне и друштвене заједнице“ и да шире просвету у народу непосредно и посредно сарадњом са различитим културним установама.¹⁸

Учитељи су могла бити лица са завршеном државном учитељском школом и положеним учитељским испитом зрелости или са вишом педагошком школом или са завршеним педагошким наукама на Филозофском факултету. Посао се добијао преко конкурса. Министар просвете налазио се на челу врховне школске управе и надзора. Он је постављао школске управитеље и надзорнике школских срезова.¹⁹

На територији Краљевине било је приметно да се са сваком годином повећава број народних школа, одељења, наставног кадра, деце обухваћене школом. То је једна од основних одлика целог периода. Све то, на први поглед, указује да се радило о средини у којој је просветни напредак био несумњиво високо динамичан. Међутим, свеобухватнија анализа показује да је тај напредак био стихијски и неравномеран. Несумњиво је да је увећање броја ђака било показатељ да су просветне власти успеле да школом обухвате значајан део популације. Са друге стране, увид у повећање броја школа, одељења и наставног кадра показује да улагања у школу нису пратила тај динамичан процес. Дакле, тридесетих година је повећан број ученика у школи, што је довело до поваћања броја ђака у одељењима, а у исто време то је значило погоршање услова за рад.²⁰

Наставни план и програм за основне школе из 1933. године

Нови наставни план и програм објављен је 15. јула 1933. године. Уз њега је стајала напомена да је израђен „на основи члана 42 и 44“ Закона о народним школама. Документ је требало да буде примењен само у одређеним школама како би се испитала његова ваља-

17 Закон о народним школама, *Просветни гласник*, 1929, 1109-1126.

18 *Исто*, 1109.

19 *Исто*, 1127.

20 Димић, „Две слике просвете“, 229.

ност. Стога је прописан као привремени и пробни. На основу сугестија учитеља, намеравао је да се након пробног периода изради коначна верзија овог документа. Почетак реализације коначне верзије у свим школама на територији Краљевине планиран је за школску 1934/35. годину. Међутим, план је измењен и реализација је одложена за годину дана, тако да је наставни план и програм из 1926. остао у употреби до краја школске 1934/35.²¹

УЏБЕНИЦИ

Главни просветни савет Краљевине СХС (Југославије), као наследник Главног просветног савета Краљевине Србије, уређен је према закону још из 1886. године. Сложени услови који су карактерисали изградњу нове државе утицали су и на веома успорен рад Савета. Сложена је и нова структура чланства Савета, које су чинили: представници просвете земаљских влада и покрајинских управа, љубљанског и београдског универзитета, Југословенског учитељског удружења и Професорског друштва Краљевине СХС.²²

Уџбеници и друга помоћна средства намењена ученицима и наставницима представљали су посебну област рада којом се бавио Главни просветни савет. Питање уџбеника се наметало на конкретнији и непосреднији начин него наставних планова и програма, посебно у покрајинама ван Србије.²³

Према Правилнику о уџбеницима који је прописан тек 1926, рукописи за преглед приспевали су путем конкурса или су писци могли увек свој рукопис да пошаљу Савету. Уколико не успе ни конкурс ни понуда писаца, Савет је ангажовао истакнуте стручњаке да напишу уџбеник. Наведеним одредбама отворен је простор за стални прилив рукописа и других књига, што је обећавало богат развитак уџбеничке литературе.²⁴

По увођењу шестојануарске диктатуре, 1929. године донет је Закон о уџбеницима, уз низ закона којима су регулисане готово све области у образовању. Закон је прописивао да уџбеници буду искључиво државног издања, а да се уџбеници приватних издавача могу користити у статусу привремених од почетка школске 1931/32. За

21 Живојин Ђорђевић, „Наставни план и програм за основне школе“, *Учитељ* 14(4)/1933, 257.

22 Мирковић, „Просветни савет“, 105.

23 *Исто*.

24 *Исто*, 106–107.

најбољи уџбеник, помоћну књигу или наставно средство држава је стицала издавачко право за период од четири године. Након тога, Министарство просвете штампа награђени рукопис и по њему се радило наредне четири школске године у одговарајућим школама и разредима на територији Краљевине.²⁵ Савет је и даље одобравао уџбенике свих издавача и након наведеног рока, тако да је и даље била велика продукција и одобравање уџбеника за све предмете и све школске нивое.²⁶ Већ 1929. одобрено је 104 уџбеника, 1930. године 139, од чега само читанки 21, а 1931. било је 123 уџбеника. То је само број одобрених, а број уџбеника који су такође прегледани, оцењени па одбијени био је исто толико велики.²⁷

Задатак да се за јединствену нацију, у јединственој држави, изгради јединствена школа и сходно томе да се за њу напишу јединствени уџбеници, био је стално у сукобу са недограђеношћу прокламованог јединства. Насупрот овом задатку, на пример, у пракси је постојала читанка за III разред основне школе, од Протића и Стојановића, у издању из 1912. коју је Савет готово неизмењеног садржаја одобравао до краја међуратног периода. У овој читанци грађа је распоређена у пет одељака: Српство, Вера и добро, Српске земље, Природа и Из српске прошлости. Ова иста читанка појављује се 1922, али сада у Краљевини СХС, када су се промениле и прошириле границе домовине. Стога су и писци извршили у том духу измене у читанци. Одељак Из српске прошлости добио је нови наслов – Наша прошлост. Наслов је промењен, али је садржај остао непромењен, и даље се радило о српској прошлости. Затим, у хрватском уџбенику земљописа стоји да су Земун и Сремски Карловци у Хрватској.²⁸

Трагања кроз читанке, земљописе, историје, друге уџбенике и књиге тог периода открила би доста сличних појава које показују колико су образовани људи, који су се нашли на местима на којима могу бити од великог утицаја, могли бити и од штете, уколико нису кадри да схвате своје време.²⁹

25 Закон о уџбеницима за народне, грађанске, учитељске и средње школе, *Просветни гласник*, 1929а, 740–745.

26 Александра Илић Рајковић, „Сто осамдесет година продукције уџбеника у Србији“, *Уџбеник: стара тема пред изазовима савременог доба*, зборник радова, ур. Ана Пешикан, Јелена Стевановић, (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2019), 14.

27 Милан Мирковић, „Просветни савет Краљевине Југославије (1929–1941)“, *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, зборник радова, редактор Владета Тешић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980), 132.

28 Мирковић, „Просветни савет“, 108–110.

29 *Исто*.

Конкурс за писање јединствених уџбеника појавио се тек 1935. Наредних неколико година обележено је расправама присталица и противника јединствених уџбеника. Тек у августу 1937. легализовано је постојеће стање, уз препоруку да се у школама употребљавају сви уџбеници које одобри Главни просветни савет. Ова „преорука“ је указивала на немоћ државе да спроведе јединствену просветну политику.³⁰

У овом периоду, између продукције уџбеника и педагошке праксе није било много мостова. Педагошка теорија и пракса су пратиле токове нове педагогије и радне школе. Сматрало се да је стара школа пасивна школа у којој је ученик само прималац информација и знања презентованих на предавањима и у уџбеницима. Па су тако уџбеници доведени на „лош глас“. Са једне стране, уџбеници су се масовно и неконтролисано продуковали, а са друге стране, њихова употреба у настави била је редукована. Такође, издавачи нису нудили тржишту нове облике уџбеничке литературе која би тежила и била прилагођена концептима и потребама радне школе.³¹

ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ

Грађанске школе су биле намењене ученицима који су желели више образовање од оног које је нудила виша народна школа, а мање од оног које се добијало у средњим школама, из којих се даље могло на универзитет. Дакле, имале су ранг ниже средње школе. У њих су се могла уписати деца узраста 10–14 година. Школовање је трајало четири године а ове школе су имале следећа усмерења: трговинско, занатско-индустријско и пољопривредно. Прва два разреда су општег карактера, а у друга два настава је практичног карактера. Након завршене грађанске школе ученици су могли да наставе образовање у неким занатлијским школама, трговачким или у учитељској школи.³² Наставници у грађанској школи су могла бити лица са завршеном вишом педагошком школом и положеним дипломским испитом или са завршеним учитељским течајем.³³

Овај тип школа био је распрострањен у неким деловима Краљевине. На територији Србије до 1926. није отворена ниједна грађанска школа. Наставни планови и програми за ове школе су до-

30 Димић, „Две слике просвете“, 219.

31 Илић Рајковић, „Сто осамдесет година“, 15.

32 Закон о грађанским школама, *Просветни гласник*, 1931, 1013–1015.

33 *Исто*, 1023.

ношени у неколико наврата, од 1920, као привремени. Међутим, тек 1926. донет је наставни план и програм који је важио десет година, а Закон о грађанским школама донет је 1931.³⁴

Министар просвете се једним актом обратио Главном просветном савету да размотри мрежу гимназија и да својим предлогом одреди које од њих треба затварати. Међутим, Савет је одговорио да гимназије не треба затварати, него их претварати у грађанске и друге стручне школе, према потребама краја. На тај начин би се лакше сузио прилив „неподобних“ ученика на универзитете, пошто се са завршеном грађанском и стручном школом није могло ићи на факултетске студије. То је довело до проширивања мреже грађанских школа и у крајевима где их раније није било.³⁵

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

У школским системима и у Србији и у другим деловима земље, гимназија је била најближа оним снагама друштва које су имале доминантан утицај на развитак система образовања и служила је управо њиховим потребама. У њеном развоју смењивали су се утицаји, она се мењала и добијала нова обележја. Гимназија је заузимала „ексклузивну“ позицију, као једина установа на другом ступњу која припрема за учење на високим школама и универзитету.³⁶ Уместо старе латинске школе са изразитим утицајем цркве померања су се кретала у правцу увођења природних, техничких и савремених друштвених наука у школске програме. На основу тога, испољавале су се две крајности, два типа средњих школа: гимназија или класична гимназија, на једној страни, и реалка на другој, а између њих као нека врста компромиса појавила се реална гимназија.³⁷ С обзиром на то да је гимназија припремала ученике за универзитетске студије, за спремање високообразованих кадрова, будућих управника државе, водило се рачуна да ти кандидати могу да поднесу трошкове тако дугог школовања, као и да су способни за такве студије.³⁸

34 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 143.

35 Мирковић, „Просветни савет“, 103.

36 Арсен Ђуровић, *Космолошко трагање за новом школом: модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду 1880–1905*, (Београд: БИГЗ, 1999), 179.

37 Мирковић, „Просветни савет“, 104.

38 *Закон о средњим школама*, (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1898).

Дуализам и неједнакост овог система огледали су се управо у постојању гимназије, као привилеговане школе на другом ступњу, која је једина водила ка високом образовању. Затим, у постојању низа школа (нижих средњих, занатских, грађанских...) које нису омогућавале стицање потпуног средњег образовања, а тек није могло бити речи о продужавању школовања на наредном ступњу.³⁹

У Србији се радило по Закону о средњим школама из 1898. (са допунама 1902) и он је предвиђао постојање ове три школе: гимназије, реалке и реалне гимназије. Реалне гимназије су биле најраспрострањенији тип. Нацрт закона о средњим школама састављен је 1922, али је донет тек 1929. године. У том времену рад у школама на територији Краљевине уједначаван је разним уредбама и расписима. У току 1924. и 1925. нижи разреди реалне гимназије добили су нови наставни план и програм, а виши разреди 1927. Од укупног броја часова по овом наставном плану трећина је предвиђена за садржаје из националне групе предмета.⁴⁰

По Закону о средњим школама из 1929. задатак средње школе је „да складно развија способности ученика, да им да више опште и национално образовање, да васпита морал и карактер, да развија у њима дисциплину рада и свест о задацима живота и о социјалним и грађанским дужностима, да их оспособи за лакше и успешније напредовање у доцнијим позивима и за стручно и научно усавршавање на високим школама и универзитетима“.⁴¹

Из мноштва таксативно наведених задатака средње школе занимљиво је поменути онај који је тада био један од политичких и у педагошком погледу најактуелнијих, а то је да се код ученика истовремено развија „јасна заједничка национална свест о припадности заједници југословенског народа“ јер „Национално васпитање омладине мора да буде југословенско“.⁴²

Законом о средњим школама из 1929. године типови школа остали су исти. Средња школа се отвара само краљевим указом и на предлог министра просвете и није могла бити приватна. Предвиђена је и редукција броја школа због недостатка квалификованих наставника. То је и учињено, али у најсиромашнијим областима.⁴³

39 Никола Поткоњак, *Систем образовања и васпитања у Југославији*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980).

40 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 143.

41 Закон о средњим школама, *Просветни гласник*, 1929, 683.

42 Исто.

43 Исто, 686.

Законом је предвиђено коришћење оних уџбеника који одговарају прописима Закона о уџбеницима, као и прилагођавање васпитног и наставног рада индивидуалности ученика и њиховим животним приликама.⁴⁴

Ђачка удружења су се могла оснивати само са циљем интелектуалног, моралног, естетског и здравственог усавршавања, али не и на племенској или верској основи.⁴⁵

СТРУЧНЕ ШКОЛЕ

У периоду Краљевине, стручно образовање могло је да се стиче у три нивоа. На нивоу грађанске школе биле су: шегртска стручна продужна школа занатског смера, иста школа трговачког смера и нижа стручна продужна школа трговачко-занатске омладине. Затим, у рангу непотпуне средње школе, којој је припадала већина стручних школа, биле су: женска занатска школа, мушка занатска школа, средња техничка школа, мајсторско-деловодска школа, виша стручна продужна школа трговачко-занатске омладине, дворазредна трговачка школа. На трећем нивоу, у нивоу потпуне средње школе биле су: трговачка академија, геометријски одсек државне средње техничке школе и женска стручна учитељска школа.⁴⁶

Стручне школе су биле разнолико уређене на територији Краљевине. Такође, оне су биле и у домену више министарстава. На пример, Министарство социјалне политике било је надлежно за бабичке и нудиљске школе, док је домаћичке школе и школе за учитељице домаћичких школа организовало Министарство трговине и индустрије. Министарство саобраћаја припремало је особље за саобраћајну службу. Зато је организовање ових школа било веома компликовано. Међутим, у односу на друге врсте школа, неке области из овог домена школства су релативно брзо законски регулисане.⁴⁷

Крајем 1921. одржана је Конференција стручњака о стручној настави и већ следеће године као резултат њеног рада појавио се Закон о занатским, женским занатским и средњим техничким школама. Овим законом оснива се Државни завод за унапређење индустрије и занатства који је организовао и одржавао курсеве занатлијама са искуством. Десет година касније, свака од стручних школа (мушке за-

44 Исто, 688–689.

45 Исто, 697.

46 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 144.

47 Исто.

натске, женске занатске, средње техничке, трговачке) биће уређена посебним законом.⁴⁸

Закон о средњој пољопривредној школи, у којој је образовање трајало четири године, донет је 1920. Могли су је уписати ученици са завршеном нижом пољопривредном школом или након четвртог разреда средње. Ово је била потпуна средња школа, али и поред ње основане су и ниже пољопривредне школе: општа и специјална. У нижу (двогодишњу или трогодишњу) пољопривредну школу могла су се уписати деца са навршених десет година. Циљ ове школе био је да ученици стекну „практична знања земљорадника за корисно газдовање“. У нижој пољопривредној школи стицала су се знања из посебних области као што су: млекарство, пчеларство, живинарство и др.⁴⁹

СИСТЕМ ВОЈНОГ ОБРАЗОВАЊА

Војно образовање се могло добити кроз неколико нивоа – од непотпуно средњег до универзитетског. Током читавог периода ова област школства је постепено уређивана. У рангу два разреда средње школе налазио се један број школа за подофицире: пешадијска, артиљеријска, инжињерска, коњичка, ветеринарска, болничарска, бродарска... Да би били примљени у ову школу, кандидати су морали испуњавати следеће услове: завршена основна школа и одређени узраст, а за неке школе је било неопходно и занатско искуство. Након што заврше ове школе, ученици нису могли наставити даље образовање.⁵⁰

У рангу непотпуних средњих школа су такође биле школе за образовање подофицира: нижа војно-занатлијска школа, поморско-ваздухопловна, војно-музичка и машинско-морнаричка. Поред различитих захтева у погледу узраста, за неке школе се тражила само завршена основна школа и једна година заната, а за неке два разреда гимназије. Дакле, кандидатима су постављани различити услови за пријем у ове школе, у зависности од специфичности струке за коју су се опредељивали.⁵¹

У рангу потпуних средњих школа биле су: виша војно-занатлијска школа, нижа школа војне академије, нижа војно-интендантска академија и нижа поморска војна академија.

48 Исто.

49 Закон о средњој пољопривредној школи, *Просветни гласник*, 1920.

50 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“ 146.

51 Исто.

У рангу универзитета су биле: виша школа војне академије, виша интендантска академија и виша поморска. Припрема за ђенералштабну службу се сматрала највишом школом.⁵²

Поред школа за кадровску армију развијало се школство и за резервни састав. Ове школе су најчешће биле размештене у кругу официрских школа. У Краљевини је школовано око 30.000 резервних официра, за оно време најобразованијих младића са завршеном средњом школом или факултетом, односно неком од академија.⁵³

СИСТЕМ ТЕОЛОШКОГ ОБРАЗОВАЊА

На територији Краљевине Југославије постојале су школе за теолошко образовање у оквиру свих вера које су егзистирале на њеном простору. На територији Србије налазиле су се православне богословске школе. Оне су биле у рангу потпуних средњих школа и уређене су Правилником о богословијама 1928. и Упутствима 1932. године. Трајање обуке је скраћено са девет на шест година. На основу тога, промењена је узрасна граница и услови пријема. Кандидати који су желели да иду у ову школу требало је да имају завршену непотпуну средњу школу, положене течајни и пријемни испит и минимум 14 година старости. Након завршене школе, ученици са постигнутим одличним или врло добрим успехом могли су да наставе школовање на Теолошком факултету.⁵⁴

ОБРАЗОВАЊЕ УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ

Образовање учитеља до 1929. године

Први светски рат проузроковао је губитак великог броја учитељских живота. На територији Србије и Црне Горе било је области које су у потпуности остале без основних школа и учитеља.⁵⁵ Током 1919. и 1920. почело се са организовањем течајева у посебним, педагошким одељењима која су се налазила у оквиру виших разреда гимназије са циљем решавања проблема учитељског кадра. Ученици су

52 Исто, 147.

53 Миле Бјелајац, „Војно образовање и његов значај у Србији (1804–2004)“, *Два века образовања у Србији*, 295.

54 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 147.

55 Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Однос комунистичке власти према ‘старом’ учитељском кадру после Другог светског рата“, *Токови историје* 2/2016, 121–149.

подстицани да наставе образовање у педагошким одељењима додељивањем стипендија и бесплатном исхраном. Ово је имало за циљ обезбеђивање школског кадра, јер су ученици који су добијали стипендију били у обавези да се баве учитељским позивом. Образовање које се стицало у педагошким одељењима разликовало се од оног у учитељским школама, по трајању и по квалитету. Након рата, прве две генерације ученика у овим одељењима звање учитеља су стекле за две године, док је то касније продужавано на три, па на четири године.⁵⁶

Поред педагошких одељења отворено је и неколико учитељских школа. Учитељске школе које су установљене пре периода ратова наставиле су са радом 1919, али у нестабилним материјалним околностима. Већина ових школа није имала своју школску зграду, а квалитет наставе је био ометен и неадекватним наставним кадром.⁵⁷ У учитељским школама од 1919. до 1926. настава се реализовала према наставном плану и програму за учитељске школе у Србији из 1905. године. Међутим, 1926, када је прописан наставни план и програм за основне школе, и настава у учитељским школама била је прилагођена овом документу. Педагошку групу предмета чинила су четири наставна предмета: педагогија са историјом, психологија и логика, методика и школски рад. Због нестабилности професорског кадра и осталих проблема, главну улогу у упознавању ученика са садржајима педагошких предмета имали су уџбеници *Општа педагогика* Љубомира Протића и методике Душана Рајичића и Јована Ђ. Јовановића.⁵⁸

Оно што је представљало новину у односу на претходне периоде јесте могућност вишег педагошког образовања. Уредба о оснивању Више педагошке школе донета је 1936/37. године. Услови за упис су били: завршена учитељска школа, положен учитељски испит, одређен број година успешне учитељске праксе, године старости, као и неки специфични услови који се односе на конкретно подручје рада. Ова дворазредна школа имала је више смерова: за наставнике грађанских школа, наставнике дефектне деце и за надзорнике.⁵⁹

Учитељске школе од 1929.

Закон о учитељским школама донет је 1929. године. Ове школе се отварају краљевим указом на предлог министра просвете и по

56 Илић Рајковић, „Радна школа“, 295.

57 Исто.

58 Исто, 296.

59 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 144.

сагласности Савета. Оне су биле у рангу средњих школа, искључиво државне и то као мушке, женске и мешовите, петоразредне и интернатски уређене.⁶⁰ Да би се уписали, кандидати су морали да испуњавају следеће услове: грађанска или нижа средња школа са нижим течајним испитом и узрастом од 14 до 17 година. Након завршене учитељске школе ученици су могли наставити школовање на универзитету или у вишим педагошким школама.⁶¹

Задатак учитељске школе био је да ученицима пружи опште и стручно педагошко образовање, да их образује у духу државног и народног јединства и верске толеранције и да их припрема за националну, просветну и културну мисију у народу, а посебно на селу. Настава у овим школама била је једнака за све ученике на територији Краљевине.⁶²

Законом је предвиђено изучавање оних предмета које пропише министар просвете посебним правилником након саслушања директора учитељских школа, Главног просветног савета, притом водећи рачуна да наставно градиво у свим разредима буде на одговарајућој научној висини. Законом је дефинисано да наставни и васпитни рад наставника треба да буде прилагођен индивидуалним карактеристикама ученика, као и да буде повезан са осталим васпитним чиниоцима.⁶³

Закон је такође предвиђао коришћење вежбаонице као саставног дела учитељске школе, која се уређује према њеним потребама а све са циљем реализовања стручне праксе будућих учитеља. У случају потребе, министар просвете је могао да отвори при учитељској школи и разне течајеве: за забавиље, домаћинство, пољопривреду итд.⁶⁴

Ученици су могли имати своја удружења са циљем умног, моралног, естетског и телесног усавршавања, а никако на племенској или верској основи. Након завршених пет разреда у учитељској школи, ученици полажу учитељски дипломски испит, након чега стичу звање учитеља народне школе.⁶⁵

Законом су дефинисани и услови за пријем наставничког кадра у учитељским школама. За професора учитељске школе поставља се професор средње или стручне школе који има стручну спрему за

60 Закон о учитељским школама, *Просветни гласник*, 1929, 719.

61 *Исто*, 724–725.

62 *Исто*, 718.

63 *Исто*, 721–22.

64 *Исто*, 723.

65 *Исто*, 727.

одређени предмет. За учитеља вештина поставља се лице које има положен стручни испит из своје области, за професора непедогошке групе предмета положен професорски испит, а за професора педагошке и филозофске групе предмета докторат из „филозофских наука“. Законом је било прописано да учитељи у вежбаоници треба да имају диплому двогодишњег курса Више педагошке школе и положен дипломски испит. Уколико нема кандидата са оваквим квалификацијама, учитељи вежбаонице су могла бити лица која имају најмање шест година успешног рада у народној школи и положен практични учитељски испит. Учитељи су могли добити плаћено одсуство до годину дана ради стручног усавршавања и упознавања школских система у другим државама.⁶⁶

Наставним планом и програмом који је прописан 1931. замењени су документи из 1926. године. Ученици су педагошко-психолошка знања стицали кроз шест предмета: психологија с логиком, дечија и педагошка психологија у трећем и петом разреду; општа педагогика у четвртном разреду; историја педагогике, школска организација и администрација у петом разреду; методика и школски рад у четвртном и петом разреду.⁶⁷

До почетка тридесетих година школе су добиле своје зграде, наставни кадар је био у складу са траженим квалификацијама, што је довело до стабилизације материјалних и кадровских питања. За упис у учитељске школе се пријављивао већи број кандидата од предвиђеног, тако да је била актуелна бојазан власти од хиперпродукције учитеља.⁶⁸

УНИВЕРЗИТЕТИ

Закон о универзитетима који је донет јуна 1930. требало је да уједначи и регулише рад високошколских установа на територији Краљевине. Предвиђено је да се универзитети налазе у Београду, Загребу и Љубљани. Универзитет у Београду, према овом закону, имао је шест факултета: Филозофски, Правни, Богословски (православни), Медицински с фармацеутским одсеком, Технички и Пољопривредно-шумарски. Такође, Законом је потврђена уредба о Филозофском факултету у Скопљу и Правном факултету у Суботици као засебним факултетима Универзитета у Београду.

66 Исто, 728–729.

67 Илић Рајковић, „Радна школа“, 298.

68 Исто.

Према Закону, универзитет је дефинисан као највиша просветна установа за „стручну спрему, обрађивање науке и изграђивање југословенске националне структуре, којој је загарантована аутономија“. На универзитет су се могли уписати само они кандидати који су положили испит зрелости у гимназијама, реалним гимназијама и реалкама.⁶⁹

Београдски универзитет се приближио, бар по физиономији, високим школама у Европи захваљујући великом броју факултетских установа – семинара са библиотекама и научних завода са лабораторијама, наставно-научним групама и катедрама. То је створило могућности за дубље специјализације научних и стручних кадрова школованих на Универзитету. Тридесетих година на Београдском универзитету је оформљено двадесет нових института, петнаест семинара, десет завода, седам клиника, шест лабораторија, четири кабинета, три музеја, три катедре, две библиотеке и једна радионица. Универзитет се стално ширио зидањем нових зграда и пријемом нових студената, иако за све ово није било довољно кадрова и материјалних услова за рад. Поред свих проблема који су га пратили, он је успевао да оствари постављене задатке, захваљујући личним напорима својих професора и студената.⁷⁰

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Школа је утемељивала и зрачила духом рационализма, који је омогућавао „велики искорак“ у XX век, формирала свест да ново доба долази и да за њега треба изградити институције, донети законе, променити менталитет и извршити културни препород како би се прихватио плурализам у сфери идеја, новог начина производње, новог начина живота, а превазишла традиционална схватања. Задатак школе и просвете огледао се у обликовању младог човека, који је у учионицу дошао са сопственим системом вредности и усвојеном културом народа из кога је потекао, а из ње излазио са усвојеним знањима која отварају нове просторе и подстичу трагање за новим светом – богатијим, другачијим, модернијим и бољим од онога у коме се живи. Сматрало се да школа и просветни радник чине „базис државне зграде“, а да народна просвета после пушке и топа зау-

69 Илић, „Школски систем, наставници и ученици“, 147.

70 Исто, 148.

зима „прво место“ у процесу стицања слободе и остварења основног националног задатка.⁷¹

У периоду између два рата у западним земљама све одлучније се захтева реформисање школе. Долазе до изражаја разна, али по својим полазним основама и усмерењима веома слична гледишта. Врше се различита експериментисања, стварају се школе са усмерењем на методичка питања, и то првенствено у основној школи и забавишту, односно тамо где се постављају темељи система образовања. Под називом нова школа појављују се разне варијанте: школа рада, активна школа, продукциона школа, систем пројеката и лабораторијских радова чије основе могу да се пронађу код Декролија (Ovud Dekroli), Дјуија (John Dewey), Кершенштајнера (Georg Michael Anton Kerschensteiner) и других педагога Европе и Америке.⁷²

У новој држави – Краљевини СХС – рад Главног просветног савета и Министарства просвете одвијао се у тешким и сложеним условима, који су произилази из сложености односа између уједињених народа, први пут спојених у једну државну заједницу. У развоју школства, као и у другим областима, постојале су велике разлике у тадашњој пракси. Стога је рад на изграђивању јединственог система образовања био веома тежак и комплексан посао.⁷³

На територији Краљевине нашла су се подручја на којима су се до тада школе развијале у веома различитим историјским, друштвеним, културним, верским и економским околностима. У неким крајевима школе су имале дужу традицију и налазиле се на релативно високом развојном нивоу (Словенија, Војводина, један део Србије и Славонија), док у другим областима, тек ослобођеним од Турске, школе уопште нису постојале (Косово, Метохија, Новопазарски крај). У оваквим условима било је веома тешко извршити било какво уједначавање у области школства, а још теже донети јединствене законе који би важили за школе истог нивоа и типа за целу земљу, што је био први задатак Министарства просвете у новој држави. Школе на територији нове државе разликовале су се по свим битним елементима: од постојања и опремљености школских зграда, наставних планова и програма, трајања школовања, обухвата ученика, школске мреже до постојања различитих типова школа и нивоа, оспособље-

71 Димић, „Две слике просвете“, 214–215.

72 Мирковић, „Просветни савет Краљевине Југославије“, 120.

73 Исто, 89.

ности наставног кадра, а посебно у односу на окружење у којем су се налазиле. Сваки постављени захтев у виду закона, уредби и прописа за једне је био сувише висок, а за друге недовољан.⁷⁴

Било је тешко остварити и један од основних захтева да „све школе морају давати морално васпитање и развијати државничку свест у духу народног јединства и верске трпељивости“. То није било могуће остварити током првих година постојања нове државе, али циљ оваквог васпитања није постигнут ни током укупног постојања те државе – све до 1941. године.⁷⁵

Привременост је била основна карактеристика законодавства, наставних планова и програма, уџбеника и администрације. Рад у просвети и школству у овом периоду сматра се „експериментом“ у просветној политици. У прилог томе сведочи и бирократски апарат Министарства просвете. У 24 владе, оформљене у периоду 1918–1929. било је 27 смена министра просвете.⁷⁶ Привременост није била одлика само наведених сегмената школства већ је цео рад имао такав карактер и није могао дати значајније резултате. У првој и другој деценији постојања нове државе, рад у просвети и школству одвијао се неплански, неорганизовано, од случаја до случаја.⁷⁷

На крају, можемо да закључимо да су велики материјални, културни и просветни напори које је држава чинила сведочили у прилог чињеници да је терет који је наслеђен из претходних векова донет у нову државу. Према томе, тај „терет“ пресудно је утицао да неравномерност југословенског друштва опстаје и да се временом увећава.⁷⁸

РЕЗИМЕ

Рад настоји да представи институционални развој школског система Краљевине СХС/Југославије. Структура школског система приказана је кроз разматрање нормативних оквира, циљева и функција система образовања у периоду од 1918. до 1941. године. Период Краљевине СХС/Југославије обележен је великим материјалним, културним и просветним напорима. Тежња за изградњом јединственог школског система, са јединственим законима, била је

74 Поткоњак, „Допринос српских интелектуалаца“, 46.

75 Исто, 47.

76 Димић, „Две слике просвете“, 219.

77 Поткоњак, „Допринос српских интелектуалаца“, 48.

78 Димић, „Две слике просвете“, 231.

тешко остварљива. Систем образовања у овом периоду пратиле су изразите тешкоће које су условљене различитим традицијама, културама и историјом народа који су живели на територији Краљевине. Те тешкоће су се временом увећавале и доводиле просвету и школство у још тежу позицију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- *Закон о средњим школама*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1898.
- Закон о средњој пољопривредној школи. *Просветни гласник*, 1920.
- Закон о средњим школама. *Просветни гласник* 9/1929, 683–717.
- Закон о народним школама од 5 децембра 1929. године, са изменама и допунама од 7. јула 1930. године. *Просветни Гласник* 12/1929, 1109–1164.
- Закон о уџбеницима за народне, грађанске, учитељске и средње школе. *Просветни Гласник* 9/1929, 740–745.
- Закон о учитељским школама. *Просветни гласник* 9/1929, 718–740.
- Закон о грађанским школама, *Просветни гласник* 12/1931, 1013–1109.
- *Пописи становништва у Краљевини СХС и Краљевини Југославији*. Датум приступа 1. 6. 2021. https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5%D0%9F%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D1%83_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%A1%D0%A5%D0%A1_%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%88%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%98%D0%B8
- Бјелајац, Миле. „Војно образовање и његов значај у Србији (1804–2004)“. *Два века образовања у Србији*, зборник радова, прир. Зоран Аврамовић, 285–302. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.
- Димић, Љубодраг. „Две слике просвете у Србији двадесетог века“. *Два века образовања у Србији*, зборник радова, прир. Зоран Аврамовић, 213–244. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.
- Ђорђевић, Живојин. „Наставни план и програм за основне школе“. *Учитель* 14(4)/1933, 257–271.
- Ђуровић, Арсен. *Космолошко трагање за новом школом: модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београду 1880–1905*. Београд: БИГЗ, 1999.
- Илић, Александра. „Школски систем, наставници и ученици у Србији 1804–2004“. *Два века образовања у Србији*, зборник радова, прир. Зоран

- Аврамовић, 109–164. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.
- Илић Рајковић, мр Александра В. „Радна школа у Србији (1880–1940)“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за педагогију и андрагогију, 2013.
  - Илић Рајковић, Александра. „Сто осамдесет година продукције уџбеника у Србији“. *Уџбеник: стара тема пред изазовима савременог доба*, зборник радова, ур. Ана Пешикан, Јелена Стевановић, 29–52. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2019.
  - Мирковић, Милан. „Просветни савет у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)“. *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, зборник радова, редактор Владета Тешић, 85–110. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980.
  - Мирковић, Милан. „Просветни савет Краљевине Југославије (1929–1941)“. *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980*, зборник радова, редактор Владета Тешић, 111–136. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980.
  - Петровић Тодосијевић, Сања. „Однос комунистичке власти према 'старом' учитељском кадру после Другог светског рата“. *Токови историје* 2/2016, 121–149.
  - Поткоњак, Никола. *Систем образовања и васпитања у Југославији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980.
  - Поткоњак Никола. „Допринос српских интелектуалаца утемељењу и развоју школства у Србији у протекла два века“. *Два века образовања у Србији*, зборник радова, прир. Зоран Аврамовић, 33–64. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.

SUMMARY

Ђурђа Максимовић

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE KINGDOM OF SCS/YUGOSLAVIA (1918–1941)

ABSTRACT: The institutional development of the school system of the Kingdom of SCS/Yugoslavia is presented in the paper. In order to adequately present the structure, we examined the normative framework, aims, and functions of the education system in the period from 1918 to 1941. Beside presenting the basic characteristics of the education system, teaching plans and programs, we took a short look at the production of textbooks and the movement for a new school in this period. The review of the education system will be followed by a presentation of certain difficulties encountered in this period in the establishment of a unified educational system of the Kingdom of SCS/Yugoslavia. At the very end of the paper, we presented a comprehensive review of the education system in the period 1918–1941 on a general level.

KEY WORDS: school system of the Kingdom of Yugoslavia, preparatory schools, textbooks in the Kingdom of SCS, military education system, development of schools in the Kingdom of Yugoslavia

In the paper, we attempted to present the institutional development of the education system of the Kingdom of SCS/Yugoslavia. We presented the structure of the education system through examining the normative framework, aims, and functions of the education system in the period from 1918 to 1941. The period of the Kingdom of SCS/Yugoslavia was marked by great material, cultural, and educational efforts. The aspiration to build a unified school system, with unified laws, was difficult to achieve. The education system was accompanied by extreme difficulties in this period, which were conditioned by different traditions, cultures, and the history of the people that lived on the territory of the Kingdom. Those difficulties grew over time and created an even more strenuous position for education and schooling.

ШКОЛСТВО НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА
у Југославији 1918–1991.

Ученици Чехословачке основне школе Масарикове у Београду са управником Драгутином Штрајтом, око 1935. године (Педагошки музеј, Београд)

Зоран Јањетовић
Институт за новију историју Србије, Београд
kokanzokan@yahoo.com

ШКОЛСТВО НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918–1991.*

АПСТРАКТ: На основу релевантне литературе и архивске грађе рад упо-ређује образовну политику југословенске државе према припадницима националних мањина у периоду пре и после Другог светског рата. Акцент рада је на поређењу циљева и метода образовне политике.

Кључне речи: Југославија, националне мањине, школство, уџбеници, про-светни радници

ОБРАЗОВАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Краљевина СХС је била непосредни плод Првог светског рата, а посредно и плод либерализма и национализма 19. века. Она је обухватила територије са етнички и верски врло различитим становништвом, културним традицијама, законским и школским системима.¹ Уз разлике између југословенских народа (од којих неки нису били ни признати) проблем је био што су највеће националне мањине (Мађари, Немци, Албанци, Турци) чиниле делове владајућих или макар повлашћених нација некадашњих царстава.² Национална хијерархија се у великој мери одразила и на школство на територијама које су до 1912. или 1918. припадале Хабзбуршкој или Османској царевини. Ово је посебно важило за некадашњу Хабзбуршку монархију која је била неупоредиво развијенија. Истовремено, будући да је из ва-

---

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

- 1 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I: Kraljevina Jugoslavija 1918–1941, (Beograd: Nolit 1988), 30–55.
- 2 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 83–98.

жења конвенције о заштити националних мањина потписане крајем 1919. године, у делу који се тицао школа, територија предратне Србије била изузета, југословенске власти никад нису отвориле школе на албанском или турском.³ За припаднике ове две мањине су постојале само примитивне верске школе, сибијан мектеби.⁴ Мањи број припадника ових народности је ишао у школе на српском наставном језику, док је за школовање држави верне муслиманске елите 1925. отворена Велика медреса краља Александра у Скопљу. Ни у њој настава није била на мањинским језицима, а и њена главна намена није остварена: уместо да буде расадник режимских верских службеника, она је постала легло комунизма.⁵ У целини узевши, просветна политика према признатим мањинама у јужним деловима земље се, после врло кратких покушаја србизације, сводила на њихово потпуно просветно занемаривање. Сматрало се да су и Албанци и Турци примитивни и да само треба оставити да их религија задржи у стању заосталости,⁶ тим пре што за масу припадника ових мањина образовање на матерњем или било ком другом језику није имало висок приоритет.

Проблем мањинског школства се у пуној мери постављао у северним деловима земље. Тамо је школски систем Хабзбуршке монархије у највећој мери фаворизовао Мађаре и Немце, на уштрб свих других народности. Изузетак је чинила Хрватска, која је у свом аутономном школском систему остављала мало простора за школовање на мањинским језицима.⁷ Ту је већи део мањинских школа после Пр-

3 Турске школе су затворене 1919/20. године, а наравно и бугарске (Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, III: Политика и стваралаштво, (Београд: Стубови културе, 1997), 127–128; Janjetović, *Deca careva*, 225).

4 Michel Roux, *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité national. Territoire et développement*, (Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1992), 207; Dimić, *Kulturna politika*, III, 129–130, 194.

5 Mustafa Memić, *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, (Skoplje: IPZRO Fonografika, 1984); Jašar Redžepagić, „Velika medresa u Skoplju 1925–1941“, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 4/ 1968. - Због наставе на „државном језику“, Албанци и Турци су чинили само 39,8% ученика (Memić, *Velika medresa*, 42).

6 Muhamet Pirraku, „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941)“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1–2/1976, 358, 360; Димић, *Културна политика*, 122–123. - У другој половини тридесетих година је било идеја да се принудно школовање употреби као додатни вид притиска на Албанце (уз одузимање земље, строго утеривање пореза, позивање на војне вежбе, забрану горосече итд.) који би их подстакао на исељавање (Janjetović, *Deca careva*, 246).

7 László Szita, „Identitätsprobleme der Magyaren in Kroatien“, *Minderheitenfrage in Südosteuropa. Beiträge der internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990*, Interuniversity Center, Dubrovnik 8–14 April 1991, ed. Gerhard Seewann, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1992), 178–179; Josip Gujaš, „'Nacionalna odbrana' Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX stoljeća u okvi-

вог светског рата укинут, тако да је 1920/21. радило још само девет мађарских, 16 немачких школа и три словачке.⁸ У донекле сличној ситуацији су се нашле и економски и бројчано нејаке мањинске групе које су се после 1878. населиле у Босни и Херцеговини. Током ха-бзбуршке власти отворено је шездесетак школа различитог нивоа и статуса на мањинским језицима. После 1918. године, припадници мањина су ослабљени дискриминацијом и емиграцијом а број њихових школа (немачких, чешких, италијанских) имао је генералну тенденцију опадања, док су Пољаци и Украјинци практично остали без икаквих школа на матерњем језику.⁹

Школство на језицима који су после 1918. постали мањински нарочито је било развијено у деловима Словеније (Доња Штајерска и Кочевје) и у некадашњој јужној Угарској тј. Војводини. У два споменутим областима у Словенији је живео највећи део бројчано невелике, али друштвено и економски јаке немачке мањине у том делу земље. Нова, словеначка, власт је прионула да драстично скреше број немачких школа на тој територији њиховим затварањем и претварањем немачких и двојезичних у словеначке. Тај процес је текао током двадесетак година, а доприносили су му иселјавање извесног броја Немаца, враћање изворној народности приличног броја словеначких опортуниста, анализа презимена која је коришћена да се смањи број ученика потребних за отварање мањинских одељења и други фактори.¹⁰

---

ru Slavonske akcije“, *Historijski zbornik XXIII–XXIV, 1970–1971*, 91; *Pétition présentée à la Société des Nations au sujet de la destitution en masse des instituteurs de nationalité hongroise en Yougoslavie et de la loi yougoslave du 27 septembre 1929 sur les écoles normales d’instituteurs*, (Paris: s. n., 1930), 6; Enikő A. Sajti, *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*, (Boulder CO: East European Monographs, 2003), 153.

8 Janjetović, *Deca careva*, 230.

9 Enes Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2019), 157–184; Artur Burda, „Poljski naseljenici u Bosni“, *Zbornik krajiških muzeja*, III, 1969, 188; Душан Дрљача, „Марија Домбровска о Пољацима у Босни“, *Зборник Матице српске за славистику* 10/1976, 142; Vaso Strehaljuk, „Украјинци у Босни“, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine IV*, 1978, 82.

10 Andrej Vovko, „Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije“, *Zgodovinski časopis* 3/1986, 311–321; Arnold Suppan, „Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918–1938“, *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, eds Arnold Suppan, Helmut Rumpler, (Wien, München: Ost- und Südosteuropa-Institut, 1988), 179–180; Ervin Dolenc, *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS*, (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996), 30–33; Martin Wutte, Oskar Lobmeyr-Hohenleiten, *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und Slowenien*, (Klagenfurt: A. Kollitsch, 1926), 59–62; Josef Perz, Fritz Hölgler, „Das Schulwesen des Gottscheer Landes“, *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfei-*

У сличном положају су биле и школе на мађарском језику у Бачкој, Банату и Барањи. Ту припадници ниједног народа нису били у већини – сем на нивоу појединих села или општина. Јужни Словени су заједно чинили једва 40% становништва.¹¹ Будући да је слична била и етничка структура целе Угарске, њен образовни систем је био тако осмишљен да подстиче мађаризацију припадника мањинских народа (који су заједно узевши представљали већину стновништва).¹² У Угарској су постојале приватне школе верских заједница, те општинске и државне. У државним је настава била само на мађарском, док су општине и верске заједнице теоретски могле да бирају језик наставе. Међутим, мађарски језик је и у њима био обавезан предмет, а све строжи стандарди које су власти постављале за функционисање школа терали су све већи број општина да своје школе предају држави на издржавање – што је аутоматски доводило и до увођења мађарског као наставног језика. Посебно су швапске општине, чији житељи су били вођени материјализмом и жељом за социјалним успоном, своје школе често препуштале држави. Верске школе (сем за Србе до укидања црквено-школске аутономије 1912) такође су биле скројене тако да подстичу мађаризацију. Дошавши делом са османског Балкана крајем XVII века, а делимично преживевши 150 година турске власти у самој Угарској, Срби као непожељна и дискриминисана мањина нису били у стању да у просветном погледу држе корак са културнијим Немцима и од 1867. године све више фаворизованим Мађарима.¹³

Због овога и веће економске моћи припадника мањинских народа (пре свега мађарских велепоседника и немачких сељака) југословенске власти су се нашле у ситуацији да је „државотворно“ словенско

---

er. Aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes, (Кочевје: J. Pavlicek, 1930), 132; Doris Kraft, *Das untersteierische Drauland, Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*, (München: M. Schick, 1935), 134. - У Прекомурју, које је до 1918. припадало Угарској, дошло је до смањења броја мађарских школа (будући да је мађарска мањина ту била сићушна). (Matija Slavič, *Prekmurje*, (Ljubljana: Slovenska kršćansko-socijalna zveza, 1921), 125–126).

11 Janjetović, *Deca careva*, 66.

12 István Dolmányos, „Kritik der Lex Appony (Die Schulgesetze vom Jahre 1907)“, *Nationale Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900–1918*, (Budapest: Akademia Kiadó, 1966); Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*, (Нови Сад: Српска манастирска штампарија Сремски Карловци, 1935).

13 Притом су и у српским школама обавезни предмети (који су се предавали на мађарском) били географија, историја, уставно уређење и мађарски језик (Бранислав Гавриловић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“, *Зборник Матице српске за историју* 5/1972, 56).

становништво било економски, културно и друштвено инфериорно у односу на мањинско.¹⁴ Већина становништва је преферирала стару Угарску под чијим утицајем је стасала, што је послератна Мађарска знала да користи ширећи културни утицај и иредентистичку пропаганду. Да се томе парира, требало је национално освестити не само већи део Шваба него и део Словена – посебно Буњеваца и Русина – а Мађарима одузети водећу улогу у политичком, економском и културном животу. И док је уклањање мађарских чиновника и интелигенције био начин да се постигне прво, аграрна реформа друго, редукција предимензионираног мађарског школства је била главни начин да се оствари треће. Школство је подржављено а српски школски закон протегнут и на Војводину само два дана после потписивања Тријанонског мировног уговора.¹⁵ Уведено је обавезно похађање школе на матерњем или државном језику.¹⁶ Овим се хтело онемогућити да припадници једне мањине иду у школу на језику друге. То се пре свега тицало Немаца и Јевреја, који су често ишли у школе на мађарском, али је важило и за Хрвате и Србе. По конвенцији о заштити мањина, држава је на мањинским језицима била дужна да обезбеди само основне школе – које су у то време у Србији биле четвороразредне. Дана 18. јуна 1925. министар просвете Светозар Прибићевић је прописао да основне школе морају бити на „државном језику“, док су за припаднике мањина организована паралелна одељења од најмање 30 ученика.¹⁷ Да би се смањио број ученика за мањинска одељења, примењивана је анализа презимена: деца са словенским презимени-

14 У Војводини, изузетак су представљали Словаци, који су, иако економски напреднији и писменији од Срба, великим делом били национално свесни и спремни да подрже југословенску државу. Међутим, и њима је у новој држави, како на економском тако и на просветном пољу, дато много мање него што су очекивали. Највећи успех Словака на просветном пољу је било оснивање приватне гимназије у Бачком Петровцу, која је потом 1920. прешла у надлежност државе, да би касније постала двојезична. (Vlatka Dugački, *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918.–1941.)*, (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 349–353; Rudolf Bednárík, *Slováci v Juhošlávií. Materiály k hmotneja a duchovnej kultúre*, (Bratislava: Vyavatelstvo Slovensky Akadémie Vied, 1966), 57; Јан Сирацки, „Место и значај југословенских Словака у историји чехословачко-југословенских односа“, *Зборник Матице Српске за друштвене науке* 48/1967, 50; Јањетовић, *Deca careva*, 228; Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2007), 199).

15 Глигоријевић, „О настави“, 61; Josef Volkmar Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben in Jugoslawien*, (München: Südostdeutsches Kulturwerk, 1969), 50; Sajti, *Hungarians*, 147.

16 Глигоријевић, „О настави“, 57; Јањетовић, *Deca careva*, 226.

17 Глигоријевић, „О настави“, 70; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 187–188.

ма су се морала уписивати у одељења на „државном језику“.¹⁸ Иако је ова мера више пута укидана, она је у пракси постојала кроз већи део међуратног раздобља.

У Аустро-Угарској омиљене и распрострањене грађанске школе, као вид нижег средњег образовања које није водило на универзитет, такође су редуковане по броју, посебно за припаднике мањина.¹⁹ Иако је закон о грађанским школама из 1931. предвидео да оне буду само на „државном језику“, неке на мањинским језицима су ипак опстале.²⁰ Редукција броја је била правило и за гимназије и друге средње школе на мањинским језицима.²¹ За мањинце су углавном били предвиђени паралелни разреди у малобројним (и често само нижим) гимназијама, док су они који су хтели да наставе школовање морали најчешће то да учине на „државном језику“.²² Студирање је такође било могуће само на „државном језику“ док је студирање у матичним земљама мањина (Мађарској, Румунији, Аустрији, Немачкој) административним мерама ограничавано.²³ Упркос сталним проме-

18 Suppan, „Zur Lage“, 180, Vovko, „Nemško manjšinsko šolstvo“, 313, 317; Глигоријевић, „О настави“, 70; Јанјетовић, *Deca careva*, 240; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 189, 192, 197; Sajti, *Hungarians*, 151–152.

19 Глигоријевић, „О настави“, 61–64; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 192–193. - У њих је почетком двадесетих година уведен нешто већи број часова мањинских језика – да би се мањинци привукли у ту врсту школа које су представљале „слепи колосек“ у погледу наставка школовања (Димић, *Културна политика*, II, 163). Почетком тридесетих година број паралелних мађарских одељења у њима у Дунавској бановини је смањен са 15 на само пет (Јанјетовић, *Deca careva*, 235). Број немачких грађанских школа је на почетку повећан на уштрб мађарских – да би се Швабе у Војводини придобиле за нову државу (Senz, *Das Schulwesen*, 37).

20 Šandor Mesaroš, *Mađari u Vojvodini 1929–1941*, (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1989), 82.

21 То је било супротно општем тренду експлозије броја гимназија. (Уп. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 284–297).

22 Senz, *Das Schulwesen*, 59–60; Јанјетовић, *Deca careva*, 237–239; Глигоријевић, „О настави“, 69; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 299, 302–303; Mesaroš, *Mađari*, 51–52; Sajti, *Hungarians*, 152.

23 Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1981), 197, 204, 210–211; Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu (1918–1941)*, (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1976), 98, 117–121; Wutte, Lobmeyr, *Die Lage der Minderheiten*, 62; Димић, *Културна политика*, III, 69–70, 93–94, 112, 123–124; Јанјетовић, *Deca careva*, 240–241. - Мађарске власти су свесно из националистичких разлога основале пограничне универзитете у Сегедину (1921) и Печују (1923) и финансијски ојачале универзитет у Дебрецину (Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 204). Међу студентима у Југославији мањински студенти су били вишеструко подзаступљени у односу на њихов удео у укупном становништву (Arnold Supran, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik in europäischem*

нама министара просвете, циљ образовања је био свим ученицима улити свест о „националном и државном јединству“, док су практична знања била тек у другом плану.²⁴ Један израз тога била је и чињеница да су географија, историја и дакако „државни језик“ увек предавани на службеном језику, а њима је била посвећена једна четвртина или једна трећина укупног фонда часова.²⁵ Оваквим школским програмима и праксом се хтела ослабити национална свест мањина и отежати стварање нелојалне интелектуалне елите.

Оваква лоша образовна политика постајала је још гора не-принципијелним модификацијама. Тако је у склопу неколико конвенција склопљених да се умањи опасност од главног спољнополитичког непријатеља, Италије, 1923. године Конвенцијом за опште споразуме италијанским држављанима, али и Италијанима који нису оптирала за Италију а живели су на југословенским територијама, омогућено да похађају школе које су оснивале и водиле организације из Италије а у којима су предавали наставници италијански држављани.²⁶ Тако је сачица Италијана²⁷ добила веће школске повластице него националне мањине које су бројале више стотина хиљада припадника (Немци, Албанци, Мађари).²⁸

Други изузетак је била румунска национална мањина у Банату.²⁹ Да би се побољшали савезнички односи са Румунијом, на румунску иницијативу током 20-их су вођени преговори о проширењу

Umfeld, (München, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1996), 703; Димић, *Културна политика*, III, 360; Saji, *Hungarians*, 154). Упркос предострожности власти, ни мањинци који су студирали на југословенским универзитетима нису увек били оличје лојалности (Janjetović, *Deca careva*, 242).

24 Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 227, 247; Димић, *Културна политика*, I, 88, 118, 233, 250, 262–263, 276, 281; Димић, *Културна политика*, II, 135, 138–140, 154, 224; Глигоријевић, „О настави“, 65; Janjetović, *Deca careva*, 232–233; Martin Mayer, *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941). Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1995), 60, 140, 202.

25 Димић, *Културна политика*, II, 135, 138, 154; Janjetović, *Deca careva*, 233; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 247; Saji, *Hungarians*, 146.

26 Илија Пржић, *Заштита мањина*, (Београд: Геца Кон, 1933), 143–149; Pierre Jacquin, *La question des minorités entre l'Italie et la Yougoslavie*, (Paris: Sirey, 1929), 49–52, 161. - Поред осам школа које су отвориле италијанске националистичке организације Lega culturale и Unione italiana, отворена су и четири вртића.

27 Око 12.500.

28 По попису 1921. било је 505.790 Немаца, 467.658 Мађара и 439.657 Албанаца (*Statistički pregled Kraljevine Jugoslavije po Banovinama*, (Beograd: Pretsedništvo Ministarskog saveta, 1930), 5).

29 У целој земљи их је 1921. било 231.068. У овај број су били укључени и Власи и Цинцари. У Банату је, међутим, живело само 69.616 Румуна. (Janjetović, *Deca careva*, 65).

школских и црквених права румунске, односно српске мањине у Банату. Они су завршени склапањем Бледске конвенције 1927. године.³⁰ Међутим, она југословенским властима није била по вољи због постојања посебног просветног савета за Румуне, опозицији због наводног повлашћивања Румуна, а Српској православној цркви због наводног кршења права Срба у Румунији на црквене школе, тако да је примена конвенције суспендована по завођењу шестојануарске диктатуре 1929.³¹ Дошло је до нових преговора и склапања друге конвенције у марту 1933.³² Југословенске власти су и са њеним спровођењем отезале јер нису радо гледале на кршење свог суверенитета и нису биле вољне да у својој мањинској политици праве нежељене преседане.³³

Међутим, до њих је још раније ипак дошло када је у питању била најбројнија мањина, немачка, и то због све већег значаја Немачке за југословенску спољну политику. Сам однос према немачкој мањини је био различит. У Словенији је она била извргнута реваншистичком притиску који се одражавао и на школство. У Хрватској су фолксдојчери и надаље били изложени тихој асимилацији, док су им у Војводини власти на почетку чиниле одређене уступке у жељи да их одвоје од Мађара. Тако је ту одмах по Првом светском рату дошло до претварања дела мађарских школа у немачке, отварања не-

30 Између осталог, она је предвиђала да се у учитељским школама у Вршцу и Темишвару оснују одељења за Румуне, односно Србе, да се „национални предмети“ уче у III и IV разреду основне школе, да за паралелне разреде буде довољно само 20 ученика (уместо 30) и да се изаберу аутономни школски одбори. (Бранислав Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција о уређењу мањинских школа Румуна у Банату 1933. године“, *Зборник Матице српске за историју* 7/1973, 79–86; Popi, *Rumuni*, 94–100; Pržić, *Zaštita manjina*, 151–154; Димић, *Културна политика*, III, 95–100).

31 Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција“, 85.

32 Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција“, 87; Димић, *Културна политика*, III, 101–103; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 277–278; Arpad Török, „Die rumänisch-jugoslawische Minderheitenkonvention und die Minderheitenschutzverträge“, *Nation und Staat* 3/1933, 151–155. - Ова конвенција је садржала и одредбу о запошљавању учитеља страних држављана док се не ишколује довољан број домаћих. Иако се Југославија овоме оштро противила, крајем тридесетих година у југословенском Банату је радило шездесетак учитеља из Румуније. (Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција“, 94–98; „Die Kulturrechte des Rumänentums im jugoslawischen Banat“, *Nation und Staat* 1/1939, 34).

33 Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција“, 94–98; Димић, *Културна политика*, III, 105–106. - Карактеристично је да је сваки уступак једној мањини обично за собом повлачио захтеве других мањина за истим или сличним уступцима.

мачких средњих школа, одобравања оснивања Швапско-немачког културног савеза (Културбунд), оснивања великог дневног листа итд. Када су границе повучене, предусретљивост власти према Швабама у Војводини се смањила.³⁴ Светска привредна криза је показала неспремност и немогућност југословенских савезница Француске и Чехословачке да Југославији пруже економску помоћ, па је она почела да се окреће Немачкој, са којом – осим положаја фолксдојчера – није било спорних питања.³⁵ Да би поправила односе са Вајмарском републиком, југословенска влада је прво у септембру 1930. издала уредбу о олакшицама при упису и учењу „државног језика“, а немачки је могао да буде и језик наставе у прва два разреда више основне школе, Немцима је дозвољено да оснивају приватне вртиће и за њих више нису били обавезни припремни разреди за припаднике мањина. Поред тога ова уредба је одобрила оснивање Немачке школске задужбине, која је отворила приватну немачку учитељску школу, са циљем да ублажи хронични мањак немачких наставника.³⁶ Уследило је и отварање немачких одељења у Срему и Славонији, иако је било и доста отпора нижих власти.³⁷ Најзначајнији помак било је оснивање приватне немачке учитељске школе у октобру 1931, а одмах затим и приватне грађанске школе.³⁸ По паду Француске 1940. године, дошло је до отварања приватних немачких гимназија у Новом Врбасу, Апатину, Београду и Загребу, као и једне пољопривред-

34 Hans Rasimus, *Als Fremde im Vaterland. Der Schwäbisch-deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*, (München: Donauschwäbisches Archiv, 1989), 10–74; Бранко Бешлин, *Весник трагедије. Немачка штампа у Војводини (1933–1941)*, (Нови Сад, Сремски Карловци: Платонеум, 2001), 14–15.

35 Zoran Janjetović, “The Question of the Volksdeutsche in Yugoslav-German Relations between the World Wars”, *East-Central Europe and the Great Power Politics (19th–20th Centuries)*, ed. Veniamin Ciobanu, (Iași: Editura Junimea, 2004), 323–327.

36 Hans-Paul Höpfner, *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*, (Frankfurt/M, Bonn: P. Lang, 1983), 320–322; Пржић, *Заштита мањина*, 237–238; Vovko, „Nemško manjšinsko šolstvo“, 314–315; Senz, *Das Schulwesen*, 95, 218; Димић, *Културна политика*, III, 26–27; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 274.

37 Димић, *Културна политика*, III, 27–28, 34; Senz, *Das Schulwesen*, 91; Supran, „Zur Lage“, 206–207; Janjetović, *Deca careva*, 253–254. - У Словенији је број одељења наставио да пада, што указује на регионалне аспекте просветне политике који су били условљени унутрашњополитичким разлозима (Vovko, „Nemško manjšinsko šolstvo“, 316, 320; Supran, „Zur Lage“, 233).

38 Оснивач школе је била задужбина која је основана три и по месеца раније. Школа је прве две године радила у Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), да би потом прешла у Нови Врбас. Школска задужбина је добијала дотације југословенске и немачке владе. (Senz, *Das Schulwesen*, 97–100; Supran, *Jugoslawien*, 729; Janjetović, *Deca careva*, 253).

не школе.³⁹ Критичарима овакве политике су активности немачке препарандије и немачких гимназија на ширењу нацистичких идеја пружале одличан материјал за одбацивање попустљивије просветне политике према мањинама,⁴⁰ али све већа зависност Југославије од Трећег рајха више није дозвољавала радикалне промене политике према немачкој националној мањини.

Извесно побољшање је током 30-их година доживела и мађарска мањина захваљујући унутрашњополитичким потребама.⁴¹ Током две године (1933–1935) у београдској Учитељској школи су радила паралелна мађарска одељења са петнаестак ђака.⁴² Та побољшања су, међутим, дошла прекасно, а доказ да је југословенска политика према националним мањинама у свим сегментима, па и на пољу просвете, била погрешна била је чињеница да су се током Другог светског рата скоро све националне мањине (сем релативно малобројних Словака, Чеха и Пољака) окренуле против Југославије сарађујући срдечно са окупаторима, без обзира на то да ли су им били сународници.

Због рестриктивне мањинске политике, школе за припаднике националних мањина у Краљевини СХС/Југославији су патиле од истих слабости као и школе за припаднике већинских народа, само у још већој мери. Све их је мучио недостатак планиране просветне политике⁴³ окренуте стварном животу, превелика идеолошка усме-

39 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966), 84–85, 203, 224–225; Димић, *Културна политика*, III, 49; Senz, *Das Schulwesen*, 123–124; Јанјетовић, *Deca careva*, 254; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 299–302.

40 Biber, *Nacizem*, 86; Јанјетовић, *Deca careva*, 254; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 279–280, 301–302.

41 Mesaroš, *Mađari*, 117, 136, 147, 167, 172; Димић, *Културна политика*, III, 94–95; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 274–275. - Током 30-их година је дошло до отварања првих мађарских одељења у Славонији, а 1938. и у Срему (Mesaroš, *Mađari*, 52, 159). Крајем 1940. власти Бановине Хрватске су отвориле неколико мађарских одељења у Славонији – да би том предусретљивошћу одвојиле Мађаре од Београда. (Mesaroš, *Mađari*, 217; Sajti, *Hungarians*, 153).

42 За издржавање одељења је требало скупљати добровољне прилоге, а укинута су са циничним образложењем да постоји довољан број мађарских учитеља. (Mesaroš, *Mađari*, 50–51, 376–377; Јанјетовић, *Deca careva*, 258; Sajti, *Hungarians*, 153).

43 Димић, *Културна политика*, I, 102. - Између 1918. и 1941. променила се 41 влада са 24 министра просвете, од којих је сваки имао просечан мандат од осам месеци (Meuer, *Elementarbildung*, 69). Планиране просветне политике није било, а до средине тридесетих ни трајног школског програма (Meuer, *Elementarbildung*, 73, 202). Закон о народним школама од 5. децембра 1929. покушао је да унесе више практичних елемената у основно образовање, али су скупљене

реност наставе,⁴⁴ мањак материјалних услова, наставника⁴⁵ и готово уџбеника.⁴⁶ Кратковида мањинска политика власти је повећавала негативне последице ових слабости – како политичке тако и образовне.⁴⁷

МАЊИНСКЕ ШКОЛЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Распарчавање земље и окупација поправили су просветни положај скоро свих националних мањина. Нове власти су према њима биле углавном благонаклоне, чак и кад нису биле исте народности. У деловима Југославије које су анектирале Немачка, Мађарска, Бугарска и италијански протекторат „Велика Албанија“, тамошње школе су укључене у школске системе дотичних земаља. Доведени су одговрајући наставници, а Јужни Словени су се нашли у положају прогоњених националних мањина.⁴⁸ У Независној Држави

материјалне могућности углавном сузиле примену најпросвећенијих одредби (Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 213–215).

- 44 Димић, *Културна политика*, I, 88, 118, 233, 250, 262–263, 276, 281; Исто, II, 135, 138–140, 154, 224; Глигоријевић, „О настави“, 65; Јањетовић, *Deca careva*, 232–233; Mayer, *Elementarbildung*, 60, 140, 202; Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 227, 247.
- 45 Mayer, *Elementarbildung*, 108; Mesaroš, *Mađari*, 375–377; Mesaroš, *Položaj*, 204; Димић, *Културна политика*, III, 111; Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција“, 98–100; Јањетовић, *Deca careva*, 243–245, 252; Попи, *Rumuni*, 49, 93; Senz, *Das Schulwesen*, 64–65; Suppan, *Jugoslawien*, 708, 719. - Често су у мањинским одељењима предавали Југословени који су слабо или никако знали мањински језик. С друге стране, мањинци нису показивали превелико интересовање да се школују за учитеље на њима страном језику и да остатак живота проведу радећи слабо плаћени посао под лошим општим условима, стално изложени опасности да због неке грешке буду пребачени на рад у неку забит или отпуштени.
- 46 Мањинских уџбеника је било веома мало (Mesaroš, *Mađari*, 379).
- 47 Почетком марта 1937. године, министар просвете Добривоје Стошовић је признао да патриотска обука коју је школа преносила није постигла жељене резултате (Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика*, 250–251).
- 48 На анектираном делу Косова и Метохије албанске власти су отвориле 173 основне, три средње школе и неколико нижих гимназија (Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, (Београд: Samizdat B92, 2000), 287; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, (Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995), 293–294). У Бачкој, коју је анектирала Мађарска, већина школа је мађаризована, али радиле су и основне школе на српском, као и гимназија у Новом Саду. Немци су имали гимназије у Апатину и Врбасу, а Словаци грађанску школу у Бачком Петровцу (Sajti, *Hungarians*, 309–313; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, (Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996, 51, 54–55). У тој области је Мађарска морала да пружи фолксдојчерима одређене погодности у развоју приватног и државног школства, али оне су остале испод немачких очекивања (Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, (Novi Sad: Institut za izučavanje

Хрватској школске повластице су добили тамошњи фолксдојчери, док су се Словаци, Чеси, па чак и Мађари нашли и у горем положају него пре.⁴⁹ У југословенском делу Баната који је остао део окупиране Србије власт је припала фолксдојчерима тако да су они постигли жељену школску равноправност са Србима, па и више од тога. Осталим народностима (сународницима немачких савезника Мађарске, Румуније, Словачке и Бугарске) такође се изашло у сусрет више него што је то био случај у Краљевини Југославији – посебно Мађарима.⁵⁰ И на делу Косова који је остао под немачком влашћу отворене су албанске школе, што је за Албанце допринело илузији „ослобађања“.⁵¹ У деловима Словеније које је анектирао Трећи рајх, за онај део Словенаца за које није било предвиђено исељавање отворене су немачке школе ради понемчавања.⁵²

Мањинско школство у социјалистичкој Југославији

До стварног прелома у школској политици према мањинама дошло је тек доласком комуниста на власт 1944–45. године, иако су представници националних мањина били углавном симболично за-

---

istorije Vojvodine, 1974), 150–159; Sajti, *Hungarians*, 313). За задовољавање радикалних захтева, пошто је Немачка окупирала Мађарску у марту 1944. више није било времена (Sajti, *Hungarians*, 290).

- 49 Wilhelm Sattler, *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch von Deutschen in Slawonien, Syrmien und Bosnien*, (Graz: Steierische Verlagsanstalt, 1943), 55; Senz, *Das Schulwesen*, 141; Zdravko Krnić, Srećko Ljubljanović, Cvjetko Tomljanović, „Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH“, *Zbornik [Historijskog instituta Slavonije]* 1/1963, 14; Antun Miletić, „The Volksdeutschers (sic) of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the Struggle against the People’s Liberation Movement (1941–1944)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (Belgrade: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1977), 565; Kasaš, *Mađari*, 126; Sajti, *Hungarians*, 153.
- 50 Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, (München: Ungarisches Institut, 1991), 144–155; Sepp Janko, *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, (Graz, Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 1982), 122–126; Kasaš, *Mađari*, 120; Sajti, *Hungarians*, 336–337.
- 51 Највише на подручју Косовске Митровице, 16 у области Подујева, неколико око Вучитрна и чак Новог Пазара. На италијанској територији су Срби морали да иду у албанске школе. На све окупиране територије Косова и Метохије је из Албаније дошло 188 учитеља и наставника, од чега је 47 било родом са Косова и Метохије (Imami, *Srbi i Albanci*, 287).
- 52 Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, (Ljubljana, Beograd: Partizanska knjiga, 1979), 680–686. - С друге стране, 800-годишња енкава Кочевје је исељена јер се наша у зони Словеније која је припала Италији. Тамошњи Немци су пресељени у анектиране делове Словеније које је требало испразнити од Словенаца (*Исто*, 476–587).

ступљени међу припадницима Народноослободилачке војске.⁵³ Комунистичка партија Југославије је из идеолошких, спољнополитичких и унутрашњих разлога била спремна да пред тим затвори очи и омогући националну афирмацију свима сем фолксдојчерима, које је требало иселити.⁵⁴

За кратко се чинило да ће слична судбина снаћи и Мађаре, али их је она из спољнополитичких разлога мимоишла и они су већ од пролећа 1945. године укључени у политику националне равноправности и друштвене интеграције.⁵⁵ Важан сегмент те политике је било и образовање. Њему су нове власти намениле вишеструку улогу. Пре свега, требало је углавном заостало становништво описменити и просветити. То је било нужно ради изградње привреде, а посебно индустрије, што је опет, било нужан предуслов за стварање радничке класе која би била носилац новог, социјалистичког друштвеног система.⁵⁶ Школство је истовремено требало да послужи и за идео-

- 53 Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, (Beograd: Narodna knjiga, [1986], 2. dopunjeno izdanje), 49–75, 93–103; Spasoje Đaković, „The Communist Party of Yugoslavia in the National Liberation Struggle and Revolution in Kosovo and Metohija“, *Kosovo. Past and Present*, (Belgrade: Review of International Affairs, 1989), 123–131; Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, (New York, London: Columbia University Press, 1968), 69; Борозан, *Велика Албанија*, 317–394; Sinan Hasani, *Kosovo, istine i zablude*, (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986), 88–92, 114–119; Dušan T. Bataković, „Les Albanais du Kosovo en Yougoslavie 1945–1995. Minorité en Serbie, majorité dans la province autonome“, *Minorities in the Balkans. State Policy and Inter-Ethnic Relations*, ur. Dušan T. Bataković, (Belgrade: Balkanološki institut, 2011), 161–166; Kasaš, *Mađari*, 124–128, 184; Akiko Shimizu, *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, (Münster: LIT Verlag, 2003), 355, 359; Đorđe Momčilović, *Banat u Narodnooslobodilačkom ratu*, (Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1977), 163.
- 54 О судбини југословенских Немаца после Другог светског рата в.: Vladimir Geiger, *Nestanak folksdojčera*, (Zagreb: Nova stvarnost, 1997); *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, (Augsburg: Weltbild Verlag, 1995); Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, (Belgrade: University of Mary, 2005, 2. izd.); Arbeitskreis Dokumentation, *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords*, (München: Donaueschinger Kulturstiftung, 1998); Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2008), 225–267.
- 55 Kasaš, *Mađari*, 177–180, 194–195; Portmann, *Die kommunistische Revolution*, 270–278; Nikola Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, 1984), 146–147; Sajti, *Hungarians*, 446–456; Момчило Исић, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукозављевић 1881–1960*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 225–230.
- 56 Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, (Beograd: Rad, 1988), 29, 78–79; Predrag J. Marković, *Beograd između Isto-*

лошку индоктринацију маса у духу комунистичке идеологије, а у вишенационалној земљи каква је Југославија била, и за смањивање националних напетости које су током Другог светског рата прерасле у мржњу. Истовремено, у случају националних мањина оно је требало да послужи и као канал интеграције мањина и доказ веродостојности политике националне равноправности.⁵⁷ Образовање је требало да васпита новог, свестраног социјалистичког човека, градитеља социјализма, али и патриоте, одгајеног у духу „социјалистичког патриотизма“, који није био искључив као традиционални буржоаски, а допуњавао га је пролетерски интернационализам. Ово је било важно како због разних нација у земљи тако и због припадника југословенских мањина у суседним земљама.⁵⁸

У својим просветним напорима нове власти су се суочавале са низом проблема: од недостатка школског простора, опреме, намештаја, квалификованих и, што је било подједнако важно, идеолошки исправних наставника, одговарајућих уџбеника до нових и примерених школских програма. Посебан проблем је била несклоност заосталих слојева да шаљу децу у школу, од које нису очекивали никакву практичну корист.⁵⁹ Све ове тешкоће су се у повећаној мери одражавале на развој мањинског школства, које је уз то било оптерећено још неким слабостима које су само њему биле својствене. Разлике у културној развијености појединих народности, као и

---

ka i Zapada 1948–1965, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1996), 322; Zoran Janjetović, *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 22.

57 Чедомир Попов, Јелена Попов, *Аутономија Војводине – српско питање*, (Сремски Карловци: Кровови, 2000, 2. изд.), 93. - После таласа одмазде 1944/45. године и неуспеле депортације фолксдојчера, југословенски комунисти су и на остатке немачке мањине применили великодушне мере своје националне политике (Ljubiša Stojković, Miloš Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, (Beograd: Rad, 1952), 211). Турци на Косову и Метохији су добили школе на свом језику тек 1951. године – вероватно да се не би иритирали албански националисти. У Македонији су турске школе отворане већ од 1945. (Arhiv Jugoslavije (AJ), 507, XVIII – к. 6/1–24, Stenografske beleške o diskusiji Komisije za škole nacionalnih manjina, 5–6. IV 1957).

58 Сања Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018), 49–55.

59 Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост*, 139–157. - Осипање током школовања је такође било велико: још крајем педесетих година је осмогодишњу основну школу у Војводини завршавало само 30% припадника мањина, а на Косову и Метохији само 15%! (AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. VI 1959).

федерална структура земље ће додатно закомпликовати образовање припадника мањина.⁶⁰

Образовање националних мањина је после Другог светског рата првобитно регулисано Смерницама Привременог просветног савета Министарства просвете Демократске Федеративне Југославије од 10. августа 1945. године. Оне су предвиђале да се за припаднике националних мањина отварају школе ако у месту живи бар 20 деце школског узраста а у њему нема друге школе. Ако је у месту постојала школа на службеном језику дотичне републике, онда је у њој требало отворити мањинско одељење са 30 ђака. На исти начин су отварана одељења за Јужне Словене у местима у којима су припадници националних мањина чинили локалну већину. Уписивање у мањинске школе или одељења је вршено по жељи родитеља, с тим да је свако дете требало да похађа школу на свом матерњем језику. Било је предвиђено да се у мањинским школама/одељењима службени језик дотичне републике учи са три часа недељно, почевши од трећег разреда основне школе. Будући да је постојао мањак мањинских учитеља, у школама су могли радити и наставници страни држављани. Они су у извесном броју и радили до 1951. године. Било је предвиђено да се унутрашња администрација у мањинским школама обавља на језику на коме се одвијала настава, а да се у дописивању са школским властима користи језик републике, да се сведочанства издају двојезично, као и да се већина уџбеника објављује у Југославији, а само по нужди увози из иностранства, уз одобрење Министарства просвете. У програме ових школа се посебно уносио програм учења матерњег језика, географије и историје одређене мањине. При том је требало изучавати само важније моменте из историје матичног народа коме је мањина припадала, док је тежиште требало да остане на историји Југославије.⁶¹ Ове смернице, иако је било предвиђено да остану привремене, остале су углавном на снази до доношења Општег закона о школству 1959. године. До тог времена је југословенска образовна политика већ извршила потпуни заокрет у односу на међуратну политику у образовању националних мањина и стекла увид у нове проблеме који су се јавили током њеног спровођења.⁶²

60 AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, 20. II 1957.

61 AJ, 507, XVIII–к.6/1–24, Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945–1956. godine, [1956]; Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956; Koča Jončić, Nacionalne manjine u Jugoslaviji, (Beograd: Savremena administracija, 1962), 51; Stojković, Martić, *Nacionalne manjine*, 112.

62 Парадоксално, известан континуитет у развоју мањинског школства је представљао повлашћен положај италијанских школа, чије постојање је регулисано

У оквиру овако постављених основних начела мањинског образовања, школе за припаднике националних мањина су од краја Другог светског рата до почетка шездесетих година прошле три организационе фазе. У првој (1945–1947/48) су постојале школе какве су описане у Смерницама Привременог просветног савета. У другој (1947/48–1953/54) радиле су засебне мањинске школе, да би потом дошло до њиховог спајања за припаднике више нација на територијалној основи (1953/54–1961). Језичка одвојеност школа је дуже практикована у Војводини него у другој мултиетничкој области, на Косову и Метохији. Територијално спајање школа је објашњавано жељом за развијањем „братства и јединства“: очекивано је да се на одморима и током ваннаставних активности ђаци различитих националности упознају и друже. Исто се очекивало и од наставника, а навођени су и (не безначајни) разлози бољег коришћења материјалних средстава и учила.⁶³ Важан разлог је био и боље учење језика, посебно код припадника мањина, будући да је до тада већ примећено да су многи завршили школу а да нису у довољној мери савладали језик републике, што им је отежавало даље школовање и запошљавање.⁶⁴ Школске 1959/60. године је у три школе у Војводини почела експериментална двојезична (српско-мађарска) настава која је требало да испита могућности опште примене тог принципа, који би омогућио не само да мањинци добро науче службени језик републике већ и да припадници већинског народа науче главни мањински језик у својој средини.⁶⁵ Иако су први покушаји дали добре ре-

---

међународним споразумима са Италијом из 1954. на бази реципроцитета. Њиме је уз поделу територије договорен и статус мањинских школа с обе стране границе, чији број се није смео смањивати (Vanni D'Alessio, „Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci“, *Časopis za suvremenu povijest* 2/2017, 224).

63 AJ, 507, XVIII – к. 4/1–22, [без наслова], јануар 1960.

64 AJ, 507, XVIII – к. 2/1–16, Информација о неким организационим и педагошким проблемима школа организованих на принципу територијалности, 27. X 1961; AJ, 318, 43/58, Pregled nekih nedovoljno objašnjenih društveno-političkih pitanja o specifičnostima nastavnih programa i pedagoškog rada u školama za pripadnike nacionalnih manjina, [1958?].

65 AJ, 507, XVIII, к. 2/1–16, О неким питањима двојезичне nastave, nastavnih planova i udžbenika na područjima nastanjenim nacionalnim manjinama, 1961; AJ, 507, XVIII – к. 7/1–36, Rezultati jednogodišnjeg proučavanja dvojezične nastave u eksperimentalnim dvojezičnim odeljenjima osnovnih škola u Vojvodini, Novi Sad, septembar 1960; AJ, 507, XVIII – к. 7/1–36, Stenografske beleške sa proširene sednice Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina pri Sekretarijatu za prosvetu i kulturu SIV, 11. XI 1960. - На Косову и Метохији је код доброг дела Срба постојао отпор према учењу албанског (Arhiv Srbije (AS), Đ2, Organizaciono-instruktorsko odeljenje, к. 215,

зултате,⁶⁶ та пракса није заживела због више објективних тешкоћа: двојезична настава је захтевала наставнике који би одлично владали са два језика, ученике који би пре поласка у школу већ у одређеној мери знали други језик на коме се одвија настава, посебне уџбенике и коначно, општи пристанак родитеља.⁶⁷

Од почетка шездесетих година развој Југославије улази у фазу лабављења федерације, а крај овог процеса је представљао Устав СФРЈ из 1974. године. По њему, Југославија је практично претворена у конфедерацију, а две аутономне покрајине у оквиру Србије су могле да воде потпуно самосталну политику у свим областима, па и у образовању.⁶⁸ Овакав политички развој је био праћен и развојем школства који је некада ишао изнад могућности друштва, некад испод, а већи део времена мимо његових правих потреба. Универзитет у Новом Саду је основан 1960, а десет година касније и у Приштини, центру албанске националне мањине у Југославији. И док је Универзитет у Новом Саду увек остао претежно српски, са катедром за хунгаристику на Филозофском факултету, Универзитет у Приштини је од почетка имао претежно „мањински“ карактер.⁶⁹ Временом је тај карак-

---

Dušan Mugoša, *Aktuelni idejno-politički zadaci SKS na Kosovu i Metohiji*, decembar 1962).

66 Успех ових одељења је оцењен као натпросечан, али питање је да ли то треба приписати двојезичној настави или бољој спреми како учитеља тако и ученика.

67 При отварању експерименталних одељења у Суботици примећено је да су (уз одговарајућу „политичку припрему“) родитељи из радничких слојева (углавном Мађари?) радо пристајали да упишу децу у двојезична одељења, док су они из службеничких породица (углавном немађари?) пружили одређени отпор ([А], 507, XVIII–к. 9/1–36, *Zapisnik sa sednice Komisije za nacionalne manjine Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*, 23. III 1960).

68 Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, III: Србија у Југославији, (Нови Сад: САНУ, Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001), 376–457; Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине*, 98–105; Ranko Končar, *Dimitrije Boarov, Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, (Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011), 548–582. - Од 1956. постојали су наставни планови за све мањине у Војводини ([А], 507, XVIII – к. 3/1–36, без наслова], 9. XII 1958). Године 1974. они су у извесној мери уједначени са заједничким војвођанским наставним плановима. За њихове сународнике у другим републикама такви планови нису постојали (Carl Bethke, „Die Ungarn in der Vojvodina. Historisches Erbe, Schulunterricht und Geschichtsbücher, Rückblicke und Perspektiven“, *Jahrbuch für Kultur und Geschichte Südosteuropas* 2/2002, 253, 259).

69 И пре него што је неколико приштинских факултета и виших школа уједињено у универзитет, албански студенти су захтевали наставу на албанском језику (AS, BIA, III/136, *Izveštaj o neprijateljskoj delatnosti i antisocijalističkim pojavama u sredinama prosvetnih radnika, srednjoškolske i studentske omladine na Kosmetu*, Beograd 29. I 1962). Вероватно нису били свесни да због недостатка квалификованих кадрова то у том тренутку није било могуће.

тер постајао све израженији.⁷⁰ Био је то врхунац развоја мањинског школства који је започео одмах по окончању Другог светског рата.⁷¹

На почетку је, међутим, требало савладати низ тешкоћа и препрека, од којих је доста наслеђено из доба Краљевине Југославије, а које су се само заостриле у ратом разореној и осиромашеној земљи. Први проблем који је био заједнички свим школама био је недостатак простора и школске опреме.⁷² Мањак школских зграда је био посебно наглашен на Косову и Метохији, где је прилив нових ученика био највећи. Због тога је настава одржавана често у неусловним зградама, у две, а некад и три смене. Тај проблем, посебно на Косову, никад до краја неће бити решен.⁷³ Други велики проблем, посебно за школе које су похађали припадници мањина, био је мањак наставника. Током Другог светског рата окупатори су довели изванредан број наставника, од којих је један део остао и после ослобођења. Ово се односило пре свега на бугарске учитеље и професоре у босилградском и димитровградском срезу, као и на изванредан број наставника из Албаније.⁷⁴ Они су, као и наставници из других земаља, због

70 Године 1972. Албанци су чинили 61% студената на високошколским институцијама на Косову, а 1982. 80% (Veljo Tadić, "Education and Cultural Transformation of Kosovo", *Kosovo. Past and Present*, 200). Током седамдесетих година између 86 и 94% студената који су користили студентске домове, мензе и стипендије у Приштини били су Албанци – што је превазилазило њихов удео у укупном становништву покрајине (Tadić, "Education", 206).

71 Тај врхунац су успели да достигну само Албанци уз обилату помоћ целе Југославије. Иако су били најбројнија национална мањина, истовремено су били и најзаосталија, тако да је било тешко обезбедити кадрове за најмлађи југословенски универзитет. Предавачи су делом били професори из Србије и других република, док је за наставу на албанском између 1970. и 1980. гостовало око 240 професора из Албаније – који су бар толико ширили национализам и иредентизам колико и научна знања (Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, (London, Macmillan 1992), 327; Dušan T. Bataković, *The Kosovo Chronicles*, (Belgrade, Plato, 1992), 27; Marco Dogo, *Kosovo. Albanesi e serbi. Le radici del conflitto*, (Lungo di Coscenza: Marco, 1992), 334).

72 AJ, 315, 3/11, Ministarstvo prosvete NR srbije Komitetu za škole i nauku pri Vladi FNRJ, 27. III 1948; AJ, 507, XVIII – к. 9/1–36, Amaterske i profesionalne kulturno-prosvetne institucije, [1959]; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Stanje i problemi školske mreže, [10–15. X 1957].

73 Крајем 70-их година на Косову је око 470.000 младих похађало образовне установе, тј. готово сваки трећи становник покрајине (Tadić, „Education“, 200). Због недостатка простора, петнаестак година после краја рата, 544 школе на Косову и Метохији су радиле у две до четири смене. Због тога су часови скраћивани на 40, 35 или 30 минута (AJ, 507, XVIII – к. 7/1–36, Informacija o nekim problemima materijalnog izdržavanja škola u AKMO, [1958?]).

74 AS, BIA, III/121, Analiza u vezi nacionalnih manjina na teritoriji grada Prištine, 22. III 1956; AS, Đ2, Organizaciono-instruktorsko odeljenje, к. 125, Godišnji izveštaj sreskog

недостатка сопствених кадрова и због врло пријатељских односа са источноевропским земљама, задржани до 1948. године (а делимично и касније).⁷⁵ По истом основу, изван број учитеља је дошао из Чехословачке за потребе чешке мањине у Хрватској. После разлаза са источноевропским социјалистичким земљама већина ових наставника се вратила у своје земље или је била протерана.⁷⁶ Оне ионако нису могле бити главни извор за попуну учитељског кадра. Да би се он оспособио, припадници мањина су уписивани у југословенске учитељске школе.⁷⁷ Будући да је то захтевало времена а потребе школа су брзо расле, за учитеље су узимани свршени гимназијалци, људи са завршеним нижим разредима гимназије или (посебно на Косову и Метохији) само са завршеном основном школом и кратким учитељским курсевима. Због тога је квалификациона структура мањинских наставника била лошија и од лошег југословенског пресека, а тако је остало и деценијама после Другог светског рата.

Да би се повећао број мањинских учитеља и наставника, власти су релативно рано почеле да дају стипендије за учење на

---

komiteta KP Srbije [Uroševac, 19. XI 1948]; Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, (Београд: Архипелаг, 2011), 242.

- 75 Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007), 103–106. - Наставници учитељске школе (која је отворена 1947. у Димитровграду) као и други који су дошли 1946. по конвенцији између Југославије и Бугарске, 1948/49. протерани су због политичке пропаганде, што је подстакло на емигрирање и изван број ученика (AS, VIA, III/81, Bugarska nacionalna manjina [1956]; AS, VIA, III/81 [без наслова], 15. III 1956). Ни наставници из Мађарске и Румуније активни 1950. нису у идеолошком и стручном погледу најбоље оцењени (AJ, 507, VIII, II/8 (1–84) (к. 29), Iz materijala ekipe koja je obilazila AP Vojvodinu, april 1950).
- 76 AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, Sadašnja kampanja IE zemalja i držanje pripadnika nacionalnih manjina u FNRJ, 4. X 1958. - Између 1950. и 1953. Југославију је напустило и око 150 италијанских учитеља, пратећи тренд исељавања припадника ове мањине (Raoul Pupo, „L'esodo degli italiani da Zara, da Fiume e dall' Istria: un quadro fattuale“, *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel novecento europeo*, eds Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, ([Napoli]: Edizione scientifiche italiane, [2000]), 204).
- 77 Број учитељских школа или одељења на њима се мењао током времена а због шароликости становништва увек их је највише било у Војводини (Ђорђе Бајић, „Школе и школски систем“, *Војводина 1944–1954*, (Нови Сад: Магица српска, [1954]), 326; Stojković, Martić, *Nacionalne manjine*, 163, 180, 144, 211; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Razvoj i problemi manjinskog školstva u Jugoslaviji od 1945–1956 godine, 1957; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, 20. II 1957). У Приштини је 1958. отворена виша педагошка школа, а током наредних седам година још неколико (Tadić, „Education“, 199).

учитељским школама и факултетима.⁷⁸ Међутим, број мањинских стипендиста је обично био испод удела мањинаца у целокупном становништву. Поред тога, 40-их и 50-их комунистичке власти су сматрале да стипендије добијају омладинци из погрешних друштвених слојева (деца имућних сељака, малограђана, политичких противника). Петнаестак година после Другог светског рата критикована је и једностраност политике стипендирања која је нагласак ставила на школовање просветног кадра. Крајем педесетих година се показало да због жеље да се образује довољно наставника недостају мањински кадрови за средња и виша места у државној управи и привреди.⁷⁹ Са своје стране, велики део младе мањинске интелигенције је више волео да се определи за наставнички позив јер му је он омогућавао да цело школовање заврши на матерњем језику. Недовољно знање језика већинских народа доводило је до затварања у себе и националистичких скретања, што је врло често примећивано код мањинских студената на југословенским универзитетима.⁸⁰

Међу мањинским наставним кадром као најквалификованији су сматрани мађарски наставници, али је њима (посебно старијима) замерана конзервативност у раду и религиозност. Млађи мађарски учитељи, школовани у Југославији пре, а посебно после Другог светског рата, сматрани су за боље.⁸¹ Велики проблем за мађарску мањину је било питање учитеља у много малобројнијим мађарским одељењи-

78 Само је у случају Италијана успело да се ишколује више наставног особља него што је било потребно, тако да је италијанска учитељска школа на Ријеци 1957. чак привремено обуставила рад јер је створена „залиха“ учитеља за наредних 10–15 година (AJ, 507, XVIII – k.6/1–24, Stanje školstva za nacionalne manjine u NRH, [14. IX 1957]).

79 AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Analiza sprovođenja zaključaka CK SKJ o nacionalnim manjinama, Beograd 1. IV 1960; AJ, 507, XVIII – k. 5/1–43, Mađarska, rumunska, češka, slovačka i rusinska nacionalna manjina u F.N.R.J., 1957. - Одговор на питање зашто су мањинци били недовољно заступљени међу стипендистима можда лежи и у томе што су на руководећим положајима у то време још увек преовлађивали кадрови из већинских народа који су гајили неповерење према припадницима мањина, што је пропорционално мање мањинаца завршавало основне и средње школе, и зато што је мањи број довољно знао службени језик своје републике да би на њему могао да студира.

80 AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Bugarska nacionalna manjina, [8. IX 1953]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Aktivnost pripadnika nacionalnih manjina u društvenim organizacijama, 11. IV 1952; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Informacija o nekim problemima društvene i političke aktivnosti omladine nacionalnih manjina, [1961?].

81 AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Koča Jončić, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957?]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957; AS, Đ2, Komisija za

ма у Хрватској и посебно у Словенији⁸² где дуго није било услова за њихово школовање, док су се мађарски учитељи из Војводине тамо ретко задржавали због разлике у дијалекту и непознавања језика републике.⁸³ За стручно слабије су сматрани албански, бугарски и турски учитељи.⁸⁴ Због велике потребе за учитељима, много оних који су радили није имало потребне квалификације. Мање мањине већ због своје бројности нису успевале да обезбеде наставнике за више од основне школе, или нижих разреда основне школе када је она протегнута на осам година.⁸⁵ Код бугарске националне мањине се јавио занимљив проблем да велик број учитеља није хтео да ради у крајевима насељеним Бугарима, већ су тражили боље животне услове у школама у српским и македонским крајевима.⁸⁶ Поред тога, део њих је био оптерећен националистичким предрасудама.⁸⁷

Највише учитеља и наставника било је потребно највећој, а истовремено најзаосталијој националној мањини у земљи – Албанцима. После успостављања комунистичке власти приступило се масовном описмењавању Албанаца и брзинском обучавању учитеља.⁸⁸ Ал-

---

nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Zapisnik sa sastanka Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 11. II 1960.

- 82 Крајем педесетих година мађарски наставници у Словенији су оцењени као слабо квалификовани и под утицајем цркве. Око 40% је имало завршену само основну школу и једногодишњи педагошки течај у Мурској Соботи. (AJ, 507, XVIII – к. 5/1–43, *Mađarska narodna manjšina v Prekmurju*, 25. III 1957).
- 83 AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, *Stanje školstva za nacionalne manjine u NRH*, [14. IX 1957]; AJ, 507, XVIII – к. 7/1–36, *Problemi manjinskih škola* [u Hrvatskoj, 1960].
- 84 Током првих десетак година после Другог светског рата обучено је 246 турских, 1.033 мађарска, 152 румунска, 28 русинских и око 330 албанских учитеља. Већина њих је завршила само учитељске курсеве. У то време још је недостајало албанских и турских учитеља за ниже разреде основних школа, а мађарских, италијанских и бугарских за више разреде осмогодишњих школа и гимназије. (AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, *Školstvo nacionalnih manjina*, [1956?]; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, *Stanje i problemi školske mreže*, 25. X 1957).
- 85 AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, [без наслова] 9. XII 1958.
- 86 AS, BIA, III/74, *Elaborat o bugarskoj nacionalnoj manjini*, 1. IV 1956; AS, Đ2, *Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina*, Beograd, jul 1957; AS, BIA, III/81, [без наслова], 15. III 1956. - У другој половини педесетих година и приличан број италијанских учитеља је избегавао рад у школама за припаднике италијанске мањине због већих обавеза (више одељења, више часова) (AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, *Italijanska nacionalna manjina*, 30. IV 1957). Слично је било са учитељима словачке народности у Хрватској (AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, *Stanje školstva za nacionalne manjine u NRH*, [14. IX 1957]).
- 87 AS, Đ2, *Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Bugarska nacionalna manjina*, [8. IX 1953]; AS, BIA, III/74, *Elaborat o bugarskoj nacionalnoj manjini*, 1. IV 1956.
- 88 За мање од четири године (1944–1948) тако је обучено више од 800 албанских учитеља (AJ, 507, XVIII–к. 2/1–16, *Autonomna kosovsko-metohijska oblast*, [1957]).

банских учитеља и наставника је било мало,⁸⁹ а уз то су били не само лоше квалификовани већ су и у политичком погледу добрим делом били оптерећени национализмом и иредентизмом⁹⁰ – што је уосталом важило за велики део албанске интелигенције. Оваква идеолошка усмереност ће оставити разорне вишедеценијске последице. Националистички настројени наставници су у националистичком духу васпитавали своје ученике, а ови потом своје.⁹¹ После оснивања Универзитета у Приштини⁹² и споразума о културној сарадњи Косова и Народне Републике Албаније 1970. године, та врста индоктринације је настављена и на највишем нивоу гостовањима око 240 професора из Тиране.⁹³ Већи или мањи националистички испади су бележени све време, да би ескалирали студентским демонстрацијама 1968, а онда и 1981.⁹⁴ Иако демонстрације и незадовољство албанске ом-

---

У исто време отворене су 243 албанске основне школе, једна гимназија и једна учитељска школа (AJ, 507, XVIII – к. 4/ 1–22, Albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji, [1949?])

- 89 Тај проблем је посебно био заоштрен у предметној настави, тако да су неки предмети силом прилика предавани на српскохрватском – што је наилазило на (неоправдану) осуду код дела мањинских ђака (AS, BIA, III/140, Analiza prosvetnog kadra za grad Peć, 1. III 1958; AS, BIA, III/140, Nastavak zapisnika sa održanog sastanka sa članovima SK pri Odeljenju državne bezbednosti SUP-a Peć, 12. VIII 1966).
- 90 AS, BIA, III/140, Analiza o šiptarskoj inteligenciji, srez Peć, septembar 1956; AS, BIA, III/140, Analiza prosvetnog kadra i omladine, Peć, 25. III 1958; AS, BIA, III/140, Analiza po prosvetnom kadru za grad Peć, 1. III 1958; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Koča Jončić, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957?]; AS, BIA, III/140, Prosvetni kadar i omladina, Peć, 1–3. III 1958; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957; AS, BIA, III/136, Stanje šiptarskog prosvetnog kadra na terenu Autonomne kosovsko-metohijske oblasti, [1953?]
- 91 AS, BIA, III/140, Analiza o šiptarskoj inteligenciji, srez Peć, septembar 1956; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957; AS, BIA, III/140, Analiza prosvetnog kadra za grad Peć, 1. III 1958; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Informacija o nekim problemima društvene i političke aktivnosti omladine nacionalnih manjina, [1961?]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Stenografske beleške sa proširenog sastanka Ideološke komisije i Komisije za nacionalne manjine, 23. III 1962.
- 92 У Приштини је 1958. основана Виша педагошка школа, а већ 1960. и Филозофски факултет. До почетка осамдесетих основано је десет факултета и седам виших школа. (Момчило Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, (Београд: Институт за савремену историју, 2001), 152).
- 93 Malcolm, *Kosovo*, 326; Dogo, *Kosovo*, 334; Bataković, *The Kosovo Chronicles*, 27–28.
- 94 Bataković, *The Kosovo Chronicles*, 29; Миле Бјелајац, „Косово – производња мита о 1987. и таоци политички коректног говора“, *Нова српска политичка мисао* XIII,

ладине нису били последица само идеолошке индоктринације, она је усмерила социјално незадовољство у националистичком и сепаратистичком правцу. Проблеми са албанским наставним кадром су били слични и у Македонији, а такође и последице. У условима лабављења веза међу југословенским републикама, онда и између Србије и њених покрајина, све се мање могло урадити на преусмеравању албанског наставног кадра и интелигенције уопште. На тај начин је импресиван раст њиховог броја био друштвено и политички контрапродуктиван.

Трећи важан фактор у развоју школства су били уџбеници. У Краљевини Југославији је изашао врло мали број мањинских уџбеника,⁹⁵ тако да је и ту постјала огромна празнина коју је требало попунити. Сем тога, већина уџбеника, чак и за припаднике већинских народа, била је идеолошки неприхватљива за нове власти. Мањак уџбеника је бивао видљивији са порастом броја школа и ученика, продужавањем времена школовања и са разгранавањем школског система. Због тога је током првих десетак година после Другог светског рата акценат у издаваштву на мањинским језицима био баш на уџбеницима.⁹⁶ Будући да је тржишно пословање почетком 50-их уведено и у издаваштво, дошло је и до опадања издавања уџбеника за припаднике националних мањина.⁹⁷ Њихови уџбеници су због мањих тиража и (обично) превода били и вишеструко скупљи него уџбеници на језицима југословенских народа.⁹⁸ Да ствар буде гора, због разлика у школским програмима, а некад и дијалектима мањи-

1–4/2006, 244–245; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1985), 248–251; Павловић, „Албанци“, 155.

95 У области са највише припадника националних мањина, Дунавској бановини, изашло је свега 12 уџбеника за мађарске основне школе, 10 за словачке, један за румунске и три за русинске (АЈ, 507, XVIII – к. 9/1–36, Информација о проблемима издавачке делатности уџбеника за школе националних мањина, Београд, 10. X 1959).

96 АЈ, 507, XVIII–к. 2/ 1–16, *Autonoma kosovsko-metohijska oblast*, [1957]; АЈ, 507, XVIII–к. 6/1–24, *Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945–1956. godine*, [1956]; АЈ, 507, XVIII–к. 8/ 1–41, *Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957*, 15. IX 1958.

97 АЈ, 507, XVIII – к. 3/1–36, [без наслова] 9. XII 1958; АЈ, 507, XVIII–к. 1/1–22, *Stenografske beleške sa sednice Komisije za pitanja nacionalnih manjina Saveza komunista Jugoslavije*, [Београд], 13. VI 1958; АЈ, 507, XVIII–к. 8/ 1–41, *Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957*, 15. IX 1958; АЈ, 507, XVIII–к. 3/1–36, *Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji*, [Београд], 25. III 1959.

98 АЈ, 507, III/82, *Izveštaj o nacionalnim manjinama u FNRJ*, 14. X 1958; АС, Д2, *Komisija za nacionalne manjine CK SKS*, к. 1, *Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina*, Београд, јул 1957; АС, Д2, *Komisija za nacionalne manjine CK SKS*, к. 1, [Закључци са седнице Комисије за националне мањине CK SKS, 27. XI 1958]; АС,

на, уџбеници из једне републике нису могли да се користе за школе припадника исте мањине у другој републици.⁹⁹ Крајем педесетих година Србија је, као република са највећим процентом мањинског становништва, водила дуге преговоре са савезном владом око проналажења формуле дотирања мањинског издаваштва, посебно уџбеника.¹⁰⁰ Постојање уџбеника на мањинским језицима је било битно не само из образовних него и из политичких разлога – да припадници мањина, у недостатку југословенских, не би користили идеолошки неисправне уџбенике из матичних земаља, које су заступале другачију варијанту социјализма, а некад и биле на антијугословенским позицијама.¹⁰¹ Мађарски уџбеници су међу мањинским сматрани за најбоље јер су, по оцени надлежних, Мађари имали најспремније кадрове – идеолошки и стручно (иако су и код њих велики део

Ђ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Zapisnik sa sastanka Komisije za nacionalne manjine CK SKS, 11. II 1960.

- 99 AJ, 507, XVIII- k. 4/1-24, Kratka informacija o šiptarskoj manjini na terenu Crne Gore, Titograd, 4. IV 1957. - Код малих мањина су некад морали да се праве изузеци: тако су се крајем педесетих уџбеници за Словаке и Мађаре у Хрватској увозили из Војводине, где је живела већина припадника ове две народности (AJ, 507, XVIII – k. 6/1-24, Stanje školstva za nacionalne manjine u NRH, [14. IX 1957]). Исто тако, крајем педесетих година су се из Македоније увозили уџбеници за школе малобројне турске мањине на Косову и Метохији (AJ, 13, 140/190, Neki problemi izdavačke delatnosti u AKMO, [1957])
- 100 AJ, 507, XVIII-k. 10/1-23, Informacija o finansiranju troškova kulturno-prosvetnih i ostalih društvenih delatnosti na jezicima nacionalnih manjina, Beograd, 12. V 1960; AJ, 318, 43/58, Informacija o režimu finansiranja troškova kulturno-prosvetnih i ostalih društvenih delatnosti na jezicima nacionalnih manjina, Beograd, 25. V 1960; AJ, 318, 43/58, Savet za prosvetu NR Srbije Izvršnom veću NR Srbije, Odboru za budžet i službenička pitanja, Beograd, 4. X 1960; AJ, 318, 43/52, Pedagoški savetnik Gabor Janoši iz Sekretarijata Saveznog izvršnog veća za prosvetu i kulturu republičkim savetima za prosvetu, Beograd, 4. III 1963. - Међутим, већ 1963. Федерација се повукла из аутоматског финансирања дела мањинског издаваштва одлучивши да одређује једнократне дотације за поједине намене (AS, Ђ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa, Beograd, septembar 1964).
- 101 Као што је био случај са Бугарима крајем педесетих и Албанцима још почетком шездесетих (AJ, 507, XVIII – k. 1/1-22, Stenografske beleške sa sastanka Komisije Komisije za nacionalne manjine CK SKJ, 25. X 1957; AJ, 507, XVIII – k. 3/1-36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; AS, Ђ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za nacionalne manjine, 27. XI 1958; AS, Ђ2, Organizaciono-instruktorsko odeljenje, k. 215, Dušan Mugoša, Aktuelni idejno-politički zadaci SKS na Kosovu i Metohiji, decembar 1962; AS, BIA, III/81, [Без наслова], 15. III 1956; AJ, 507, XVIII – k. 3/1-36, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. VI 1959; AS, Ђ2, Organizaciono-instruktorsko odeljenje, k. 214, [Zaključci i stavovi IK CKSKS o dosadašnjem razvitku Kosova i Metohije после IV plenuma CK SKS, 1961])

уџбеника чинили преводи). Код других националних мањина, посебно оних малобројнијих, мањак потенцијалних аутора је био озбиљан проблем.¹⁰² Зато као приличан успех југословенских власти треба забележити то што су до краја педесетих година потребе припадника мањина за основношколским, а делом и гимназијским уџбеницима биле углавном покривене.¹⁰³ Уз то, део помоћне литературе је од 1956. увожен из Мађарске, Чехословачке, Румуније, Бугарске и Италије, а од средине шездесетих и из Турске.¹⁰⁴

Током првих десетак послератних година новим властима је било главно да ликвидирају неписменост код већинског и мањинског становништва, отворе школе и за нужду ишколују наставнике. О самим школским програмима, посебно за мањине, није се посебно бринуло. Међутим, када су најосновније потребе биле колико-толико задовољене, почела се обраћати већа пажња и на школске програме. Ово утолико пре што су у дотадашњој пракси уочене слабости.¹⁰⁵ Постојало је неколико питања која су изазивала дилеме. Код више мањина то је био сам језик на коме је требало предавати: да ли је требало користити локални дијалект који је ђацима био матерњи или књижевни језик земље матице?¹⁰⁶ Ако би се прихватило ово друго, јављао се проблем некодификованог књижевног језика у матици (Албанија до 1968) или измена његове кодификације (Румунија, Мађарска). Није занемарљив био ни проблем недовољног познавања књижевног језика матичне земље код наставника и ђака.¹⁰⁷ Код предавања

102 AJ, 507, III/82, Izveštaj o nacionalnim manjinama u FNRJ, 14. X 1958; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Koča Jončić, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, [1957?]; AJ, 507, XVIII – k. 8/1–41, Izdavačka delatnost na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini u periodu 1946–1957, 15. IX 1958; AJ, 507, XVIII – k. 8/1–41, Udžbenici za škole nacionalnih manjina u AP Vojvodini, [1958].

103 До јуна 1958. изашло је укупно 155 мађарских уџбеника у 1.170.460 примерака, 67 словачких у 141.580 примерака, 75 румунских у 108.050 примерака, 33 русинска у 40.781 примерак, 265 албанских у 2.379.697 примерака, 26 бугарских у 123.000 примерака и 4 чешка у 7.000 примерака. Тиме су по оцени власти потребе за уџбеницима на мађарском покривене око 87%, на словачком 85%, на румунском 94%, на русинском 76%. Потребне основних школа и нижих разреда гимназије на Косову и Метохији су наводно биле покривене скоро 100%. (Kemal Sejfula, *Savez komunističke Jugoslavije i nacionalne manjine*, (Београд: Kultura, 1959), 83–84; AJ, 507, XVIII – k. 9/1–36, Neki problemi udžbenika na jezicima nacionalnih manjina, Београд, 14. XI 1958).

104 Ласло Рехак, *Народности во Југославија*, (Београд: Народна армија, 1968), 146.

105 AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Zapisnik sa savetovanja pri Izvršnom komitetu SKJ o pitanjima nacionalnih manjina u Jugoslaviji, 2. III 1959.

106 AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Zabeleške o šiptarskim udžbenicima [u Makedoniji], 1955.

107 AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Stenografski zapisnik sa sjednice Komisije za nacionalne manjine pri CK SK Hrvatske, 27. VI 1959; [AS, Đ2, Organizaciono-instruktorsko

литературе, постављало се питање сразмера мањинске, матичне, југословенске/републичке и светске; у настави историје слично: изучавати историју матице, саме мањине, југословенских народа уз додатак историје мањинских народа? Ако се прихвати ово последње, у којој сразмери?¹⁰⁸ Као и сви школски програми у социјалистичкој Југославији, и ова питања су у различитим раздобљима различито решавана, а републичке и покрајинске разлике су у та решења уносили додатну разноврсност.

Највећа тешкоћа, а која није задовољавајуће отклоњена до краја постојања државе, било је изучавање службеног језика република. Оно је увек било мањкаво, а мањински ученици су напуштали основну, па и средњу школу без довољног знања језика своје републике.¹⁰⁹ Ово је сматрано за велики проблем – не више из националистичких разлога као у Краљевини Југославији, већ зато што су руководећи политичари сматрали да су недовољним знањем већинског језика припадници мањина хендикепирани јер нису могли да се уписују у средње школе и на факултете, учествују у друштвено-политичком животу, укључују се у привреду,¹¹⁰ односно да траже посао по целој земљи.

-
- odeljenje, k. 159, Stenogram sa sednice Plenuma PK SKS, Novi Sad 15–16. IV 1954].
- 108 AJ, 507, XVIII–k.6/1–24, Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji 1945–1956. godine, [1956]; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Zabeleške o šiptarskim udžbenicima [u Makedoniji], 1955; AJ, 507, XVIII–k. 6/1–24, Problem škola nacionalnih manjina i reforma škole, jun 1956; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Školstvo nacionalnih manjina, [1956?]; AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; Arhiv Vojvodine (dalje: AV), F 334 (PK SKV), Komisija za nacionalne manjine, red. br. 284, arh. jed. 12237, Problemi školstva nacionalnih manjina, 20. VI 1958; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Obrazloženje za informaciju o problemu škole nacionalnih manjina u Vojvodini [kraj 1960?]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1; Jončić, *Nacionalne manjine*, 112, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957.
- 109 AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, 20. II 1957; AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. VI 1959; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945–1956 godine, [1957].
- 110 AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, 20. II 1957. - Године 1957. у Војводини је 19% мањинаца похађало више разреде осмогодишње школе на српскохрватском (AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Stanje i problemi školske mreže, 25. X 1957). Истовремено око 10% мађарске деце у Словенији је добровољно, ради учења језика републике, ишло у школе на словеначком (AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, 20. II 1957).

Разлога за недовољно савладавање језика републике било је више. Први је био мањак квалификованих мањинских наставника.¹¹¹ Други је био неподесан наставни план који је предвиђао преопширно учење граматике и југословенске књижевности. Када се увидело да је ово бесмислено, промењен је приступ: акценат је стављан на савладавање говорног језика, а у том циљу, као и ради зближавања ђака и наставника различитих народности, спроведено је спајање школа по територијалном принципу 1953–1961. године.¹¹² Реакције на то нису увек биле позитивне. Из редова мањинских наставника и родитеља су се чули приговори да се иде на гушење националних права и мањинске културе, док се део наставника из редова већинских народа опирао спајању школа због страха од губитка повлашћених позиција.¹¹³ Када су „политичким радом“ отпори савладани, националне напетости су се нешто смањиле, али до стварног зближавања је теже долазило, док је савладавање језика републике остало болна тачка до распада земље.¹¹⁴ Као најбољи начин за учење језика републике виђене су двојезичне школе, али су оне биле презахтевне. Зато су се представници Косова и Метохије одмах супротставили томе,¹¹⁵ а због објективних тешкоћа такве школе нису успеле да заживе ни у другим крајевима.¹¹⁶

111 Сматрано је да наставници српскохрватског спадају у најслабије мањинске наставнике (AJ, 507, XVIII – к. 2/1–16, Stenografske beleške sa sednice Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina, 16. XI 1961; AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; AJ, 507, XVIII – к. 3/1–36, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. VI 1959; AJ, 507, XVIII – к. 6/1–24, Razvoj i problemi manjinskih škola u Jugoslaviji od 1945–1956 godine, [1957])

112 Стварање тзв. „територијалних школа“ правдано је и бољим коришћењем просторних, материјалних и кадровских капацитета, а имало је свој пандан и у територијалном спајању културно-уметничких друштава.

113 AV, F 334 (PK SKV), Komisija za nacionalne manjine, red. br. 284, arh. jed. 12239, Informacija o o proučavanju i sprovođenju Zaključaka Izvršnog komiteta CK SKJ o nacionalnim manjinama [Novi Sad, 16. III 1960]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957.

114 Већ 1960. постојало је мишљење да територијалне школе нису испуниле свој главни задатак – зближавање деце и учења језика (AJ, 507, XVIII – к. 7/1–36, Stenografske beleške sa sednice Saveta za prosvetna pitanja nacionalnih manjina pri Sekretarijatu za prosvetu i kulturu SIV, 11. XI 1960).

115 AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Analiza sprovođenja zaključaka CK SKJ o nacionalnim manjinama, Beograd 1. IV 1960.

116 Показало се да припадници две најбројније националне мањине, Албанци и Мађари, нису показали довољно интересовања за похађање таквих школа (Рехак, *Народности*, 137). Разлог је свакако то што је таква школа и за ђаке много захтевнија од једнојезичне.

Последица недовољног знања службеног језика републике је био и мали упис мањинаца у средње стручне школе. Да би се то превазишло, у Војводини се крајем педесетих година прибегло средњим школама за припаднике мањина у којима би се први разред почињао на мањинском језику (мађарском, будући да су Мађари били највећа мањина у покрајини и истовремено са највећим процентом радника), а потом се у вишим разредима уводило све више наставе на српскохрватском. У последњем разреду се настава одвијала само на језику републике, док је мађарски остао само као један предмет. Ове школе су се показале као добре и успеле су да привуку већи број мањинских ђака. С друге стране, размишљало се и о укидању гимназија за припаднике неких мање бројних мањина.¹¹⁷

Карактеристична је била појава да су у Војводини неки мањински родитељи, свесни корисности знања српскохрватског, уписивали децу већ у основну школу на том језику.¹¹⁸ У политичком естаблишменту су о овоме имали подељено мишљење: док су неки сматрали да је то добро, већинско мишљење је било да је то погрешно јер представља неуспех образовне политике, те да решења за довољно савладавање језика републике треба тражити на други начин.¹¹⁹ Теоретски најбољи начин – двојезична школа – био је нерепална опција. За разлику од дела

117 AV, F 334 (PK SKV), Komisija za nacionalne manjine, red. br. 284, arh. jed. 12239, Informacija o o proučavanju i sprovođenju Zaključaka Izvršnog komiteta CK SKJ o nacionalnim manjinama [Novi Sad, 16. III 1960]; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Problemi prosvete i školstva kod nacionalnih manjina, Beograd, jul 1957; AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Problemi u vezi sa nacionalnim manjinama, 18. VI 1959; AS, Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS, k. 1, Analiza sprovođenja zaključaka CK SKJ o nacionalnim manjinama, Beograd 1. IV 1960.

118 Већ крајем педесетих мађарски родитељи у Словенији су децу уписивали у словеначке школе да би на време савладала службени језик републике (AJ, 507, XVIII – k. 5/1–43, Madžarska narodna manjšina v Prekmurju, 25. III 1957; AJ, 507, XVIII – k. 6/1–24, Stanje i problemi manjinskih škola, Beograd, 20. II 1957). На захтев родитеља, осамдесетих година је у основним и средњим школама у Димитровграду и Босилграду за бугарску децу заведена само настава на српском, док се бугарски језик изучавао само као један од предмета (Бранко Павлица, „Бугарска национална мањина у Југославији“, *Положај мањина у СРЈ*, ур. Милош Мацура, Војислав Становчић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1996), 716). Сличан опортунизам се временом развио и код Румуна, тако да је у часу распада СФРЈ чак 39% румунских ђака похађало школе на српском – без жеље да факултативно уче румунски! (Траило Спариосу, „Стање и проблеми румунске националне мањине у СР Југославији“, *Положај мањина у СРЈ*, 689). Сличан феномен је примећен и код истарских Италијана (D'Alessio, „Politika obrazovanja“, 234–235).

119 AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Aktuelni problemi nacionalnih manjina u Srbiji, 25. III 1959; AJ, 507, XVIII – k. 3/1–36, Zapisnik sa savetovanja pri Izvršnom komitetu SKJ o pitanjima nacionalnih manjina u Jugoslaviji, 17. III 1959.

Мађара, на Косову и Метохији велика већина албанских родитеља није увиђала потребу учења српскохрватског. Радило се о још доста затвореном друштву, неукљученом у шире привредне и друштвене токове, које због тога није осећало потребу ни за школовањем подмлатка ни за учењем службеног језика. Чињеница да је одмах по доласку комуниста на власт на Косову и Метохији прокламована двојезичност администрације и да су Албанци и без знања српскохрватског могли да заврше послове са властима, свакако је подстицала овакво схватање. Иако је двојезичност испрва остајала углавном на папиру, са протоком времена, а посебно од шездесетих година, број албанских службеника је бивао све већи, Албанци су постајали (све већа) већина на Косову и Метохији, те је отворано све више школа свих нивоа на албанском – све је то, вероватно, додатно дестимулисало учење српскохрватског. И док припадници бројчано малих мањина (Чеси, Словаци, Русини, Румуни) често нису имали избора сем да уче на већинском језику ако би се одлучили за похађање средњих и виших школа, код албанске мањине су власти увођењем школа свих нивоа, па и универзитета, допринеле затварању Албанаца у себе. Утолико пре што се све више албански обојени Универзитет у Приштини није одликовао високим стандардима учености, већ оличавањем албанске националне афирмације и инфлацијом диплома.¹²⁰ Јасно је да тако образовани кадрови, чак и ако нису били националистички задојени и ако нису као велики део приштинских студената студирали албанску историју, језик, књижевност или етнологију, нису могли да нађу посао ни у неразвијеној косовској привреди ни другде по Југославији.¹²¹ То је стварало све већи број незадовољних интелектуалаца и интелигената који су у националистичком правцу усмеравали незадовољство све већег броја незапослених или слабо плаћених албанских радника. Социјална бомба је била темпирана раније, а последње две деценије постојања Југославије јој је додат и детонатор.¹²²

120 Dogo, *Kosovo*, 335.

121 Од 34.097 студената на Косову и Метохији 1979/80. године, 23.611 је студирало друштвене науке! (*Статистички календар Југославије 1981* (Београд: Савезни завод за статистику, 1981), 136). Међу 1295 дипломаца, било је 784 друштвањака (*Исто*, 142).

122 Већ почетком шездесетих година је констатовано да је на Косову и Метохији сваке године на тржиште рада долазило 20.000 нових тражилаца посла, док је годишње отворано 4.000 радних места – и то од 1956. када је уочено да је премало урађено за развој привреде у Аутономној косовкометохијској области (AS, Д2, Комисија за националне мањине СК SKS, к. 1, *Анализа спровођења закључака СК SKJ о националним мањинама*, 1. IV 1960). Наредних деценија се раскорак у развоју између Косова и развијених делова Југославије још више повећавао,

Да ли из оваквог крајњег исхода треба закључити да националним мањинама не треба омогућити школовање на матерњем језику? Јер, ако им се оно ускрати, окренуће се против државе у којој живе – као што су се окренули против Краљевине Југославије. А ако им се омогући, опет ће се окренути против ње, као Албанци против Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.¹²³ Неки ће увек гласно тражити школу на матерњем језику, док други у њу неће ићи чак и кад она постоји. Једни неће бити спремни ни на интеграцију, док ће други бити спремни и на асимилацију ако су мањина. Јасно је да би било погрешно закључити да је зато најбоље не изграђивати мањинско школство. Постојање или непостојање мањинског школства није одлучујући фактор за лојалност или нелојалност националних мањина,¹²⁴ нити за асимилацију или национално очување.¹²⁵ Поред школства на развијање осећаја привржености, или макар лојалности, као и на спремност на интеграцију или асимилацију утиче и низ других фактора – од положаја на друштвеној лествици, степена грађанских слобода, правне сигурности, материјалног благостања, културе, локалне етничке структуре становништва, личних и породичних веза и искустава, до политичке, верске и идеолошке припадности и других фактора. Ово, међутим, не значи да је школа небитна, односно да је свеједно каква ће она бити.

Краљевина Југославија је покушала да репресијом асимилује националне мањине, или да им макар ослаби економску снагу и националну самосвест. Социјалистичка Југославија је покушала да у свему изједначи припаднике мањина са већинским становништвом.¹²⁶

добрим делом због превеликог наталитета (Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, (Zagreb: Globus, 1989, 2. dopunjeno izd.), 136–138, 181–184).

123 Године 1941. било је 32.790 основаца и 3.305 средњошколаца на Косову и Метохији – већином неалбанаца; 1986/87. само у основне школе је (на Косову и ван њега) ишло 389.305 Албанаца (Tadić, „Education“, 197–198).

124 Србијански Јевреји, који су углавном завршавали српске школе, учествовали су у Првом светском рату и подносили жртве раме уз раме са својим српским суграђанима. Власи североисточне Србије никад нису имали школе на свом језику, али су у Другом светском рату доста масовно ступали у четнике – јер су се идентификовали са Србима и њиховом монархистичком традицијом. Пољаци у Босни такође нису имали школе на свом језику, али су у великом броју пришли партизанском покрету – јер су се идентификовали са антифашизмом. Угарске Швабе су, иако су имале врло мали број школа на немачком, биле врло привржене Угарској. Могло би се наћи још доста сличних примера.

125 Образовани Срби у Угарској до 1918. већином су завршавали мађарске средње школе и факултете, остајући национално свесни браниоци права свог народа.

126 Кратак преглед афирмације најбројније националне мањине у социјалистичкој Југославији (укључујући раст броја школа, листова, културних институција,

Водећи комунисти су веровали да је национално питање нешто што треба успут решити да би могао да се изграђује комунизам – у коме национална припадност ионако неће играти никакву улогу. У том циљу југословенским народима су обезбедили националну државност оличену у републикама, а националним мањинама културна и школска права, а једним делом и квазидржавност у виду аутономних покрајина. Показало се да због укључености мноштва непредвиђених фактора ово није било довољно ни да се изгради комунизам ни да се сачува Југославија.

У Краљевини Југославији један груб, кратковид, корумпиран и недоследан систем није за двадесетак година успео да уклони духовне и културне разлике које су се таложиле вековима – ни код јужнословенских народа, а посебно не код националних мањина – и да постигне макар минимум државног јединства. Школство, као не баш прејака карика у државном ланцу, ту није могло много да помогне, али је учинило довољно да додатно надражи незадовољне народе и националне мањине. У комунистичком реформно-модернизаторском покушају, обрзовање националних мањина је, пак, морало остати на пола пута. Недостајало је средстава и кадрова да се свим мањинама обезбеди школовање на матерњем језику од вртића до факултета. И тамо где је то делимично постигнуто, показало се као контрапродуктивно. Било је тешко наћи равнотежу између очувања националних особености припадника мањина и њихове интеграције у југословенско друштво.

Ефикасност школа, посебно за припаднике мањина, увек зависи од мноштва фактора, али за сваку државу је боље да проба да својим грађанима омогући добро образовање. Ово посебно важи за грађане мањинских народности јер уз образовно-хуманистички аспект њихово школовање у себи садржи и политички.¹²⁷ Иако таква политика не јемчи позитивне исходе, она увећава шансе да до њих дође.

РЕЗИМЕ

Краљевина Југославија је била грађена као национална држава Јужних Словена тако да је мањинском становништву обезбеђивала само минимум мањинских права, посебно на пољу школовања. Циљеви образовања су били идеолошки а не практични, тј. били су окренути изградњи државног и националног јединства а не практичним

броја функционера разног ранга итд.) у: Павловић, „Албанци“, 150–171.

127 Комунистичке власти су овога итекако биле свесне (НП, РКССРНН 1951, *Neki problemi mađarskog školstva u Narodnoj republici Hrvatskoj*, 1951).

знањима. Кад су националне мањине биле у питању, желело се ослабити њихову националну свест. У том циљу за мањине у јужним деловима земље школе углавном нису ни отваране, док је за мањине на некадашњим хабзбуршким територијама број школа драстично смањен. У оваквом рестриктивном систему спровођени су и изузеци подстакнути унутрашњополитичким и спољнополитичким разлозима.

После Другог светског рата комунисти су хтели да преобликују југословенско друштво. Да би то постигли, а пре свега да би изградили индустрију и радничку класу, почели су јако да развијају просвету. Изграђивали су Југославију на принципу националне равноправности, па су у том контексту и националне мањине добиле сва права. Школство је требало и њих да образује и укључи у социјалистичко друштво.

После првих петнаестак година основна писменост је углавном постигнута, па су се власти почеле бавити и школским програмима, уџбеницима и методологијом наставе. Недовољно савладавање службеног језика у мањинским школама се показало као главни проблем, па је доста напора у реформи посвећено изналажењу његовог решења. Овај проблем никада није до краја успешно решен. И док је код мање бројних мањина образовање на матерњем језику имало тенденцију да престаје са средњом школом, за Албанце је оно континуирано изграђивано. Универзитет у Приштини, који је основан 1970, требало је да буде врхунац тог развоја. Он је, међутим, стварао недовољно стручне кадрове који често нису владали другим језиком сем албанским. Косовска привреда те кадрове није могла да апсорбује и издржава, што је допринело експлозији економског и друштвеног незадовољства обученог у национално рухо.

Све то не значи да мањинама не треба обезбедити школовање на матерњем језику, јер је то захтев хуманости, али и политичке мудрости.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Arhiv Jugoslavije. Fondovi: 315; 507; 13; 318.
- Arhiv Srbije: Đ2, Komisija za nacionalne manjine CK SKS; BIA; Đ2, Organizaciono-instruktorsko odeljenje.
- НР. РКССРНН, 1951.
- Arhiv Vojvodine. F 334 (PK SKV), Komisija za nacionalne manjine.

- *Arbeitskreis Dokumentation. Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords.* München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1998.
- Бајић, Ђорђе. „Школе и школски систем“. *Војводина 1944–1954*, 317–329. Нови Сад: Матица српска, [1954].
- Bataković, Dušan T. „Les Albanais du Kosovo en Yougoslavie 1945–1995. Minorité en Serbie, majorité dans la province autonome“. *Minorities in the Balkans. State Policy and Inter-Ethnic Relations*, ed. Dušan T. Bataković, 169–220. Belgrade: Balkanološki institut, 2011.
- Bataković, Dušan T. *The Kosovo Chronicles.* Belgrade, Plato, 1992.
- Bednárík, Rudolf. *Slováci v Juhoslávii. Materiály k hmotnej a duchovnej kultúre.* Bratislava: Vydavateľstvo Slovensky Akadémie Vied, 1966.
- Бешлин, Бранко. *Весник трагедије. Немачка штампа у Војводини (1933–1941).* Нови Сад – Сремски Карловци: Платонеум, 2001.
- Bethke, Carl. „Die Ungarn in der Vojvodina. Historisches Erbe, Schulunterricht und Geschichtsbücher, Rückblicke und Perspektiven“. *Jahrbuch für Kultur und Geschichte Südosteuropas* 2/2002, 245–263.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Бјелајац, Миле. „Косово – производња мита о 1987. и таоци политички коректног говора“. *Нова српска политичка мисао* 1–4/2006, 235–262.
- Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову.* Београд: Српска академија наука и уметности, 1985.
- Борозан, Ђорђе. *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса.* Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије, 1995.
- Burda, Artur. „Poljski naseljenici u Bosni“. *Zbornik krajiških muzeja* III, 1969, 185–189.
- D’Alessio, Vanni. „Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci“. *Časopis za savremenu povijest* 2/2017, 219–241.
- *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien.* Augsburg: Weltbild Verlag, 1995.
- „Die Kulturrechte des Rumänentums im jugoslawischen Banat“. *Nation und Staat* 1/1939, 34–35.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952.* Beograd: Rad, 1988.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности, III: Србија у Југославији.* Нови Сад: САНУ, Беседа, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2001.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије, I–III.* Београд: Стубови културе, 1997.
- Dogo, Marco. *Kosovo. Albanesi e serbi. Le radici del conflitto.* Lungo di Coscenza: Marco, 1992.

- Dolenc, Ervin. *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS*. [Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996].
- Dolmányos, István. „Kritik der Lex Appony (Die Schulgesetze vom Jahre 1907)“. *Nationale Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900–1918*, 233–304. Budapest: Akademia Kiadó, 1966.
- Dragišić, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Дрљача, Душан. „Марија Домбровска о Пољацима у Босни“. *Зборник Матице српске за славистику* 10/1976, 133–148.
- Dugački, Vlatka. *Svoj svote. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918.–1941.)* Zagreb: Srednja Europa, 2013.
- Đaković, Spasoje. *Sukobi na Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga, [1986], (2. dopunjeno izdanje).
- Đaković, Spasoje. „The Communist Party of Yugoslavia in the National Liberation Struggle and Revolution in Kosovo and Metohija“. *Kosovo. Past and Present*, 123–131. Belgrade: Review of International Affairs, 1989.
- Ferenc, Tone. *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*. Ljubljana, Beograd: Partizanska knjiga, 1979.
- Gaćeša, Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1984.
- Geiger, Vladimir. *Nestanak folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost, 1997.
- Глигоријевић, Бранислав. „Југословенско-румунска конвенција о уређењу мањинских школа Румуна у Банату 1933. године“. *Зборник Матице српске за историју* 7/1973, 79–103.
- Глигоријевић, Бранислав. „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“. *Зборник Матице српске за историју* 5/1972, 55–84.
- Gujaš, Josip. „'Nacionalna odbrana' Mađara u Slavoniji na prijelomu XIX i XX stoljeća u okviru Slavonske akcije“. *Historijski zbornik XXIII–XXIV*, 1970–1971, 45–96.
- Hasani, Sinan. *Kosovo, istine i zablude*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986.
- Höpfner, Hans-Paul. *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Frankfurt/M, Bonn: P. Lang, 1983.
- Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus, 1989, (2. dopunjeno izdanje).
- Imami, Petrit. *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: Samizdat B92, 2000.
- Исић, Момчило. *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић 1881–1960*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.
- Jacquín, Pierre. *La question des minorités entre l'Italie et la Yougoslavie*. Paris: Sirey, 1929.
- Janko, Sepp. *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*. Graz, Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 1982.

- Janjetović, Zoran. *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade: University of Mary, 2005, (2. izd.)
- Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Janjetović, Zoran. *Od Internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- Janjetović, Zoran. "The Question of the Volksdeutsche in Yugoslav-German Relations between the World Wars". *East-Central Europe and the Great Power Politics (19th – 20th Centuries)*, ed. Veniamin Ciobanu, 321–337. Iași: Editura Junimea, 2004.
- Jončić, Koča. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd: Savremena administracija, 1962.
- Kasaš, Aleksandar. *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1996.
- Кириловић, Димитрије. *Помађаривање у бившој Угарској*. Нови Сад: Српска манастирска штампарија Сремски Карловци, 1935.
- Končar, Ranko, Dimitrije Boarov. *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011.
- Kraft, Doris. *Das untersteierische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg*. München: M. Schick, 1935.
- Krnić, Zdravko, Srećko Ljubljanović, Cvjetko Tomljanović. „Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH“. *Zbornik [Historijskog instituta Slavonije] 1/1963*, 26–40.
- Malcolm, Noel. *Kosovo. A Short History*. London, Macmillan 1992.
- Marković, Predrag J. *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1996.
- Mayer, Martin. *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941). Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung?* München: R. Oldenbourg Verlag, 1995.
- Memić, Mustafa. *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*. Skoplje: IPZRO Fonografika, 1984.
- Mesaroš, Šandor. *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1989.
- Mesaroš, Šandor. *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1981.
- Miletić, Antun. „The Volksdeutsche (sic) of Bosnia, Slavonia and Srem regions in the Struggle against the People’s Liberation Movement (1941–1944)“. *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, 559–603. Belgrade: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1977.
- Mirnić, Josip. *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974.
- Momčilović, Đorđe. *Banat u Narodnooslobodilačkom ratu*. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1977.

- Omerović, Enes. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2019.
- Павлица, Бранко. „Бугарска национална мањина у Југославији“. *Положај мањина у СРЈ*, ур. Милош Мацура, Војислав Становчић, 705–722. Београд: Српска академија наука и уметности, 1996.
- Павловић, Момчило. „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991“. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, 133–174. Београд: Институт за савремену историју, 2001.
- Perz, Josef, Fritz Hölger. „Das Schulwesen des Gottscheer Landes“. *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfeier. Aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes*, 130–136. [Кочевје: Ј. Pavlicek, 1930].
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III. Београд: Nolit, 1988.
- Петровић Тодосијевић, Сања. *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.
- Pirraku, Muhamet. „Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919–1941)“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2/1976, 356–370.
- Popi, Gligor. *Rumuni u jugoslovenskom Banatu (1918–1941)*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu Institut za istoriju, 1976.
- Попов, Чедомир, Јелена Попов. *Аутономија Војводине – српско питање*. Сремски Карловци: Крвови, 2000, (2. изд.)
- Portmann, Michael. *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2008.
- Пржић, Илија. *Заштита мањина*. Београд: Геца Кон, 1933.
- Pupo, Raoul. „L'esodo degli italiani da Zara, da Fiume e dall' Istria: un quadro fattuale“. *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazione nel novecento europeo*, eds Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, 183–208. [Napoli]: Edizione scientifica italiane, [2000].
- Rasimus, Hans. *Als Fremde im Vaterland. Der Schwäbisch-deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*. München: Donaueschinger Archiv, 1989.
- Redžepagić, Jašar. „Velika medresa u Skoplju 1925–1941“. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 4/1968, 177–199.
- Рехак, Ласло. *Народности во Југославија*. Београд: Народна армија, 1968.
- Roux, Michel. *Les Albanais en Yougoslavie. Minorité national. Territoir et développement*. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 1992.
- Sajti, Enikő A. *Hungarians in the Vojvodina 1918–1947*. Boulder CO: East European Monographs, 2003.
- Sattler, Wilhelm. *Die deutsche Volksgruppe im Unabhängigen Staat Kroatien. Ein Buch von Deutschen in Slawonien, Syrmien und Bosnien*. Graz: Steierische Verlagsanstalt, 1943.

- Савезни завод за статистику. *Статистички календар Југославије 1981*. Београд: Савезни завод за статистику, 1981.
- Sejfula, Kemal. *Savez komunista Jugoslavije i nacionalne manjine*. Beograd: Kultura, 1959.
- Senz, Josef Volkmar. *Das Schulwesen der Donauschwaben in Jugoslawien*. München: Südostdeutsches Kulturwerk, 1969.
- Shimizu, Akiko. *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*. Münster: LIT Verlag, 2003.
- Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York – London: Columbia University Press, 1968.
- Сирацки, Јан. „Место и значај југословенских Словака у историји чехословачко-југословенских односа“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 48/1967, 40–52.
- Slavič, M[atija]. *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska kršćansko-socijalna zveza, 1921.
- Спариосу, Траило. „Стање и проблеми румунске националне мањине у СР Југославији“, *Положај мањина у СРЈ*, ур. Милош Маџура, Војислав Становчић, 685–696. Београд: Српска академија наука и уметности, 1996.
- *Statistički pregled Kraljevine Jugoslavije po Banovinama*. Beograd: Predsedništvo Ministarskog saveta, 1930.
- Stojković, Ljubiša, Miloš Martić. *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd: Rad, 1952.
- Strehaljuk, Vaso. „Ukrajinci u Bosni“. *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine IV*, 1978, 77–93.
- Suppan, Arnold. „Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918–1938“. *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, eds Arnold Suppan, Helmut Rumpler, 171–240. Wien, München: Ost- und Südosteuropa-Institut, 1988.
- Suppan, Arnold. *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik in europäischem Umfeld*. München, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1996.
- Szita, László. „Identitätsprobleme der Magyaren in Kroatien“. *Minderheitenfrage in Südosteuropa. Beiträge der internationalen Konferenz, The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990, Interuniversity Center, Dubrovnik 8–14 April 1991*, ur. Gerhard Seewann, 175–180. München: R. Oldenbourg Verlag, 1992.
- Шимуновић-Бешлин, Биљана. *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
- Tadić, Veljo. „Education and Cultural Transformation of Kosovo“. *Kosovo. Past and Present*, 197–207. Belgrade: Review of International Affairs, 1989.
- Török, Arpad. „Die rumänisch-jugoslawische Minderheitenkonvention und die Minderheitenschutzverträge“. *Nation und Staat VII 3/1933*, 151–155.

- Völkl, Ekkehard. *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München: Ungarisches Institut, 1991.
- Vovko, Andrej. „Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije“. *Zgodovinski časopis* XL 3/1986, 311-321.
- Wutte, Martin, Oskar Lobmeyr-Hohenleiten. *Die Lage der Minderheiten in Kärnten und Slowenien*. Klagenfurt: A. Kollitsch, 1926.
- Животић, Александар. *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*. Београд: Архипелаг, 2011.

SUMMARY

Zoran Janjetović

EDUCATION OF NATIONAL MINORITIES IN YUGOSLAVIA 1918–1991

ABSTRACT: Based on the relevant literature and archival materials, the paper compares the educational policies of the Yugoslav state towards members of national minorities in the period before and after the Second World War. In the text, an accent is placed on the comparing of aims and methods of educational policies.

KEY WORDS: Yugoslavia, national minorities, education, textbooks, educators

The Kingdom of Yugoslavia was built as the national state of south Slavs, thus securing only minimal minority rights for the minority population, especially in the field of education. The aims of education were ideological instead of practical, i.e. they were oriented toward constructing state and national unity, and not practical knowledge. When it came to national minorities, the intention was to weaken their national awareness. To that end, schools were generally not opened for minorities in the south of the country, while the number of schools for minorities in former Hapsburg territories was drastically reduced. Exceptions motivated by domestic and foreign policy reasons were implemented in such a restrictive system. After the Second World War, the Communists wanted to reshape the Yugoslav society. In order to achieve this, and most of all so as to build an industry and working class, they began to strongly develop education. They built Yugoslavia on the principle of national equality and so national minorities received all rights in this context. The school system was supposed to educate them and include them into the socialist society. After the first fifteen years or so, basic literacy was generally achieved, thus the authorities began to focus on school programs, textbooks, and teaching methodology. The main problem turned out to be the insufficient mastering of the official language in minority schools, so much effort in their reform was devoted to finding a solution to this problem. It was never fully resolved. And while education in their mother tongue tended to stop at a secondary school level for less numerous minorities, for Albanians, it was continuously built. The University of Prishtina which was founded in 1970 was supposed to be the peak of that development.

However, it produced insufficiently professional cadre that often didn't speak any language fluently other than Albanian. The Kosovo economy couldn't absorb and support that cadre, which contributed to the explosion of economic and social unrest clothed in the national spirit. All this does not mean that minorities should not be provided with education in their mother tongue, because that is a requirement of humanity, but also of political wisdom.

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

*Исхрана ђака у Основној школи „Краљ Петар I“ у Београду, 1943. године
(колекција Градимира Јанковића)*

УДК 373.3.091(497.11)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1944"
37.014.5(497.11)"1941/1945"

Љубинка Шкодрић

Институт за савремену историју, Београд
lj.skodric@gmail.com

ОСНОВНО ШКОЛСТВО У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944.

АПСТРАКТ: У раду је, на основу архивске грађе, штампе и литературе, анализирана политика основношколског образовања током немачке окупације Србије у Другом светском рату. Разматрани су основни циљеви просветне реформе, промене у образовним садржајима и организацији система основних школа, као и однос према учитељима и ученицима. Пажња је посвећена материјалним тешкоћама, неодговарајућим условима рада и нередовности наставе као обележјима основног школства у окупираној Србији током Другог светског рата.

Кључне речи: Други светски рат, окупација, колаборација, просвета, основно школство, народне школе, више народне школе, учитељи, ученици

Немачки напад 6. априла 1941. године довео је до војног слома Краљевине Југославије и њене капитулације после дванаест дана ратних операција.¹ Југословенска држава је раскомадана и подељена између четири окупатора – Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, а од централних делова државе створена је сателитска Независна Држава Хрватска. Територија Србије је подвргнута непосредној немачкој војној окупационој управи.² Подручје немачког војног заповедника Србије обухватало је 46.632 квадратна километра и било је крајем 1941. подељено на 14 округа у којима је, према појединим проценама, живело укупно око 3.853.204 становника.³

У руковођењу овом територијом немачке власти су се ослањале на домаћи управни апарат који је био подређен интересима и стро-

- 1 Коста С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак, Други светски рат у Југославији*, (Београд: Clio, 2009), 37.
- 2 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111–112.
- 3 Укупан број становника окупиране Србије 1942, укључујући и избеглице, износио је 4.118.000. Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području Vojnogupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije 1–4/1999*, 149.

гој контроли немачке окупационе управе.⁴ Убрзо по окупацији формирана је колаборационистичка управа на челу са Саветом комесара, који није имао велика овлашћења, већ је деловао као техничка и административна подршка окупатору.⁵ Избијање устанка наметнуло је потребу постојања тела са већим ауторитетом, па је формирана влада Милана Недића, која суштински није имала већа овлашћења, већ је позиције заснивала на Недићевом личном угледу.

У саставу Савета комесара и Недићеве владе функционисао је просветни ресор који је, између осталог, имао главну улогу у организовању рада школског система, управљао је радом школа и контролисао рад просветних радника и ученика.⁶ Најистакнутију улогу у обликовању просветне политике под окупацијом имао је Велибор Јонић, који је једно време деловао као комесар Министарства просвете у Савету комесара, а од октобра 1941. био је на дужности министра просвете у влади Милана Недића. Велики утицај на просветну политику остварио је и помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић, као и поједини начелници одељења Министарства просвете.

На европским територијама које је држао под окупацијом, Трећи рајх је тежио употреби школства као инструмента за спровођење економске надмоћи, консолидацију политичке доминације и реализацију идеја о расној супериорности.⁷ Ове појаве могу се сагледати и на подручју окупиране Србије. Рад школа и наставни садржаји морали су да буду прилагођени захтевима и очекивањима окупатора, али и настојањима колаборациониста да изграде добре односе са немачким властима и промовишу сопствене политичке погледе. Ревизија система вредности и реформа просвете коју су колаборационисти покушавали да спроведу, заснивала се на одбацивању страних утицаја, антикомунизму, апсолутизацији државног и општег значаја на штету личних слобода и права, подређивању јединке целини и интересима заједнице, обнови патријархалне народне културе и рефор-

4 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 79.

5 Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 124.

6 Детаљније: Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, (Београд: Архив Србије, 2009).

7 Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, eds Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anett Warring, (Oxford, New York: Berg, 2006), 129.

ми васпитања у духу народних обичаја, традиција и национализма.⁸ У том циљу, иако су се налазиле под будним оком окупатора, колаборационистичке власти су имале велику слободу деловања у погледу руковођења просветном политиком.⁹

Услови школовања

Министарство просвете у окупираној Србији је у погледу кадровског састава и административног рада наследило Министарство просвете Краљевине Југославије и током првих година окупације деловало је на основу Уредбе о уређењу Министарства просвете из 1937. године.¹⁰ За рад основних школа, на основу ове уредбе, било је задужено Одељење за народне школе. У фебруару 1943. донета је Уредба о уређењу Министарства просвете и вера, којом је организација основног школства била поверена Одељењу за основно образовање. У састав овог одељења пренети су бројни послови који су до тада били у надлежности Одељења за народно просвећивање и Одељења за наставу.¹¹ Према подацима Министарства просвете, 1. септембра 1941. године на подручју окупиране Србије функционисало је 2.113 основних школа са 6.263 одељења, које је похађало 365.583 ђака (204.461 дечак и 161.122 девојчице).¹²

Један од начина на који су просветне власти желеле да прикажу напредак у просвети под окупацијом било је истицање да је у овом периоду изграђен и отворен низ основних школа, као и да је дошло до пораста броја деце која похађају школу. Тако је у листу *Обнова* 1943. године наглашено да су у Београду током окупације отворене две школе са 42 одељења, док је на истоку Србије изграђено

8   Детаљније: Андрија Б. К. Стојковић, „Друштвено-политичка и идеолошка основа педагогије и школства у окупираној Србији 1941–1944. године“, *Други светски рат – 50 година касније*, зборник радова са научног скупа, II, ур. Владо Стругар, (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, Београд: Српска академија наука и уметности, 1997), 451–468; Љубинка Шкодрић, „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, тематски зборник радова, ур. Драган Алексић, (Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, 2014), 511.

9   Zoran Janjetović, *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 217.

10 Шкодрић, *Министарство просвете и вера*, 70.

11 Уредба о уређењу Министарства просвете и вера, *Службене новине*, 9. фебруар 1943, 1.

12 „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник* 11–12 (1943), 418.

седам, а на западу петнаест нових школа.¹³ У извештају о раду Просветног одбора и прегледу рада Министарства просвете и вера у новембру 1943. наведено је да се током окупације број основних школа повећао за 42, број одељења за 575, а број ђака за 25.132.¹⁴

Управо се у овим подацима крију кључни проблеми основног школства током Другог светског рата у Србији. Реч је о два повезана проблема који су једним делом наслеђени, а који су својим другим делом произашли из новонасталих ратних околности. Стари и наслеђени проблем било је ученичко нередовно похађање наставе, што је додатно појачано услед ратних околности током окупације. Због тешких услова живота, основну школу су напуштали и они који су је у време мирног стања редовно похађали. У априлу 1942. у штампи је објављено да проценат похађања школе износи 78%.¹⁵ Насупрот овоме, извештаји локалних власти сведоче о много већем проценту ђака који, иако су били уписани у основну школу, нису похађали школску наставу. У срезу поречком, на пример, само је 25% уписаних ученика редовно ишло у школу.¹⁶ Слично стање било је и у околини Београда, у срезу грочанском, где 50% ученика није похађало основну школу. Као разлози су наведени: слаба исхрана, недостатак обуће и одеће, као и родитељски немар, нарочито када су у питању била женска деца.¹⁷ Као пример могу послужити и основне школе мачванског среза чију наставу је редовно похађало 53,12% ђака, од чега су мањи број биле ученице.¹⁸ Окружно начелство округа шабачког је маја 1943. истакло „неутешну слику“ да број уписаних ђака у првом разреду почиње да опада већ током другог разреда, да би се до краја четвртог разреда свео скоро на једну трећину ученика уписаних у првом разреду.

13 „Настава у народним школама“, *Обнова*, 11. јун 1943, 3.

14 Према овим подацима у том тренутку је функционисало 2.155 основних школа са 6.838 одељења, које је похађало 390.715 ђака (219.346 дечака и 171.369 девојчица). „Извештај о раду Просветног одбора“, 418.

15 „Просветне прилике у Србији“, *Обнова*, 2. април 1942, 4.

16 Узрок томе локалне власти виделе су у разбијеном типу села који је у овом крају преовлађивао, па су школе биле прилично удаљене. Поред тога, ђаци који су нередовно похађали школу и због тога стално понављали разреде представљали су такође проблем. „Такве ученике данас је врло тешко нагнати на уредно похађање школе, када се узме у обзир да су њихови вршњаци, који су уредно полазили школу већ одавно исту завршили.“ Архив Србије (АС), Министарство просвете и вера 1941–1944 (Г-3), ф. 579, 98-1-42.

17 АС, Г-3, ф.580, 99-118-42.

18 Момчило Исић, *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2005), 382.

Тешкоће везане за уредно похађање основне школе биле су константне. Углавном се процењивало да половина деце не похађа школу или у њу долази само повремено. У Министарству просвете је овим поводом закључено да је број ученика који не похађају основну школу нарочито велики по селима, где осим објективних проблема као што су сиромаштво и лоши животни услови, постоји и велики број оних који неоправдано избегавају школовање. Како би се та појава спречила, наређено је организовање предавања путем којих би се извршио утицај на родитеље да децу редовно шаљу у школу, а најављено је и поштравање казних мера за неуредно похађање наставе.¹⁹

Други проблем, који је утицао на редовност похађања наставе и који је проистекао из ратних околности, био је проблем редовног одржавања наставе. Настава је у основним школама била организована са тешкоћама, честим прекидима и обуставама. Сам почетак окупације био је обележен обуставом наставе, односно њеним потпуним прекидом. Иако је део школа отворен већ у мају 1941,²⁰ наставак редовне наставе није био могућ. Комесар Министарства просвете Ристо Јојић, наредио је 24. маја 1941. завршетак школске 1940/41. године.²¹

Ситуација се погоршала почетком школске 1941/42. када су завладали још тежи услови за извођење наставе. Због избијања устанка, почетак наставе је у многим крајевима био одложен или уопште није био могућ. Многе основне школе биле су оштећене у ратним збивањима или су их заузеле војни одреди.²² Велики број, нарочито сеоских школа уништен је у устаничким сукобима или су биле оштећене до те мере да се настава у њима није могла одржавати.²³ Тамо где је наставак наставе био могућ, тешкоће су се појавиле са почетком хладног времена и недостатком огрева. Учитељима је због тога из-

19 „Преглед рада Одељења за основно образовање“, *Просветни гласник* 1–2/1943, 67.

20 Kreso, *n. d.*, 129.

21 АС, Г-3, ф. 751, 24-57-41.

22 У градским срединама, нарочито у Београду, услед недостатка расположивих школских зграда, наставу је у доступним зградама одржавало по више основних школа и гимназија, у неколико смена. Миодраг Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда* 21 (1974), 78.

23 Као пример уништавања школа у устаничким збивањима може послужити поцерски срез у коме је на основу извештаја од 24. новембра 1941, од 30 народних школа страдало 10, од чега је седам потпуно порушено, док су три теже оштећене. Такође је констатовано да су у овим школама уништена школска училила, библиотеке, школске књиге и архива. АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр. 641.

дато наређење да у договору са родитељима организују наставу са групама ученика по њиховим кућама или да наставу одржавају једанпут до два пута недељно у школској згради.²⁴ Током децембра 1941. дошло је до тешкоћа у организацији овог начина наставе. Већина родитеља није била склона да дозволи и организује окупљање ученика у сопственом дому.²⁵ У неким крајевима родитељи су се нерасто одлучивали да уступе своје домове групама ученика плашећи се ширења разних заразних болести, док на пример у Београду, овај предлог на појединим местима није наишао на подршку и због недостатка стамбеног простора. Овде су, према извештајима управника школа, биле „и најгоре уџерице попуњене избеглицама-станарима“.²⁶ Упркос тешкоћама, ове мере су хваљене у штампи и ученицима је сугерисано „да буду захвални и срећни што школа брине да не изгубе годину“.²⁷ И поред тога, у марту 1942. у Министарству просвете су признали да је било доста недостатака у оваквом начину организовања наставе. Као највећи проблем наведена је неуједначеност и несистематичност у знању која је настала код ученика истих разреда. Мада су проблеми у одржавању наставе постојали и у наредним годинама, одустало се од спровођења наставе у ученичким домовима.

Просветне власти су покушале бројним другим мерама да омогуће, подстакну и олакшају редован рад основних школа. Уведени су посебни фондови за изградњу нових и поправку старих школских зграда, подстицана је обрада школских башта и отварање ђачких кухиња, додељивана су средства за омогућавање даљег школовања даровите сеоске деце.²⁸

Да би се скренула пажња на просветна збивања и истакао повратак народним традицијама, уведена је пракса свечаног обележавања краја школске године у основним школама. Школска година се завршавала на Петровдан, када су организовани завршни испити којима су присуствовали школски представници и ђачки родитељи. Најбољи ученици су том приликом награђивани, а одржавана су по-

24 „Преглед рада Одељења“, 66.

25 АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр 579.

26 АС, Г-3, ф. 484, III пов. бр. 579.

27 Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонџић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке“. Просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941-1944“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, прир. Александар Стојановић, (Београд: Филип Вишњић, 2015), 225.

28 Zlatija Vujanović, „Prosветna politika u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, (magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1979), 118.

себна предавања, као и изложбе ученичких радова.²⁹ О значају који је овом чину придаван, говори и то да је министар просвете Велибор Јонић лично присуствовао појединим свечаностима. У штампи је то представљено као „први случај за последњих двадесет година да се министар просвете лично интересује за рад основних школа“.³⁰ Министар је том приликом истакао задовољство постигнутим резултатима, али је такође признао да „материјални и психолошки услови нису били најповољнији“ и нагласио да је захваљујући уложеном самопрегору просветног кадра одржана настава.³¹

Почетак школске 1942/43. године био је много боље организован. Настава је у основним школама почела раније да би се искористиле повољне временске прилике, а израђен је нов наставни план и програм за основне школе.³² Осим тога, Министарство просвете је издавало наређења о предузимању свих могућих мера које би довеле до тога да се настава редовно одвија. У сеоским школама, на пример, предлагали су да сваки ђак приликом доласка у школу донесе по један нарамак дрва и тако омогући одржавање наставе.³³ Ради надокнаде изгубљеног градива, као и ради континуитета у раду, налагано је и одржавање повремених састанака са ученицима током зимског распуста, када би им били задавани домаћи задаци и контролисано њихово понашање.³⁴

Последња школска година под окупацијом почела је са очекивањем да ће услови за рад бити још неповољнији и тим поводом је издато упутство школама да што боље организују и расподеле наставу. Ратне околности у 1944. години довеле су до тога да се сажме већ скраћени наставни план, а просветне власти су препоручиле учитељима да се „издвоје најважнији делови садашњег скраћеног наставног програма“.³⁵ Најтеже су се под таквим околностима сна-

29 „Преглед рада Одељења“, 66.

30 „Министар Јонић присуствује испитима“, *Ново време*, 10. јул 1942, 3.

31 „Српска школска омладина одлучно је кренула здравим националним смером“, *Ново време*, 16. јул 1942, 3.

32 Наставни план и програм је предвиђао следеће наставне предмете: наука о вери с моралним поукама, српски језик, отаџбина и њена прошлост, природа и човеков рад, рачун и геометрија, певање и телесно вежбање и дечје игре. Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, (Ниш: Центар за балканске студије, 2008), 123.

33 АС, Г-3, ф. 580, 99-211-42.

34 АС, Г-3, ф. 573, 92-259-42.

35 Љубинка Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма“, *Војноисторијски гласник* 1 (2009), 180.

лазили најмлађи ученици, којима је била неопходна помоћ и пажња учитеља у савлађивању градива.

Сталне најаве да ће школе редовно радити и да ће се настава редовно одржавати, практично је било немогуће остварити. У Министарству просвете су врло брзо постали свесни тога и покушавали су да добију најбоље од онога чиме су располагали. Настава у незагрејаним, пренатрпаним школама, одржавана скраћено или често прекидана, ипак није могла дати велике резултате. Може се рећи да је нередовност у одржавању наставе била основна карактеристика образовног процеса под окупацијом. Последица тешких ратних прилика били су лош школски успех ђака и низак ниво образовања. Уз то је додатну тешкоћу представљало и тешко емотивно и психолошко стање изазвано ратом и окупацијом. За ову појаву имале су разумевања и просветне власти, које су примећивале: „психолошко стање и ученика и учитеља такво је да они нису у стању целим својим бићем посветити се раду“.³⁶

РЕФОРМА ОСНОВНОГ ОБРАЗОВАЊА

Напоредо са настојањима да се организује редован рад школа и омогући школовање деце у ванредним, ратним околностима, просветне власти су радиле и на реорганизацији школског система. Основно школство је функционисало на темељу Закона о народним школама из 1929.³⁷ По одредбама овог закона обавезно основно образовање обухватало је народну школу у трајању од четири године и вишу народну школу у трајању од четири године или четворогодишње школовање у некој другој врсти школе.

Проблеми ефикасности и организације основног школства били су, због високог степена неписмености становништва, међу најважнијим проблемима просветних власти. О њима је расправљано у великој мери током окупације. Разматрани су начини организације основног школства, констатоване хроничне слабости и улагани озбиљни напори да се оно унапреди. О бројним проблемима, у великој мери сведочи реферат „О плану и систему наших школа – основне или народне школе“. У реферату је изнет став да су се четвороразредне народне школе за већину деце показале као недовољне и да имају смисла само за ону децу која настављају школовање

36 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 32328.

37 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II, (Београд: Стубови културе, 1997), 124.

у некој од средњих школа. То се у највећој мери односило на градску децу. За већину сеоске деце је констатовано да углавном по завршетку четири разреда народне школе нису настављала даље школовање и да су због тога остајала полуписмена. Такође је примећено да више народне школе нису успеле да остваре свој циљ, јер у већини сеоских места нису постојале, а у градским насељима, где су постојале, за њима није било стварне потребе пошто су деца настављала школовање у другим врстама школа. Испољавано је разумевање за то што због општег сиромаштва није постојала могућност да се у сеоским местима уведе виша народна школа, на основу чега је проистицао закључак да је у селима потребно увођење основних школа које би трајале шест година, док би у већим местима ученици били обавезни да после завршена четири разреда основне школе заврше и два разреда ниже средње школе.³⁸

Чланови Радног одбора Главног просветног света по питањима народне школе закључили су, крајем августа 1942. године, да народна школа мора имати искључиво васпитни карактер и да њен задатак не може бити припрема за посебне позиве. Задатак основног школства био је да „васпитава активне, моралне и одане чланове државне и народне заједнице, који ће бити у стању да се самостално снађу у животу и да са осећањем дужности и одговорности служе своје народу и његовој држави“.³⁹ Одбор се заложио за унитарну школу у трајању од осам година. Указано је на то да се мора избећи подвајање на четири разреда народне и четири разреда више народне школе, уз закључак да је „новац пласиран у народне школе, ипак најбоље пласиран народни капитал“.⁴⁰

У августу 1942. Одељење за народне школе је у распису окружним начелницима истакло да многа деца напуштају даље школовање по завршетку четири разреда народне школе и да је неопходно отворити што већи број виших народних школа.⁴¹ Упркос залагању Главног просветног савета за обавезно осмогодишње школовање, просветне власти су одлучиле да виша народна школа траје две године

38 Писац реферата, инспектор Јован Јовановић је закључио: „Дакле четвороразредна основна школа је за наше село недовољна, а осморазредна с вишом народном школом немогућа. За градове и варошице четвороразредна основна школа може се сматрати довољном и добром само под претпоставком да варошка деца обавезно продуже још две године у нижој средњој школи.“ АС, Г-3, ГПС, ф. 6, р 70/1943.

39 АС, Г-3, ф. 13, р 52/1942.

40 Исто.

41 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 29964.

и да у селима настава у њој буде одржавана по скраћеном програму.⁴² Према одлуци донетој у августу 1943. године у свим местима је било потребно отворити разреде више народне школе, посебно у варошима и варошицама где није било грађанских школа. У сеоским срединама било је предвиђено да настава у вишим народним школама траје пет месеци – од почетка новембра до краја марта, да би ученици могли да се током осталих месеци посвете пољопривредним пословима. Из овог разлога је уведена настава у скраћеном обиму.⁴³

У извештају о раду Просветног одбора и прегледу рада Министарства просвете и вера објављеном у новембру 1943. констатовано је да више народне школе, због четворогодишњег трајања, нису успеле да се одомаће, нарочито по селима, где одрасла деца представљају корисну радну снагу. Тиме је образложена одлука о свођењу више народне школе на две године, а да би се подстакло њено похађање, отворено је 255 одељења ове школе.⁴⁴

Измене у дужини трајања обавезног образовања унете су и у Општи државни просветни план на основу кога је планирана реформа целокупног школског система.⁴⁵ Општи државни просветни план израђен је са циљем утврђивања броја и типова школа, њиховог распореда по местима и предвиђања потреба одређених области за појединим типовима школа. Планирано је увођење обавезног основног образовања у трајању од шест година, које би обухватало народну школу у трајању од четири године и вишу народну школу која је била обавезна у трајању од две године или су ученици били обавезни да се школују две године у грађанској школи или гимназији.⁴⁶ Циљ више народне школе био је да обезбеди ученицима потребна знања за свакодневни живот. У том смислу, сеоске више народне школе требало је да имају пољопривредни, а варошке привредни карактер. Свршени ученици више народне школе имали су право уписа у пољопривредне, занатске и домаћичке школе. Тиме је свршеним ученицима више народне школе било могуће да се у највећој мери посвете пољопривреди и занатству. Планом је било предвиђено отварање 1.069 нових народних школа, односно повећање њихо-

42 АС, Г-3, ф. 609, III бр. 35188.

43 АС, Г-3, ф. 976, 5-82-43.

44 „Извештај о раду Просветног одбора“, 418.

45 „Пројекат Државног просветног плана“, *Просветни гласник* 11-12 (1943), 440.

46 АС, Г-3, ф. 13, р 1.

вог укупног броја са 2.155 на 3.224. Планирано је и да се број виших народних школа повећа на 3.061.⁴⁷

Ради усвајања Општег државног просветног плана био је организован први састанак Великог просветног већа Главног просветног савета у новембру 1943. године. Ово веће сачињавало је 70 чланова, које су чинили представници просветних органа и струка, као и других државних установа и организација (министарстава, цркве, комора, Универзитета, високих школа, окружних начелстава и просветних инспектората), са мандатом на три године. На састанку су чланови Великог просветног већа подржали просветни план и истакли значај планирања школске организације и на том основу једногласно усвојили посебну резолуцију.⁴⁸

Ове одлуке дефинитивно су потврђене Уредбом о изменама и допунама Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године. Њоме је прописано да народна школа траје четири године, а виша народна школа две године, с тим да је похађање свих шест разреда обавезно. Ученици су били оцењивани три пута годишње – на крају првог и другог полугодишта и на свечаном годишњем испиту. Настава је почињала почетком септембра и трајала до 12. јула, а почетком јула одржавани су свечани годишњи испити на којима је утврђиван успех ученика.⁴⁹

Уредбом је предвиђен низ корака како би се обезбедио виши проценат похађања наставе. У том циљу су пооштрене казнене мере против родитеља који су избегавали да шаљу децу у школу. Према Уредби, учитељи су били дужни да воде евиденцију о изостајању ученика и да опомињу ђачке родитеље да редовно шаљу децу у школу. Осим тога морали су два пута месечно да подносе среском начелнику извештај о неоправданим изостанцима. На основу овог извештаја срески начелник је предузимао даље мере и имао је могућност да изриче опомене, али и новчане казне или обавезу бесплатног рада на општинском, школском или државном послу.

Предузете мере биле су у великој мери прагматичне и засноване на проценама да је потребно да се школовањем обухвати што већи број деце и да се на тај начин врши њихова припрема за живот.

47 Керкез, н. д., 117.

48 „Усвојено је начело планске просветне политике“, *Ново време*, 13. новембар 1943, 3; „Духовни и културни темељи нове Србије“, *Српски народ*, 13. новембар 1943, 5.

49 Уредба о изменама и допунама Закона о народним школама од 5. децембра 1929. године, *Службене новине*, 8. август 1944, 1.

Истовремено, овим мерама су у одређеном смислу ограничене даље могућности школовања ђака који би завршили вишу народну школу. Они су даље школовање евентуално могли да наставе само у одређеним врстама пољопривредних и занатских школа.

Реформа просвете је, осим преобликовања система и организације школа, обухватала и измену наставних садржаја, са којом се почело одмах по наступању окупације. Наставни програми и уџбеници основних школа су ревидирани и подвргнути строгој цензури. Из школских уџбеника су, на захтев окупационих власти, одстрањени сви садржаји за које се сматрало да су уперени против Трећег рајха или да нарушавају добре односе са немачким народом. Истовремено су уклоњени и садржаји који су се односили на југословенску државу и уједињење, као и на хрватски и словеначки народ. Ревизија уџбеника вршена је у неколико наврата током 1941. и 1942. године. Тежило се да се одбаце сви садржаји који су сматрани анационалним. Највише проблема просветним властима задала је организација наставе историје и географије у основним школама. Употребу тек одобрених уџбеника за наставу ових предмета у основним школама забранио је немачки Управни штаб у септембру 1942.⁵⁰ Под образложењем да се настава историје прилагођава узрасту ученика нижих разреда основне школе, просветне власти су препоручиле да се одржавају само предавања из локалне прошлости.⁵¹ Након тога, настава географије и историје у основним школама је уобличена у један предмет под називом „Отаџбина и њена прошлост“. Током 1943. године усвојени су и одобрени нови уџбеници за основне школе.

Ученици и учитељи под окупацијом

Пажња просветних власти била је у највећој мери посвећена активностима средњошколске омладине и покушајима да се сузбије наклоност овог дела ученичке популације према комунизму. Однос према ученицима основних школа био је заснован на тежњама да им се од малих ногу улију основна начела колаборационистичке политике, пре свега уверење да је неопходно одржавање реда и мира. Сматрало се да би се овим путем обликовале нове генерације преко којих би се у будућности омогућила безбедна окупациона управа и искоренило устаничко расположење и подршка устаничким покретима.

50 Dragica Koljanin, „U službi novog poretka`. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, *Istraživanja* 21 (2010), 395-415.

51 Шкодрић, Бонџић, н. д., 227.

На тај су начин колаборационистичке власти најмлађу ученичку популацију доживљавале као покољења која могу формирати у складу са својим жељама и политиком. Преко ученика основних школа желело се утицати и на њихове родитеље. Организовани су родитељски састанци у циљу представљања основних напора власти и придобијања родитеља за подршку колаборационистичким мерама и окупационој политици.

У спровођењу ових мера просветне власти су очекивале да главни ослонац нађу у учитељском сталежу који је од самог почетка окупације био изложен нарочитом притиску. Улога учитеља у великој мери је губила васпитно-образовни карактер и добијала све више одлике инструмента колаборационистичке и окупационе управе. Учитељи су имали задатак да контролишу и ученике и њихове родитеље и руководе њиховим преваспитањем према начелима окупационе политике. Очекивало се да учитељ буде „интелектуални вођа свог села и краја“ са задатком да одушеви и покрене пре свега омладину за давање доприноса заједници. Активизам који је захтеван од учитељског кадра подразумевао је подршку колаборационистичким и окупационим властима да се заведе ред и мир. У том смислу учитељи су морали да прате приватни живот ученика и њихових породица и да буду упућени у прилике и дешавања у локалној заједници.⁵²

Према упутствима школских надзорника, сви учитељи су током 1942. године имали обавезу да одрже предавања о штетности комунистичке идеологије, при чему је било потребно да истакну да комунисти одбацују национална обележја, круну, личну својину, породицу. Уз то су морали да нагласе да је комунистичка активност у ствари жеља бескућника за влашћу, а да је желе остварити уништавањем, братоубилачком борбом и слабљењем и мрцварењем народа. У предавањима је такође било потребно објаснити геополитички положај земље и потребу увођења мира, реда и рада.⁵³

С једне стране изложен непрестаном инсистирању просветних власти да се активира, учитељски кадар је са друге стране био оптерећен егзистенцијалним проблемима и тешкоћама. Према подацима просветних власти, у ратном заробљеништву се током 1941, нашло око 800 учитеља.⁵⁴ Већ на почетку окупације, током 1941. године, у циљу смањења административног апарата донете су одлуке

52 АС, Г-3, ф. 6, р 23/1942.

53 АС, Г-3, ф. 611, III пов. бр. 505.

54 „Шта је урађено да народне школе почну свој рад и какав је садашњи задатак школе и учитеља“, *Ново време*, 19. новембар 1941, 5.

о отпуштању и пензионисању дела запослених службеника, пре свега неудатих жена и мушкараца, као и удатих жена које су имале минимум за егзистенцију.⁵⁵ Пензионисани су сви службеници који си имали више од 30 година радног стажа. Према подацима Министарства просвете, на основу ових одлука је Одељење за народне школе донело 1.300 одлука о пензионисању, 822 о отпуштању и 167 о стављању на располагање.⁵⁶ На упражњена учитељска радна места запослено је више од 3.000 учитеља-избеглица, тако да је у августу 1941. констатовано да нема празних учитељских радних места.

Ово је био само почетак бурних промена. Основне школе, нарочито на западу Србије, нашле су се у јесен 1941. у вртлогу устаничких збивања, а многи учитељи су били активни учесници и организатори устанка. Учитељски кадар није само учествовао у устанку већ је страдао и у одмаздама окупатора. Тако је у Крагујевцу у октобру 1941. стрељано 14 учитеља, док је у Краљеву страдало у одмаздама 13 учитеља.⁵⁷ Слом устанка означио је и отпуштање из службе свих учитеља за које је постојала сумња да су наклоњени комунизму или да су учествовали у устаничким активностима. Пошто су извршене бројне кадровске промене, у окупираној Србији на почетку школске 1942/43. године било је укупно запослено 6.830 учитеља, учитељица и вероучитеља.⁵⁸

Када су се слегла устаничка превирања, учитељски кадар је постао мета честих жалби и оптужби које су против њега подношене Министарству просвете. Незадовољство радом учитеља и учитељица, као и њиховим друштвеним животом или односом према среди ни коришћено је често за врло опасне оптужбе које су знале да садрже и сумњичење за у комунистичку делатност. Учитељи су често и у штампи оптуживани да су главни кривци за устанак и комунистичку оријентацију омладине.⁵⁹ У септембру 1943. вршилац дужности начелника Одељења за основно образовање Цветко Поповић покушао је да ублажи тензије изјавом да психолошко стање народа још није смирено, да има сукоба у које су умешани и учитељи и да спорове треба решавати мирно и опрезно.⁶⁰

55 Nataša Milićević, „Činovníci u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka* 2 (2018), 74.

56 „Преглед рада Одељења“, 63.

57 АС, Г-3, ф. 491, 7-11-42.

58 АС, Г-3, ф. 10, р 13/1942.

59 Janjetović, *n. d.*, 219.

60 АС, Г-3, ф. 695, II бр. 920.

О конфузији насталој по слому устанка и уопште о стању у просветним установама, сведочи и то да је у Министарству просвете у октобру 1942. донета одлука да се у Одељењу за народне школе образује Комисија за преглед материјала о уклањању из службе национално непоузданих наставника народних школа. Задатак Комисије био је да поднесе извештај колико је учитеља уклоњено из службе под оптужбом да су национално непоуздани и на основу чијих оптужби су уклоњени. Очекивало се да Комисија донесе мишљење о лицима која су осумњичена као национално непоуздана, а још су у служби, као и да утврди да ли треба сматрати национално сумњивим оне учитеље против којих је вођена истрага али није утврђена њихова кривица.⁶¹ Ове одредбе сведоче о дубокој сумњи и неповерењу према учитељском кадру, које је опстајало чак и када се није могла доказати оправданост оптужби.

Осим што су били изложени сталним сумњама, учитељи су, као и већина становништва, живели у оскудици. Тешкоће у снабдевању и исхрани, као и хронични недостатак одеће и обуће били су саставни део њихове свакодневице. Истовремено, осим школске наставе, морали су да обављају низ других послова и дужности. Одржавали су предавања, аналфабетске течајеве и родитељске састанке, организовали ученичке приредбе и посела, ангажовали се у школским баштама и вршили ваншколски надзор ученика. Уз то су сеоски учитељи често били ангажовани и на другим пословима па се примећивало да њихова преоптерећеност произилази и из тога што морају истовремено „бити лекари, полицијски референти, ветеринари, па и општинске ћате“.⁶²

И за ученике и за учитеље рат и окупација били су доба великих невоља, искушења и патњи. Осим материјалних недаћа и ратних страдања, од њих је очекивано да активним учешћем у образовном процесу испоље подршку окупационом систему чиме су на изванредан начин негиране и обесмишљаване тековине образовања и основни циљеви школовања.

Током непуне четири године окупације, основно образовање у Србији је претрпело значајне промене. Измењени су наставни садржаји, школовање се одвијало нередовно и у неадекватним условима, а ученици су често изостајали са наставе. Основно школовање је скраћено на шест година и усмерено ка практичним знањима. На

61 АС, Г-3, ф. 612.

62 Према: Ljubinka Škodrić, „Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 156.

тај начин је прилагођено тешким условима рата и окупације. Осим образовне улоге, у окупираној Србији оно је имало и значајну идеолошку улогу. Колаборационистичке власти су очекивале да учитељи, осим васпитања омладине, пропагирају идеологију колаборационизма, шире антикомунистичку пропаганду и контролишу ученике и њихове родитеље. Насупрот очекивањима власти, значајан број учитеља је пружио пасиван или активан отпор и избегао да се ангажује упркос покушајима наметања снажне контроле.

РЕЗИМЕ

За време немачке окупације Србије у Другом светском рату основно школство је било један од инструмената друштвене контроле како родитеља и ученика тако и притиска на учитељски кадар. Немачка окупациона управа и колаборационистичке власти су настојале да затечени просветни систем, наслеђен од Краљевине Југославије, прилагоде потребама окупације и основним постулатима окупационе политике која се заснивала на слогану о увођењу реда и рада. Ови напори нису били прожети само идеолошким разлозима већ и реалним потребама и свешћу о потреби просвећивања становништва и повећању нивоа писмености. У том смислу инсистирало се на редовној основношколској настави и што већој полазности ђака. Циљ је такође било усмеравање ђака ка практичним знањима и формирање од њих послушних грађана. Значајни напори су уложени да се организује редовно школовање и повећа број деце која прате наставу. Из практичних разлога смањено је трајање основног школовања на шест година. Ратне прилике често нису омогућавале реализацију просветне реформе, већ се она понекад завршавала само на обимном планирању. Стога је основно школство у ратним околностима у окупираној Србији задржавало одлике нередовности, несигурности и непотпуне реализације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Србије. Министарство просвете и вера 1941–1944.
- Aleksić, Dragan. „Površina i broj stanovnika na području Vojnogupravnog komandanta Srbije“. *Tokovi istorije* 1–4 (1999), 144–150.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, II. Београд: Стубови културе, 1997.
- Исић, Момчило. *Основно школство у Подрињу 1914–1944*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2005.

- Janjetović, Zoran. *Collaboration and Fascism Under the Nedić Regime*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.
- Керкез, Слободан Ђ. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*. Ниш: Центар за балканске студије, 2008.
- Koljanin, Dragica. „U službi novog poretka`. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“. *Istraživanja* 21 (2010), 395–415.
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Milićević, Nataša. „Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 2/2018, 69–86.
- Павловић, Коста С. *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*. Београд: Cliо, 2009.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Симић, Миодраг. „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“. *Годишњак града Београда* 21 (1974), 75–118.
- Стојановић, Александар. *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015.
- Стојковић, Андрија Б. К. „Друштвено-политичка и идеолошка основа педагогије и школства у окупираној Србији 1941–1944. године“. *Други светски рат – 50 година касније*, зборник радова са научног скупа, II, уредник Владо Стругар, 451–468. Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, Београд: Српска академија наука и уметности, 1997.
- Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије, 2009.
- Шкодрић, Љубинка. „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма“. *Војноисторијски гласник* 1 (2009), 172–183.
- Škodrić, Ljubinka. „Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 1/2011, 151–162.
- Шкодрић, Љубинка. „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“. *Срби и рат у Југославији 1941. године*, тематски зборник радова, уредник Драган Алексић, 499–511. Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, 2014.
- Шкодрић, Љубинка, Драгомир Бонџић. „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке`. Просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, 215–236. Београд: Филип Вишњић, 2015.
- Vošahlíková, Pavla, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss. „Schooling as a Cultural Interface“. *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*,

eds Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anett Warring, 129–152. Oxford, New York: Berg, 2006.

- Vujanović, Zlatija. „Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1979.

- *Ново време*
- *Обнова*
- *Просветни гласник*
- *Службене новине*
- *Српски народ*

SUMMARY

Ljubinka Škodrić

PRIMARY EDUCATION IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

ABSTRACT: In the paper, the primary school education policies during the German occupation of Serbia in the Second World War were analysed based on archival materials, the press, and literature. The main goals of the education reform, changes in education contents, and the organisation of the primary school system, as well as the relationship towards teachers and students were considered. Attention was paid to material difficulties, inadequate working conditions, and irregular teaching, as features of primary education in occupied Serbia during the Second World War.

KEY WORDS: Second World War, occupation, collaboration, education, primary education, public schools, higher public schools, teachers, students

During the German occupation of Serbia in the Second World War, primary education was one of the instruments of social control of parents and students, and also of pressure on the teaching staff. The German occupation administration and collaborationist authorities endeavoured to adapt the education system they found, inherited from the Kingdom of Yugoslavia, to the needs of the occupation and basic postulates of the occupational policy, which was based on the slogan of enforcing order and work. These efforts were not only imbued with ideological reasons, but also with real needs and the awareness of the need to educate the population and increase the level of literacy. In this sense, regular primary school education and the highest possible attendance of students were insisted on. The goal was also to direct students towards practical knowledge and to make them into docile citizens. Considerable efforts were invested in organising regular education and increasing the number of children which attended classes. Out of practical reasons, the duration of primary education was brought down to six years. The war conditions often didn't make it possible to realise educational reforms, which rather ended on extensive planning. This influenced the fact that primary education in wartime circumstances in occupied Serbia retained the characteristics of irregularity, insecurity and incomplete realisation.

**У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ
ЈУГОСЛАВИЈИ**

РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ
1944–1959.

*Пријем пионира, ученика четвртог разреда основних школа из Параћина у Кабинету
Јосипа Броза Тита, 16. мај 1950. (Музеј Југославије)*

УДК 373.3.014.3(497.11)"1944/1959"
373.3.014.3(497.1)"1944/1959"
37.014.5(497.11)"1944/1959"
37.014.5(497.1)"1944/1959"

Сања Петровић Тодосијевић
Институт за новију историју Србије, Београд
uransp@gmail.com

РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.*

*Отећемо светлост бучном водопаду, да обасја и село и град*¹

АПСТРАКТ: Рад представља резултат историографске анализе и покушај да се одговори на питање како је изгледала политика образовања и васпитања у периоду од завршетка ратних операција на тлу Србије, као саставног дела југословенске државе, у јесен 1944. до доношења Закона о основној школи 1959. године, који је представљао републичку „верзију“ савезног Општег закона о школству из 1958. којим је на тлу читаве југословенске државе успостављена јединствена осморазредна основна школа. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959. биће приказана пре свега кроз анализу рада партијских тела кроз која је Комунистичка партија Југославије (Савез комуниста Југославије) покушавала да дефинише политику образовања и васпитања у Југославији и Србији да би се затим прешло на анализу начина рада извршне и законодавне власти.

Кључне речи: реформа, основна школа, Србија, Југославија, КПЈ (СКЈ), Комисија за реформу школства, Општи закон о школству, Унеско

Увод

Целовита анализа политике образовања и васпитања у Србији после Другог светског рата представљала је предмет интересовања релативно малог броја аутора и ауторки, међу којима нема истори-

---

* Рад је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

1 Парола истакнута на зидовима основних школа у деспотовачком крају децембра 1948. Архив Србије (АС), Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

чара и историчарки, они су се само фрагментарно бавили једном од најдинамичнијих сфера деловања југословенске државе у периоду након окончања Другог светског рата.² Политика образовања и васпитања у Србији и Југославији после Другог светског рата нашла је своје место у већини историографских радова који се баве културном политиком југословенске државе после 1945. јер је, бар у Србији, све до 1952. и окончања агитпроповске фазе културне политике, политика образовања и васпитања сматрана њеним саставним делом.³ Фрагментарно, она је нашла место у радовима истраживача и истраживачица који су се бавили појединим сегментима наставе или образовања у периоду после 1945,⁴ као и у радовима аутора чији је предмет интересовања представљао развој високообразовних институција.⁵

- 2 Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990); Никола М. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945–1991/1992)*, (Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1994).
- 3 Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, (Beograd: Rad, 1988); Marija Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995); Aleš Gabrič, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*, (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995); Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002); Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946–1963*, (Београд: Службени гласник, 2013); *Културна политика Југославије 1945–1952. Зборник докумената*, I–II, прир. Бранка Докнић, Иван Хофман, (Београд: Архив Југославије, 2009); Миомир Гаталовић, *Дарована слобода – партија и култура у Србији*, (Београд: Институт за савремену историју, 2010); Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012).
- 4 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, (Zagreb: Srednja Europa, 2012); Драгица Кољанин, *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*, (Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2014); Igor Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, (Zagreb–Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015); *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda, (Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017); Lada Duraković, *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945.–1965.)*, (Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2019).
- 5 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008); Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004); Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960*, (Београд: Институт за савремену историју, 2010); Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша. Међународна*

Развој основношколског система у Југославији после рата нашао се у фокусу неколико аутора и ауторки који су овом проблему приступили анализирајући основну школу с посебним освртом на искуство различитих југословенских република углавном у првим деценијама после рата.⁶ Развој основног школства у Србији после 1944. нашао је своје место и у пригодним радовима већег обима који су писани за потребе прослава јубилеја појединих основних школа⁷ или институција⁸ као и у радовима мањег обима објављиваним у часописима, зборницима радова и другим стручним публикацијама.⁹

ОД КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ КА ПОЛИТИЦИ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊА

Захваљујући победи коју је извојевала у Другом светском рату на челу Народноослободилачке војске Југославије, КПЈ је у послератном периоду сконцентрисала у својим рукама неограничену моћ и изванредна овлашћења у управљању државом. Легитимитет врховног ауторитета и носиоца комплетне власти произилазио је из њених прошлих, али и будућих позиција. Са једне стране, КПЈ је темељила

сарадња Београдског универзитета 1945–1960, (Београд: Институт за савремену историју, 2011).

- 6 Нада Јурукова, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944–1950)*, (Скопје: Институт за национална историја, 1990); Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953–1962*, (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006); Сања Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019).
- 7 *Школство у Азбуковици*, (Љубовија: СИЗ основног образовања и васпитања Општине Љубовија, 1987); Жарко П. Милошевић, Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830–2003*, (Зајечар: Историјски архив Зајечара, 2003); Момчило Исић, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Муњас“ Уб 1820–2010*, (Уб: Основна школа „Милан Муњас“ Уб, 2010).
- 8 *Сто година Просветног савета Србије 1880–1980*, ур. Владета Тешић и др., (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980); Александра Илић Рајковић, *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*, (Београд: Институт за педагогију и андрагогију, Педагошко друштво Србије, 2019).
- 9 Момчило Павловић, „Школство у Србији 1945–1950“, *Образовање код Срба кроз векове*, зборник радова, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић, (Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт, 2003), 275–288; Dragomir Bondžić, „Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1990“, *Istorija 20. veka 2/2008*, 419–466; Sanja Perović Todosiјеvić, „Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949–1958“, *Socijalizam: izgradnja i razgradnja. Zbornik odabranih radova sa Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ур. Chijara Bonfiglioli, Boris Koroman, (Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017), 45–70.

свој легитимитет на лидерској улози коју је имала у антифашистичкој борби и Народноослободилачком рату залажући се за изградњу братства и јединства. Са друге стране, Партија се позиционирала као авангарда радничке класе која ће у будућности одиграти кључну улогу у стварању бољег и праведнијег, другим речима, социјалистичког друштва. Пут ка таквом друштву водио је преко политичке стабилизације земље, која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка, односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је културни, па и просветни живот, од самог почетка успостављања нове револуционарне власти виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“.

Све кључне одлуке у држави, тако и оне које су се односиле на културну дакле и на просветну политику, доношене су на нивоу највишег партијског тела – Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Обнародоване на партијским конгресима, одлуке су конкретизоване путем рада државних органа: народних одбора, појединих министарстава и Народне скупштине, као и масовних организација (Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије и др.) чији је рад био посебно запажен на пољу промовисања одређених мера дефинисаних на највишем партијском телу.¹⁰

Може се рећи да је у Југославији све до краја четрдесетих година и Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949) скоро апсолутна власт била сконцентрисана унутар апарата ЦК КПЈ који се састојао од: Организационо-инструкторског одељења; Одељења за кадрове; Одељења за агитацију и пропаганду и девет комисија,¹¹ од којих је једна била и Комисија за школе. По истом моделу¹² била су устројена републичка и покрајинска партијска руководства, као и нижи партијски комитети, што у својој књизи *Историја Југославије исто-*

10 Политбиро ЦК КПЈ је имао кадровски монопол и управљао је без контроле ширих тела Партије јер се ЦК КПЈ изабран на V земаљској конфернцији (1940) није састајао у пуном саставу све до 1948. и сукоба са Информбироом. Централна улога у Политбироу припадала је Јосипу Брозуну Титу као генералном секретару, на основу мандата Коминтерне. Његови најближи сарадници били су: Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 32.

11 Синдикална; војна; контролна; спољнополитичка; за жене; за економску политику; за изградњу народне власти; за социјалну политику. Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 46.

12 Изузетак су представљале спољнополитичка и, у почетку, контролна комисија. Исто.

ричар Бранко Петрановић означава као „стварање персоналне и реалне уније између КПЈ и државе“.¹³ У првим годинама после рата за школска питања је била задужена Комисија за школе¹⁴ као саветодавни партијски орган у области школства. Формирана је на седници Политбироа ЦК КПЈ 30. јуна 1945. На њеном челу налазио се Едвард Кардељ. Секретар Комисије била је Митра Митровић. Чланови Комисије за школе били су: Мартин Менцел, Милош Јанковић, Коста Грубачић, Сениша Станковић и Фрања Дорошки. Управо је њен састав и начин рада представљао најбољи доказ „персоналне и реалне уније“ Партије и државе јер су сви чланови Комисије у исто време били високи државни функционери у републичким министарствима просвете. Тако је Митра Митровић била министар просвете у првој послератној влади НР Србије, Влади Благоја Нешковића. Мартин Менцеј је био помоћник министра просвете у савезном министарству просвете. Коста Грубачић се налазио на функцији помоћника министра у Министарству просвете НР Србије. Слична ситуација је била на републичком нивоу. Фредо Козак је у исто време био секретар словеначке Школске комисије и министар просвете у влади НР Словеније.¹⁵ Иво Фрол и Зоран Палчок, веома утицајни чланови хрватске Школске комисије, били су помоћници министра просвете у влади НР Хрватске.¹⁶

Поред Комисије за школе, школским питањима се бавило и Одељење за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ познатије као Агитпроп ЦК КПЈ. За разлику од Комисије, која је више била задужена за решавање текућих и врло практичних питања, Агитпроп се сматрао главним организатором и носиоцем идеолошко-политичког васпитања, он је усмеравао комплетну културну па и просветну политику. У свом раду, Агитпроп се највише ослањао на масовне организације и државне органе, преко којих се операционализовала одређена политика. Његов апарат је почео да се формира током рата.¹⁷ Рад Агитпропа је реорганизован и прилагођен „политици мира“ у марту 1945. када је ЦК КПЈ донео директиву О реорганизацији агитације и пропаган-

13 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, (Beograd: Nolit, 1989), 419–420.

14 У документима се назива и: Комисија за школство, Школска комисија, Педагошка комисија, Просветна комисија.

15 Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropaska kulturna politika 1945–1952*, (Ljubljana: Mladina, 1991), 502.

16 Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 34.

17 О етапама развоја Агитпропа видети више у: Milovan Đilas, „Извештај о агитационо-пропагандном раду“, *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948. Stenografske beleške*, (Beograd, 1949); Dimić, *Agitprop kultura*, 36.

де. Према овој директиви, агитроп комисије је требало установити у свим партијским комитетима. Свака агитпроп комисија је била подељена на секторе, од којих је један био – педагошки сектор. На челу Агитпропа ЦК КПЈ налазио се Милован Ђилас. Чланови су били: Стефан Митровић (секретар), Радован Зоговић, Борис Зихерл, Олга Ковачић и Неда Божиновић. Иако се чинило да ће у „новој“ југословенској држави, у којој је дошло до револуционарне промене власти и самим тим успостављања револуционарног режима, процес формирања агитационо-пропагандних структура тећи веома лако, то се није десило. Формирање агитационо-пропагандних одељења било је посебно тешко при локалним комитетима, што је у самом врху Партије објашњавано лошим одабиром људи за вршење одређених функција у специфичном апарату, а то се може прихватити као један од одговора. У суштини, радило се о немогућности „револуционарног субјекта“ да у кратком временском року наметне нову идеолошку матрицу. У циљу разумевања просветне политике, политике образовања и васпитања, поготово у периоду од краја рата до децембра 1949, посебно је значајно нагласити да је процес конституисања апарата за пропаганду и агитацију ишао веома тешко у појединим југословенским републикама – најтеже у Хрватској и Србији. Историчарка Сњежана Корен је, анализирајући рад Агитпропа у Хрватској, указала на чињеницу да постоје озбиљне индиције да у Хрватској у децембру 1946. већина округа није имала агитпроп комисије. Велики број ових окружних комисија је постојао само на папиру, што је значило да Партија у Хрватској није обављала једну од својих главних функција, а то је била пропагандна.¹⁸ Готово идентична ситуација била је у Србији. Према историчару Љубодрагу Димићу, агитационо-пропагандни апарат у Србији је формиран тек почетком 1947. године.¹⁹

Јачем позиционирању агитпроп апарата допринео је сукоб са Стаљином и СССР-ом у лето 1948. Управо је совјетска опасност посебно допринела томе да партијска агитација и пропаганда па самим тим и репресивнији обрачун са неистомишљеницима у неким аспектима буду далеко интензивнији током 1949. и 1950. него у првим годинама после рата и првим месецима конституисања револуционарне власти.²⁰ Са друге стране, опасност од СССР-а отворила је могућност дистанцирања од прве земље социјализма, а то се у процесу јачања

18 Korén, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 37.

19 Dimić, *Agitprop kultura*, 41–46.

20 О репресивним мерама комунистичке власти у Србији и Југославији 1944/45. видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Однос комунистичке власти у

агитационо-пропагандних органа морало односити и на политику образовања и васпитања. Другим речима, ако је до тада била на маргини интересовања, школа је у будућности морала преузети једну од кључних улога у процесу стварања „новог“, социјалистичког човека, што је јасно речено на III пленуму ЦК КПЈ (децембра 1949). Реформски процес, који је започет крајем 1949. одлукама које су донете на највишем партијском нивоу, у време наглог јачања агитпроп апарата, на први поглед парадоксално, представљао је почетак краја Агитпропа. Био је то, како истиче Сњежана Корен, „почетак окончања идеолошког отапања“, али и укидања агитпроповског апарата.²¹ Реформски правац који је дефинисан децембра 1949. на највишем партијском телу потврђен је одлукама VI конгреса КПЈ/СКЈ из новембра 1952. и IV конгреса Народног фронта Југославије/Социјалистичког савеза радног народа Југославије из марта 1953,²² као и увођењем радничког самоуправљања, односно друштвеног управљања. На тај начин у Федеративној Народној Републици Југославији дошло је до постизања консензуса између највишег политичког ауторитета и друштвених структура у вези са одвајањем партијских и државних функција. По први пут је званично „одобрено“ пропитивање улоге и места КПЈ у држави и друштву.²³ Залагање за „борбу мишљења“ имало је посебно значајан утицај на вођење либералније политике према култури и уметности, самим тим и према образовању као делу културне политике. Политика одвајања партијских и државних функција нарочито ће доћи до изражаја на пољу образовања и васпитања када рад на реформи школског система у Југославији буде препуштен државним институцијама тј. Народној скупштини ФНРЈ, која је на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива) 22. маја 1953, донела Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања – чиме су конкретне радње на реформи школства под окриљем највишег представничког а не партијског тела могле да почну.²⁴

Србији према ‘старом’ учитељском кадру после Другог светског рата“, *Токови историје* 2/2016, 121–150.

21 Korén, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 43.

22 Видети више у: Spehñjak, *Javnost i propaganda*.

23 Видети више у: Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*.

24 „Одвајање“ државе од Партије мора се схватити условно. Историчар Љубодраг Димић сматра да се агитпроповска фаза културне политике у Србији окончала 1952. Укидање агитпроп апарата није означило потпуни „раскид“ Партије и

ПРОСВЕТНЕ ВЛАСТИ

Док је дефинисање културне и политике образовања и васпитања било у рукама Партије, посредством рада партијских конгреса и Политбироа ЦК КПЈ, за спровођење политике били су задужени савезно министарство и републичка министарства просвете. Повереништво за просвету Националног комитета ослобођења Југославије, основано на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943, престало је са радом 7. марта 1945. када је формирано Министарство просвете Демократске Федеративне Југославије на челу са Владимиром Рибникаром.²⁵ Врло брзо, при Министарству просвете ДФЈ формиран је Просветни савет као саветодавно тело, са задатком да координира рад републичких министарстава просвете, проучава и даје смернице просветне политике на нивоу целе земље.²⁶ Ступањем

државних органа. Већ у мају 1955. основана је Идеолошка комисија Централног комитета СКЈ. Током 1956. дошло је до формирања републичких идеолошких комисија. Рад Идеолошке комисије СКЈ био је посебно изражен након VI пленума ЦК СКЈ који је одржан у марту 1956. На овом пленуму Тито је на самом почетку подсетио „како је улога комуниста у одбрани револуционарних тековина подједнако актуелна као и пре десет година“, нагласивши да „немешање у те унутрашње ствари није ништа мање опасно од онога што је прије било, када се превише мјешало“. Идеолошка комисија СКЈ је имала значајан утицај и на рад Комисије за реформу школства основане маја 1953, поготово преко Родољуба Чолаковића, савезног секретара за просвету и културу СИБ-а, односно савезног министра просвете и културе који је, са једне стране, био један од најутицајнијих чланова Идеолошке комисије СКЈ док је, са друге стране, био високи државни функционер у области просвете и културе. Dimić, *Agitprop kultura*; Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 45–51.

- 25 Указ о успостављању Министарског савета ДФЈ, *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.
- 26 Међу истраживачима који се баве културном политиком Југославије у првим годинама после Другог светског рата постоје различита мишљења у вези са односом савезног и републичких министарстава просвете, односно степеном аутономије који су републички просветни органи имали у односу на савезне. Са једне стране постоје аутори који сматрају (Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, (Zagreb: Školska knjiga, 2006); Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, (Zagreb: Novi liber, Europapress holding, 2008)) да је федеративно државно уређење Југославије представљало у првим послератним годинама само формалност у условима једнопартијске диктатуре и централистичког система. Са друге стране су они (Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010)) за које је управо управљање науком, културом и школством у првим годинама после рата у Југославији најбољи доказ да је комуникација између савезног и републичких министарстава просвете пример веома комплексног и сложеног односа унутар федерације.

на снагу Устава из 1946.²⁷ савезно министарство просвете је престало да постоји. Уместо њега при Влади ФНРЈ су формирана два нова органа задужена за управљање културом и просветом: Комитет за школе и науку и Комитет за културу и уметност.²⁸ На челу Комитета за школе и науку налазили су се, најпре, Борис Зихерл а затим Маријан Стилиновић. Оба комитета су престала са радом 31. децембра 1948.²⁹ уз образложење о потреби централизације државне управе, што је било условљено сукобом са СССР-ом у лето 1948. и потребом консолидовања редова како унутар Партије тако и унутар државне администрације. Тада долази до формирања јединственог савезног министарства односно Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ. И поред тога што у његовом називу није било помена школе и школства, Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, које је формирано 11. децембра 1948, пред само гашење два поменута комитета, у својој надлежности је имало све послове који су претходно приписани Комитету за школе и науку. На челу Министарства за науку и културу све до 31. маја 1950, када је престало да постоји, налазио се Родољуб Чолаковић. Увођење самоуправљања и прелазак компетенција са државе на друштво тј. на самоуправљаче морали су се одразити и на управљање у просвети. Тако је 24. јуна 1950. послове Министарства за науку и културу преузео Савет за науку и културу Владе ФНРЈ који је постојао све до 1953,³⁰ а челну позицију у њему имао је Родољуб Чолаковић. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ укинут је Законом о спровођењу Уставног закона од 15. јануара 1953. Његови послови прешли су у надлежност Секретаријата за просвету Савезног извршног већа, који је именован 17. марта 1953. Три године касније, 1956, он је преименован у Секретаријат за просвету и културу СИВ-а, а постојао је и у тренутку доношења Општег закона о школству 1958.

Повереништво за просвету Народне Републике Србије Председништва Антифашистичког савеза народног ослобођења Србије (АСНОС) основано је 14. новембра 1944.³¹ Повереништво је постоја-

27 Устав ФНРЈ, *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.

28 Указ, *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.

29 Указ, *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948; Указ, *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.

30 Указ, *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.

31 На челу Главног народноослободилачког одбора за Србију од септембра 1941. до 7. марта 1945. био је Петар Стамболић. Од 7. марта 1945. до 9. априла 1945. као министар за Србију наследио га је Јаша Продановић. Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 57.

ло све до 8. априла 1945, када је Србија добила своје прво послератно министарство просвете.³² Прва српска министарка просвете, у влади Благоја Нешковића,³³ била је Митра Митровић Ђилас, која је на тој функцији остала све до септембра 1948. Увођење радничког самоуправљања и друштвеног управљања довело је до реорганизовања државне управе. Републичка министарства просвете престала су да постоје 1951. године. Министарство просвете НР Србије престало је са радом 9. априла 1951. када га је, све до 1956, заменио Савет за просвету, науку и културу Владе НР Србије, који је преузео послове расформираних републичких министарстава за просвету и за науку и културу. Савет за просвету, науку и културу преименован је фебруара 1953. у Савет за просвету и културу. Преименовање је било у директној вези са доношењем Уставног закона, као и појединачних одредби Закона из 1953. које су јасније дефинисале улогу различитих савета из области: просвете, културе, народног здравља и социјалне политике. Савет је постојао све до 1956, а тада је основан Савет за школство, који ће наредне 1957. бити преименован у Савет за просвету. Управо је ова промена у називу, која је у „први план“ ставила школство/просвету, представљала резултат рада на реформи школства у Југославији. Са друге стране, већ од краја педесетих и почетка шездесетих година дошло је до јаснијег диференцирања просвете у односу на културу и културну политику, што ће у будућности довести до аутономнијег позиционирања политике образовања у односу на друге политике. Савет за просвету Владе НР Србије постојао је све до 1965, када је формиран Републички секретаријат за образовање.

32 Министарство просвете НР Србије је постојало до 9. априла 1951, када је основан Савет за просвету, науку и културу НР Србије (преименован у Савет за просвету и културу фебруара 1953) који је преузео послове ликвидираних Министарства просвете и Министарства за науку и културу НР Србије. Савет је постојао до 1956, када је основан Републички секретаријат за образовање, који је постојао све до 1967. (када је основан 1956. звао се Савет за школство; наредне, 1957. преименован је у Савет за просвету да би тек 1965. постао Републички секретаријат за образовање). *Исто*, 57–58.

33 Влада Благоја Нешковића формирана је 9. априла 1945. Постојала је све до 22. новембра 1946, када је након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије и доношења Устава формирана нова влада истог мандатара. Друга влада Благоја Нешковића окончала је свој мандат 5. септембра 1948. У обе владе повереник за просвету била је Митра Митровић Ђилас. Благоја Нешковића на челу српске владе наследио је најпре као председник владе (од 5. 9. 1948. до 5. 2. 1953) а онда (од 5. 2. 1953. до 16. 12. 1953) као председник Извршног већа Србије Петра Стамболића. Петра Стамболића на месту председника Извршног већа наследили су: Јован Веселинов (од 16. 12. 1953. до 6. 4. 1957) и Милош Милић (од 6. 4. 1957. до 9. 6. 1962). *Исто*, 58.

Преименовање министарстава у савете 1951. требало је симболично да означи прелазак на самоуправљање. За разлику од министарстава, савети су функционисали као колективни органи управљања. Иако су и даље били под јаким контролом Партије и партијских кадрова, ипак је дошло не само до децентрализације државне управе већ и до њене демократизације. Чланови републичких и савета за просвету и културу који су постојали на нивоу различитих народних одбора тј. нижих органа власти³⁴ постали су „отворени“ и за представнике власти, дакле КПЈ, и за представнике грађана и просветних радника. Преласком на самоуправљање и отварањем институција једнопартијског система ка друштву и његовим захтевима створили су се услови за покретање првих конкретних корака у реформи школства, што се десило 1953. оснивањем Комисије за реформу школства. Рад на демократизацији управе, па самим тим и на реформи коју је требало да изнесу партијски и стручни кадрови, био је „олакшан“ доношењем читавог низа других мера. Да је питање функционисања народне школе проблем о коме се не стара само држава већ сви припадници заједнице, постало је јасно већ 1951. када је донет Законом о народним школама. Он је представљао један од најзначајнијих показатеља потербе за демократизацијом „живота у школама“ јер је у школу увео институцију школског одбора, помоћног и саветодавног органа који, поред представника локалних органа власти, народних одбора, чине и наставници и родитељи. Три године касније, 1954, након ступања на снагу Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама, школске одборе заменили су школски савети као „друштвени органи управљања“. Увођење школских одбора односно савета било је предуслов доношења Општег закона о управљању школама из 1955. Закон о управљању школама представљао је врхунац настојања да се школа „заувек“ промени. По њему, школом су управљали директор и школски одбор, док је наставничко веће било одговорно за педагошко руковођење и извођење наставе. Школски одбор, који је могао имати између седам и деветнаест чланова, бирао се на две године. Број и структуру чланова школског одбора одређивали су: надлежни народни одбор на предлог сопственог савета за просвету и културу, зборови бирача подручја одређеног народног

34 Децембра 1950, на основу Закона о саветима грађана, уз све народне одборе основани су савети за просвету и културу, који су у априлу 1951. заменили повереништва. *Исто*.

одбора из редова грађана и наставничко веће из редова наставника одређене школе.³⁵

Израз нових тенденција у руковођењу просветом па и политиком образовања и васпитања било је оснивање бројних институција током педесетих година 20. века. Најпре је 1950, две године раније основан Педагошки институт у Београду израстао у Катедру за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Фебруара 1955. основан је Савезни завод за просвету СИБ-а за сакупљање и проучавање потребних података за реформу школства. Након Јосипа Лукателе, на његовом челу се нашла прва послератна министарка просвете у Србији Митра Митровић.³⁶

ЗАКОН О ОБАВЕЗНОМ СЕДМОГОДИШЊЕМ ОБРАЗОВАЊУ (1945)

Поред КПЈ, односно Савеза комуниста Југославије и просветних органа власти, једну од најзначајнијих улога у процесу креирања политике образовања и васпитања у Југославији и Србији имало је највише законодавно тело у земљи – Народна скупштина (ДФЈ/ФНРЈ), која је у периоду од 1945. до 1958. донела кључне законе који су регулисали сферу основног обавезног образовања. Непосредно по окончању Другог светског рата, све до доношења Закона о обавезном седмогодишњем школовању октобра 1945, сферу основног обавезног образовања регулисало је законодавство из времена Краљевине Југославије тј. законодавство из 1929. са допунама из 1930. којим је било прописано да је народна школа општа и обавезна у целој држави. У свим народним школама настава је била бесплатна. Закон о народним школама из 1929. предвиђао је обавезно осмогодишње школовање. Оно је реализовано кроз четири разреда основне школе. После њих могла се уписати грађанска, средња или стручна школа. Како се у основи културне политике нове југословенске власти, чији је саставни део била и политика образовања и васпитања, налазила идеја о „културној револуцији“, односно о „културном преображају“ друштва, било је за очекивати да ће се међу првим законима који ће бити донети налазити и закон који регулише сферу основног обавезног образовања. Пошто је основна школа у „старој Југославији“ трајала четири године, у оквирима „нове стварности“ она се морала, бар за почетак, продужити на седам година. Тако је Закон о оба-

35 У средњим школама један члан школског одбора се бирао из редова ученика. Исто, 58–59.

36 Исто, 59.

везном седмогодишњем школовању, чија је имплементација требало да буде степеница до увођење обавезног осмогодишњег основног образовања, донесен свега пет месеци након окончања рата. Доношењу једног од „базичних“ закона новог режима у Југославији није претходило доношење устава ни озбиљнија јавна расправа у којој би поред представника Партије учествовали представници струке.³⁷ По историчарки Сњежани Корен, Закон из 1945. би могао представљати доказ изградње образовног система у Југославији по угледу на образовни систем у СССР-у у првим годинама после рата³⁸ јер је доношењу одлуке о преласку на седмогодишње образовање, коју она везује за август 1945. и седницу Просветног савета при Министарству ДФЈ,³⁹ претходило, „највероватније“ у јуну исте године, путовање државне делегације у СССР „у сврху проучавања просветних прилика“.⁴⁰ У државној делегацији том приликом су били: Мартин Менцеј, помоћник министра просвете ДФЈ, Коста Грубачић, помоћник министра просвете Србије, и Иво Фрол, помоћник министра просвете Хрватске.⁴¹ Врло брзо, већ у октобру 1945, уследило је доношење Закона о обавезном седмогодишњем школовању. Упознавање са совјетском праксом није представљало неуобичајену „радњу“ првих година после рата. На крају, социјалистичка педагогија која је требало да представља основу политике образовања и васпитања у Југославији „упросторена“ је у првој земљи социјализма, због чега је искуство СССР-а представљало значајну смерницу свим земљама које су тежиле изградњи социјалистичког друштва. Са друге стране, иступања појединих представника политичке елите који су се у првим годинама после рата посебно истакли на пољу просвете, односно политике образовања и васпитања указују на приметну дистанцу, која је без обзира на исказивање поштовања совјетској пракси, радо истицана. Тако Митра Митровић, у чланку „Коме и какво образовање“ из 1946, каже да је „погрешно постављати питање (...) да ли је наше васпитање комунистичко“ пре свега због тога што оно збуњује и „нас и друге“, али и због тога што „овако постављено питање највећма потиче од реакционарних кругова и реакционарне иностране штампе,

37 Исто, 60.

38 Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 71.

39 „Рад Министарства просвете ДФЈ“, *Културна политика Југославије*, 1, 139.

40 „Допис министра просвете ДФЈ Владимира Рибникара Министарству унутрашњих послова Србије у коме тражи исправе за делегате који путују у СССР“, *Културна политика Југославије*, 2, 274.

41 Своје утиске с пута по СССР-у Коста Грубачић је приказао у књизи: *Систем образовања у Совјетском Савезу*, (Београд–Загреб: Култура, 1946).

која брижљиво пребира по нашим школским плановима и програмима, по букварима и тражи ову или ону подударност са совјетским школским системом, плановима и програмима“. Истичући да је југословенска политика „слична са оном у Совјетском Савезу“, Митра Митровић је закључила: „Ми тражимо и налазимо циљеве васпитања и образовања који ће бити у складу са развитком наше земље која ће формирати људе у свесне људе ове демократске државе“.⁴² Јасно дистанцирање у односу на тезе о поистовећивању југословенског, још увек недовољно формулисаног, и совјетског модела могу се приметити и у радовима других, у то време истакнутих првака Партије и педагога.⁴³ У раду „Смернице савременог педагошког рада“ из 1946. Владо Шмит наводи како се „првим извором за наше ново педагошко образовање“ мора третирати „повезаност с народом и његовом борбом“, другим „све напредне, демократске и хуманистичке мисли“, а трећим „изучавање совјетске педагогике“. Даље је истакао да „познавање наше сопствене друштвене проблематике представља основни извор нашег новог педагошког образовања“, што ће нас „сачувати од погрешног пресађивања до слепог копирања“.⁴⁴ До које мере је један од базичних закона „нове“ југословенске државе представљао израз политике образовања и васпитања која није била дефинисана ни циљевима на задацима, најбоље говори податак да је сам текст закона имао свега девет редова. Савезни закон којим је на територији ДФЈ било уведено седмогодишње основно школовање за сву децу оба пола од седме до петнаесте године претходио је доношењу низа републичких закона: у Србији 1945,⁴⁵ у Хрватској⁴⁶ и Црној Гори 1946,⁴⁷

42 Митра Митровић, „Коме и какво васпитање и образовање“, *Савремена школа* 1/1946, 10.

43 Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Конструктивно васпитање најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу познавања наше сопствене стварности“, *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 382–392.

44 Vlado Šmit, „Smernice savremeno pedagoškog rada“, *Pedagoški rad* 6/1946, 20.

45 Закон о увођењу обавезног седмогодишњег основног школовања у Србији, *Службени гласник НР Србије* 43/1945.

46 Закон о обавезном седмогодишњем школовању, *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske* 116/1946.

47 Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања у Црној Гори, *Службени лист НР Црне Горе* 10/1946.

у Босни и Херцеговини 1947.⁴⁸ и у Македонији тек 1948.⁴⁹ Посебан републички закон у Словенији, у којој се још пре почетка Другог светског рата прешло на обавезно осмогодишње школовање, никада није донет већ су се републичке власти приликом одређивања организације седмогодишње школе позвале на савезни закон.⁵⁰ Коначно, када је Статутом КПЈ донетим на V конгресу КПЈ у јулу 1948. Партија „осигурала“ спровођење обавезног седмогодишњег школовања,⁵¹ за мање од годину и по дана, у децембру 1949, III пленум ЦК КПЈ прокламовао је прелазак са обавезног седмогодишњег на обавезно осмогодишње школовање, чиме је Закон о обавезном седмогодишњем школовању стављен *ad acta*.

ВЕЛИКА ШКОЛСКА РЕФОРМА

За разлику од Закона о обавезном седмогодишњем школовању који је донет октобра 1945, понајвише као резултат револуционарне промене власти, уз скромну расправу која је вођна искључиво унутар Партије, али не и у оквиру органа законодавне и извршне власти, Општи закон о школству из 1958. представљао је резултат дугорочне расправе о политици образовања и васпитања коју је иницирало највише партијско тело – III пленум ЦК КПЈ децембра 1949, али се развила кроз тела која је оформила Народна скупштина ФНРЈ и унутар којих су поред представника партијске врхушке седели представници различитих меродавних струка попут: учитеља, професора, психолога, педагога и др. Општи закон о школству из 1958, којим је на територији Југославије уведена обавезна осмогодишња основна школа, не само као резултат унутрашњег већ и дијалога који су представници Комисије за реформу школства водили са угледним међународним стручњацима под покровитељством Унеска, представљао је завршницу процеса изградње модерног образовног система у Југославији који се градио од: одлука III пленума ЦК КПЈ (децембра 1949), доношења Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива (1950), којим је уведена постепени прелазак на самоуправљање,

48 Закон о sedmogodišnjem osnovnom školovanju, *Službeni list NR Bosne i Hercegovine* 13/1947.

49 Видети више у: Јурукова, *Основното воспитание*; Закон за седумгодишното основно школување, *Службени весник на НР Македонија* 38/1948.

50 Видети више у: Gabrič, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945–1951“.

51 *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, (Beograd, 1948), 834.

оснивања Катедре за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду (1950), доношења Закона о народним школама (1951), доношења Уставног закона (1953), затим Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама (1954), те Општег закона о управљању школама (1955) и оснивања Савезног завода за просвету СИБ-а (1955).⁵²

После Другог светског рата дошло је до кризе у сфери образовања. Она се пре свега односила на актуелне школске системе, за које се сматрало да су у великом раскораку са захтевима који су пред школу постављани, у околностима сагледавања узрока и несагледивих последица рата. Због тога су скоро све поратне реформе школских система представљале процесе који су текли упоредо са санирањем последица рата. У том смислу оне су представљале процесе који су неминовно морали пратити све фазе у развоју послератног света, као и појединачних друштава унутар којих су спровођене. Општа је сагласност међу историчарима педагогије да су неке од ових реформи трајале пуних четрдесет година и да су окончане тек седамдесетих година 20. века. Више је узрока који су производили јаз између школских система и циљева и задатака који су се пред њих стављали новопроклаваним политикама образовања и васпитања. Имплементирање резултата научно-технолошке револуције било је један од првих задатака који је нова политика образовања и васпитања ставила пред школски систем, који ову врсту знања није препознавао као неопходну, иако ће у будућности читаво човечанство почивати на благодетима научно-технолошке револуције. Самим тим, школски систем није био прилагођен привредном развоју који је у будућности требало да почива на стручним кадровима. Једном од највећих препрека у процесу изградње нове школе тј. новог школског система сматрало се сиромаштво и неравномерна развијеност не само појединих делова света већ и различитих делова једне земље. Нова школа „тражила“ је демографски стабилно окружење а не масовне миграције људи са села у град, које су после Другог светског рата као и на почетку 20. века биле стварност у многим зељама. Сматрало се да стварању нове школе, демократизацији образовања, неће ићи у прилог ни свет какав је обликован после Другог светског рата. „Школа без зидова“ није могла бити стварност у свету у коме су још увек постојале колоније и два међусобно завађена блока.⁵³

52 Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 62-63.

53 *Исто*, 65-66.

Интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система после Другог светског рата посебно је допринело „ново“ откривање детињства, које је током рата претрпело тешке губитке. Ратно наслеђе, које је суочило човечанство са најбруталнијим начинима „уништавања“ деце, посебно се одразило на рад Организације уједињених нација која је исте године када је основана, 1945, донела Општу декларацију о правима човека која се односила и на децу. Тек 1959. ОУН је донео Декларацију о правима детета, чији је потписник била и Федеративна Народна Република Југославија. Потписивањем ове декларације све државе које су „приступиле“ документу обавезале су се „да ће децу васпитавати у духу, разумевања, толеранције, пријатељства међу народима, у духу мира и општег братства“. Афирмисању „права на детињство“ после Другог светског рата посебно је допринела Агенција Организације уједињених нација за децу или Уницеф (United Nations Children`s Fund), основана 1946, чији су представници само годину дана након оснивања потписали споразум о сарадњи са Југославијом.⁵⁴

Поред реafirмације детињства, кључни допринос афирмацији реформе школства после Другог светског рата дало је успостављање јединственог система вредности. И поред свих разлика које ће у будућности постојати у Хладним ратом окованом свету и Берлинским зидом подељеној Европи, читав послератни свет градио се на идеји која и данас представља једну од темељних идеја савременог света – на антифашизму. Врло брзо, већ након санирања најтежих последица рата показало се да се, и поред интензивног рада на неговању антифашистичких традиција, рат мора оставити у прошлости како би у будућности било могуће градити заједницу народа међу онима који су до јуче били са различитих страна фронта. Управо ће ове две идеје, идеја о успостављању јединственог система вредности који ће почивати на антифашистичком наслеђу и идеја о међусобној коегзистенцији дојучерашњих непријатеља и у Хладном рату завађених страна, постати темељи Организације уједињених нација, која ће преко своје Агенције за образовање, науку и културу или Унеска (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization), ос-

54 Видети више у: Sanja Petrović Todosijević, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008).

новане већ 4. новембра 1946,⁵⁵ одиграти једну од кључних улога у реализацији неких од сегмената бројних реформи школства које ће бити спроведене широм Европе (енглеска реформа система школства 1944, француска Лаванж-Валонова школска реформа 1945, реформе система школства у Шведској, у Западној Немачкој и совјетска реформа 1958) и света (реформа система школства у Јапану),⁵⁶ па и у Југославији (1958), која је Унеску приступила 1950, годину дана пошто је врх Комунистичке партије Југославије дефинисао нову политику образовања и васпитања.⁵⁷

Услови за опсежан рад на реформи школства у Југославији после Другог светског рата створени су на V конгресу КПЈ када су дефинисане главне смернице политике југословенске државе у наредном периоду, па и главне смернице политике образовања и васпитања. Нова просветна политика дефинисана је циљем, основним карактеристикама и принципима на којима треба да почива на III пленуму ЦК КПЈ у децембру 1949. Практичан рад на реформи школства отпочео је 22. маја 1953. када је Народна скупштина ФНРЈ на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива) донела Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања, чиме је Комисија била формирана. За председника Комисије је изабран др Милош Жанко.⁵⁸

У новембру 1953. Народна скупштина ФНРЈ расформирала је Комисију за реформу школа општег образовања и њене задатке пре-

55 Igor Janev, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*, (Београд: Institut za političke studije, 2004), 90.

56 Никола Поткоњак, *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије: има наде: XXI век*, (Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду, 2000), 144–170.

57 Janev, *Kulturna diplomatija*, 104–105.

58 Петнаесточлану комисију за реформу школства у Југославији су чинили: председник др Милош Жанко (народни посланик), затим народни посланици: Митра Митровић, Лидија Шентјурц, Радован Папић, Пуниша Перовић, Лазар Мојсов; др Борислав Благојевић (председник Удружења универзитетских наставника), Миливоје Урошевић (председник Удружења професора и наставника страних језика), Милисав Мијушковић (председник Удружења учитеља), Јосип Грос (председник Удружења наставника стручних школа), др Радован Теодосић (председник Педагошког друштва НР Србије), Глигор Вујовић (учитељ ОШ „Бранко Радичевић“ из Београда), Живорад Ђушић (наставник осмогодишње школе „Јован Цвијић“ из Београда), Александар Вучо (књижевник) и Стеван Филиповић (секретар комисије). Архив Југославије, Архив Јосипа Броза Тита, КПР II-6-6, Резолуција о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања, 22. мај 1953.

нела на Одбор за просвету Савезног већа. Марта 1954. почела је са радом нова/стара Комисија за реформу школства, која је од 7. фебруара 1955, када је основан Савезни завод за проучавање школских и просветних питања,⁵⁹ добила најзначајнијег „савезника“ на одговорном послу који јој је поверен.⁶⁰ Комисија за реформу школа добила је на тај начин не само неопходну помоћ стручњака већ и моћне политичке институције каква је била Народна скупштина ФНРЈ. До средине 1955. Савезни завод за проучавање и школских и просветних питања успео је да „стане на своје ноге“. Ради сличних задатака и потреба формиран су и републички заводи за унапређење школства у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву и Скопљу. Од краја 1955. посебно активни су били заводи у Београду, Загребу и Љубљани, па су њихови извештаји били од огромне помоћи Комисији и Савезном заводу.⁶¹

„Разрада“ реформе целокупног школског система од тог тренутка је ушла у своју најплодоноснију фазу, која је подразумевала оснивање седам поткомисија: 1. за обавезно школовање,⁶² 2. за стручне школе, 3. за гимназије, 4. за образовање наставног кадра, 5. за образовање одраслих, 6. за предшколске установе, 7. за материјалну базу.⁶³

Поткомисије за обавезно школовање, за гимназије и за школовање наставника завршиле су израду споменутих докумената са предлозима до краја 1955. године. Убрзо је уследило окончање израде докумената који су поверени Поткомисији за стручне школе. Сматрало се да је Поткомисија за обавезно школовање заједно са Поткомисијом за школовање наставника отишла најдаље у своме раду. Резултати до којих је дошла Поткомисија за обавезно школовање об-

59 АЈ, АЈБТ, КПР, II-6-6, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

60 На челу Комисије за реформу школства налазио се нови/стари председник др Милош Жанко. Секретар комисије била је Митра Митровић. Чланови Комисије су били народни посланици: Радован Папић, Дража Марковић, Душан Ковачевић, Мите Димитријевић, Крсте Марковски, Владо Мајхен, Франц Кимовец, Милијан Неоричић, Марија Јагодић, Пуниша Перовић, Мило Јовичевић, Влајко Беговић, Милка Минић, Милентије Поповић; затим професори: Петар Шимлеша, Драга Хумек, Петар Живојиновић, Јосип Лукатела; Ашер Делеон (Савез синдиката), Света Миливојевић (председник Одбора за кадрове Индустијске коморе). АЈ, АЈБТ, КПР, II-6-6, Извјештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвјету Савезне народне скупштине, 15. март 1956.

61 Исто.

62 Поткомисија за обавезно школовање радила је у саставу: др Милош Жанко (председник), Љубомир Крнета (секретар), Радован Папић, Бранко Петровски, Милијан Неоричић, Драга Хумек, Габор Јаноши, Милицав Мијушковић, Даница Нола, Анте Блаженчић, Франц Петернел, Милан Мирковић, Мирко Папремица и Бранко Јањић. Исто.

63 Исто.

рађени су у елаборату под називом „Основна начелна питања, ставови, мотиви, сумарна аргументација и закључци о организацији обавезног школовања“. Поткомисија за образовање наставног кадра, или за школовање наставника како је често називана, резултате свога рада обрадила је у елаборату „Основна питања, начела и закључци о образовању наставника за школе обавезног школовања“. Ова два елабората чинила су „органску“ тј. „заокружену целину“ због чега их је Комисија упутила као јединствен документ на јавну дискусију.⁶⁴

Председник Комисије Милош Жанко је 23. фебруара 1956. упознао потпредседника југословенске владе Едварда Кардеља са дотадашњим резултатима рада Комисије. Кардељ и други потпредседник владе Родољуб Чолаковић предложили су Жанку да Комисија на основу материјала који су сачиниле именоване поткомисије састави целовит приказ школског и васпитног система у Југославији са нагласком на специфичној улози коју поједине школе играју у школском систему. Тада је донета одлука да се поменути елаборат састави до краја марта како би се могао „одржати састанак руководећих другова о тим питањима“.⁶⁵

Извештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвету Савезне народне скупштине, уз „целовит приказ школског и васпитног система“ тј. брошуру под називом „Проблеми школске реформе“ био је готов до 15. марта 1956.⁶⁶

Поред већ поменутих извештаја комисија, основу поменуте брошуре чинио је и реферат Савезног завода за проучавање школских и просветних питања из априла 1955. под називом „Основни проблеми обавезног школовања“. Извештај Милоша Жанка и брошура „Проблеми школске реформе“ представљали су резултат трогодишњег рада савезне комисије и неколико поткомисија које су у међувремену формиране. Био је то последњи велики напор пред доношење општег закона о школству, али и предуслов без кога се закон није могао ни саставити ни усвојити. Поред тога, био је то први целовит елаборат о приликама у школском систему у Југославији после Другог светског рата, који је јасно маркирао кључне проблеме са којима ће се друштво и држава суочавати и борити све до краја постојања југословенске државе. Извештај Савезног завода за проучавање школских и просветних питања под називом „Основни проблеми обавезног школовања“ из априла 1955. представљао је базични

64 Исто.

65 Исто.

66 Исто.

документ на основу кога је Комисија за реформу школа, формирана још 1953, привела крају реформу школстава у складу са смерницама датим Резолуцијом III пленума ЦК КПЈ из децембра 1949.⁶⁷

Свој рад Комисија је окончала изградом елабората под називом „Предлог система образовања и васпитања у ФНРЈ“, на основу кога је Комисија Одбора за просвету и културу СИВ-а израдила Први нацрт општег закона о школству који је дат на јавну дискусију. У експозеу који је Родољуб Чолаковић, потпредседник СИВ-а, одражао 25. јуна 1958. на Другој седници СИВ-а о Предлогу општег закона о школству, посебна пажња је скренута на динамику дискусије која је у јавности вођена о доношењу овог закона. Том приликом Чолаковић је рекао: „Може се без претеривања рећи да је мало која законска материја била у толикој мери јавно претресана као ова, што је разумљиво с обзиром на њен значај и интерес који наша широка јавност показује за питања школства“.⁶⁸ Он је тада посебно нагласио улогу коју је Унеско имао у процесу изградње модерног школског система у Југославији. Експозе је завршио речима: „Пријатна ми је дужност да са овог места изразим благодарност УНЕСКО-у која је, због важности реформе школства и њене актуелности за многе земље света, омогућила путем техничке помоћи да 103 просветна радника Југославије оду на студиски боравак у разне земље Европе и САД. То је олакшало рад Комисији, јер смо се и овде руководили начелом да користимо туђе искуство, разуме се онолико колико то одговара нашим условима и потребама“.⁶⁹

Организовањем међународних скупова, објављивањем резултата заједничких истраживања, указивањем на могуће (најцелисходније) правце реформисања система школства, односно појединих делова школства, проучавањем појединих типова школа, појединих нових система, као и целих система школства, Унеско је дао огроман допринос развоју школства, посебно у Европи, па и у Југославији, која је само годину дана пошто је прокламовала нову политику образовања и васпитања приступила Унеску. Југославија је постала редован корисник Унескових програма баш у тренутку када је у земљи отпочињао рад на реформи школства. Од 1950. до 1958, али и кас-

67 Исто.

68 Највећа полемика вођена је између Секретаријата за просвету СИВ-а, који је иступио са једним предлогом, који ће на крају бити прихваћен, и Комисије за реформу школа Савета за просвету и културу НР Словеније, која је изашла са другим, касније одбаченим предлогом. *Опти закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, (Београд: 1958), 3–48.

69 Исто.

није, југословенски стручњаци, пре свега педагози, психолози и просветни радници, биће редовно у прилици да у оквиру Унескових програма посећују међународне скупове и колеге из других земаља. До 1956. југословенски стручњаци могли су „на лицу места“ да прате углавном искуства са Запада. Отопљавањем односа између блокава, повратком СССР-а и земаља Источног блока у „крило“ УН-а и доношењем Унесковог документа под називом „Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада“ на IX генералном заседању Унеска 1956, југословенски стручњаци ће, после паузе од скоро десет година, поново моћи да размењују своја искуства и са колегама из Совјетског Савеза.⁷⁰

Међународна сарадња посебно је активирана од 1954. године, када више почиње да се ради на реформи образовања у Југославији. Интензивној међународној сарадњи са просветним радницима из целе Европе посебно је допринела чињеница да је Југославија од 1955. имала установљен „Програм међународне сарадње наших просветних радника“.⁷¹ Тих година, југословенски просветни радници били су радо виђени гости, углавном у земљама Западне Европе,⁷² као што су просветни радници из ових земаља често посећивали Југославију.⁷³ Од 1952. Југославију су посетили просветни радници из: Данске,⁷⁴ Западне Немачке,⁷⁵ Турске,⁷⁶ Француске,⁷⁷ Сједињених Америчких Држава⁷⁸ и др.

Једно од кључних питања које се поставља када се говори о реформи која је свој пуни израз нашла у Општем закону о школству јесте питање узора по ком је она спроведена у ФНРЈ 1958. године. На основу анализе рада стручњака Савезног завода за проучавање школских и просветних питања, јасно је да за узор није одабран је-

70 Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 83.

71 „Програм међународне сарадње наших просветних радника“, *Политика*, 3. април 1956.

72 „Преко осам стотина београдских просветних радника стигло у Грчку“, *Политика*, 3. јул 1954; „Размена наших и страних просветних радника“, *Политика*, 12. септембар 1954; „Проучавање искуства иностраних школа“, *Политика*, 28. јул 1955.

73 „Страни просветни радници у Југославији“, *Политика*, 8. јул 1955.

74 „Просветни радници из Данске о нашој земљи“, *Политика*, 9. мај 1953.

75 „Немачки просветни радници на научној екскурзији по нашој земљи“, *Политика*, 22. септембар 1954.

76 „Просветни радници из Турске у Београду“, *Политика*, 20. јул 1955.

77 „Француски просветни радници допутовали у нашу земљу“, *Политика*, 22. јул 1955.

78 „Амерички просветни радници у Београду“, *Политика*, 30. јул 1955.

дан конкретан модел или искуство одређеног дела света. Приликом израде реформе, стручњаци Савезног завода ослонили су се пре свега на „тешко наслеђе“ врло шареноликог југословенског искуства, као и на искуства оних земаља за које се сматрало да, када се говори о реформи система школа обавезног школовања, представљају не само перјанице већ и земље којима је пошло за руком да конституишу модерне системе обавезног школовања, који су били у складу са најсавременијим принципима образовања и васпитања. Тако је југословенска реформа, која се највише ослањала на теорију социјалистичке педагогије и сопствено искуство, пронашла своје узоре у реформисаним образовним системима имплементираним у: Енглеској, Француској, САД-у, Канади и Шведској, што не треба да чуди ако се зна да је, од 1950. и потписивања уговора о сарадњи са Унеском, Југославија могла да велики број својих младих стручњака, првенствено нову и школовану генерацију југословенских педагога, упуту на дужа студијска путовања у: Енглеску, Француску, Западну Немачку, САД и друге земље. Након посете експерта Унеска и директора Педагошког института у Женеви Р. Дотренса Југославији 1956. године велики број представника нове генерације југословенских педагога који су били укључени на различите начине у рад Комисије за реформу школства био је у прилици да, захваљујући сарадњи са Институтом у Женеви, стекне велико знање из области методологије епистемолошког истраживања које ће им помоћи да сегменте реформи спроведених у другим земљама покушају да примене у југословенској пракси. Ниједну од реформи која је послужила за узор није било могуће преузети у целини, па ни у њеном највећем делу.⁷⁹

Све реформе које су узете за пример спроведене су у земљама западне демократије. Реформа школског система у СССР-у није узимана у обзир јер је спровођена упоредо са југословенском тј. обе земље су реформисану школу добиле 1958. године. Совјетска пракса је у великој мери остала по страни јер је југословенска реформа школства углавном препуштена новој генерацији педагога. Они су након Првог конгреса југословенских педагога у Београду (1952), социјалистичку педагогију, која је требало да се налази и у основи нове политике образовања и васпитања и у основи реформе школског система, престали да посматрају као ону која је совјетска, већ су је видели као ону која своје утемељење има у вишевековном раз-

79 Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 84.

воју идеја и схватања која се могу означити као социјалистичка, од којих су нека била не само присутна него су и настала на Западу.⁸⁰

ШКОЛЕ ОСНОВНОГ ОБАВЕЗНОГ ОБРАЗОВАЊА

Када се децембра 1949. састао III пленум ЦК КПЈ у ФНР Југославији је важио Закон о обавезном седмогодишњем школовању из октобра 1945. Трећи пленум ЦК КПЈ је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање уз помоћ расположивих типова школа и уз помоћ формирања прелазних типова школа основног обавезног образовања. Крајњи циљ преласка на обавезно осмогодишње школовање био је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. Прелазак је требало извести уз помоћ: четвороразредне основне школе, шестогодишње или шесторазредне основне школе, која је представљала прелазни тип ка осмогодишњој и осмогодишње школе. Непотпуне, потпуне и класичне гимназије, као и осморазредне школе какве су већ постојале у неким деловима Југославије постале су школе основног обавезног образовања, које ће у процесу изградње обавезне осморазредне основне школе одиграти значајну улогу.

Под школама основног обавезног школовања у НР Србији, школске 1957/1958, последње године пред ступање на снагу Општег закона о школству, подразумеване су: четвороразредна, шесторазредна, осмогодишња школа и нижи разреди потпуних гимназија.

Увођење обавезног осмогодишњег образовања сматрано је кључем успеха реформе школског система после Другог светског рата не само због тога што је на територији југословенске државе постојало више типова школа основног обавезног образовања, због чега се није могло говорити о постојању јединствене основне школе и јединственог образовног система, већ и због тога што је захтев за обавезном осмогодишњом школом био императив времена. Поред тога, сматрало се да се младе генерације не могу припремити за живот у савременом свету уколико основно образовање стичу у четвороразредној основној школи. Увођење обавезне осмогодишње школе било је неопходно и због тога што су резултати до којих је у својим истраживањима дошао Савезни завод за проучавање школских и просветних питања показали да је образовна структура грађана, пре свега „произвођача“, толико лоша да је угрожен друштвени

80 Исто, 85.

поредак земље и будућност социјализма у Југославији. И на крају, оно се није могло заобићи јер је савремена педагошка наука видела обавезну осмогодишњу школу као оптималну форму образовања за најмлађе грађане савременог света, па и југословенске федерације, због чега су јасно дефинисани принципи на којима је требало да почива. Обавезна осмогодишња школа требало је да представља јединствену⁸¹ и демократичну⁸² дрштвену институцију,⁸³ ону у којој се стиже опште образовање⁸⁴ захваљујући ком се обезбеђује проходност ка свим даљим ступњевима образовања.⁸⁵ Обавезна осмогодишња школа је на тај начин представљена као одскачна даска у даљем процесу образовања и васпитања, чиме је потврђен њен значај унутар јединственог школског система.⁸⁶

- 81 Првим и најзначајнијим принципом на коме је требало да почива обавезна осмогодишња школа сматран је принцип јединствености, који је пре свега подразумевао успостављање обавезне осмогодишње школе која ће тежити јединственим циљевима и задацима у васпитању на територији читаве ФНРЈ. Поред тога, успостављање принципа јединствености подразумевало је да се обавезна осмогодишња основна школа не може посматрати као изолован део ширег система, већ, напротив, као саставни део јединственог образовног система. Успостављање јединственог образовног система требало је да представља гарант његове проходности, чиме би се стало на пут пракси да највећи број деце напушта школовање после завршене четвороразредне основне школе. АЈБТ, КПП, II-6-6, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.
- 82 Успостављањем другог принципа односно принципа демократичности обавезну осмогодишњу школу требало је извести „из извесне изолованости“ и повезати са животом и друштвом. У ужем смислу, принцип демократичности се испољавао кроз наставно-васпитни рад који је требало да буде подешен према свим ученицима тј. како према онима који неће наставити школовање тако и према онима који ће га наставити у некој другој школи општег типа, средњој стручној школи и на универзитету. У односу на појединца, односно на дете, принцип демократичности се манифестовао као начело захваљујући ком су сва деца у ФНРЈ морала да имају једнако право на образовање и свестрани развој. Исто.
- 83 Обавезна осмогодишња школа представљала је културни центар места у коме се налазила. Сматрало се да школа не може и не сме бити затворена у себе и изолована од живота. Школа је као део заједнице морала бити повезана и окренута ка колективу како би дошло до сарадње свих школских и ваншколских фактора у процесу образовања и васпитавања младих људи. Исто.
- 84 Обавезна осмогодишња школа морала је да пружи опште образовање, које представља „скуп знања, умења, навика и вештина којима треба да овлада ученик у складу са својим узрастом и способностима“. Исто.
- 85 Обавезна осморазредна школа требало је да игра једну од кључних улога приликом даљег опредељивања ученика, сматрано је да на ученике који завршавају обавезну школу треба да утиче тако да се даље школују и усавршавају. Исто.
- 86 Обавезна осморазредна школа је требало да представља основу сваког даљег школовања и самосталног изграђивања, што је значило да као таква није могла бити подређена ниједној другој школи. Исто.

У већ поменутом реферату Савезног завода за проучавање школских и просветних питања из априла месеца 1955. дословно је речено да „подизање осмогодишње школе није тековина само социјализма“ и да је тај проблем „наметнуо живот, економски и културни развитак не само код нас него и у другим земљама“. Наведено је да су „тим путем“ пошле „многе земље већ одавно“. Расположиви подаци за четрдесет шест земаља указивали су на то да је обавезно осмогодишње школовање у тринаест земаља трајало осам година, и то у: Аустралији, Аустрији, Канади, Финској, Француској, Хондурасу, Луксембургу, Монаку, Холандији, Уругвају, на Куби и Новом Зеланду. Обавезно четворогодишње основно школовање било је заступљено у знатно мање развијеним деловима света, тј. као такво није формално било заступљено у Европи.⁸⁷

Сматрало се да је прелазак на осмогодишње обавезно школовање нужно и због тога што школа каква је постојала пре увођења обавезне осмогодишње није поштовала дете и законитости његовог развитка, јер је од њега тражила „да зна и резонује као одрастао човек, да улази у веома сложене друштвене односе које није кадро да схвати“. Другим речима, знање које су деца стицала у четири разреда основне школе или у четири плус два разреда шестогодишње школе сматрало се недовољним за живот у савременом свету.⁸⁸

Постојеће форме обавезног образовања нису одговарале ни друштвеном развоју ФНРЈ. Савезни завод за проучавање школских и просветних питања их је дефинисао назадним, због чега се сматрало да озбиљно угрожавају друштвени поредак. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања закључили су, априла 1955, радећи на документу који је представљао главни предлог за рад Комисије за реформу образовања, следеће: „Низак ниво просвећености широких народних маса у нашој земљи већ данас постаје објективна сметња за даље продубљивање наше социјалистичке домовине. Услед те заосталости огроман број наших људи не може да користи сва права које му пружа наше друштвено уређење нити да у потпуној мери активно учествује у раду разноврсних органа управљања. Садашњи ниво образовања наших грађана већ није у складу са нашим друштвеним потребама“.⁸⁹

87 Исто.

88 Исто.

89 Најдрастичнији пример партиципације лоше образованих у поменутиим органима била је Босна и Херцеговина, где је 1953. у овим органима радило: без школске спреме 32% одборника; са основном школом 57%; са нижом средњом

Као још један у низу кључних разлога за увођење обавезног осморазредног школовања навођени су захтеви који проистичу из тзв. „развитка производње“. Подаци за 1953. показали су да је степен општег и стручног образовања радника тј. „произвођача“ веома слаб.⁹⁰

Педагошких разлога за увођење обавезног осмогодишњег школовања било је више. Пре свега сматрало се да се дете пре четрнаесте године старости не може запослити у привреди јер би се тиме угрозило право детета на образовање и несметани развитак свих његових снага и способности у периоду када је тај развитак најинтензивнији. Дакле, осморазредна обавезна школа, која би се похађала без прекида, сматрана је оптималном средином за свеукупан развој малишана од седам до 14 година. Поред тога, сматрано је да прекидање школовања, чак и када се оно у неком тренутку наставља, нема позитивне последице на развој детета. То је био случај са децом која су завршавала четвороразредну или шесторазредну основну школу а своје школовање нису настављала у школама општег типа тј. у гимназијама. Да би се уписала у школу ученика у привреди или неку другу стручну школу, ова деца су морала направити паузу од две или четири године, што их је у великој мери удаљавало и од самог уписа. Посебан проблем представљала је чињеница да ови младићи и девојке у периоду од две односно четири године нису долазили у контакт са новим а старо и давно научено градиво су већ заборављали. Сазнање да се после завршене основне школе са петнаест година креће из почетка деловало је обесхрабрујуће за многе. Са становишта савремене педагошке науке тога времена, сматрало се да су деца која у узрасту од 11 односно 13 година напуштају школовање склонија испољавању одређене врсте понашања која је у друштву неприхватљива. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања сматрали су да „прекид школовања у периоду најинтензивније дечје активности, извесног осамостаљивања и одвајања од родитеља, изразитијег испољавања наклоности и индивидуалности и формирања извесних црта карактера, даје могућност разноврсним изопачењима која се касније тешко могу исправити. Известан број ове деце немају готово никаквог запослења у том времену, развијају се као мали беспос-

---

школом 7,5%; са средњом школом 2,5% и са факултетом свега 1% одборника. Према подацима пописа из 1953, у органима власти привредних и масовних друштвених организација у БиХ партиципирало је 89% одборника без икакве школске спреме или само са основном школом и свега 1% одборника са факултетском дипломом. Исто.

90 Исто.

личари, па се мора мислити и о томе да се тиме не отворе неки поред педагошких и социјални проблеми“.⁹¹

Општи закон о школству (1958)

Општи закон о школству је ступио на снагу 1. септембра 1958. Закон је представљао завршетак дугогодишњег рада Комисије за реформу школства и Савезног завода за проучавање школских и просветних питања. Био је специфичан и значајан по много чему. Пре свега, ради се о закону који је током читавог периода социјалистичке Југославије „привлачио“ педагоге, социологе, филозофе, теоретичаре различитих профила. Неки од њих, попут Ранка Симовића, аутора књиге *Политика образовања и њена реализација у СР Србији* из 1990, третирали су га као „концепцијско-системски и политички документ“ којим је створена правна основа за изградњу новог система образовања и васпитања и конституисање оне политике која се може означити као „друштвено образовна“. Приликом састављања законског акта, законодавац је пошао од одговорности „читаве друштвене заједнице“ у циљу, како се истицало, стварања услова за образовање и васпитање „у интересу свестраног развоја социјалистичког друштва и личности појединца“. По први пут су школа и друге установе за образовање и васпитање проглашене за самосталне друштвене установе, организоване у духу уставних промена из 1953. „на начелима друштвеног самоуправљања“. Општи закон о школству значајан је због тога што је представљао први правни документ у коме је формулисан циљ образовања и васпитања. Образовању и васпитању одређен је садржај. Законом је утврђен циљ свих усanova за образовање и васпитање. Општи закон о школству прокламовао је принцип отворености школе и других образовних и васпитних усanova према друштву како би се што ефикасније остварили циљеви образовања и васпитања. Школа се, по Закону, морала отворити према: породици, различитим друштвеним и привредним организацијама, удружењима итд. На овај начин школа је требало да доприноси културном развоју средине којој припада.⁹²

Општим законом о школству из 1958. у Југославији је, после четрдесет година постојања заједничке државе, уведен јединствен систем образовања и васпитања. Јединствени школски систем од Словеније до Македоније чиниле су: предшколске установе, основ-

91 Исто.

92 Simović, *Politika obrazovanja*, 59-60.

не школе, гимназије, стручне и више стручне школе, факултети, високе школе и уметничке академије, као и установе за образовање одраслих и стручно усавршавање попут: редовних школа, различитих школа за одрасле, радничких и народних универзитета и других установа. Овом систему припадало је и: образовање стручних кадрова у радним организацијама, специјалне школе, домови ученика и друге ваншколске васпитне установе и посебне школе за образовање наставника. Систем који је уведен сматрао се потпуним јер су у њега улазиле све врсте установа за васпитање и образовање. Општим законом о школству на територији читаве Југославије уведено је обавезно основно школовање у трајању од осам година за сву децу од седам до 14 година. По Закону, основна школа се могла завршити и ванредно. Била је услов за упис у гимназију и стручне школе. Закон је укинуо дотадашњи дуализам у васпитању и образовању, јер је „престао да прави“ разлику између стручних школа и гимназија, које су раније биле привилеговане и „најшире отварале врата“ за даље школовање. У складу са демократизацијом уведен је обавезан конкурс за упис у све облике школског образовања после основне школе. Закон је увео начело бесплатне наставе, али не и школовања уопште. Њиме је уведена настава на језицима народности (националних мањина), самосталност наставника у остваривању циља образовања и васпитања, као и у вођењу наставе, учешће ученика у управљању школама. Општим законом о школству уведена је као потпуно нова установа Просветни савет Југославије. Народна република Србија је била једна од првих која је донела своју верзију Општег закона о школству. Већ наредне, 1959. године у Србији је поред Закона о основној школи донет и Закон о просветно-педагошкој служби.⁹³

РЕЗИМЕ

Реформа основношколског система у Србији, од краја Другог светског рата до доношења Општег закона о школству 1958. године (Закон о основној школи, 1959) којим је на територији целе Југославије успостављена јединствена осморазредна основна школа, неодвојива од борбе за модернизацију, еманципацију и демократизацију друштва у 20. веку. Тешко ју је замислити без увида у дугу и сложу борбу за „нову школу“, која је у условима послератне Европе и света, суоченим са поражавајућим и трагичним сликама стра-

93 Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду*, 98–102.

дања деце и читавог човечанства, постала захтев за целокупном реформом школског живота.

Реформа основношколског система представљала је део борбе за културну трансформацију друштва коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела још за време Другог светског рата. Пут ка социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која је подразумевала привредни, економски и културни напредак. „Просветни живот“ сматрао се делом „културног живота“ без чије трансформације није могло бити ни „социјалистичког преображаја друштва“. Услови за опсежан рад на реформи школства у Југославији после Другог светског рата створени су на V конгресу КПЈ 1948. када су дефинисане главне смернице политике образовања и васпитања. Нова просветна политика дефинисана је у децембру 1949. на III пленуму ЦК КПЈ, који је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање. Крајњи циљ овог преласка био је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. У условима послератног развоја српског и југословенског друштва, „борба за дужу школу“ превалила је пут од доношења Закона о обавезном седмогодишњем школовању октобра 1945. до доношења Општег закона о школству 1958, односно Закона о основној школи из 1959. године. Практичан рад на реформи школства отпочео је 22. маја 1953, када је Народна скупштина ФНРЈ формирала Комисију за реформу школа општег образовања. У условима опсежних друштвених (увођење самоуправљања) и политичких (уставне промене) реформи, ова комисија (1953–1958) одиграла је кључну улогу у процесу не само реформисања основношколског, као дела целокупног школског система у Југославији, већ и стварања модерног школског система који у својој основи у Републици Србији постоји и данас.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије. Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет председника Републике.
- Архив Србије. Министарство просвете Народне Републике Србије.
- *Културна политика Југославије 1945–1952. Зборник докумената*, I–II, приређивачи Бранка Докмановић, Иван Хофман. Београд: Архив Југославије, 2009.
- *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske* 116/1946.
- *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*. Београд, 1958.

- *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*. Beograd, 1948.
- *Службени весник на НР Македонија* 38/1948.
- *Службени гласник НР Србије* 43/1945.
- *Službeni list NR Bosne i Hercegovine* 13/1947.
- *Службени лист НР Црне Горе* 10/1946.
- *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.
- *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.
- *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.
- *Службени лист ФНРЈ* 108, 15. децембар 1948.
- *Службени лист ФНРЈ* 114, 31. децембар 1948.
- *Службени лист ФНРЈ* 32, 29. април 1950.

- Bondžić, Dragomir. *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
- Bondžić, Dragomir. „Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1990”. *Istorija 20. veka* 2/2008, 419–466.
- Бонџић, Драгомир. *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.
- Бонџић, Драгомир. *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.
- Gabrič, Aleš. *Slovenska agitpropaska kulturna politika 1945–1952*. Ljubljana: Mladina, 1991.
- Gabrič, Aleš. *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1953–1962*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Гаталовић, Миомир. *Дарована слобода – партија и култура у Србији*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: Novi liber, Europapress holding, 2008.
- Грубачић, Коста. *Систем образовања у Совјетском Савезу*. Београд–Загреб: Култура, 1946.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Rad, 1988.
- Докнић, Бранка. *Културна политика Југославије 1946–1963*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Duda, Igor. *Danas kada postajem pionir. Detinjstvo i ideologija jugoslovenskog socijalizma*. Zagreb–Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015.
- Duraković, Lada. *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945.–1965.)* Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2019.

- Dilas, Milovan. „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“. *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948. Stenografske beleške*. Beograd, 1949.
- Илић Рајковић, Александра. *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, Педагошко друштво Србије, 2019.
- Исић, Момчило, Милорад Радојчић. *Основна школа „Милан Муњас“ Уб 1820–2010*. Уб: Основна школа „Милан Муњас“ Уб, 2010.
- Janev, Igor. *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*. Beograd: Institut za političke studije, 2004.
- Јурукова, Нада. *Основното воспитание и образование во Македонија (1944–1950)*. Скопје: Институт за национална историја, 1990.
- Кољанин, Драгица. *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952*. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 2014.
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Милорадовић, Горан. *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Милошевић, Жарко П., Станко Ј. Митић. *Основно школство Зајечара 1830–2003*. Зајечар: Историјски архив Зајечара, 2003.
- Митровић, Митра. „Коме и какво васпитање и образовање“. *Савремена школа* 1/1946, 13–16.
- Obradović, Marija. *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
- Павловић, Момчило. „Школство у Србији 1945–1950“. *Образовање код Срба кроз векове*, зборник радова, ур. Радослав Петковић, Петар В. Крестић, Тибор Живковић, 275–288. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије, Историјски институт, 2003.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije*, I–III. Beograd: Nolit, 1989.
- Petrović Todosijević, Sanja. *Za bezimene. Delatnost Unicefa u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Петровић Тодосијевић, Сања. „Конструктивно васпитање најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу познавања наше сопствене стварности“. *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, 382–391. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

- Петровић Тодосијевић, Сања. „Однос комунистичке власти у Србији према ‘старом’ учитељском кадру после Другог светског рата“. *Токови историје* 2/2016, 121–150.
- Perović Todosijević, Sanja. „Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949–1958“. *Socijalizam: izgradnja i razgradnja. Zbornik odabranih radova sa Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ur. Chijara Bonfiglioli, Boris Koroman, 45–70. Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017.
- Петровић Тодосијевић, Сања. *Отећемо светлост бучном водопаду. Репформа основношколског система у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019.
- Поткоњак, Никола М. *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945–1991/1992)*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1994.
- Поткоњак, Никола. *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије: има наде: XXI век*. Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду, 2000.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Simović, Ranko. *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990.
- Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*. Београд: Biblioteka XX vek, 2010.
- Spehnjak, Katarina. *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.
- *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskega socijalizma*, ur. Igor Duda. Zagreb–Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017.
- *Сто година Просветног савета Србије 1880–1980*, ур. Владета Тешић и др. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1980.
- *Школство у Азбуковици*. Љубовија: СИЗ основног образовања и васпитања Општине Љубовија, 1987.
- Šmit, Vlado. „Smernice savremeno pedagoškog rada“. *Pedagoški rad* 6/1946.
- *Политика*, 1953, 1954, 1955.

SUMMARY

Sanja Petrović Todosijević

THE REFORM OF THE PRIMARY SCHOOL SYSTEM IN SERBIA 1944-1959

ABSTRACT: The paper represents the result of a historiographical analysis and an attempt to describe the education and upbringing policy in the period from the end of military operations in the territory of Serbia, which was an integral part of the Yugoslav state, in the autumn of 1944, to the passing of the Primary School Law of 1959, which represented the republic's "version" of the federal General Law on Education of 1958, through which, among other things, a uniform eight-grade primary school system was established in the territory of the entire Yugoslav state. The reform of the primary school system in Serbia in the period from 1944 to 1959 will be presented first through the analysis of the activities and operations of the party bodies through which the Communist Party of Yugoslavia (the League of Communists of Yugoslavia) tried to formulate the education and upbringing policy in Yugoslavia and Serbia. Then, the focus will be shifted onto the analysis of the methods of operation of the executive and legislative authorities.

KEY WORDS: reform, primary school, Serbia, Yugoslavia, the CPY (the LCY), the Committee for the Education Reform, the General Law on Education System, UNESCO

The reform of the primary school system in Serbia, which was an integral part of the Yugoslav state, was implemented in the period from 1944 to 1959, i.e. in the period from the end of military operations in the territory of occupied Serbia to the passage of the Law on Primary School in 1959, which represented the republic's version of the General Law on Education of 1958. The reform of the primary school system in Serbia in the first fifteen years after the end of the Second World War was implemented as a part of the large-scale reform of the education system in Serbia and Yugoslavia, so it cannot be understood fully without the wider context. The reform of the primary school system in Serbia implemented in the period from 1944 to 1959 can be understood as a part of several complex processes, some of which lasted for a very long time. First of all, it is inseparable from the struggle for the modernisation, emancipation

and democratisation of Serbian society, i.e. all those processes which, despite various discontinuities, could be observed from the end of the nineteenth century. It is inseparable from the struggle for the “new school” and the demands for a “fundamental” reform of the school life which became prominent more than ever before in the post-war world faced not only with the tragic children suffering in the Second World War, but also with the new “invention” of childhood. In addition to this, it cannot be understood without gaining an insight into the complex reform of the entire “educational life” inseparable from the cultural reform which, in the period after the end of the Second World War and the establishment of a new, communist regime, represented the foundation for the transformation of Serbian and Yugoslav society into a socialist society. Establishing a socialist society involved the creation of a “socialist man”. In the post-war conditions of Yugoslav society, this could not be achieved without establishing a new education and upbringing policy. The conditions necessary for intensive work on the reform of the education system in Yugoslavia after the Second World War were created at the Fifth Congress of the CPY in 1948, when the main guidelines for the education policy were formulated. The new education and upbringing policy was formulated at the Third Plenary Session of the Central Committee of the CPY in December 1949. The third plenum of the CC of the CPY made a decision about the mandatory transition to eight-year-long primary education. The ultimate goal of the transition to the mandatory eight-year-long primary education was to establish a uniform eight-grade primary school in the territory of the entire state. In the conditions of the post-war Serbian and Yugoslav society, “the struggle for a longer school” had started with the passing of the Law on Mandatory Seven-Year-Long Education in October 1945 and ended with the passing of the General Law on Education of 1958 and the Primary School Law of 1959. The actual work on the education reform started on the 22nd May 1953, when the National Assembly of the FPRY established the Committee for the Reform of Schools for General Education. In the conditions of the liberalisation and democratisation of social and political circumstances, The Committee for Education Reform (1953–1958) played a key role not only in the process of reforming the primary school system as a vital part of the entire school system in Yugoslavia, but also in the creation of the modern school system which, with its fundamental characteristics, exists in the Republic of Serbia to this day.

„ZAPJEVAJMO DRUGOVI, PRIJE SVAKOG RADA“.
ZBORNO PJEVANJE U OSNOVNIM ŠKOLAMA U HRVATSKOJ
U RANOME PORAČU (1945–1960)

Zapjevajmo, drugovi!

① Veselo L. Županović

Do Za-pje-va-j-mo dru-go-vi pri-je svakog ra-da,
ne-ka radost sad o-za-ri li-ca na-ša mla-da.

Ilustracija iz udžbenika (Vladimir Tomerlin, *Radost u pjesmi, udžbenik za muzički odgoj u Vi VI razredu osnovne škole*, Zagreb: Školska knjiga, 1961)

УДК 37.014.5(497.5)"1945/..."
37.091.3::78(497.5)"1945/..."

Lada Duraković

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Muzička akademija/Centar
za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
ldurakov@unipu.hr

**„ZAPJEVAJMO DRUGOVI, PRIJE SVAKOG RADA“:
ZBORNO PJEVANJE U OSNOVNIM ŠKOLAMA U HRVATSKOJ
U RANOME PORAĆU (1945–1960)***

APSTRAKT: Jedan od važnijih ciljeva nastave u osnovnim školama nakon Drugog svjetskog rata bio je rad na osnaživanju kolektiviteta po kojemu se prepoznavala i iskazivala pripadnost skupini. Sve aktivnosti koje su u sebi nosile elemente društvenog kontakta, suradnje, navikavanja na kolektivno imale su odgojnu vrijednost. Stoga je u glazbenoj nastavi veliku ulogu imalo zajedničko muziciranje, prije svega zorno pjevanje. Smatralo se poželjnim, jer je učilo podređivati vlastitu volju i ambicije interesima skupine, te jačalo osjećaj odgovornosti pojedinca. Članak je posvećen ulozi zbora u glazbenim aktivnostima osnovnoškolaca u ranome poraću u Hrvatskoj, a razmatra zadaće zajedničkog pjevanja u razrednim odjelima te angažman zborova na školskim priredbama i javnim manifestacijama.

KLJUČNE RIJEČI: zbor, pjevanje, nastava, škola, rano poraće

Školski zbor predstavlja vrhunac muzičko-odgojnog djelovanja [...]. Putem javnih nastupa školski zbor vrši važan kulturni zadatak jer sudjeluje s muzikom dobrog umjetničkog kvaliteta u kulturnom životu radnog naroda [...]. Učesnici se žrtvuju za stvar zajednice i priučavaju disciplini, suradnji i redu uviđajući, da samo pod tim uvjetima uspijeva zajedničko nastojanje [...]. Putem zbornog pjevanja omladina treba da zavoli pjesmu i muziku uopće, da tu ljubav i radost prenese u svoj dom i svoje zvanje i da je sačuva za sve dane svoga ži-

---

* Rad, u modificiranom i dopunjenom obliku, donosi istraživanja objavljena u knjizi *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945. – 1965.)*, (Zagreb: HMD, 2019). Knjiga je rezultat rada na uspostavnim istraživačkom projektu *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* Hrvatske zaklade za znanost (2013–2016).

vota. Omladina, koja je proživjela radost sudjelovanja u dobru školskom zboru, imat će potrebu da i kasnije sudjeluje u zbornom pjevanju i bit će nosiocem zbornopjevačke kulture, tradicije napretka.¹

Koncepcija glazbenog obrazovanja u osnovnim školama, u ranom je poraću bila postulirana u nekoliko osnovnih idejnih smjernica, među kojima je bilo i promicanje ideje kolektiviteta. Kolektiv je smatran osnovom odgoja za novo društvo, u kojem će svaki pojedinac stremiti k ostvarenju općega boljitka zajednice. Nastavu je trebalo organizirati kao zajednički rad, u kojem se učenici navikavaju na uzajamno pomaganje, na ravnopravne prijateljske odnose, solidarnost i disciplinu.² Stoga je u glazbenoj nastavi u osnovnim školama veliku ulogu imalo zajedničko muziciranje, prije svega zbornopjevanje. Pripisivana mu je moć otklanjanja socijalnih, ekonomskih i kulturnih razlika među članovima, utjecaj u smanjivanju društvenih nejednakosti, moć širenja i usmjeravanja ideja među masama te osnaživanje odgojnosti u duhu nove ideologije.³ Zbornim je pjevanjem trebalo, uz jačanje intelektualnih sposobnosti djeteta, razvijati njegove glazbene sklonosti, upućivati ga u temeljna načela pravilnog pjevanja kao jedne od disciplina umjetničkog izražavanja, te mu pomoći da postepeno usvoji notno pismo. Jednako je važan aspekt u ostvarivanju ishoda nastavnog predmeta bio onaj odgojni: zbarsko pjevanje predstavljalo je dobar poligon za implementaciju sustava vrijednosti kojim se oblikovala svijest novih generacija koja je te vrijednosti u budućnosti trebala reproducirati:

Rad u zboru uči učenike, da svoje individualne sposobnosti podrede kolektivu, budi socijalni smisao. Čestim zbližavanjem većeg broja pjevača radi rješavanja kolektivnih zadataka ostvaruje se svjesna potreba o neophodnosti što veće suradnje pojedinaca sa kolektivom, te aktivno podčnjavanje društvenoj volji; potiskuje se dakle isticanje pojedinca, koje bi bilo na štetu cjeline. Takav rad priprema pogodno tlo, na kojem će se ostvariti zadaci, što ih postavlja socijalističko društvo kao cjelina.⁴

- 1 Joža Požgaj, *Metodika muzičke nastave*, (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950), 195–196.
- 2 Dragutin Franković, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političnosti nastave*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1977), 246; Pataki Stevan, „Formiranje novog čovjeka u odgojnom sistemu Makarenka“, *Pedagoški rad* 4–5/1949, 213–214.
- 3 Državni arhiv u Pazinu (HR-DAPA), Fond 829, Ostavština Slavka Zlatića, K. 13, 2.4.12.7, Društveno politička uloga zbarskog pjevanja, rukopis, nepotpisano i nedatirano.
- 4 Josip Završki, *Metodičke upute za rad s dječjim zborom u općeobrazovnim školama*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1951), 3.

U ovom se radu, korištenjem arhivskih izvora, članaka iz revija, udžbenika i priručnika te osobnih svjedočanstva kazivača,⁵ razmatraju zadaće zajedničkog pjevanja u razrednim odjelima te angažman zborova na školskim priredbama i javnim manifestacijama u osnovnim školama u Hrvatskoj u ranom poraću.

ZBORNO PJEVANJE U NASTAVNIM AKTIVNOSTIMA

Zbog nejednakih uvjeta na terenu i teške materijalne situacije (siromaštvo, porušene škole, pomanjkanje učiteljskog kadra, udžbenika i nastavnih sredstava), u prvim se poratnim godinama nastava glazbenog odgoja provodila u skladu s mogućnostima. Planovi i programi su se učestalo mijenjali, a zajednički im je nazivnik bilo upravo apostrofiranje važnosti skupnog muziciranja. U središtu su bile glazbene aktivnosti koje je bilo moguće provoditi i bez posjedovanja specifičnih stručnih kompetencija učitelja, pa se tako većinom nastava svodila na pjevanje po sluhu. Bilo je predviđeno pjevanje jednoglasnih, a tamo gdje je to bilo moguće i dvoglasnih pjesama. Učiteljima se ostavljala sloboda njihovog izbora u godišnjem rasporedu, ali su pojedini planovi i programi predlagali izbor onih koje su se mogle učiti u pojedinom razredu.⁶

Krajem četrdesetih godina i početkom pedesetih objavljeni su prvi udžbenici, a zatim i pjesmarice.⁷ Te su zbirke bile svojevrsna nadopuna udžbeničkim izdanjima, a sadržavale su veliki broj pjesama prilagođenih svakodnevnom skupnom pjevanju na nastavi i u izvannastavnim aktivno-

5 U radu se iznose osobna svjedočanstva devetero kazivača koji su se školovali u raznim krajevima Hrvatske u prvih 15 poratnih godina. U bibliografiji su navedene regije iz kojih potječu. Potpisani su inicijalima, njihova imena te točna imena gradova i sela o kojima govore su, prema zajedničkom dogovoru, odnosno traženju većine kazivača, zadržana u tajnosti.

6 *Nastavni plan i program za osnovne škole*, (Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1946), *Nastavni plan i program za osnovne škole*, (Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948), *Nastavni plan i program za sedmogodišnje škole*, Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948).

7 Božidar Antičić, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička početnica za prvi razred gimnazije i peti razred sedmogodišnje škole*, (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947); Božidar Antičić, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička vježbenica za drugi razred gimnazije i šesti razred sedmogodišnje škole*, (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948); Božidar Antičić, *Muzička početnica za V razred osmogodišnje škole i I razred gimnazije*, (Zagreb: Školska knjiga, 1951); Božidar Antičić, *Muzička vježbenica za VI. i VII. razred narodne osmogodišnje škole i II. i III. razred gimnazije*, (Zagreb: Školska knjiga, 1955); Joža Požgaj, Zlatko Špoljar, *Pjesme za školu, za prvi i drugi razred osnovne škole*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1953); Joža Požgaj, Zlatko Špoljar, *Pjesme za školu, za treći i četvrti razred osnovne škole*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1953).

stima. U posebnom metodičkom dijelu pjesmarica bile su navedene praktične upute namijenjene nastavnicima (učenje nove pjesme, njega i razvijanje dječjeg glasa, opseg pjesama, razvijanje sluha i pamćenja, razvijanje ritamskog osjećaja, opažanje izražajnih elemenata muzike, slušanje i doživljavanje muzike itd.) što im je pružalo značajnu pomoć pri radu.⁸

U ranom se poraću smatralo da u školskim zborovima trebaju pjevati svi učenici, jer će uz „pravilnu muzičku nastavu po programu“ postati s vremenom nepotrebno da se kod javnih nastupa isključuju učenici s tzv. „slabijim sluhom“.⁹

[...] ima mnogo slučajeva gdje postoji muzički sluh, ali je uspavan, neprobuđen – takvi ljudi pjevaju iz početka krivo i potpuno nemuzikalno, a površni bi ih posmatrač osudio kao posve neupotrebljive. U takvim slučajevima trebalo bi uspostaviti vezu između uha i grla i uspjeh ne će izostati.¹⁰

U korist zagovaranja da se u zbornom muziciranju angažiraju svi učenici, služio je i argument da će to pomoći daljnjem angažmanu učenika u općem društveno korisnom radu, u što su se ubrajale i priredbe u školama te gostovanja zborova u različitim institucijama i sl.¹¹ Naknadno je ta preporuka o sudjelovanju djece bez pjevačkih predispozicija u zborovima revidirana, jer je veliki broj zbornih nastupa kojima su se škole predstavljale u javnosti te „uveličavale“ mnogobrojne protokolarnе manifestacije rezultirao potrebom za selekcijom učenika s pravilnom intonacijom, koji su mogli kvalitetu izvedbe podignuti na zadovoljavajuću razinu.¹² Preporučalo se stoga da se zborna pjevanje organizira „u dvije razine“, odnosno da se organiziraju tzv. „interni“ i „reprezentativni“ zborovi. U prvima su trebali pjevati svi učenici osim onih koji su mutirali, a cilj im je bio „putem lagane jednoglasne ili dvoglasne pjesme uputiti djecu u osnovne

8 Požgaj, Špoljar, *Pjesme za školu za treći i četvrti razred*, 6.

9 *Nastavni plan i program za osnovne škole*, (Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948), 62.

10 Rudolf Matz, „O đачkim pjevačkim zborovima“, *Muzičke novine Hrvatskog državnog konzervatorija* 3/1946, 2.

11 Marijan Zuber, „Estetsko-muzički odgoj odraslih“, *Muzika i škola* 4–5/1956, 11.

12 V[ladimir] Prica, „Nejasna shvatanja o nastavi muzičkog odgoja“, *Pedagoški rad* 4–5/1954, 252–255; *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazije*, (Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, Odjel za školstvo, 1951), 163.

zakone dobrog zbornog pjevanja“.¹³ Rad s takvim internim zborom trebao se odvijati u okviru nastave.

„Reprezentativni“ zborovi škole trebali su biti namijenjeni nastupima na raznim manifestacijama, proslavama, festivalima i sl. Te zborove, koji su u nastavnim planovima bili zastupljeni sa dva sata nastave tjedno, trebali su pohađati samo učenici viših razreda koje je odabrao učitelj ili im se pristupalo putem audicija. Pjevalo se dvoglasno, troglasno i četve-roglasno, samostalno ili uz instrumentalnu pratnju, ovisno o spretnosti učitelja i pjevačkim sposobnostima djece.¹⁴

Pjesme namijenjene zajedničkom pjevanju sadržajno su bile vezane uz svijet djece (uspavanke, pjesme o životinjama, godišnjim dobima, prirodi itd.), uz glazbu iz naroda (tradicijske pjesme) te uz društveni angažman (pionirske pjesme, pjesme o NOB-u i revoluciji, poratnoj izgradnji i sl.). U skladu s politikom partije na vlasti, u programima su u potpunosti izostali sadržaji vezani uz duhovnu tradiciju.

Poduku je trebalo započeti dječjim pjesmama koje su učenicima bliske i poznate te zatim uvoditi društveno angažirane pjesme. Ideja konstruiranja nacionalnog identiteta u velikoj se mjeri provodila gradivom putem kojeg je bilo moguće ostvariti nacionalno jedinstvo. Pjesme koje su evocirale uspomenu na narodnooslobodilačku borbu bile su označitelj kolektivne nacionalne svijesti i jačanja ideje jugoslavenstva. Stoga se velika važnost pridavala tekstualnim predlošcima, posebice sadržajima pjesama koje su promicale osjećaje domoljublja i borbene požrtvornosti te zajedništva. Zbližavanju krajeva bivše države također je pridonosilo i izvođenje tradicijskih napjeva, putem kojih su učenici upoznavali specifične ritmove, melodije i tekstove.¹⁵

Zborno pjevanje [pridonosi] dubljem upoznavanju pojedinih naroda koji putem svojih specifičnih ritmova, melodija i tekstova izražavaju svoj kraj, način života, svoje misli i svoja osjećanja. Takav rad pomaže zbližavanju pojedinih naših krajeva, što više, pomoću takvih pjesama učenici intenzivno doživljavaju kulturne manifestacije ovog ili onog kraja, pa se po svom značenju za razvitak dječjih emocija muzika izjednačuje s nastavom povijesti i materinjeg jezika da sad ne govorimo posebno o tome, od kakvog je značenja muzika kao dopuna u pogledu emocionalnog doživljavanja – baš za nastavu na-

13 Josip Završki, „Odgovori na neka pitanja nastavnika muzičkog odgoja“, *Školske novine* 26/1953, 2; Josip Završki, *Metodičke upute za rad s dječjim zborom u općeobrazovnim školama*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1951), 3.

14 Isto.

15 Završki: „Odgovori na neka pitanja“, 2.

rodne povijesti (pjesme o narodnim junacima), zemljopisa (pjesma „Pod Učkom“, „Međimurje malo“, „Draga nam je zemlja“), prirodopisa (pjesme o godišnjim dobima) itd. dakle za predmete kojima je svrha da pomažu upoznavanje pojedinih krajeva.¹⁶

Pri radu sa zborom učitelji su trebali voditi računa o odgojnoj dimenziji, odnosno podjednako tretirati sve pjevače, ne ističući osobito nadarene pojedince:

[...] treba zauvijek odbaciti štetnu metodu t. zv. „Stimmführera“ ili bilo kakvo isticanje pojedinaca na štetu ostalih članova zbora. Otu- da treba svakog pjevača u dječjem zboru tako odgajati, da on po- stane sasvim svijestan, kako baš o njemu samom – kao i o svakom drugom pojedincu – zavisi uspjeh ili neuspjeh izvedbe.¹⁷

U dobru zboru ne smije se isticati niti jedan pjevač, ma kako velik i krasan glas posjedovao. Svaka dionica mora biti potpuno izjednače- na, a to znači, da pjevači moraju dati svoje najbolje. To sasvim uspi- jeva samo onima, koji znadu svoj ‘ja’ podrediti interesima cjeline.¹⁸

Nastavnici su pri uvježbavanju zbornih nastupa trebali izbjega- vati „upadanje u zamke artizma“ biranjem pretencioznog programa kako bi udovoljili vlastitoj ambiciji, jer se smatralo da bi intenzivno i uporno vježbanje u konačnici moglo rezultirati odbojnošću učenika prema nastav- nom predmetu i prema pjevanju u zboru.¹⁹

Znam slučajeve gdje je ambiciozni nastavnik takvim radom na pre- teškom programu omrazio čitavoj školi i zborno pjevanje i svoj pred- met, jer je interese i potrebe djece žrtvovao artizmu i svojoj ličnoj ambiciji. Nezdrava atmosfera oko raznih smotri navodi mnoge na- stavnike da po čitavu školsku godinu uvježbavaju dvije-tri kompo- zicije, kako bi se na smotri polučila što bolja ocjena (što je) primjer negativnog muzičkog larpurlartizma.²⁰

S posebnom je pozornošću valjalo pristupiti i zbornim natjeca- njima. Ona su u nastavni rad unosila živost i zadovoljstvo, te kod učenika poticala osjećaj ponosa na vlastiti razred i školu, ali su mogla i razvijati

16 Isto.

17 Završki, *Metodičke upute za rad s dječjim zborom*, 62.

18 Matz, „O đlačkim pjevačkim zborovima“, 2.

19 Joža Požgaj, „Ličnost muzičkog pedagoga kao dominantni odgojni faktor“, *Muzika i škola* 4/1959, 69.

20 Isto.

negativne karakteristike poput egoizma, umišljenosti, zavisti, nezdravog karijerizma i ambicioznosti. Stoga se nastojalo da način i metode natjecanja sadržavaju odgojnu dimenziju putem ukazivanja učenicima da se dobri rezultati postižu samo zalaganjem i planskim radom svih sudionika.²¹

Tako je iz iskustva poznato, da mališani, ako je zbor dvoglasan, misle da je I. glas vrjedniji od II. glasa; isto tako, ako je zbor troglasan, pjevači koji su u skupini II. soprana, pomalo zaviđaju pjevačima iz skupine I. soprana, dok su oni iz alta već nekako pomirljiviji i strpljiviji; ali u četveroglasnom dječjem zboru pjevači II alta opet smatraju se nekuda superiornijima u odnosu prema pjevačima I. alta. Ovdje je dakle potrebno stvari postaviti na svoje mjesto, da bi se izbjegla štetna surevnjivost među pjevačima pojedinih dionica.²²

Svaki pojedinac može nepažnjom upropastiti uspjeh rada čitavog zbora. Uzmimo, da je na glavnom pokusu sudjelovalo četrdeset devet pjevača, a jedan jedini nije sudjelovao, jer je bio zapriječen. Dirigent je na tom pokusu odredio kako će se neko mjesto još bolje pjevati i upozorio pjevače, da neka se pauza mora još bolje izdržati. Taj pedeseti, koji nije znao za tu odredbu, uletio je na koncertu iz sveg grla u tu pauzu i time prebacio sav efekt. Publika ne će reći: 'Četrdeset devet ih je dobro pjevalo a jedan nije', nego će kazati: 'Zbor nije dobro pjevao'. Jedan jedini pjevač može pokvariti uspjeh rada svih, ali i obratno: zbor može uspješno napredovati samo predanom suradnjom svih svojih članova.²³

ZBORNO PJEVANJE NA ŠKOLSKIM PRIREDBAMA

Poratno je društvo legitimitet i prepoznatljivost gradilo različitim političkim ritualima koji su u školskoj praksi bili najevidentniji u školskim priredbama. Proslave državnih praznika i obljetnica značajnih događaja predstavljale su važne čimbenike u uspostavi kontinuiteta s prošlošću radi potvrđivanja identiteta zajednice. Takvi ritualni, ponavljajući činovi služili su dokidanju, odnosno transformaciji prethodnih tradicija i njihovom nadomještanju novim običajima i ceremonijama.²⁴

21 Mira Peteh, „Korištenje takmičenja u nastavi“, *Pedagoški rad* 9–10/1963, 428.

22 Završki, *Metodičke upute za rad s dječjim zborom*, 63.

23 Matz, „O đačkim pjevačkim zborovima“, 2.

24 Vidjeti više u: Eric Hobsbawm, *Izmišljanje tradicije*, (Beograd: XX vek, 2011); Dunja Rihtman Auguštin: „O dekristijanizaciji narodne kulture“, *Etnološka tribina*, 13/1990, 10.

Komemorativne manifestacije bile su katkad značajnije od same učioničke nastave.²⁵ Simbolička dimenzija priredbi bila je jedan od važnih elemenata uspostavljanja pozitivnog odnosa prema pojedinim događanjima i ličnostima. Insceniranjem, selektiranjem i oblikovanjem događaja iz prošlosti uklanjale su se barijere između prošlog događaja i sadašnjosti sa svrhom da prošlost postane nešto što se može osobno proživjeti i iskusiti.²⁶ Sudjelovati u izvođenju rituala značilo je i prihvatiti njihov smisao i vrijednosti.²⁷ Stoga se od učitelja/nastavnika i učenika očekivalo neizostavno prisustvovanje školskim priredbama te angažman u njihovoj realizaciji.

Upute o načinu organizacije priredbi dolazile su u ranom poraću iz Agitpropa, a kasnije i iz drugih nadležnih političkih instanci. Direktori škola imali su obvezu dostavljati im programe priredbi i izvješća nakon svake održane manifestacije. Svečanosti su obuhvaćale sudjelovanje učenika i nastavnika u paradama, mimohodima, sportskim i glazbenim točkama i sl.²⁸ Glazbeni sadržaji priredbi imali su izraženu povijesnu simboliku, evocirali su važne događaje NOB-a, a s obzirom da se članove pionirske organizacije pripremalo da sutra budu članovi partije, posebno su se obilježavali stranački jubileji. Sadržaji su bili vezani i uz institucije nove države, radnički pokret i pojedine istaknute osobe, poratnu izgradnju.²⁹

Sve školske priredbe, proslave državnih praznika i važnih datuma i obljetnica bile su popraćene nastupima školskih zborova. Nastavnici glazbenog odgoja bili su u njima nadprosječno angažirani, a probe zborova, odnosno uvježbavanje za brojne nastupe uvelike se odražavalo i na održavanje nastave iz tog predmeta. U ranom poraću, oponašanje sovjetske pedagogije i nekritičko prihvaćanje njezinih rješenja te vjerovanje u njezinu progresivnost odrazilo se i u zbornoj praksi, koja se oslanjala na sovjetski model:³⁰

25 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji, Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.–1960.)*, (Zagreb: Srednja Europa, 2012), 378.

26 Vidjeti više u: Jan Assmann, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, (Zenica: Biblioteka Tekst, 2005), 66.

27 Vidjeti više u: Paul Connerton, *Kako se društva sjećaju*, (Zagreb: Antibarbarus, 2004), 8.

28 Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 384, 404.

29 Brojni izvještaji i opisi školskih manifestacija čuvaju se, među ostalim, u državnim arhivima npr.: Hrvatski državni arhiv, Fond 291, Ministarstvo prosvjete Narodne republike Hrvatske, 1944–1951, K. 35 i 37, Polugodišnji i godišnji izvještaji o uspjehu (Osnovne škole); Hrvatski državni arhiv, Fond 1598, Savjet za prosvjetu Narodne republike Hrvatske 1956–1963, K. 145, Zavod za unapređenje školstva, Izvještaji, Državni arhiv u Pazinu, Fond 89, Narodni odbor kotara Pula, 1945–1955, K. 82, 1948, Direktive.

30 Više o sovjetskim praksama u školama u: Abraham A. Schwadron, „Music in Soviet Education“, *Music Educators Journal* 8/1967, 86–93; Boris Groys, *Art Power*, (Cam-

Najčešće smo na tim priredbama izvodili nešto što ne možete naći ni u nastavnim programima ni u udžbenicima, a bilo je jako važan dio te prakse školskih priredbi, a to su bile zbarske recitacije. Mi smo to minuciozno uvježbavali. U tom zboru su postojali solisti i zbarski kolektiv, dobili smo tekstove revolucionarnog, borbenog karaktera i onda smo to vježbali, iz tog zbora su se izdvajali solisti s glasnim zapovijedima, pokličima, sve je to bilo u jednoj intenzivnoj tenziji. Te zbarske recitacije su doživljavale najveći aplauz. Još se sjećam jedne: gradi, ruši, kroji, sijeci i onda – MI ĆEMO STVORITI NOVI SVIJET.³¹

Sadržaji priredbi trebali su predstavljati odraz društvenih problema određenog trenutka, odnosno „izražavati i reflektirati društvenu dimenziju života naroda“.³² Pjesme su stoga tematski pratile pojedine faze poratne izgradnje, omladinske radne akcije, petogodišnje planove i sl. U ranom su se poraću posebno obilježavali datumi vezani uz SSSR (godišnjica Oktobarske revolucije i Dan Crvene armije). Pjevane su sovjetske himne, pjesme u kojima se veličao Staljin poput primjerice „Staljinove pjesme“ Matveja Isakovića Blanterera i sl.

Prije '48 smo pjevali „Ne bojmo se ni Rima ni Berlina, dok je Tita i Staljina“. A nakon rezolucije: „Druže Tito ti Staljinu kaži, da za nas kleveta ne važi“.³³

Prvo smo pjevali „Uz Tita i Staljina, dva junačka sina“. Onda se taj prvi stih promijenio u „Uz maršala Tita, junačkoga sina“. Mi smo u rimi nastavljali – otjeralo nam iz pjesme Staljiiiiina.³⁴

Nakon Staljinove smrti uveden je sustav socijalističkog rituala, jugoslavenski socijalizam je morao poraditi na ostvarivanju vlastitog simboličkog svijeta.³⁵ Legitimacijskom pristajanju uz socijalističke stečevine trebali su snažni simboli, kao utjelovljenje buđenja novog života i nove svijetle budućnosti.

S obzirom da mlade generacije koje su odrastale u pedesetima i šezdesetima nisu imale osobno iskustvo vezano uz rat, bilo je potrebno

---

bridge–London: The MIT Press, 2008).

31 Autorizirani tekst intervjua s K. K., u posjedu autorice, 2017.

32 HR-DAPA, Fond 829, Ostavština Slavka Zlatića, K. 57, 6.3.5, 6.3.5.162, Andrija Tomašek – Socijalna komponenta u zbarskim kompozicijama za djecu i omladinu u Hrvatskoj.

33 Autorizirani tekst intervjua s P. U., u posjedu autorice, 2017.

34 Autorizirani tekst intervjua s S. L., u posjedu autorice, 2017.

35 Dunja Rihtman Auguštin, *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*, (Beograd: XX vek, 2000), 14.

održavati sjećanje na NOB, pa su primarne teme na školskim priredbama bile vezane uz obilježavanje događaja iz ratnih godina i povijesti KPJ. Glazbeni je repertoar obogaćen nakon uvođenja novih praznika, poput Dana borca, Dana ustanka i Dana mladosti, uz neke već ustaljene poput Dana Republike, Dana JNA i Praznika rada.³⁶

Osnovnoškolci su u zborovima najčešće nastupali odjeveni u pionirske odore – crvene marame i plave (u prvim poratnim godinama bijele) kapice, u školskim dvoranama, ukrašenim zastavama i parolama.³⁷ Pjesme su bile prilagođene samoj namjeni: optimistične, entuzijastične, kratke, jezgrovite, jednostavne, lako pamtljive, pjevne. Njihova karakteristika bio je mali opseg – unutar kvarte i kvinte, te često terčno dvoglasje. Melodije su bile obilježene skokovima na kvartu i kvintu na početku skladbe. Tenzija melodije kulminirala je u refrenu. Bile su uglavnom dijatonične, jednostavne harmonijske strukture, s marševskim, snažnim, energičnim, jasnim, često punktiranim ritmom, strofne, ili pak dvodjelne ili trodjelne forme, s uvodom i kodom. Specifični folklorni kolorit često je zapravo bio amalgam folklornih elemenata iz različitih krajeva.³⁸ Tekstualni predlošci bili su natopljeni binarnom matricom borbe između dobra i zla, istine i laži, svjetla i tame, pravde i nepravde. Obilježavale su ih i homogenizirajuće domoljubne poruke, narativ o bratstvu i jedinstvu, ponosu, vjeri u sretnu budućnost. S obzirom da je leksik pod patronatom ideologije podrazumijevao korištenje tzv. persuazivnih mehanizama,³⁹ u pjesmama su

36 Više o mijenama obljetnica i ritmu slavljenja socijalističkih praznika vidjeti u: Dunja Rihtman Auguštin, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*, (Beograd: XX vek, 2000), 101–121; Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 449–450; Reana Senjković, „Politički rituali“, *Refleksije vremena 1945–1955*, katalog izložbe, ur. Jasmina Bavoljak, (Zagreb: Galerija Klovičevi dvori, 2012), 202–227.

37 Uz brojne pionirske pjesme, u arhivskim se izvješćima često spominju i masovne pjesme npr: *Budi se istok i zapad*, *Nabrusimo kose*, *Pjesma slobodi*, *Padaj silo i nepravdo*, *Heroj Tito*, *Partizanka (Po šumama i gorama)*, *Partizan sam, tim se dičim*, *Pjesma o radu (Drugarska se pjesma ori)*, *Republiko majko naša*, *Na Kordunu grob do groba*, *Kozaračko kolo*, *Oj, svijetla majska zoro*, *Po šumama i gorama*, *Hej narode Like i Korduna*, *Drug nam Tito izd' o naređenje*, *Tito nek vodi nas*, *Ide Tito preko Romanije* i dr.

38 HR-DAPA, Fond 829, Ostavština Slavka Zlatića, K. 10, 2.4.5.2, Zlatić, S., bez datacije, Referat bez naslova o masovnim pjesmama, rukopis. O masovnim pjesmama kao sredstvu političke propagande više u: Vesna Mikić, „Mass Song as a Key Product of Yugoslav Music Propaganda“, *Music and Propaganda in the Short Twentieth Century*, zbornik radova, ur. Massimiliano Sala, (Turnhout: Brepols, 2014), 159–165; Srđan Atanasovski, „Socialism or Art: Yugoslav Mass Song and Its Institutionalizations“, *Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 31–42.

39 O političkom diskursu i ideologiji više u: Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*, (Boulder: Westview Press, 2001); Maciej Czerwiński, „Novogovor. Retorika hrvatskih komunista“, *Zbornik radova sa*

se često koristile i retoričke figure koje su sadržavale govorne činove poput prijetnji, obećanja, hiperbola, metonimija i metafora. Za mnoge tekstone bilo je karakteristično prožimanje borbenosti i lirike (*Kompartijo, mirisavo cvijeće, Druže Tito, ljubičice bijela; Nema cvijeća što su jorgovani, ni boraca što su partizani, Listaj goro, cvjetaj cvijeće*), te zalaganje za općeljudske vrijednosti, humanost, stremljenje za boljim životom. Pjevalo se jednoglasno ili višeglasno, ovisno o stručnosti nastavnika i spretnosti samih učenika, uz instrumentalnu pratnju ili *a cappella*.⁴⁰

Probe su se održavale u vrijeme nastave i u izvanškolsko vrijeme. Učenik kojega je odabrao nastavnik pjevanja u zboru mogao je biti oslobođen samo ukoliko je živio daleko od škole ili ukoliko je bio preopterećen pohađanjem neke druge škole (npr. glazbena) ili pak ako je bio članom neke druge školske grupe (likovna, recitatorska i dr.).⁴¹

*Zbor nije bio dobrovoljan, učitelj bi rekao – poslije nastave doći na pjevanje i imao si dolaziti, tu nije bilo hoćeš-nećeš. Najveći je problem bio s djecom roditelja koja su razmišljala na način – meni škola nije trebala, ne treba ni njemu i jedva su čekali da djeca dođu iz škole da ih potjeraju sa stokom na ispašu. Pjevanje u zboru nakon škole je za njih bilo gubljenje vremena, tako da je kod njih bilo malo otpora, ali ga nisu verbalizirali, naravno, to se nije smjelo.*⁴²

*Imali smo stalne probe, stalne nastupe u nekoj prigodi, u tvornici, u školi, onda su se pjevale te razne masovne i borbene pjesme. Nastavnici glazbe su se jako, jako trsili da mi osvijetlamo obraz. Probe su bile nemilosrdne, šesti i sedmi sat, popodne i navečer, u svako doba. Bila je stvar njihove taštine, njihovog ponosa, njihovog prestiža da taj zbor bude dobar [...]. A pjevali smo i jugoslavensku klasičnu zborsku glazbu, na koncertnim programima na školskim priredbama je bila vrlo oprezno ugrađena i klasika u ideološki prepletene sadržaje, da se publika ipak obrazuje. Što je nastavnik imao bolji zbor, to je bio više na cijeni. Navlačili su nas po tvornicama, znam da mi je bilo svega dosta. Jao si ga onome tko nije došao, vodila se evidencija.*⁴³

desetog znanstvenog skupa Riječki filološki dani, ur. Lada Badurina, (Rijeka: Filozofski fakultet, 2016), 371–385; Teun Van Dijk, *Ideologija: multidisciplinarni pristup*, (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006).

40 Vidjeti više u prije navedenim nastavnim planovima i programima.

41 *Odgovno-obrazovna struktura. Osnovna škola*, (Zagreb: Savjet za prosvjetu NRH, 1960), 190.

42 Autorizirani tekst intervjua sa Ž. R., u posjedu autorice, 2017.

43 Autorizirani tekst intervjua sa K. K., u posjedu autorice, 2017.

Uspješna organizacija školskih proslava, svečanosti, priredbi i izložbi dovodila je školu u neposredan kontakt s roditeljima učenika i okolinom. Manifestacije na kojima su zborovi nastupali, posjećivali su političari i drugi važni predstavnici lokalnih zajednica, mnogobrojni nastavnici i roditelji. Posebno su važne bile priredbe u seoskim sredinama, u kojima je škola imala veliku ulogu u narodnom prosvjećivanju i omasovljenju kulturno-prosvjetnog rada.⁴⁴ Učitelji su ponekad na selu bili jedini pokretači svih društvenih aktivnosti, a školske priredbe u pojedinim manjim mjestima jedine kulturne manifestacije.⁴⁵

Naša učiteljica je bila jako dobro muzički potkovana. Bila je uvažena osoba, partijka, bila je glavna u kotaru za kulturu i sport. Vodila je školski i gradski mješoviti zbor, svi su je poštivali. Kad bismo uvijekbali neku novu pjesmu, cijelo bi je selo dolazilo čuti, o tome se pričalo kao o prvorazrednom događaju.⁴⁶

Djeca su se takvoj vrsti zajedničkog muziciranja na priredbama odazivala većinom bezbrižno, bez puno promišljanja, prihvaćajući ih kao samorazumljiv dio školskih obaveza.⁴⁷ Oni učenici čiji su roditelji bili neskloni novoj vlasti, u čijim su se domovima stihovi o Titu i partiji potihom posprdom prepjevali bili su zbunjeni – u školi su slušali jedno, u kući drugo, shvaćali su da nije pametno javno iznositi ono što su od roditelja čuli, a posebno ne reproducirati to izvan kućnog okruženja.

Imali smo priredbe na kojima se izvodio komunistički repertoar – „Druže Tito, ljubičice bijela“ i slično. Djeca ‘ko djeca, nismo ni razmišljali puno o tome zašto se forsira taj repertoar. Radili smo sve što bi nam rekli, bez puno propitivanja. Tako su se nekad odgajala djeca.⁴⁸

Pjevali smo „borbene“, sami, bez dirigenta. Znali smo sve pjesme o Titu i partiji, a poznavali smo, naravno i iskrivljene stihove koje smo čuli doma, od roditelja, tipa „Drug nam Tito otjerao žito, sad

44 Bogdan Svilokos, „Uloga škole i učitelja u radu na narodnom prosvjećivanju“, *Kulturni radnik*, 2/1951, 58.

45 Stevan Pataki, *Uvod u opću pedagogiju*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1949), 229.

46 Autorizirani tekst intervju s E. G., u posjedu autorice, 2017.

47 Prema tvrdnjama Rihtman Auguštin – simboli i rituali, pogotovo oni politički, mogu biti uronjeni u životnu rutinu pa ih sudionik i ne osjeća kao simbole i rituale nego kao svakodnevnne pojave lišene nekog posebnog smisla i značenja. Rihtman Auguštin, *Ulice moga grada*.

48 Autorizirani tekst intervju s M. P., u posjedu autorice, 2017.

se guza oko kukuruza“; „Ded mi steko a dado sačuvo, ja budala u zadrugu zgruvo“. To nisu bile toliko protudržavne pjesme već protiv iskorištavanja sela i ekonomskog pritiska.

Školske priredbe s glazbenim brojevima pridonosile su harmoničnom ozračju kao utjelovljenju zajedničke sretne i svijetle budućnosti. Ideja o jačanju nacionalne svijesti u Jugoslaviji, državi u kojoj je živjelo više različitih nacija, podrazumijevala je podsjećanje na zajedničku povijest i kulturu, na tzv. „zajedničku sudbinu“,⁴⁹ što je generiralo osjećaj solidarnosti i zajedništva i jačalo ideje jugoslavenstva.

Glazbeno-obrazovna praksa u prvih petnaestak poratnih godina teško se može svesti na jednoobraznu sliku a jednako tako i uporišta za raspravu o rezultatima zbornskog pjevanja. Oni su umnogome ovisili o pristupu pojedinih učitelja i nastavnika, njihovim vještinama i kompetencijama te o okolnostima u kojima se nastava odvijala. U arhivskoj građi i tekstovima u novinskim člancima ranoga poraća, zabilježen je rad mnogih uspješnih pjevačkih osnovnoškolskih zborova s brojnim članstvom.⁵⁰ Nastupali su u matičnim školama, na raznim smotrama, natjecanjima, festivalima. U većim su gradovima pojedini učitelji uspijevali u suradnji s kazališnim kućama i drugim institucijama priređivati i glazbeno-scenske priredbe manjeg opsega u kojima su zborovi imali istaknutu ulogu. Pjevanje u zboru zasigurno je utjecalo i na uključivanje određenog dijela mladih ljudi u rad kulturno-umjetničkih društava i na upisivanje glazbenih škola. Ostalima je pak, sudeći po brojnim svjedočanstvima prikupljenim tijekom ovog istraživanja – ostavilo trajnu uspomenu na zajedničke trenutke provedene u veselim pjevačkim aktivnostima i ugodnom druženju.

REZIME

Glazbeni odgoj u osnovnim je školama nakon Drugog svjetskog rata bio dijelom estetskog odgoja djeteta te je, uz materinji jezik, povijest i geografiju, ubrajan u tzv. nacionalne predmete. Jedan od važnijih ciljeva nastave glazbenog odgoja bio je rad na osnaživanju kolektiviteta po kojemu se prepoznavala i iskazivala pripadnost skupini. Sve aktivnosti koje su u sebi nosile elemente društvenog kontakta, suradnje, navikavanja na

49 Autorizirani tekst intervjua s I. B., u posjedu autorice, 2017.

50 U arhivskoj se građi može pronaći mnogo godišnjih i polugodišnjih izvještaja o radu škola koji svjedoče o dinamičnoj zbornskoj aktivnosti: Hrvatski državni arhiv, Fond 291, Ministarstvo prosvjete Narodne republike Hrvatske, 1944–1951, K. 35; Hrvatski državni arhiv, Fond 1598, Savjet za prosvjetu Narodne republike Hrvatske 1956–1963, K. 134 i 145.

kolektivno, imale su odgojnu vrijednost. Stoga je u glazbenoj nastavi veliku ulogu imalo zajedničko muziciranje, prije svega zborna pjevanje. Smatralo se poželjnim, jer je učilo podređivati vlastitu volju i ambicije interesima skupine, te jačalo osjećaj odgovornosti pojedinaca. U nastavi je bilo predviđeno zajedničko pjevanje pjesama koje se mogu sadržajno podijeliti u dječje (uspavanke, pjesme o životinjama, godišnjim dobima, prirodi itd.), narodne (tradicijske) te pjesme društveno angažiranog sadržaja (pionirske pjesme, pjesme o NOB-u i revoluciji, poratnoj izgradnji i sl.). Članak je posvećen ulozi zbora u glazbenim aktivnostima osnovnoškolaca u ranome poraću u Hrvatskoj. Prvi dio, putem uvida u nastavne planove i programe, arhivsku građu te udžbenike razmatra zadaće zajedničkog pjevanja u razrednim odjelima. Drugi je dio posvećen angažmanu zborova na školskim priredbama i javnim manifestacijama, a uz već navedene izvore, koriste se i iskazi kazivača (*oral history*) koji su se školovali u ranom poraću u hrvatskim urbanim središtima i ruralnim sredinama.

IZVORI I LITERATURA

- Hrvatski državni arhiv: Fond 291, Ministarstvo prosvjete Narodne republike Hrvatske, 1944–1951; Fond 1598, Savjet za prosvjetu Narodne republike Hrvatske 1956–1963.
- Državni arhiv u Pazinu: Fond 89, Narodni odbor kotara Pula, 1945–1955; Fond 829, Slavko Zlatić (1956–1991).
- Autorizirani tekst intervjua s M. T., r. 1936. godine (selo, grad u srednjoj Dalmaciji), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s K. K., r. 1934. (grad u središnjoj Hrvatskoj), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s Ž. R., r. 1943. (grad u srednjoj Dalmaciji, grad na otoku), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s I. L., r. 1950. (grad na Kvarneru, selo u Istri), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s E. G., r. 1936. (grad u Primorju, grad u Baranji), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s P. U., r. 1938. (selo, grad u Zagorju), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s M. P., r. 1947. (selo u Baranji), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s I. B., r. 1942. (selo u Slavoniji), u posjedu autorice, 2017.
- Autorizirani tekst intervjua s S. L., r. 1940. (selo u Istri, selo u južnoj Dalmaciji), u posjedu autorice, 2017.

- *Nastavni plan i program za osnovne škole*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1946.
- *Nastavni plan i program za osnovne škole*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948.
- *Nastavni plan i program za sedmogodišnje škole*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948.
- *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazije*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, Odjel za školstvo, 1951.
- *Odgovno-obrazovna struktura. Osnovna škola*. Zagreb: Savjet za prosvjetu NRH, 1960.

- Antonić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir. *Muzička početnica za prvi razred gimnazije i peti razred sedmogodišnje škole*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947.
- Antonić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir. *Muzička vježbenica za drugi razred gimnazije i šesti razred sedmogodišnje škole*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
- Antonić, Božidar. *Muzička početnica za V razred osmogodišnje škole i I razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga, 1951.
- Antonić, Božidar. *Muzička vježbenica za VI. i VII. razred narodne osmogodišnje škole i II. i III. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga, 1955.
- Assmann, Jan. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Biblioteka Tekst, 2005.
- Atanasovski, Srđan. „Socialism or Art: Yugoslav Mass Song and Its Institutionalizations“. *Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 31– 42.
- Czerwiński, Maciej. „Novogovor. Retorika hrvatskih komunista“. *Zbornik radova sa desetog znanstvenog skupa Riječki filološki dani*, ur. Lada Badurina, 371–385. Rijeka: Filozofski fakultet, 2016.
- Connerton, Paul. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus, 2004.
- Franković, Dragutin. *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političnosti nastave*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1977.
- Groys, Boris. *Art Power*. Cambridge–London: The MIT Press, 2008.
- Hobsbawm, Eric. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek, 2011.
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji, Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.–1960.)* Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Lilly, Carol S. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Matz, Rudolf. „O đačkim pjevačkim zborovima“. *Muzičke novine Hrvatskog državnog konzervatorija* 3/1946, 2.
- Mikić, Vesna. „Mass Song as a Key Product of Yugoslav Music Propaganda“. *Music and Propaganda in the Short Twentieth Century*, zbornik radova, ur. Massimiliano Sala, 159–165. Turnhout: Brepols, 2014.

- Peteh, Mira. „Korištenje takmičenja u nastavi“. *Pedagoški rad* 9-10/1963, 428.
- Pataki, Stevan. „Formiranje novog čovjeka u odgojnom sistemu Makarenka“. *Pedagoški rad* 4-5/1949, 210-219.
- Pataki, Stevan. *Uvod u opću pedagogiju*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1949.
- Požgaj, Joža. *Metodika muzičke nastave*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1950.
- Požgaj, Joža, Zlatko Špoljar. *Pjesme za školu, za prvi i drugi razred osnovne škole*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1953.
- Požgaj, Joža, Zlatko Špoljar. *Pjesme za školu, za treći i četvrti razred osnovne škole*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1953.
- Požgaj, Joža. „Ličnost muzičkog pedagoga kao dominantni odgojni faktor“. *Muzika i škola* 4 /1959, 69.
- Prica, V[ladimir]. „Nejasna shvatanja o nastavi muzičkog odgoja“. *Pedagoški rad* 4-5/1954, 252-255.
- Rihtman Auguština, Dunja. „O dekrizacijom narodne kulture“. *Etnološka tribina* 13/1990, 10.
- Rihtman Auguština, Dunja. *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*. Beograd: XX vek, 2000.
- Senjković, Reana. „Politički rituali“. *Refleksije vremena 1945-1955*, katalog izložbe, ur. Jasmina Bavoļjak, 202-227. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2012.
- Schwadron, Abraham A. „Music in Soviet Education“. *Music Educators Journal* 8 /1967, 86-93.
- Svilokos, Bogdan. „Uloga škole i učitelja u radu na narodnom prosvjećivanju“. *Kulturni radnik* 2/1951, 57-61.
- Van Dijk, Teun. *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.
- Završki, Josip. *Metodičke upute za rad s dječjim zborom u općeobrazovnim školama*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1951.
- Završki, Josip. „Odgovori na neka pitanja nastavnika muzičkog odgoja“. *Školske novine* 26/1953, 2.
- Zuber, Marijan. „Estetsko-muzički odgoj odraslih“. *Muzika i škola* 4-5/1956, 4-5.

SUMMARY

Lada Duraković

“LET’S SING ALONG, COMRADES, BEFORE WE GET TO WORK”.

CHOIR SINGING IN CROATIAN PRIMARY SCHOOLS IN THE EARLY POST-WAR ERA (1945–1960)

ABSTRACT: One of the most important goals of teaching in primary schools after the Second World War was to work on strengthening the collectivism by which group affiliation was recognised and expressed. All activities that carried elements of social contact, cooperation, getting used to the collective, had an educational value. Therefore, playing music together, especially choral singing played a big role in music lessons. It was considered desirable because it taught to subordinate one’s own will and ambitions to the interests of the group and strengthened the sense of responsibility of individuals. The article is dedicated to the role of choirs in the musical activities of primary school students in the early post-war period in Croatia, and discusses the tasks of singing together in classrooms and the engagement of choirs in school events and public events.

KEY WORDS: choir, singing, education, schools, early socialism

Music education in primary schools after the Second World War was part of children’s aesthetic education – one of the so-called national subjects which included the mother tongue, history and geography. One of the important objectives of music education classes was to work on the strengthening of collectivism based on which group affiliation could be recognized and expressed. All the activities featuring elements of social contact, cooperation and habituation to collectivism had an educational value. Therefore, doing music together, especially choir singing, played a major role in music education. It was considered desirable because it showed how to subordinate one’s own will and ambitions to the interests of the group and reinforced the feeling of personal responsibility. Time for signing songs together was provided in classes. Thematically, these songs can be divided into children’s songs (lullabies, songs about animals, seasons of the year, nature, etc.), folk (traditional) songs, and songs of socially engaged content (pioneer songs, songs about the People’s Liberation War and the revolution, post-war construction, etc.). The article focuses on the role of the choir in primary school music activities in the early post-

war era in Croatia. The first part examines curricula, archival records and textbooks, and reflects on the task of singing together in classes. The second part focuses on employing choirs at school shows and public manifestations, and, in addition to the above-mentioned sources, includes oral history reports by interviewees who attended school in the post-war period in Croatian urban and rural centres.

Прилози о РЕФОРМИ СРЕДЊОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА
у часописима *НАСТАВА И ВАСПИТАЊЕ* и *ПЕДАГОШКИ РАД*
(1958–1970)

*Група ученика Машинске школе, Чачак, 1960. године.
(Народни музеј у Чачку)*

УДК 37.014.3:050(497.11)"1958/1970"
050:37НАСТАВА И ВАСПИТАЊЕ
050:37ПЕДАГОШКИ РАД

Милица Секуловић
Институт за педагогију и андрагогију, Београд
milica.sekulovic9@gmail.com

**ПРИЛОЗИ О РЕФОРМИ СРЕДЊОШКОЛСКОГ ОБРАЗОВАЊА
У ЧАСОПИСИМА *НАСТАВА И ВАСПИТАЊЕ* И *ПЕДАГОШКИ РАД*
(1958–1970)***

Апстракт: У раду се анализирају прилози о проблемима реформе система средњошколског образовања и васпитања у часописима *Настава и васпитање* и *Педагошки рад*. Период од доношења Општег закона о школству 1958. па до ступања на снагу Резолуције Савезне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправним основама 1970. испуњен је крупним друштвено-политичким променама, од којих су најважније биле доношење Устава СФРЈ (1963) и привредна реформа (1965). У образовној и васпитној пракси актуелни су захтеви реформе са краја 50-их, као и активно трагање за функционалним односом између сфера рада и образовања и условима за већу радну продуктивност, при чему 1965. година представља извесну прекретницу. Концепција усмереног образовања и васпитања, озваничена половином 70-их, уведена је као решење ове потраге. На линији промена и друштвено-економских кретања након 1958. пратили смо и струковни педагошки дискурс у анализираним часописима, који представљају вредан извор за разумевање историје школства у Југославији у другој половини 20. века.

Кључне речи: реформа школа у Југославији, систем средњих и стручних школа, *Настава и васпитање*, *Педагошки рад*

Развој просвете и науке у Југославији и Србији после Другог светског рата био је у великој мери условљен наслеђем, традицијом и процесима дугог трајања који су се током претходних деценија одвијали у српском и југословенском друштву. Узроци најчешће навођених проблема у политичким анализама, дуго после завршетка

---

* Рад је настао у оквиру пројекта *Моделу процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији* (бр. 179060) који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Другог светског рата, сажимани су у констатацију „наслеђено стање“.¹ Под тим изразом, који је постао опште место у суочавању са тешкоћама, нису подразумеване само последице рата већ је у његовом значењу тежишно сачуван негативан однос према природи предратног друштва и свему што је обележило живот Краљевине Југославије.² Неки од највећих проблема са којима су се суочили амбициозни послератни партијски модернизацијски планови, пре свега усмерени на екстензиван развој привреде, и чије је постојање отежавало економску трансформацију друштва, били су висока стопа неписмености, слабо и неравномерно развијена мрежа школства, у ратним условима уништена материјална и кадровска база школства, неразвијена индустријска производња. Једна од главних стратегија друштвене, политичке и привредне трансформације у првим послератним годинама био је прелазак са аграрне на индустријску производњу са смањеним уделом страног капитала и ликвидација приватних својинских односа на рачун акумулације државног сектора.

Комунистичку модернизацију југословенског друштва у својој иницијалној фази, у периоду до 1952. године, Марија Обрадовић описује као модернизацију монистичког типа. Инспиратор и носилац модернистичке модернизације је Партија.³ Планирано одозго, дириговано управљање у правцу жељених друштвено-економских промена, у складу са тековинама идеологије марксизма-лењинизма, било је у првим послератним годинама израз механизма владања (по угледу на модел СССР-а) који Сувин назива дискурсом о бирократији и државној власти у постреволуционарној Југославији.⁴ Ипак, критика бирократског начина управљања, након раскида политичке сарадње са СССР-ом 1948, све чешће се могла чути у говорима партијских руководиоца и била је израз нелагоде коју су све јаче осећали многи кадрови КПЈ, а понајвише они врховни, када су њихове револуционарне-демократске побуде почеле да нестају у пракси владања која је често наметала деспотске облике заповедања.⁵ Један од најистакнутијих критичара бирократизације био је управо Едвард Кардељ, уте-

1 Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју, 2008).

2 Исто.

3 Марија Обрадовић, „Комунистичка модернизација у Југославији 1947–1953“, *Токови историје* 1–2/1994, 36.

4 Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945–72, uz hipoteze o početku, kraju i suštini*, (Beograd: Roza Luxemburg Shriftung, 2016).

5 Исто, 59.

мељивач самоуправног социјалистичког система. Већ након Уставног закона из 1953. створени су законски предуслови за увођење самоуправе у област науке, просвете и културе. Критиковање бирократског начина управљања, дистанцирање од централистичког модела управљања и повећање компетенција републичких органа изражавани су почетком 50-их година формулом 4Д: децентрализација, деетатизација, дебирократизација и демократизација.⁶ Период који је наступио након раскида политичке и економске сарадње са СССР-ом означио је и крај планске привреде у Југославији и најаву увођења система који се у литеаратури назива тржишним социјализмом.⁷ Сузан Л. Вудвард (Susane L. Woodward) наглашава хибридноста југословенског система (ни тржишни ни плански) у којем су присутни различити елементи.⁸ Главне одлике новог система биле су радничко самоуправљање и несврстаност као спољнополитички оквир.⁹

Отварање простора за дијалог са руководством и подстицање, макар и контролисаног плуралитета били су важан предуслов рада на припреми предстојеће реформе школства. Створени су услови да на уобличавање образовне политике утиче и стручни/дисциплински дискурс. У области педагошке науке, он се већ артикулисао на Првом конгресу педагога Југославије 1952. и у јавним расправама о предстојећој реформи школства. Педагошко друштво Србије је, у јавним расправама које су уприличене поводом припреме новог закона о школству, учествовало заступајући позиције педагошке науке и педагошке струке.¹⁰ Тиме оно није само настојало да доприне се квалитету ових докумената већ и да утемељи и ојача легитимитет педагошке науке и струке у оквирима просветног законодавства.¹¹

Хронолошки оквир рада укључује период од 1958. до 1970. године. Пре свега, 1958. на савезном нивоу усвојен је Општи закон о школству, којим се први пут у послератној изградњи земље на целовит начин приступило реформисању целокупног система школства,

6 Драгомир Бонцић, „Просвета и наука у Југославији“, *Историја 20. века* 2/2008, 404.

7 Пре свега мислимо на појам који у својој књизи *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia 1945–1990* користи Susan L. Woodward.

8 Domagoj Mihaljević, *Zbogom avangardo: na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije*, (Београд: Roza Luxemburg Shriftung, 2017), 14.

9 Јана Бачевић, „Pogled unazad: Antropološka analiza uvođenja srednjeg usmerenog obrazovanja u SFRJ“, *Antropologija* 1/2006, 105.

10 Александра Илић Рајковић, *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*, (Београд: Педагошко друштво Србије, Институт за педагогију и андрагогију, 2019), 68.

11 *Исто*, 69.

образовања и васпитања.¹² Реформа је требало да буде спроведена на основама задатака датих Резолуцијом III пленума КПЈ из 1949. којом је оцртан профил послератне образовне политике. За разлику од Закона о обавезном седмогодишњем школовању из 1946, који је уобличен у кругу руководства Партије, предстојећа реформа уобличена је интервенцијама у званични партијски дискурс домаће педагошке јавности и асистенцијом Унеска. Година 1958. озваничила је крај периода који се у историјско-педагошкој литератури назива етапом револуционарног етатизма и преласка на друштвено управљање а којим је обухваћен распон од 1944/45. до 1958. У годинама након доношења Општег закона о школству, Педагошко друштво НР/СР Србије наставило је да буде важан стручни актер у друштвеним пословима на реорганизацији школства. Потврду за то налазимо у Статуту Друштва из 1962. у коме се истиче да је важан сегмент његовог рада да разматра педагошка питања од интереса за нашу заједницу и да даје одговарајуће предлоге.¹³

Ипак, у раду смо се укратко осврнули и на период који је непосредно претходио доношењу Општег закона о школству а који је озваничен образовањем Савезне комисије за реформу школства половином 1953. За нас су од посебне важности биле године рада Педагошког друштва НР Србије након 1955, будући да је у периоду до те године оно било закупљено проблемима организационе природе и унутрашњим процесима конституисања. Након 1955. Друштво се активно укључује у припрему реформе дајући свој стручни и научни допринос јавним дискусијама вођеним на основу материјала које је објављивала Комисија за реформу школства. Стенограми са дискусија објављивани су у посебним бројевима часописа *Настава и васпитање* 1956. и 1957. године. У годинама које су претходиле реформи, часописи које у раду разматрамо јасно су се опеределили да као

12 Одредницу „систем васпитања и образовања“ Поткоњак сматра најподеснијом за означавање промена које су се дешавале након 1945. а којима је „систем школства прерастао у веома развијен систем васпитања и образовања“. Још један од разлога инсистирања на проширеној, васпитној функцији школе било је и успостављање јасне разлике у односу на предратну школу окарактерисану као „училиште“. Више у: Никола Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/45–1991/92. година)*, (Београд: Институт за педагогију и антрагогију Филозофског факултета, 1994).

13 Исто, 136. - На ову тему објављене су још две књиге. Детаљније у: Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, (Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990); Сања Петровић Тодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019).

приоритет своје уређивачке концепције поставе и разматрају питања предстојеће реформе школства. Тако су, на пример, у часописима *Настава и васпитање* и *Педагошки рад* постојале посебне тематске рубрике које су се односиле на питања реформе школског система.

Поред указивања на кораке и проблеме који су претходили спровођењу реформе, истакли бисмо да се као питање од првостепене важности за реформу система средњег образовања истицало промишљање места и улоге гимназије у склопу нових друштвених и политичких потреба. Општи проблеми даљег развоја и реформе гимназије у светлу друштвених потреба окупирани су стручну педагошку јавност НР Србије и НР Хрватске и пре и после доношења Општег школског закона, чему ће у раду такође бити посвећена пажња.

Горњу хронолошку границу истраживања одредило је доношење Резолуције Савезне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправним основама 1970. године. Резолуцијом је, са једне стране, потврђен нови реформски правац деловања најављен у документу Тезе о развоју и усавршавању система васпитања и образовања СФРЈ, а са друге стране, најављено је увођење концепта усмереног образовања.

У раду смо анализирали 13 годишта часописа *Настава и васпитање*, органа Педагошког друштва СР Србије, и *Педагошки рад*, у издању хрватског Педагошко-књижевног збора. Библиографију часописа *Педагошки рад*, поводом 30 година излажења, израдио је југословенски педагог Емил Паравина.¹⁴ У овире основних података које аутор прилаже уз библиографију сазнајемо да је одлуку о покрећању овог часописа донео Педагошко-књижевни збор 1945. а први број излази маја 1946. Тиме *Педагошки рад* заузима позицију најстаријег педагошког часописа у СФР Југославији. У периоду који је анализирамо, главни и одговорни уредници часописа били су др Драгутин Франковић и др Владимир Пољак. Функција уредника није била професионална, већ изборна и стручно-друштвена.¹⁵ Распоред и називи рубрика које су увели и задржавали уредници били су: *уводни чланци*, *повијест педагогије*, *дидактика* и *методика*, *измјена искуства*, *психологија*, *реформа школства*, *вијести из нашег просвјетног живота*, *оцјене* и *прикази*, *вијести из других земаља* и *нове књиге и обавијести издавача*.

14 Emil Paravina, *Bibliografija: 30 godišta časopisa Pedagoški rad (1946–1976)*, (Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1976).

15 Исто, 3.

Библиографију из 1976. године, за потребе обележавања 25 година излажења часописа *Настава и васпитање* израдио је др Владета Тешић, председник Педагошког друштва СР Србије и главни и одговорни уредник часописа. Часопис је покренуло Педагошко друштво НР Србије 1952. У периоду којим смо се бавили, на позицији уредника часописа били су: Владимир Пешић, Владимир Живковић, Светомир Игњатовић и Владета Тешић. Према првобитној програмској оријентацији, доминатно место у часопису требало је да заузимају прилози о реформи основне школе. Међутим, првобитна намера је брзо превазиђена те је главни уредник Владимир Живковић 1962. констатовао да се „тематика часописа креће упоредо са развитком друштвене праксе, на линији просветне и културне политике Партије, задатака школе, проблема наставе и васпитања“.¹⁶ Можемо закључити да је на такву програмску преоријентацију утицало, према речима Владете Тешића, и мишљење Министарства за науку и културу НР Србије да „Педагошко друштво треба да има научни педагошки часопис, који није ограничен на проблеме осмогодишњег школовања и закопан у практицизам, већ развија и негује педагошку теорију и праксу“.¹⁷ У часопису су у првој деценији излажења, уз мања варирања током наредних година, постојале следеће рубрике: *општепрограмски чланци (партијска и просветна документа), реформа школа, историја школства, из страног школства, дидактика, размене искуства, оцене/прикази/хроника, одзиви, писма редакцији и библиографија*.

Главно истраживачко питање наше анализе тицало се начина на који је реформа средњег нивоа образовања, озваничена крајем 1958, интерпретирана од стручне педагошке јавности у два велика југословенска педагошка центра – Београду и Загребу. При анализи прилога који су релевантни за тему нашег рада искористили смо предност квалитативне анализе садржаја, као метода који систематизује и редукује садржај на који се примењује.¹⁸ Оба часописа посматрали смо као форум за размену мишљења о непосредним учинцима реформе на систем средњих школа и рецепцију нормативних захтева на савезном и републичком нивоу у пракси школског живота. У анализи прилога усмерили смо се на оне који су за предмет узимали проблематику школа на другом ступњу: гимназија и школа ученика у привреди, као и питање професионалне оријентације. Издвојили

16 Илић Рајковић, *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*, 119.

17 Владета Тешић, *Двадесет пет година часописа Настава и васпитање*, (Београд: Педагошко друштво СР Србије, 1976), 458.

18 Margrit Schreier, *Qualitative Content Analysis in Practice*, (London: SAGE, 2012).

смо и анализирали укупно 28 наслова из часописа *Настава и васпитање* и 19 наслова из часописа *Педагошки рад*. Критеријум за одабир чланака био је њихово проблематизовање питања у вези са школама другог ступња. Из анализе су изузети чланци који се односе на посебне методике. Афилијација аутора, осим места из којег долази, у највећем броју случајева није навођена. Ипак, за неке од аутора, попут Марушића и Смиљанића, могли смо да констатујемо да су били носиоци тема о професионалној оријентацији и проблемима гимназије. Рубрике у оквиру којих су се прилози у вези са школама другог ступња јављали су разнолике. Оне су, делом, садржај партијских и програмских докумената. Затим, налазе се у оквиру посебних рубрика: реформа школа, психологија, образовање стручних кадрова, организација школства, питања за дискусију, измјена/размена искуства, као и школство и просвета у страним земљама. Највећи број радова бави се проблемом гимназија у систему средњег образовања (18), професионалном оријентацијом (4), школама ученика у привреди (3). Око три наведене теме организовали смо нашу анализу. Бројност прилога на одређену тему била је важан, али не и пресудан услов опредељења за наведене категорије анализе. Тако смо се у поглављу „Проблем ученика у привреди: невидљива дечија судбина“ дотакли неочекивано малог броја прилога који су се односили на квалификован раднички подмладак. При анализи прилога у часописима пратили смо и неке од елабората савезног Завода за проучавање школских и просветних питања. Тиме смо настојали да додатно расветлимо подручје истраживања и укажемо на слојевитост перспектива.

ПРОБЛЕМ ГИМНАЗИЈЕ У СВЕТЛУ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ ШКОЛА НА ДРУГОМ СТУПЊУ

Проблему гимназије у систему васпитања и образовања на другом ступњу у послератној Југославији пришли смо кроз три хронолошки одвојене фазе: период стварања јединственог школског система (1953–1958); период након укидања нижих гимназија и реорганизације структуре општег образовања у гимназији (1958–1965); период након привредне реформе из 1965, који смо означили као период „стварања идеје десетољетке“, како га и Медвеш назива.¹⁹ На тај

19 Zdenko Medveš, „Socijalistička pedagogija uhvaćena u mit o pravednosti jedinstvene škole i kulturnu hegemoniju“, *Razvoj i aktualne tendencije pedagogije i školstva na po-*

начин се, према истом аутору, процес елиминације школског дуализма може поделити на две фазе: стварање јединствене осмогодишње основне школе (1953–1958), што доводи до укидања нижих гимназија, и у периоду од 1965. до краја 70-их стварање заједничке основе средњег образовања жртвовањем више гимназије.²⁰

Већ на почетку званичних припрема за реформу система школства 1952. започиње процес оснивања четвороразредних гимназија доношњем Општег упутства о школовању у школама за опште образовање Владе ФНРЈ. Савезни завод за проучавање школских и просветних питања (у даљем тексту Завод), чијим је оснивањем потпомогнут рад савезне Комсије за реформу школства након 1953, учествовао је у изради материјала који су имали за циљ да лоцирају главне проблеме у систему школства ФНРЈ и предложи реформске кораке. Тако је 1955. Завод публиковао елаборат *Проблеми гимназија у систему средњих школа*, у коме се резимира критика гимназије као установе која образује интелектуалистички, одвајајући ученика од производње и живота друштва, оптерећује ученике масом застарелих факата, мало даје знања из привредних и техничких области, а знања која гимназија даје посредством изолованих предмета су неповезана.²¹ У *Предлогу за реформу гимназије* из 1957. наводи се јединствено осмогодишње школовање као решење које ће омогућити да „гимназија изгуби свој досадашњи привилегован положај јер ће остати без свог нижег ступња, који је имао припремни и селективни карактер за наставак школовања у вишим разредима гимназије“.²²

У анализираним часописима, у периоду пре 1958. године прилози југословенских педагога пратили су званичну линију просветне политике по питању критике гимназија и фокусирали су се на захтев за бифуркацијом гимназије. Она је имала за циљ да послужи као непосреднија припрема за даље школовање и усавршавање, да допринесе оријентацији ученика у избору будућег позива, како се 1962. истиче у елаборату „Гимназија и њен даљи развој у светлу проблема образовања на другом ступњу“. Као илустрацију најављених захтева наводимо примере из прилога Пере Шимлеше, Ђурђа Смиљанића и један превод текста белгијског педагога Р. Линца (R. Lince).

dručju nekadašnje Jugoslavije, zbornik radova, ur. Edvard Protner, (Slovenija: Maribor, 2020), 68.

20 Исто, 65–66.

21 *Problem gimnazija u sistemu srednjih škola*, (Beograd: Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, 1955), 31.

22 *Predlog za reformu gimnazije*, (Beograd: Komisija za reformu školstva Odbora za prosvetu savezne Narodne skupštine, 1957), 6.

У прилогу Шимлеше „Бифуркација гимназије“ у часопису *Педагошки рад* из 1953, аутор констатује да је потребно задржати гимназију класичног типа и у Загребу отворити још таквих типова гимназије, те „да она мора задржати свој општеобразовни карактер“.²³ Као решење за организацију тзв. модерног типа гимназије аутор нуди модел рачвања гимназије у друштвено-језички и природни смер у највишим разредима (али не по принципу постојања реалке и реалне гимназије). Тиме је као један од начина за реформу осмогодишње општеобразовне гимназије предложена њена диференцијација према интересовањима ученика. Овакав индивидуалистички концепт присутан је и у разматрању проблема професионалне оријентације, коме ћемо се у засебном делу рада посветити, и био је донекле инкомпатибилан са главном идеолошком матрицом југословенског друштва.

Један од чланова Извршног одбора Педагошког друштва НР Србије и директор Земунске гимназије, Смиљнић је у часопису *Настава и васпитање* 1956. објавио чланак „Неке мисли о реформи гимназије“. У њему истиче да ученици гимназије морају да буду изложени таквим садржајима учења који ће их „припремити за упознавање друштвених односа савременог света“.²⁴

У тексту „Проблем средњег образовања“, који је приређен са француског језика у рубрици Из страног школства, као решење сукоба између класичног и модерног смера гимназије нуди се њихова синтеза:

„Разуме се да је свађа између ‘старих’ и ‘нових’ беспредметна. Решење проблема реорганизације средњошколске наставе у нашој земљи треба да иде, изгледа ми, у правцу сједињавања ова два смера на целисходан начин. Тако би бар било поштовано једно од основних права савременог човека: слободна могућност избора позива. Човечанство ће остварити синтезу разних смерова. Сједињена на заједничком послу и у истим надама наша деца ће одстранити завист, презрење и друге тегобе које су резултат кастинског духа у друштву“.²⁵

Ступањем на снагу Општег закона о школству 1958. захтеви који су се могли чути код стручне јавности добили су и свој нормативни карактер. Гимназија је чланом 35 у Закону дефинисана као четворогодишња школа општег образовања чији су задаци: проши-

23 Pero Šimleša, „Bifurkacija gimnazije“, *Pedagoški rad* 5–6/1953, 181.

24 Ђурђе Смиљнић, „Неке мисли о реформи гимназије“, *Настава и васпитање* 2/1956, 99.

25 Р. Линце, „Проблем средњег образовања, у преводу Миливоја Урошевића“, *Настава и васпитање* 4/1953, 432.

рити и продубити знања из природних и друштвених наука и општег техничког образовања; неговати и подстицати личне способности и склоности ученика и помагати им у избору даљег школовања и позива; доприносити даљем интелектуалном, физичком, друштвеном, моралном и естетском васпитању и образовању ученика.²⁶

У наставни програм уведене су и нове области: социологија, основи економије социјализма, државно и друштвено уређење, опште-техничко образовање и производни рад. Производни рад у гимназији Кнежевић види као прилику да се теорија и пракса повежу на једном вишем нивоу, те да се од њега очекује да дâ значајне васпитне резултате. Производни рад тежи разрешавању антагонизма између мануелног и интелектуалног рада и да се створи природна повезаност ученичког колектива са колетивом комуне.²⁷ Таквом законском одредбом, према коментарисању Закона у часопису *Педагошки рад*, стручне школе су добиле ново место у школском систему и биће више прилагођене потребама различитих звања, а гимназија престаје бити школа са повлашћеним положајем припремне школе за Универзитет; и стручне школе и гимназије воде према Универзитету, што је значајно као остварење принципа демократичности школовања.

Следећи реформски изазов пред којим се нашла гимназија изложен је у Резолуцији Савезне народне скупштине о образовању стручних кадрова из 1960, чија је главна препорука била да се рад на стручном образовању и оспособљавању кадрова оствари под руководством привредних организација. Тиме би привредне организације самостално одређивале и давале препоруке о профилима стручних кадрова који су потребни привреди. На наведени изазов, осврт је дат у Смиљанићевом тексту „Гимназија у светлу резолуције СНС о образовању стручних кадрова“ у часопису *Настава и васпитање*. У прилогу се истиче да је „у наредних пет година потребно 180.000 нових стручњака са средњом спремом те да у школовању кадрова треба полазити од конкретних потреба појединих грана привреде чак и појединих предузећа“.²⁸ Аутор поставља питање у ком типу школа се могу припремати будући научноистраживачки кадрови, који би ишли у корак са економским претензијама земље да се уврсти у

26 *Општи закон о школству са уводним Законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, (Београд: Службени лист ФНРЈ, 1958).

27 Богић Кнежевић, „План и реализација производног рада у нашим гимназијама“, *Настава и васпитање* 1/1960, 18.

28 Ђурђе Смиљанић, „Гимназија у светлу Резолуције савезне народне скупштине о обрзовању стручних кадрова“, *Настава и васпитање* 4-5/1961, 211.

ред средње развијених, те да ли је нашој заједници потребна оваква школа (гимназија) и каква би њена функција била. Констатујући и даље привилегован положај гимназије, као школе која припрема искључиво за студије, те коментаришући бифуркацију као „благу поделу на смерове ради ефикасније припреме за факултет“;²⁹ аутор разматра питање каква је гимназија адекватна потребама друштвеног и привредног раста. Бранећи тезу да гимназија треба да буде тако конституисана да и она припрема полазнике за одређено занимање, Смиљанић као аргументацију цитира део Резолуције СНС о образовању стручних кадрова: „Потребно је осигурати да се у свима облицима образовања који се остварују после осмогодишње основне школе, пронађу таква решења која ће у зависности од нивоа и карактера образовања, омогућити да се садржај образовања не усмерава на истовремено стицање знања из више различитих области, већ, ради ефикасности, тежиште тих садржаја увек стављати на она образовна подручја која ће највише допринети успешном оспособљавању кандидата“.³⁰

Као успешно решење потраге за новом физиономијом гимназије као школе другог ступња, аутор нуди решење које препознајемо као први наговештај увођења средњег усмереног образовања: учинити основну школу ефикаснијом у погледу давања општег образовања и обезбедити стицање савременог општег образовања по следећем моделу: „Прва два разреда дају савремено опште образовање. После другог разреда ученици ове школе би могли да се уписују у све школе другог ступња, у одговарајући разред (...) Од трећег разреда следи оријентација и припрема за професију и у те сврхе обезбеђује се по осам часова у трећем и четвртном разреду као и радна пракса по месец дана од јуна до септембра после трећег и четвртог разреда.“³¹

Смиљанићев прилог отворио је и питање завршног испита у гимназији, који је у часопису *Настава и васпитање*, исте 1961. године, био предмет расправе у чак пет прилога Ђорђевићеве, Јовановића, Бабића, Василева и Лекића. Аутори су наведени са афилијацијом тако да сазнајемо да је реч о професорима и директорима гимназија. Ђорђевићева се у чланку „Нека мишљења о завршном испиту у гимназији“ позитивно одређује према новом облику завршног испита, облику одбране домаћег рада из једне одабране научне области, критикујући стару матуру као „површну и принудну рекапитулацију сте-

29 Исто.

30 Исто, 213.

31 Исто, 215, 221.

чених знања³². У прилог својој тези она наводи резултате емпиријског истраживања, анкете коју је Савезни завод за проучавање школских и просветних питања поставио појединим школама а која је садржала следећа питања: који облик матуре сматрате целисходнијим, стари или нови; наведите најважније позитивне и негативне стране полагања испита; чиме би се нови начин завршног испита могао допунити и побољшати? Према резултатима анкете, у којој је учествовало седам школа, 89 наставника и 29 ученика, свега осам наставника и два ученика су се изјаснили у прилог старе матуре, а чак и то мало њих увиђа основну „предност нове матуре да се ученику пружа предност слободног избора научне области којом ће се бавити“³³. У прилог новом начину полагања ишли су и коментари наставника и ученика у вези са отварањем могућности да се ученик бави облашћу која га интересује, мања оптерећеност кандидата, ослобађање ученика терета психичке напетости, отварање простора за самосталност у раду и креативну афирмацију. Најчешћи разлог навођен у прилог старе матуре била је темељнија рекапитуализација градива, за коју ауторка истовремено истиче да је и мана старе матуре јер подразумева кампањско понављање градива и механичко меморисање.

Сличне позитивне стране завршног испита у гимназији истиче и Јовановић, додајући при томе и редовне консултације са предметним наставником и начин и метод одбране рада пред испитном комисијом, али истовремено критикује „испољавање формализма на завршном испиту“³⁴. Критика се посебно односи на садржај предмета српскохрватског језика и аутор сматра да је потребно писменост развијати током сва четири разреда средње школе, те да оцена из српскохрватског мора имати већег удела у закључној оцени. Формализам се односи и на израду и одбрану домаћих радова. Јовановић наводи проблем великог броја радова преписивачког карактера те да испитивачка комисија поставља питања која наводе ученике на механичко препричавање пасуса свог рада. Бабић понавља сличне ставове, уз додатак да је мишљење чланова испитних комисија, након годину дана искуства, да би требало нешто у вези са полагањем завршног испита променити, а то се пре свега односи на укидање домаћег рада, чиме би се обезбедила самосталност у његовој

32 Зорица Ђорђевић, „Нека мишљења о завршном испиту и гимназији“, *Настава и васпитање* 4-5/1961, 225.

33 Исто, 237.

34 Чедомир Јовановић, „О завршном испиту у гимназији“, *Настава и васпитање* 4-5/1961, 234.

обради. Уместо домаћег требало би увести обавезан писмени рад, из оне области коју ученик према својој склоности изабере на почетку године, па да се онда обави усмени испит. На крају, констатација Василева да су досадашња искуства са завршног испита још прилично недовољна и несређена да бисмо могли извучити поуздане закључке наводи нас на закључак да је практичарима било потребно више од предвиђеног времена за евалуацију одлука донетих на савезном нивоу. Промене у структури, садржају гимназијске наставе и на крају формату завршног испита пребрзо су очекиване, без узимања у обзир процеса дугог трајања у оквиру којег је гимназија градила своју специфичну физиономију.

Дискусије о проблемима завршног испита у гимназији ипак видимо као конструктивне за нашу анализу јер нас упућују на узимање у обзир гласова наставника и ученика. Сличан конструктиван стручни дијалог путем часописа *Настава и васпитање* одиграо се између Василева и Чађеновића 1961. и 1962. године. У тексту „Гимназија као кочница“ Чађеновић, из Титограда,³⁵ износи контрааргументацију раније изнесеној тврдњи Василева да гимназији долази пропаст од комуне тј. комуни од гимназије јер је гимназија беспослена ветрењача која узалудно гута новац. Чађеновић сматра да се Василев превише меркантилистички односи према функцији и улози гимназије, као да није професор и као да је школа предузеће. Аутор се позива и на део елабората Савезног завода за школство у коме се указује на значај гимназије која школује кадар који се може укључивати у различите послове за које не постоје посебне школе. Он такође истиче да проблему кадрова треба прићи из ширих видика републике, федерације а не искључиво уских видика комуне, као што то чини Василев. Чађеновићев став видимо као први импулс у правцу неслагања образовне политике и гласа струке. Јаснију формулацију тај импулс добија у наредним годинама, о чему ће бити речи у наставку текста.

„Привредна реформа ставила је школство у нову ситуацију“, констатација је којом Подгорски започиње прилог „Школство и привредна реформа“ у часопису *Педагошки рад* из 1965. године. У тексту запажамо упечатљиво коментарисање промена у школству из економске парадигме, при чему се граница између предузећа и школе на неки начин брише: „Данас више нисмо у свету једини са настојањима да образујемо читав народ. У том погледу се не разликујемо ни од најнапреднијих ни од најбогатијих земаља. Међутим по

35 Јован Чађеновић, „Гимназија као кочница“, *Настава и васпитање* 3–4/1962, 188–193.

нечему се ојетно разликујемо. То по чему се разликујемо у школству скоро је истоветно са оним по чему се разликујемо и у привређивању. Као што се наша привреда у својој великој експанзији и поред својих појединачно вриједних, запажених и значајних резултата ипак у целини одликује екстензивношћу и за цивилизоване земље просјечно ниском продуктивношћу, тако се и наше школство одликује екстензивношћу и ниским резултатима у образовању и одгоју (...) Уверен сам да у процесу тражења резерви у друштвеним делатностима, а посебно у школству и образовању, морају вриједити исти принципи који вриједе и у привређивању“.³⁶

Аутор констатује да је нова привредна реформа наговестила рат ниској продуктивности, слабом квалитету и високим трошковима производње у привреди. Слична замерка екстензивности на рачун квалитета и продуктивности упућује се и школству, а као решење аутор нуди рационализовање, интензивирање и модернизацију процеса наставног рада, као и појачан ангажман наставника, ученика и педагога. Пребацавање тежишта са државне на друштвену па и појединачну бригу о подизању квалитета рада школског система упадљиво је карактеристично за либерална друштва. Уосталом и Лошонц истиче да је тријумф економске либерализације озваничен привредном реформом из 1965. године.³⁷ Подгорски користи и тржишне термине попут финансијског пословања и пласмана производа ученичких радионица.

У документу „Тезе о развоју и усавршавању система образовања и одгоја у СФРЈ“ објављеном у часопису *Педагошки рад*, у поглављу „Систем образовања и одгоја у новим економским увјетима“, констатују се појачани захтеви који интензиван и модернизован начин привређивања стављају пред систем средњих школа. Модернизовање производње на бази механизације и аутоматизације мења профиле кадрова и стално тражи усвајање нових знања и вештина и коначно најављује реструктурирање система средњих школа. У истом документу се истиче да је потребно увести у почетном делу програмске структуре садржаје са општеобразовним карактером, што ће омогућити лакши прелаз ученика из једне врсте средње школе у другу, у случају промене одлуке о избору занимања. Тиме се, према мишљењу доносиоца одлука у образовању, решава проблем дуализма и ученици би пред собом имали мноштво отворених путева за

36 Ivica Podgorski, „Školstvo i privredna reforma“, *Pedagoški rad* 7–8/1965, 301, 302.

37 Mark Lošoncz, “Self-government in Yugoslavia: The path to capitalism”, datum pristupa 5. 12. 2020, <https://www.intechopen.com/online-first/self-government-in-yugoslavia-the-path-to-capitalism>

напредовање, а радне одрганизације могућност да „еластичније“ задовољавају своје потребе за разноврсним кадровима.

У Заниновићевом коментару на овај документ, објављеном 1969, истиче се критички глас пре свега педагошких стручњака у Словенији, те идеја да демократизација, о којој се често говори, није у крутом изједначавању, већ у стварању бар приближних услова за оне који после основне школе настављају школовање. Шмит, препознајући у Предлогу за унапређење система образовања на другом ступњу из 1965. дизајн каснијег усмереног образовања, задаје ауторима предлога, према Медвешу, неку врсту идеолошког нокаута: „Ту је повезаност искривљене рационалне мисли и њој одговарајуће емпирије више него чита. Из тога слиједе докази да јединствена школа није специјалитет социјалистичке него буржоаске педагогије. У помоћ призива највиши ауторитет теорије социјализма: Развој буржоаске школе потврђује Лењиново стајалиште да овој школи није потребна никаква организацијска диференцијација јер буржоазија искључује сиромашне ученике из наставка образовања својом економијом, а не школским суставом“.³⁸

Можемо констатовати да је од 1965. године језик педагошке науке уступио место језику економије.

ПИТАЊЕ ПРОФЕСИОНАЛНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У ЧАСОПИСУ *ПЕДАГОШКИ РАД*

Више прилога који се односе на професионалну оријентацију у основној школи у часопису *Педагошки рад* потписао је Свето Марушић, хрватски психолог и аутор публикација на тему професионалне оријентације у Југославији 70-их и 80-их година прошлог века.³⁹ Марушићеви стручни прилози у часопису, објављивани у другој половини 60-их, проблематизовали су облике професионалне оријентације и улогу предметног наставника у избору будућег занимања. Пре него што се осврнемо на садржај три прилога овог аутора, укратко ћемо указати на разматрање ове проблематике у предратној Југославији.

38 Medveš, „Socijalistička pedagogija“, 71.

39 Stevo Marušić, „Neki oblici profesionalne orijentacije u osnovnoj školi“, *Pedagoški rad* 9–10/1964, 465–470; Stevo Marušić, „Školske zadaće i profesionalna orijentacija“, *Pedagoški rad* 5–6/1966, 244–248; Stevo Marušić, „Predmetni nastavnik i profesionalna orijentacija“, *Pedagoški rad* 1–2/1969, 9–13; Stevo Marušić, *Profesionalni razvoj*, (Zagreb: Školske novine, 1968); Stevo Marušić, *Mali rječnik profesionalne orijentacije i profesionalnog razvoja: hrvatskosrpsko-engleski, englesko-srpskohrvatski*, (Zagreb: Savez samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje Hrvatske, 1989).

Паја Радосављевић је један од првих педагога који се, позивајући се на амерички пример, залагао за увођење школских саветника за одређивање занимања, јер је у Бостону у то време свака школа имала по два саветника за професионалну оријентацију.⁴⁰ У теорији образовања велики одјек је имала концепција позивног образовања Георга Кершенштајнера и бројни наши теоретичари, попут М. Шехвића, В. Младеновића и П. Сланкаменца, прихватили су његов став да образовање може да буде планска и методска акција само ако позив узима за своје полазиште и исход.⁴¹ У међуратном периоду, објављена је и Клапаредова књига „Избор звања: његови проблеми и метод“ у преводу са француског једног од представника покрета радне школе Илије Опачића. Ипак, и поред појединих реформских елемената, попут покрета за радну школу, у међуратном периоду образовна политика није била ближе усмерена ка дефинисању улоге образовања у привредно-културном развоју земље.⁴²

У послератној Југославији, према констатацији аутора, професионална оријентација је прошла више фаза и придаван јој је велики значај посебно од 50-их година.⁴³ Такав тренд у популаризацији професионалне оријентације компатибилан је са индустријализацијом земље. У члану 4 Општег закону о школству из 1958. наводи се да је потребно да ради испуњења образовних циљева постоји координирана активност и сарадња између школе, породице, економске сфере, синдиката, омладинских организација.⁴⁴ У члану број 28 истиче се да је један од задатака основних школа да „помогну ученицима при избору занимања“.⁴⁵ Исте године кад је донесен Закон о школству, у Скопљу је одржана и прва редовна скупштина југословенског Удружења за професионалну оријентацију. У Загребу је 1962. штампан приручник *130 занимања на избор*, а наредне године у Београду, у издању Савремене школе, изашао је приручник *Професионална оријентација и школа: приручник за наставнике*. Позната и често

40 Nataša Vujisić Živković, „Društveno-istorijski aspekt razvoja profesionalnog obrazovanja u Srbiji“, *Andragoške studije* 2/2013, 113.

41 Исто, 114.

42 Не смео изгубити из вида да је педагог Сретен Аџић разматрао значај ручног рада и у контексту привредне политике Србије. Више у: др Александра Илић Рајковић, „Радна школа у Србији (1880–1941)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за педагогију, 2013).

43 Више у: Милица Јелић, Вучина Зорић, „Развој професионалне оријентације на подручју бивше Југославије“, *Настава и васпитање* 3/2015, 547–560.

44 *Општи закон о школству са уводним Законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, (Београд: Службени лист ФНРЈ, 1958).

45 Исто.

ревидирана и прештампована била је и брошура *Камо након основне школе*. Удружење за професионалну оријентацију издавало је и часопис *Човек и занимање: лист за питања професионалне оријентације* од 1957. до 1988. Значајно је истаћи да се у Друштвеном плану развоја СР Србије (1966–1970) из 1966. наводи се да је потребно развијати професионалну оријентацију у основној и средњој школи, као и ван њих.⁴⁶ У периоду након 1970. године интересовање за професионалну оријентацију у Југославији бележи скок.

Анализирани чланци припадали су часопису *Педагошки рад*. У часопису *Настава и васпитање* нисмо пронашли чланке који тематизују питања професионалне оријентације у Југославији. У прилогу „Неки облици професионалне оријентације у основној школи“ Марушић објашњава облике професионалне оријентације који се спроводе у пракси а реч је о предавањима или професионалном просвећивању, анкетама, екскурзијама, школским задацима, кутићима професионалне оријентације, дија-филмовима, просвећивању кроз наставне предмете, месецу професионалне оријентације, омладинским организацијама, раду са родитељима, повезивању са установама. Из овако широко конципиране понуде облика можемо закључити да је званичан став аутора био да рад на професионалној оријентацији мора бити ситуиран у оквиру шире друштвене заједнице, те да она мора бити интегралан део процеса васпитања и образовања. Потврду наведене претпоставке налазимо у Марушићевом чланку „Предметни наставник и професионална оријентација“, у коме упућује критику на рачун недостатка континуираног професионалног информисања које се може постићи у редовној настави: „Међутим, исти се стручњаци морају сложити и у закључку да наставници данас нису припремљени за провођење активности професионалне оријентације ни са становишта познавања и вредновања занимања, нити у погледу технике извођења овакве наставе. Не познајући професионално-информативну импликацију свог наставничког рада, многи наставници сматрају професионалну оријентацију само неким новим задатком... Ако ‘Раде Кончар’, ‘Плива’ запошљавају велики број радника одређених профила, онда та чињеница има и те како везе са образовањем ученика којег су они носиоци, јер је запошљавање у ствари крајњи циљ сваког школовања“.⁴⁷

У споменици поводом десет година од оснивања Удружења за професионалну оријентацију истиче се да се под професионалном

46 Јелић, Зорић, „Развој професионалне оријентације“, 552.

47 Stevo Marušić, „Predmetni nastavnik i profesionalna orijentacija“, *Pedagoški rad* 1-2/1969, 9.

оријентацијом подразумева „организована друштвена активност која се састоји у пружању помоћи појединцу код избора занимања, стручног усавршавања, запошљавања, и прилагођавања на раду у циљу постизања максималне продуктивности“.⁴⁸ Ипак, чини се да су очекивања у вези са радом наставника на професионалном просвећивању била превелика, док аутори чланака које смо анализирали нису нудили, сем општијих места и констатација, конкретније препоруке. У анкети Фурлана „О проблемима школства и педагогије које би требало научно истражити“ анкетирани просветни радници дали су неповољном положају истраживања професионалног просвећивања на листи истраживачких приоритета само два гласа.⁴⁹ У чланцима није јасно адресирана професионална оријентација као конститутивна веза између првог и другог ступња образовања, поготову када су стручне школе у питању, већ су понуђена уопштена решења попут скице разговора на тему будућег позива у склопу српскохрватског језика у чланку „Школске задаће и професионална оријентација ученика“.⁵⁰

На нивоу општијих препорука задржала се и она из резолуције ССРН Задаци у даљем развоју васпитања, науке, културе и физичке културе.⁵¹ У изводу текста резолуције приложеном у часопису *Настава и васпитање* за 1966. годину стоји да „значајно друштвено и политичко питање представља професионално образовање младих“.⁵²

ПРОБЛЕМ УЧЕНИКА У ПРИВРЕДИ: „НЕВИДЉИВА ДЕЧИЈА СУДБИНА“⁵³

У анализираним годиштима часописа *Настава и васпитање* и *Педагошки рад* пронашли смо два прилога⁵⁴ у којима се коментаришу проблеми ученика у привреди. Стварање квалификованог рад-

48 *Deset godina profesionalne orijentacije*, (Београд: Jugoslovensko Udruženje za profesionalnu orijentaciju, 1965).

49 Ivan Furlan, „Anketa o problemima školstva i pedagogije koje bi trebalo naučno istraživati“, *Pedagoški rad* 5–6/1963, 233–237.

50 Stevo Marušić, „Školske zadaće i profesionalna orijentacija“, *Pedagoški rad* 5–6/1966, 244–248.

51 Резолуција Савезне скупштине о развоју одгоја и образовања на самоуправној основи, *Pedagoški rad*, 7–8/1970, 325–341.

52 Исто, 19.

53 За наслов овог поглаваља адаптирали смо назив рада: Ivana Dobrivojević, „Najbednija dečija sudbina: život učenika u privredi (1945–1965)“, *Istorija 20. veka* 1/2013, 187. У раду је анализиран живот и друштвени положај ученика у привреди од 1945. до 1965. када је званично укинута Уредба о ученицима у привреди.

54 Михајло Јухас, „Савезно саветовање о домовима ученика“, *Настава и васпитање* 6/1960, 333; Миљивоје Драшковић, „Неки проблеми ученика у привреди

ничког подмладка, у периоду након Другог светског рата, имало је вишеструку политичку, економску и идеолошку мотивацију. Разлоге за партијско инсистирање на високом уделу индустријске производње у целокупном привредном развоју земље и главне циљеве прве југословенске петолетке, јасно је изнео Кидрич, у свом говору у Народној скупштини ФНРЈ одржаном 19. јула 1946. године: „Основни објективни услов за даље успехе у друштвено-економском развитку који је код нас отпочео јесте индустријализација наше државе. Ко ово не схвата, неће схватити ништа у нашем економском а ни у нашем друштвеном збивању. У најближој будућности, дакле, сва наша привредна политика мораће се посветити индустријализацији наше земље. Пред нама су данас следећи непосредни задаци: што бржа рационализација постојеће продукције, доследно увођење норми, таква организација наших државних предузећа која ће им загарантовати несметан и успешан рад, веће инвестиције у јавне радове и неодложно извођење оних јавних радова, нарочито друмова, које смо у стању одмах извести“.⁵⁵

Како анализа ауторке Иване Добривојевић⁵⁶ показује, ипак су проблеми са којима су се ученици у привреди сусретали значајно отежавали не само могућност њиховог стручног оспособљавања и доприноса интересној заједници већ и услове да имају достојанствен живот и рад. У школе ученика у привреди уписивана су деца шареноликог предзнања па није било могућности за увођење јединствених наставних планова и програма, нису постојале наменске школске зграде са потребним наставним училима, материјална надокнада за њихово ангажовање варијала је у односу на власничку структуру предузећа. Пример непостојања наменске школске зграде за обављање наставе била је и једна школа у Београду у којој су „у једној просторији биле смештене директорова канцеларија, наставничка канцеларија, сви кабинети и један дребанг који треба да служи као очигледно средство, али се не може употребљавати јер нема где“.⁵⁷ Иста ситуација констатована је у елаборату Секретаријата СИВ-а за просвету и културу „Неки проблеми ученика у привреди“ из 1962. године. У поглављу елабората Услови рада у школама ученика у привреди указује се на недостатак школског простора, па се настава одржава-

---

металских мешовитих струка гледани кроз призму у Смедереву“, *Настава и васпитање* 7–8/1962, 391.

55 Борис Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, (Београд: Култура, 1950), 15–16.

56 Добривојевић, „Најбеднија деџија судбина“.

57 *Исто*, 187.

ла у зградама других школа, у вечерњим часовима, што је битно утицало и на квалитет наставног рада.

Прилози у анализираним часописима покривају три важне сфере живота и рада ученика у привреди на које указује Резолуција СНС о образовању стручних кадрова: образовање, радна права и друштвени положај. Да је живот ученика у привреди завређивао већу педагошку пажњу, потврђено је и на савезном Саветовању о проблемима срењошколске омладине и ученика у привреди новембра 1960. У дискусији, у којој је уводну реч узео истакнути партијски руководилац и савезни секретар за просвету Родољуб Чолаковић, учествовало је више од десет дискусаната, међу којима су били и директори школа за ученике у привреди. У излагањима Наде Прице, директорке школе ученика у привреди дрвно-прерађивачке струке из Сарајева, и Боже Добринића, управника Клуба занатске омладине из Београда, јасно су изложени проблеми са којима се суочавају ученици у привреди. Пре свега, истиче се проблем неадекватног и нередовног исплаћивања ученика у приватним предузећима у реферату Добринића: „Проблем ученика запослених код приватних послодаваца ја ћу показати само у виду награђивања. По закону сви радници имају повишење од 7000 динара. За све у земљи то важи али за ученике у привреди то не важи, ако су запослени у приватном сектору. Ученици металне струке у привредним организацијама у Београду примају 7000 динара, а ученици металне струке код приватника 3000 или плаћају 3000 динара да изуче занат“.⁵⁸

Критику кршења радних права ученика у привреди нисмо пронашли у интерном материјалу, елаборату са савезног саветовања „Неки проблеми ученика у привреди“ из 1961, који је израдио Секретаријат СИБ-а за просвету и културу. У тексту Иване Добривојевић проналазимо информацију да су поједини приватни послодавци одбијали да приме ученике на занат „јер нису констатовали потребу за новим стручним кадровима“.⁵⁹ На сличне исказе, по питању кршења радних права ученика у привреди код приватних послодаваца, наилазимо у часопису *Настава и васпитање* у тексту „Неки проблеми ученика у привреди металских и мешовитих струка гледаних кроз стање у Смедереву“ Миливоја Драшковића. Аутор износи неоптимистичне податке када је у питању однос и квалитет програма теоријског и практичног рада

58 *Savetovanje o problemima srednjoškolske omladine i učenika u privredi*, (Beograd: Mladost, 1960).

59 Ivana Dobrivojević, „Najbednija dečija sudbina: život učenika u privredi (1945-1965)“, 188.

ученика у привреди и пре свега финансијска заштита: „Досадашња месечна зарада ученика од 2000 до 4000 динара није чак ни морална сатисфакција. Па и ту зараду неки од њих не примају редовно (...) Још је жалоснија чињеница што један број ученика за три године школовања није примио ни један динар на име месечне зараде, већ су им послодавци (додуше приватници) сваког првог у месецу давали на потпис признанице са тобоже исплаћеном сумом. Има и горих случајева. Неки приватни послодавци споразумевају се са родитељима ученика да им родитељи сваког месеца иплате извесну суму новца као награду што су им примили децу на изучавање заната“.⁶⁰

Драшковић констатује лош квалитет и повезаност наставе у школи, наставних програма који су креирани „збрда здола“ и несавременост учења у привреди, као и проблем здравственог стања ученика у привреди, који у часописима није наведен. Када је у питању проблем друштвеног положаја ученика у привреди, који се према наводима Резолуције може пратити као посебан корпус проблема, укратко бисмо се осврнули на проблеме становања, здравствене заштите и исхране ученика у привреди. Проблем становања ученика у домовима једино је приказан у часопису *Настава и васпитање*. Поред тога, у анализираним часописима не постоји ниједан текст који се бавио здравственом заштитом ученика у привреди. Неке информације сазнајемо из текста „Здравствена заштита ученика у привреди и ученика школа са практичном обуком у склопу школског диспанзера“, објављеног у часопису *Хигијена: часопис за превентивну медицину и сантирану хигијену* из 1962. године,⁶¹ као и у сепарату „Прилог познавању ухрањености студената и ученика у привреди у Београду: хемоглобин, серум протеини и витамин ц крвне плазме као индикатори ухрањености“ из 1953. аутора Симића.

Кратак Извештај⁶² са савезног саветовања о ученичким домовима аутора Јухаса, истакнутог послератног педагога и једног од излагача на саветовању, сумирао је неке од проблема са којима се ученици у привреди сусрећу када је у питању домско становање. Саветовање је

60 Драшковић, „Неки проблеми ученика у привреди“, *Настава и васпитање* 7–8/1962, 392.

61 Питање ученика у привреди не можемо разумети уколико се не упознамо са здравственом политиком послератне Југославије. Више о томе у публикацији са Конгреса лекара Хрватске *Самоуправљање у здравству* из 1968, као и у текстовима из часописа *Хигијена*, *Медицински гласник* и *Acta medica Jugoslavia*.

62 Извештај је у целини могуће пронаћи у серијској публикацији *Просветна документација*, билтену Савезног завода за проучавање школских и просветних питања за 1960. годину.

одржано на иницијативу Секретаријата СИБ-а за просвету и културу, социјалну политику и комунална становања, Савезног завода за проучавање школских и просветних питања и Централног комитета Народне омладине, 9. и 10. маја 1960. у Београду. Констатовано је да је тзв. домска проблематика у целини узевши запостављена.⁶³ Саветовање је, по мишљењу учесника, допринело да се одговарајући органи и организације заинтересују за домове, поготову што ће они у будућности одиграти кључну улогу у решавању проблема смештаја и васпитања ученика који полазе у стручне школе.⁶⁴ У Извештају је констатована нужност отварања нових домова у складу са ширењем мреже стручних школа, као и рада ученика на економији дома и самопослуживању. Учесници саветовања диискутовали су о постојећој критици начина васпитног рада у домовима, застарелим правилима кућног реда, затворености дома у односу на комуналну заједницу. Као решење наведених проблема виђено је стварање самоуправне домске интересне заједнице са својим органима – скупштином и већем дома. Основни задатак васпитног особља требало је да буде пружање помоћи ученицима да развију своју домску заједницу са њеним органима: конференцијом, председништвом, разним одборима, комисијама, активима и секцијама за све облике делатности у дому.⁶⁵

Када је у питању здравствени статус ученика у привреди, истакли бисмо тврдњу Драшковића да је главни узрок нередовности ученика на часовима лоше здравствено стање.⁶⁶ Тој тврдњи придружују се и налази о паду хемоглобина у крви ученика у привреди на прелазу из 1950. у 1951. годину и то што је „исхрана ученика била дефицитарна и у погледу беланчевина и у погледу гвожђа“.⁶⁷ На сличну тврдњу наилазимо у извештају са систематских прегледа ученика у привреди: „Први извештаји са систематских прегледа указали су и на слабију исхрану ученика у привреди, нарочито ученика школе ШУП, од којих је 50% смјештено у ђачком дому, 30% возе се влаком, а 10% ученика долази из ближе околице Пуле. Има ученика који су 15 часова без топлог оброка и који су били најчешћи посетиоци амбуланте“.⁶⁸

63 Исто, 332.

64 Исто.

65 Михајло Јухас, „Савезно саветовање о домовима ученика“, *Настава и васпитање* 6/1960, 333.

66 Драшковић, „Неки проблеми ученика у привреди“, 391.

67 Божидар Симић, „Прилог познавању ухрањености студенткиња и ученика у привреди у Београду: хемоглобин, серум протеини и витамин ц крвне плазме као индикатори ухрањености“, *Хигијена* 1/1953, 46.

68 М. Sokolaj-Tabaković, „Zdravstvena zaštita učenika u privredi i učenika škola sa praktičnom obukom u sklopu školskog dispanzera“, *Higijena*, 1962, separat.

На основу изнетих података о друштвеном статусу и радним правима ученика у привреди могли бисмо да закључимо да су испред будућих квалификованих радника постављана очекивања која су значајно компромитована законодавним и друштвеним третманом ученика у привреди. Наиме, од њих се на неки начин очекивало да испуне циљ позивног образовања који истиче Кершенштајнер – „да свесно позиционирају свој рад у службу шире заједнице“,⁶⁹ али је државна политика, парадоксално од почетка 50-их година, онемогућавала ученицима да тај задатак остваре. Тријумф економске либерализације, недирективна политика Партије по питању пословања приватних предузећа и нерешена домска проблематика перпетуирани су проблеме које ка продуктивности оријентисана економија није могла да реши. Коначно, 1965. године укунута је и Уредба о ученицима у привреди која је јемчила нека од основних радних права будућих квалификованих радника.

Два питања која у закључку овог поглавља отварамо, поред третмана ученика у привреди у приватним предузећима, јесу положај ученица у привреди и индустрији и квалитет професионалне оријентације. Нису нам из чланака познате никакве информације о заступљености жена у активном привредном становништву Југославије. Још једна димензија друштвеног положаја ученица у привреди коју вреди промислити јесте њихова адаптација на градске услове живота. Одвајање од родитеља у случају домског живота и сналажење са захтевима урбане средине доносили су нове социјалне изазове.

Друго питање односи се на квалитет професионалне оријентације у смислу контроле услова рада и задовољства на раду када су ученици у привреди у питању. Уколико знамо чињеницу да је професионална оријентација обухватала и каријерно вођење и праћење, из анализираних чланака не можемо закључити да су ученици у привреди, којима је тај вид професионалне подршке можда био и најпотребнији, били адекватно заштићени и праћени.

ЗАКЉУЧАК

Намера овог рада је давање доприноса разумевању комплексног односа педагошке струке и науке и образовне политике, а на при-

69 Илић Рајковић, „Радна школа у Србији“, 106.

меру часописа који су посматрани као форум за размену стручног мишљења о текућим проблемима просвете и школства.

У периоду припреме за увођење Општег закона о школству може се препознати постојање консензуса између образовне политике и педагошке науке по питању правца реформе система образовања и васпитања. Тај консензус је постојао све до 1964, што се поклапа и са периодом увођења привредне реформе. Већ 1966. изнесена је критика на рачун Предлога за унапређење система образовања на другом ступњу, којом је предвиђено увођење десетогодишње школе на првом ступњу. У том смислу, посебно занимљивим и вредним смо трамо прилоге из 1961. који се односе на питање завршног испита у гимназији у којима се могао чути глас наставника и пре свега ученика у вези са проблемима у чије решавање желе да буду укључени са конструктивним предлозима. Аутори прилога о завршном испиту у гимназији су гласове наставника и ученика користили за грађење властите аргументације. Упечатљиво, питање ученика у привреди, будућих социјалистичких квалификованих радника и самоуправљача, није било предвиђено за разматрање у оквиру уређивачке политике часописа, нити је том проблему дат већи простор, само четири прилога. О положају ученика у привреди били смо принуђени да закључујемо на основу чланака који га се посредно тичу, елабората на савезном нивоу и досадашњих анализа. Стога нам је рад Иване Добривојевић предствљао важну основу анализе положаја ученика у привреди.

Доношењем Резолуције Савезне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправним основама, којом је констатовано да постојећи систем, мрежа и структура школа и образовања не одговарају постојећим друштвеним и привредним кретањима, истакнута је неопходност одлучног реформисања система средњег образовања. Ако узмемо у обзир све противуречности у процесу реформе система средњих школа, наш закључак је да није постојала јасна стратегија развоја у средњошколском образовању. Сматрамо да би у следећи аналитички корак било корисно укључити прилоге из часописа *Содобна педагогика* и *Просветно дело* који би могли анализу да употпуне у правцу разумевања односа педагошке науке и просветне политике у СР Словенији и СР Македонији. На тај начин бисмо покушали да тестирамо увид о непостојању јасне стратегије развоја система школа на другом ступњу.

РЕЗИМЕ

У раду се анализирају прилози о проблемима реформе система средњошколског образовања и васпитања у часописима *Настава и васпитање*, у издању Педагошког друштва НР Србије, и *Педагошки рад*, у издању Педагошко-књижевног збора НР Хрватске. Период од доношења Општег закона о школству 1958, када је одржан и VII конгрес КПЈ, па до ступања на снагу Резолуције Савезне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправним основама 1970. испуњен је крупним друштвено-политичким променама, од којих су најважније биле доношење Устава СФРЈ (1963) и привредна реформа (1965) којима је у формално-правном и економском смислу преобликован карактер југословенске федерације. У наведеном периоду, у образовној и васпитној пракси су спровођени захтеви реформе са краја 50-их, али се и активно трагало за функционалнијим односом између сфере рада и сфере образовања и условима за већом радном продуктивношћу, при чему управо 1965. година представља извесну прекретницу. Концепција усмереног образовања и васпитања, озваничена половином 70-их, а према речима њеног идејног творца Стипе Шувара, уведена је као решење наведене потраге. На линији промена и друштвено-економских кретања након 1958. пратили смо и струковни педагошки дискурс у анализираним часописима, који представљају вредан извор за разумевање историје школства у Југославији у другој половини 20. века. Квалитативном анализом садржаја је обухваћено укупно 13 годишта *Наставе и васпитања* и *Педагошког рада*, са фокусом на проблеме гимназије у систему средњег образовања, популаризацију професионалне оријентације и освртом на проблем ученика у привреди. Начин на који се о наведеним темама дискутовало у анализираним прилозима, препознали смо као педагошки одговор на захтеве за рационалнијим усклађивањем система средњих и стручних школа са потребама привреде и на тој линији приступили њиховој анализи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Војислав. „Добре и лоше стране полагања завршног испита у гимназији“. *Настава и васпитање* 10/1961, 237–239.
- Ваћевић, Јана. „Antropološka analiza uvođenja sistema usmerenog obrazovanja u SFRJ“. *Antropologija* 1/2006, 104–126.
- Бонџић, Драгомир. „Просвета и наука у Србији и Југославији“. *Историја 20. века* 2/2008, 419–466.

- Василев, Слободан. „Друштвена улога и место гимназије у привредно-економском развоју наше земље“. *Настава и васпитање* 9–10/1961, 531–534.
- Василев, Слободан. „Нека искуства са завршног испита у гимназији“. *Настава и васпитање* 4–5/1961, 239–243.
- Vujišić Živković, Nataša. „Društveno-istorijski aspekt razvoja profesionalnog obrazovanja u Srbiji“. *Andragoške studije* 2/2013, 107–120.
- *Deset godina profesionalne orijentacije*. Београд: Југословенско Удружење за професионалну оријентацију, 1965.
- Dobrivojević, Ivana. „Najbednija dečija sudbina: Život učenika u privredi (1945–1965)“. *Istorija 20. veka* 1/2013, 181–193.
- Драшкових, Миловоје. „Неки проблеми ученика у привреди металних мешовитих струка гледани кроз призму у Смедереву“. *Настава и васпитање* 7–8/1962, 391–396.
- Ђорђевић, Зорица. „Нека мишљења о завршном испиту и гимназији“. *Настава и васпитање* 4–5/1961, 225–234.
- Furlan, Ivan. „Anketa o problemima školstva i pedagogije koje bi trebalo naučno istraživati“. *Pedagoški rad* 5–6/1963, 233–237.
- Илић Рајковић, Александра. „Радна школа у Србији (1880–1918)“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за педагогију, 2013.
- Илић Рајковић, Александра. *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*. Београд: Педагошко друштво Србије, Институт за педагогију и андрагогију, 2019.
- Јелић, Милица, Вучина Зорић. „Развој професионалне оријентације на подручју бивше Југославије“. *Настава и васпитање* 3/2015, 547–560.
- Јовановић, Чедомир. „О завршном испиту у гимназији“. *Настава и васпитање* 4–5/1961, 234–237.
- Јухас, Михајло. „Савезно саветовање о домовима ученика“. *Настава и васпитање* 6/1960, 332–333.
- *Като након основне школе*. Загреб: Informator, 1962.
- Кидрич, Борис. *Привредни проблеми ФНРЈ*. Београд: Култура, 1950.
- Кнежевић, Богић. „План и реализација производног рада у нашим гимназијама“. *Настава и васпитање* 1/1960, 16–19.
- Линце, Р. „Проблем средњег образовања, у преводу Миливоја Урошевића“. *Настава и васпитање* 4/1953, 431–433.
- Lozoncz, Mark. „Self-government in Yugoslavia: The path to capitalism“. Датум приступа 5. 12. 2020. <https://www.intechopen.com/online-first/self-government-in-yugoslavia-the-path-to-capitalism>
- Марушић, Стево. „Неки облици професионалне оријентације у основној школи“. *Pedagoški rad* 9–10/1964, 465–470.
- Марушић, Стево. „Школске задатке и професионална оријентација“. *Pedagoški rad* 5–6/1966, 244–248.

- Marušić, Stevo. „Predmetni nastavnik i profesionalna orijentacija“. *Pedagoški rad* 1–2/1969, 9–13.
- Marušić, Stevo. *Profesionalni razvoj*. Zagreb: Školske novine, 1968.
- Marušić, Stevo. *Mali rječnik profesionalne orijentacije i profesionalnog razvoja: hrvatskosrpsko-engleski, englesko-srpskohrvatski*. Zagreb: Savez samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje Hrvatske, 1989.
- Medveš, Zdenko. „Socijalistička pedagogija uhvaćena u mit o pravедности јединствене школе и културну хегемонију“. *Razvoj i aktualne tendencije pedagogije i školstva na području nekadašnje Jugoslavije*, zbornik radova, ur. Edvard Protner, 61–107. Slovenija: Maribor, 2020.
- Mihaljević, Domagoj. *Zbogom avangardo: na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije*. Beograd: Roza Luxemburg, 2017.
- Obradović, Marija. „Komunistička modernizacija u Jugoslaviji (1947–1953)“. *Tokovi istorije* 1–2/1994, 35–45.
- Општи закон о школству са уводним Законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића. Београд: Службени лист ФНРЈ, 1958.
- Paravina, Emil. *Bibliografija: 30 godišta časopis Pedagoški rad (1946–1976)*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1976.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима (1945–1958)*. Београд: ИНИС, 2008.
- Podgorski, Ivica. „Školstvo i privredna reforma“. *Pedagoški rad* 7–8/1965, 301–305.
- *Predlog za reformu gimnazije*. Beograd: Komisija za reformu školstva Odbora za prosvetu savezne Narodne skupštine, 1957.
- *Problem gimnazija u sistemu srednjih škola*. Beograd: Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, 1955.
- *Profesionalna orijentacija i škola: priručnik za nastavnike*. Beograd: Savremena škola, 1963.
- „Rezolucija Savezne skupštine o razvoju odgoja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi“. *Pedagoški rad* 7–8/1970, 325–341.
- *Savetovanje o problemima srednjoškolske omladine i učenika u privredi*. Beograd: Mladost, 1960.
- Schreier, Margrit. *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: SAGE, 2012.
- Симић, Божидар. „Прилог познавању ухрањености студенткиња и ученика у привреди у Београду: хемоглобин, серум протеини и витамин ц крвне плазме као индикатори ухрањености“. *Хигијена* 1/1953, сепарат.
- Šimleša, Pero. „Bifurkacija gimnazije“. *Pedagoški rad* 5–6/1953, 181–183.
- Смиљанић, Ђурђе. „Неке мисли о реформи гимназије“. *Настава и васпитање* 2/1956, 98–103.
- Смиљанић, Ђурђе. „Гимназија у светлу Резолуције савезне народне скупштине о обрзовању стручних кадрова“. *Настава и васпитање* 4–5/1961, 210–225.

- Smiljanić, Đurđe. „Gimnazijsko vaspitanje i obrazovanje u SR Srbiji (1946–1976)“. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 1/1977, 157–197.
- Sokolaj-Tabaković, M. „Zdravstvena zaštita učenika u privredi i učenika škola sa praktičnom obukom u sklopu školskog dispanzera“. *Higijena* 1962, separat.
- Suvin, Darko. *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945–72, uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2016.
- Тешић, Владета. *Двадесет пет година часописа Настава и васпитање*. Београд: Педагошко друштво СР Србије, 1976.
- Чађеновић, Јован. „Гимназија као кочница“. *Настава и васпитање* 3–4/1962, 188–193.
- Čeh, Margita. *130 zanimanja na izbor*. Zagreb: Narodne novine, 1962.

SUMMARY

Milica Sekulović

**CONTRIBUTIONS ON THE REFORM OF SECONDARY EDUCATION
IN THE JOURNALS *TEACHING AND EDUCATION* AND *PEDAGOGICAL WORK*
(1958–1970)**

ABSTRACT: The paper analyses articles on the problems of reforming the system of secondary education in the journals *Teaching and Education*, published by the Pedagogical Society of the People's Republic of Serbia and *Pedagogical Work*, published by the Pedagogical and Literary Association of the People's Republic of Croatia. The period from the enactment of the General Law on Education in 1958, when the Seventh Congress of the CPY was held, until the entry into force of the Resolution of the Federal Assembly on the development of upbringing and education on a self-governing basis in 1970, was filled with major socio-political changes, the most important among which were the adoption of the Constitution of the SFRY (1963) and economic reform (1965) which in the formal-legal and economic sense reshaped the character of the Yugoslav federation. In the mentioned period, the demands of the reform from the end of the 1950s were ongoing in the educational practice, as well as an active search for a more functional relationship between the sphere of work and the sphere of education and the conditions for higher labour productivity, with 1965 representing a certain turning point. The concept of directed education and upbringing, made official in the mid-1970s, and according to its creator Stipe Šušvar, was introduced as a solution to this search. On the line of changes and socio-economic trends after 1958, we followed the professional pedagogical discourse in the analysed journals, which represent a valuable source for understanding the history of education in Yugoslavia in the second half of the 20th century.

KEY WORDS: school reform in Yugoslavia, system of secondary and vocational schools, *Teaching and Education*, *Pedagogical Work*

The paper analyses articles on the problems of reforming the system of secondary education in the journals *Teaching and Education*, published by the Pedagogical Society of the People's Republic of Serbia and *Pedagogical Work*, published by the Pedagogical and Literary Association of the People's Republic of Croatia. The period from the adoption of the General Law on Education in 1958, when the Seventh Congress of the CPY was held, until the entry into force of the Resolution of the Federal Assem-

bly on the development of education on a self-governing basis in 1970 was filled with major socio-political changes. adoption of the Constitution of the SFRY (1963) and economic reform (1965) which in the formal-legal and economic sense reshaped the character of the Yugoslav federation. In the mentioned period, the requirements of the reform from the end of the '50s were implemented in the educational practice, but also actively sought a more functional relationship between the sphere of work and the sphere of education and the conditions for higher labor productivity, with 1965 representing a certain turning point. The concept of directed education and upbringing, made official in the mid-1970s, and according to its creator Stipe Šuvar, was introduced as a solution to the said search. On the line of changes and socio-economic trends after 1958, we followed the professional pedagogical discourse in the analyzed journals, which represent a valuable source for understanding the history of education in Yugoslavia in the second half of the 20th century. Qualitative content analysis includes a total of 13 years of *Teaching and Education* and *Pedagogical Work* with a focus on the problems of high school in the secondary education system, the popularisation of professional orientation and a review of the problem of students in the economy. We recognised the way in which the mentioned topics were discussed in the analysed articles as a pedagogical response to the demands for more rational harmonisation of the system of secondary and vocational schools with the needs of the economy, and on that line we approached their analysis.

СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ПОЉОПРИВРЕДНУ
ДЕЛАТНОСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1952)

Средња пољопривредна школа у Врбасу (извор: <https://mojvrbas.net/kultura/srednja-poljoprivredna-skola-vrbas-1945-1952/>)

УДК 373.5:63(497.1)"1945/1952"
373.5.091:63(497.1)"1945/1952"

Срђан Милошевић
Институт за новију историју Србије, Београд
srdjan.milosevic@inis.bg.ac.rs

СРЕДЊОШКОЛСКО ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ПОЉОПРИВРЕДНУ ДЕЛАТНОСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945–1952)

АПСТРАКТ: Чланак је посвећен изазовима средњошколског образовања за обављање пољопривредне делатности у осмогодишњем периоду који је представљао изразито динамичну епоху, нарочито у области пољопривреде. На основу документарних (архивских) извора, штампе и периодике, као и стручних текстова савременика реконструисани су проблеми и резултати школовања пољопривредних кадрова и напори које је чинила југословенска власт како би се ти изазови савладали. Ти напори пре свега су били концентрисани на отварање нових школа и обезбеђивање услова за њихово функционисање. Резултати који су на овом пољу постигнути били су знатни, али ни из далека нису задовољавали често ни минималне потребе за кадром, а још мање преамбициозне планове.

Кључне речи: пољопривредно образовање, средње пољопривредне школе, Југославија (1945–1953)

Увод

У периоду од 1945. до 1953. године бројне промене одигравале су се на свим пољима живота, пре свега у привредним кретањима, а такође и у образовном систему повезаном са привредом.¹ Свеобухватна „социјалистичка реконструкција пољопривреде“² подразумева-

1 Videti: Srđan Milošević, „Yugoslav Society (1918–1991): From the Stagnation to the Revolution“, *Yugoslavia from the Historical Perspective*, ur. L. Perović i dr., (Beograd: HOLJP, 2017), 349–390.

2 О томе видети: Вера Гудац-Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво Србије 1945–1953*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 1999); Melissa K. Bokovoy, *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*, (Pittsburgh: Pittsburgh Press, 1998); Срђан Милошевић, „Аграрна политика у Југославији (1945–1953)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2016); Srđan Milošević, „The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953)“, *Токови историје* 3/2018, 63–86.

ла је и напор да се обезбеде школовани стручњаци за ову делатност. То се односило како на пољопривредне кадрове тако и на елементарно образовање пољопривредног становништва за напредније производне поступке. Према недвосмисленој оцени надлежних за проблеме образовања и науке, било је недовољно стручњака свих нивоа образовања и образовних профила у пољопривреди, што је за државу која је, како се тврдило, свој развој темељила на научној заснованости и настојала да у производњи што више примењује научне методе, представљало велико ограничење.³ Југославија је, према амбициозном плану њене будућности, морала за кратко време постићи „оно што су други постигли кроз деценије“. Како би се то остварило „наука мора бити стављена у службу народа, а научне тековине примењене у пракси“, за шта је најпре било потребно искоренити уверење које постоји код многих пољопривредника „да наука и њене тековине немају практичне примене“.⁴ Посебно значајно место у том погледу припадало је средњем стручном образовању.⁵

За рђаво затечено стање у погледу пољопривредног образовања,⁶ као и у другим аспектима привреде, кривица је препознавана у начину на који се према просвећивању сељака односила претходна држава. У периоду краљевине држава је, како се истицало у кругу просветних власти, „више водила брига за стварање полицајаца, неголи пољопривредног кадра“,⁷ а према министру пољопривреде Васи Чубриловићу њен се буџет „трошио на све друго, само не на унапређење и стручно образовање земљорадника“, због чега је сељак био немоћан да са свог газдинства извуче максимум користи.⁸ Због тога није могло бити услова за напредак пољопривреде „ако истовремено не буде правилно решен и низ аграрних мера и стручног просвећивања ши-

3 (Говор председника Комитета за школе и науку Бориса Зихерла на конференцији у Савезном министарству пољопривреде марта 1947), *Архив за пољопривредне науке и технику* 2/1947, Додатак – Савезна конференција за научно-истраживачки рад у пољопривреди, 7.

4 О. Обрадовић, „Улога и важност стручне литературе“, *Војвођански пољопривредник* 3/1950, 15.

5 Boris Zihrel, „Zadaci našeg školstva i naučnih ustanova“, *Savremena škola* 3/1946, 155–157.

6 О томе више у: Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе: развој школа 1945–1975*, (Београд: Институт друштвених наука, 1980), 33–45.

7 В. Чубриловић-Копривица, „Пољопривредно школство у Народној Републици Србији“, *Војвођански пољопривредник* 19/1946, 7.

8 Архив Југославије (АЈ), фонд 4, Савет за пољопривреду и шумарство (СПШ), кутија 2 – јед. описа 25, (Излагање министра В. Чубриловића, 1. август 1945), „Рад конференције савезног и земаљских министарстава пољопривреде од 1 до 3 августа 1945 године“.

роких народних маса као и школовања стручног пољопривредног кадра“.⁹ „Никако не би било довољно“, истакао је помоћник министра пољопривреде М. Горановић на конференцији у Министарству августа 1945, „дати нашим сељацима оплемењено семе и воћке и оплемењену стоку без побољшања њихове стручне спреме. Јер, ово семе и воће даће пуну корист тек онда ако буде побољшана и обрада земље и ђубрење и нега и заштита противу болести и штеточина (...) Исто важи и за боље расе стоке, ако их не хранимо и не негујемо како треба имаћемо од њих мање користи него од наших домаћих раса. Нашој сеоској омладини неопходно је потребно још и стручно образовање у привредним школама, где ће се упознати са токовима науке (...) Тамо ће изучити не само како треба нешто да се уради, него ће научити и зашто треба да се тако уради. Научиће да раде свој посао са разумевањем и тако ће се оспособити да оно што науче практично примене на своје посебне месне прилике“.¹⁰

На овај начин Горановић је скицирао амбициозни програм нове власти у погледу усавршавања сељаштва и стручних пољопривредних кадрова. При томе, приоритет је ипак даван образовању „пољопривредних кадрова“, руководећих стручњака за послове пољопривреде, док је стручно просвећивање сељаштва требало, у почетку, да се задржи на курсевима. „Доцније, када будемо располагали са већим и бољим стручним кадровима, приступићемо отварању једногодишњих школа за широке сељачке слојеве“, каже се у једном прегледу стања пољопривреде у Југославији из 1945.¹¹

Форме образовања за обављање пољопривредне делатности од 1945. до 1953. биле су следеће: пољопривредни течајеви, ниже стручне школе, средње стручне школе, пољопривредни факултети, као и образовање на радном месту (у задрузи или на ДПД).¹² Стручно знање из економике пољопривреде могло се стицати и на Економском факултету,¹³ али и у оквиру Више партијске школе, где су партијски кадрови сразмерно детаљно подучавани општим принципима југословенске привредне, па и аграрне политике, за потребе руковођења и планирања. Полазници партијске школе имали су прилике да о аграрној политици слушају предавања водећих југосло-

9 Исто.

10 АЈ, СПШ, 2, 25, (Реферат М. Горановића, 1. август 1945), „Рад конференције савезног и земаљских министарстава пољопривреде од 1 до 3 августа 1945 године“.

11 АЈ, СПШ, 2, 25, Пољопривреда Југославије.

12 Stojan Petrović, Mihailo Šunjevrić, *Stručno obrazovanje poljoprivrednih proizvođača*, (Beograd: Kultura, 1960), 11–12.

13 *Школовање стручних кадрова у пољопривреди*, (Београд, 1958), 33.

венских економских лидера.¹⁴ Систем је на тај начин обезбеђивао пољопривредне, економске и политичке кадрове за потребе спровођења аграрне политике. Међутим, није се радило само о кадровима: да би се југословенска пољопривреда што успешније опоравила од ратних разарања, намера власти била је да образује и најшире слојеве сељаштва за успешније бављење пољопривредом.¹⁵

Док су за потребе свакодневне пољопривредне праксе били најкориснији курсеви и ниже пољопривредне школе, за потребе промовисања напредне пољопривредне производње од највећег значаја били су „средњи пољопривредни кадрови“. Ово отуда што се на средњошколском нивоу (макар према програму) стицало комплексније знање и што се радило о масовном образовању (за разлику од високог). Наиме, није било ни говора о могућности да се тако замашан задатак дубоког продирања напреднијих пољопривредних пракси оствари ангажовањем високообразованог кадра јер овог, једноставно, није било довољно ни за државна пољопривредна газдинства, наставно особље у школама, плански сектор и друге потребе државне администрације. Зато је терет развоја пољопривреде требало да падне на средњошколски образован кадар.

У читавом посматраном периоду карактеристика система образовања у организационом смислу била је савезно-републичка централизација. Она је за циљ имала профилацију једнообразних кадрова и уједначеност образовног средњошколског система како би се овај уклапао у привредни план.¹⁶ Централизација се одвијала троструким правцем: преко просветних органа, преко привредних органа и преко надлежног ресора министарства. Позитивни аспекти високе централизације огледали су се у сразмерно високим могућностима финансирања проширења школских капацитета, док су се школске управе морале старати само о организацији рада; обезбеђиван је претежно једнообразан профил кадрова према потребама привреде; постојала је централна контрола наставе и рада у школама са највишег административног нивоа; постојала је могућност координације плана кадрова са привредним планом. Негативне стране испољавале су се у претераном формализму и бирократизацији

14 АЈ, фонд 509, Виша партијска школа (ВПШ), 56, 10, Program predmeta političke ekonomije.

15 Ruth Trouton, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*, (London: Routledge and Kegan Paul Lt, 1952), 214.

16 Zihlerl, „Zadaci našeg školstva“, 156.

управе, нарочито у условима масовног проширења образовних капацитета, што се одражавало на појаву да је администрирање преузело примат над стручном улогом надлежног центра, при чему је систем постајао гломазан и скуп.¹⁷ Но, већ од краја 1949. године и Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ заузет је сасвим супротан курс, у правцу демократизације и децентрализације. У истом смислу, у закључцима са саветовања републичких министара просвете, јануара 1950, истиче се присуство тенденције „централизовања, административног пословања, кочења осамостаљивања нижих органа и школа, решавања свих питања одозго и сл“ због чега „треба водити сталну и упорну борбу у надлештвима против такве тенденције руковођења, а за линију и оријентацију јасно оцртану у закључцима III пленума и у реферату друга Ђиласа“.¹⁸

Мешање надлежности разних органа такође је представљало изражен проблем, као и сукоб и конкуренција уско схваћених потреба у појединим гранама, што је водило непотребној пролиферацији кадрова у областима чија су руководства успевала да наметну приоритизацију сопствене гране производње.¹⁹ Са друге стране, до краја посматраног периода међу ученичком популацијом постало је израженије интересовање за општеобразовне школе и за факултетско школовање, што је директно утицало на смањење прилива средњошколски образованог кадра у привреду.²⁰

На крају уводних напомена – кратко објашњење хронолошког оквира. Наиме 1952. године извршена је реорганизација образовног система, која се огледала примарно у трансферу надлежности за средње стручне школе са привредних министарстава на просветне власти и, у највећем броју случајева, са републичког на локални ниво. То је значило децентрализацију, која је припремана од 1950. Такође, тада је извршена и измена наставних планова. У суштини, уобичајена периодизација која оправдано посматра епоху од 1945. до 1953. године као посебну целину најпрецизније би била опредељена као 1944/45–1952/53, имајући у виду целину процеса који започињу и завршавају се у овом „прелазном периоду“.

17 *Neki problemi školovanja stručnih kadrova*, (Beograd: Savezni zavod za proučavanja školskih i prosvetnih pitanja), 1956, 11–12.

18 „Zaključci sa savetovanja ministara prosvete održanog 9. i 10. januara 1950.“, *Savremena škola* 1–2/1950, 26.

19 *Neki problemi školovanja stručnih kadrova*, 11–12.

20 *Исто*, 23.

ПОЉОПРИВРЕДНИ ТЕХНИКУМИ: ОКОСНИЦА ОБРАЗОВАЊА ЗА ПОЉОПРИВРЕДНУ ДЕЛАТНОСТ

Средњошколско образовање представља „кичму сваког образовног система“ односно „најзначајнију кадровску основу сваке привреде која је у експанзији“.²¹ Због тога, у непосредном послератном периоду, „тежиште образовног рада значајно се помера ка професионалном образовању, што је у складу са изразитим потребама у домену друштвено-економског развоја и снажним акцентирањем ове потребе на V конгресу КПЈ“.²² Не изненађује, отуда, што је и Тито у говору омладини већ 1945. истицао да је средњошколско образовање „најважнији тип образовања“ у датим условима развоја, који захтевају што бржи прилив оспособљених кадрова.²³ И Пети конгрес КПЈ 1948. бавио се овим питањем: „[М]и морамо истовремено брзим темпом стварати средње кадрове преко средњих (...) школа, у којима се школовање може понегде још и скратити и у које треба још масовније привући омладину. Наравно, они који заврше средње економске и техничке школе неће с постигнутим знањем остати једнако у продукцији и привреди, него ће најбољи део тих кадрова после извесног времена практичног рада систематски одлазити на високе школе. Важно је да постизање средње техничког образовања омогућимо пре свега нашим радничким кадровима“.²⁴ То је нарочито дошло до изражаја у контексту Петогодишњег плана.²⁵

Нови тип и задатак средњих сручних школа председник савезног Комитета за школе и науку Борис Зихерл сагледавао је у контексту наслеђеног стања, које је овако описао: „Стручно школство, наслеђено од старе Југославије јесте, у неку руку, огледало друштвене структуре старе Југославије. Анархија у производњи, национално угњетавање на економском подручју, одлучујућа улога иностраног капитала у нашем привредном животу, латентне економске кризе, све је то остављало свој печат на стручном школству. Стручно школство развијало се изоловано од привредног живота, без одређеног циља, без везе са потребама привреде; постојао је понор између прак-

21 Богавац, *Школство у Србији*, 67.

22 Исто, 70.

23 Trouton, *Peasant Renaissance*, 269.

24 Борис Кидрич, „О изградњи социјалистичке економије Федеративне Народне Републике Југославије“, *V Конгрес КПЈ*, (Београд: Култура, 1949), 643.

25 Trouton, *Peasant Renaissance*, 272; Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*, (Београд: ISI, 2014), 88; Milivoje Urošević, „Srednje škole u Petogodišnjem planu“, *Savremena škola* 1/1948, 24–35.

тичне и теоретске наставе. Слаби изгледи за запослење, слаба плата, укратко, слаба перспектива одвраћала је омладину од стручних школа. Стручне школе биле су слабо развијене и слабо посећиване у упоређењу са школама за опште образовање. Просечно је долазило на једног ђака стручне школе преко 16 ђака гимназијалаца, а на једну стручну школу 19 гимназија²⁶.

Када је реч о средњим пољопривредним школама,²⁷ њихов број у Југославији је после ослобођења брзо растао. Поред обновљених старих средњих школа и подизања нижих пољопривредних школа на ранг средњих,²⁸ осниване су и нове средње пољопривредне школе – пољопривредни техникуми:

	Укупно	Пољопр.	Индустр.	Саобраћ.	Економск.	Медицин.
1938/39.	55	3	10	4	34	4
1949/50.	241	50	64	14	66	47
1950/51.	243	54	64	15	65	45
1951/52.	214	49	54	14	57	40
1952/53.	199	42	51	9	54	43

Извор: *Srednje stručne škole na kraju 1952/53 školske godine*, (Београд, 1954), 3–8.

Из табеле је видљиво да се, у односу на период до 1941, убедљиво највише повећао управо број средњих пољопривредних школа. Током школске 1950/51. њихов број достиже максималних 54, па се затим смањује на 42 у школској 1952/53. години. Занимљиво је уочити да су 1939. од 55 средњих стручних школа само три, односно 5,45% биле пољопривредне школе. После рата удео средњих пољопривредних школа повећао се на око 20%. Ову експанзију пољопривредног школства треба посматрати у оптици једног од најважнијих задатака транзиционог периода – социјалистичке реконструкције пољопривреде. У погледу врсте образовања која се могла добити у средњим пољопривредним школама, оне су се делиле на школе општег типа и специјализоване. За разлику од периода до 1941, ма-

26 Zihnerl, „Zadaci našeg školstva i naučnih ustanova“, 155.

27 За историјат појединих пољопривредних школа видети: Стојан Петровић, *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853–1953*, (Београд: Задружна књига, 1956).

28 Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 129.

турантима средњих стручних школа био је отворен непосредан пут за високо образовање, у својству ванредних студената.²⁹

Распоред средњих пољопривредних школа по републикама био је следећи: од укупно 42 школе у Србији их је 1953. било 15 (при чему их је највише било у централној Србији – чак 11, у Војводини – три, а на Косову – једна), у Хрватској – 12, у Босни и Херцеговини – седам, у Македонији – четири, у Словенији – три и у Црној Гори – једна. Није без значаја нагласити да у Војводини, која је на изванредан начин синоним за пољопривредну производњу, до 1941. године није постојала ниједна средња пољопривредна школа.³⁰

Када је реч о броју ученика, у односу на Краљевину Југославију повећање је било вишеструко, што се види из следеће табеле, која приказује број ученика средњих пољопривредних школа према одабраним школским годинама:

Шк. година	1938/39.	1949/50.	1950/51.	1951/52.	1952/53.
Бр. ученика	501	8.186	9.349	6.120	5.769

Извор: *Statistički godišnjak FNRJ*, (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1954), 320.

Може се приметити да је број ученика у средњим стручним пољопривредним школама после 1950/51. нагло опао. То је била појава која је пратила стручне школе скоро свих профила. Наиме, од 1950/51. за само две године, тј. до школске 1952/53. број ученика у средњим стручним школама опао је са 65.940 на 42.908.³¹

Савезно министарство пољопривреде није имало ингеренције над управом пољопривредних школа, која је била у надлежности републичких влада, али је оно ипак прописивало који ће се програм изводити и по којим уџбеницима.³² Због великог значаја који је придаван механизацији пољопривреде, савезна влада је октобра 1945. основала специјализовану пољопривредно-машинску школу у Земуну, која је била једина средња школа која се налазила под непосредном управом савезног министарства пољопривреде.³³ Током

29 Petrović, Šunjevarić, *Stručno obrazovanje*, 9; *Средње стручне школе НР Србије*, (Београд: Знање, 1950), 5.

30 Петровић, *Сто година пољопривредних школа*, 128.

31 *Neki problemi školovanja stručnih kadrova*, 19.

32 АЈ, СПШ, 66, 465, (Решења Министра пољопривреде о наставним плановима за поједине предмете у пољопривредним школама).

33 Правилник о оснивању и организацији Савезне пољопривредно-машинске школе у Земуну, *Службени лист ДФЈ* 80/1945.

зиме 1945/46. у школи је одржан курс за инструкторе за потребе тракторских курсева, које је требало организовати широм земље.³⁴ Школа је новембра 1946. премештена у Винковце.³⁵

Средња пољопривредно-машинска школа отворена је најпре за потребе попуњавања кадра пољопривредно-машинских станица (ПМС), за потребе социјалистичких пољопривредних газдинстава – државних и задружних – као и за потребе машинске индустрије.³⁶ Ученици ове школе махом су били стипендисти савезног министарства пољопривреде. Међутим, само је прва генерација ученика била распоређена у ПМС: већ од друге генерације ПМС више нису постојале, па су свршени средњошколци упућивани на рад у фондове за механизацију.³⁷

Ова школа била је јединствена по профилу кадра који је образовала, не само у Југославији већ и када се посматрају друге земље источне Европе.³⁸ Иако је школовање ових ученика било намењено превасходно за потребе социјалистичког сектора, они су преко организација у којима су били запослени, у мери у којој је то било предвиђено локалним пољопривредним плановима, учествовали и у обради имања инокосних сељака. Школовање је трајало четири године и матуранти ове школе били су у свему изједначени са свршеним ђацима других потпуних (четворогодишњих) пољопривредних школа.³⁹

34 А. Патарчић, „Преглед изобразбе кадрова у пољопривредно-машинској служби“, *Тракторист* 1/1947, 16–17.

35 Решење о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске школе у Винковцима, *Службени лист ФНРЈ* 99/1946.

36 Патарчић, „Преглед изобразбе кадрова“, 18.

37 Организационе форме социјалистичког сектора пољопривреде још увек нису довољно проучене у свим аспектима, што важи и за фондове за механизацију, који су представљали краткотрајну установу преко које се остваривало рудиментарно самоуправљање у радним задругама. Опширније: Милошевић, *Аграрна политика у Југославији*, 463.

38 Решење о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске школе у Винковцима, *Службени лист ФНРЈ* 99/1946; Решење о измени Решења о оснивању Савезне средње пољопривредно-машинске школе у Винковцима, *Службени лист ФНРЈ* 21/1948; М. Ј. „Пољопривредно-машински техникум у Винковцима“, *Социјалистичка пољопривреда* 2/1951, 100.

39 АЈ, СПШ, 49, 376, (Правилник о раду Школе за пољопривредно стројарство у Винковцима).

ИЗАЗОВИ ШКОЛОВАЊА

Рад у обновљеним и новим пољопривредним школама⁴⁰ није био нимало лак. На једној конференцији је истакнуто да у пољопривредним школама владају веома лоши услови и да оне „више личе на казамате“.⁴¹ Недостајао је и основни инвентар за наставу, учила, оскудевало се у стоци, као и интернатском намештају.⁴² На састанку Управе за агитацију и пропаганду 2. јула 1949. Родољуб Чолаковић је помињао идеју да се при Министарству лаке индустрије ФНРЈ формира чак посебна управа за школска учила.⁴³ Тек од 1950. у Вршцу је, при пољопривредној школи, постојало и предузеће за производњу пољопривредних учила.⁴⁴ Школске економије биле су мале и недовољне за стручну праксу, коју су ђаци обављали и на ДПД као и у СРЗ.⁴⁵

40 О свакодневици и раду пољопривредних школа објављен је већи број пригодних публикација. Видети нпр.: *Деведесет година Пољопривредне школе са домом ученика: 1923–2013*, прир. Милан Гајић, Милен Петровић, (Ваљево: Пољопривредна школа са домом ученика, 2013); *150 godina poljoprivrednoga školstva u Križevcima*, (Križevci: Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola, 2010); Светомир Д. Томић, *Осамдесет година Пољопривредне школе Александравац – Жупа и путеви пољопривредног образовања: 1925/26.–2005/06*, (Александровац: Средња школа „Свети Трифун“, 2006); Живан Стојковић, Хранислав Ракић, *Сто година пољопривредне школе у Лесковцу 1904–2004*, (Лесковац: Пољопривредна школа Лесковац, 2004); Драган П. Велемир, *Осамдесет година Пољопривредне школе „Вршац“: 1921–2001*, (Вршац: Пољопривредна школа „Вршац“, 2001); Миломир Јовановић, Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеви: 1882–1982*, (Краљево: Образовни центар Краљевачки октобар, 1983); Брана Митровић, Владимир Красић, *70 година пољопривредне школе у Лесковцу*, (Лесковац: Пољопривредни школски центар „Слободан Пенезић - Крцун“, 1975); Андрија Миливојевић и др., *Педесет година средње пољопривредне школе у Ваљеви*, (Ваљево: Школски центар за пољопривредно образовање „Бора Атанацковић“, 1972); Ivan Ciglar, Vladimir Heraković, Mato Katičić, *Spomenica Poljoprivredne škole u Slavonskoj Požegi prigodom 80-godišnjice osnutka i rada: 1885–1966*, (Slavonska Požega: Poljoprivredna škola, 1966); *Poljoprivredna škola u Križevcima: prigodom 90-godišnjice rada: 1860.–1950*, (Križevci: Poljoprivredna škola, 1950).

41 АЈ, СПШ, 2, 25, Записник са конференције пољопривредних стручњака и ветеринара одржане у земаљском Министарству пољопривреде од 8–11 октобра 1945.

42 *Statistički godišnjak FNRJ*, (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1954), 325.

43 АЈ, фонд 507, Савез комуниста Југославије, Идеолошка комисија VIII, 2–b–23, Записник са састанка Управе за агитацију и пропаганду СК КПЈ по питању нижих и средњих стручних школа и течајева и уметничких школа који је одржан 2. јула 1949. г.

44 „Прво предузеће за производњу пољопривредних учила“, *Социјалистичка пољопривреда* 1/1951, 88–89.

45 АЈ, СПШ, 119, 742, Тромесечни извештај о проблематици уздизања средњег стручног кадра (Србија).

Пошто је после рата веома брзо отворен велики број школа, наставни кадар је био недовољно припремљен, настава неадекватна, док за велики број предмета нису постојали никакви уџбеници. Недостајао је и инвентар, нарочито пољопривредне машине на школским имањима, лабораторије, разна друга учила.⁴⁶ Најпосле, у многим случајевима – није било ни ђака. Ученици виших разреда били су ангажовани на фронту, што је 1944/45. нарочито било осетно у Србији.⁴⁷

Разумљиво, постојао је и проблем наставног кадра. Било је много хонорарних и мало сталних наставника, а при томе је њихово оптерећење било велико јер су, поред наставе, били руководиоци појединих грана пољопривредне производње на школским добрима. Осим тога, очекивало се и да наставници пољопривредних школа „не могу бити изван иједне акције у срезу и граду, кад се ради о унапређењу пољопривреде“.⁴⁸ Зато је постојала тежња да се ангажује што више сталних наставника, свршених инжењера агрономије.⁴⁹

Већи број наставника био је потребан како су се смењивале године у новооснованим школама, јер се повећавао број разреда. Тако је до 1950. више од половине наставника у пољопривредним школама директно са факултета отишло у наставу.⁵⁰ Они су ученике преоптерећивали „непотребним градивом“, а сами нису могли да покажу „ни најобичније техничке радове“, па су из средњих школа излазили техничари „без познавања технике окопавања, регулисања плуга, подајања сисанчади и слично“.⁵¹

Проблем је представљао и то што наставни кадар у пољопривредним школама на факултету није био подучаван у домену педагошке групе предмета, па су у наставу улазили без икакве спреме

46 М. Шуњеварић, „О неким проблемима средњих пољопривредних школа у НР Србији“, *Наша стручна школа* 5–6/1953, 6.

47 Када је фебруара 1945. обновљен рад средње пољопривредне школе у Ваљеву, отпочело се са радом само у првом разреду – генерација другака и трећака била је масовно на фронту, а није било ни довољно смештајних капацитета. Пракса за четврту годину такође није организована. И наредне школске године трећаци нису пошли у школу „јер се највећи број ученика овог разреда још налазио у војним јединицама“. Андрија Миливојевић и др., *Педесет година средње пољопривредне школе у Ваљеву*, (Ваљево: Графичко издавачко предузеће „Милић Ракић“, 1972), 79–80.

48 М. Медић, „Средње пољопривредне школе треба да постану расадници напредне пољопривреде“, *Напредна пољопривреда* 9/1952, 13.

49 АЈ, СПШ, 119, 742, Тромесечни извештај о проблематици уздизања средњег стручног кадра, (Србија); АЈ, СПШ, 119, 742, (Синтеза тромесечних извештаја министарства народних република).

50 Медић, „Средње пољопривредне школе“, 10.

51 *Исто*.

за наставнички позив.⁵² Тако се у извештају за средњу пољопривредно-машинску школу у Винковцима констатује да су наставници углавном људи „без икаквог педагошког знања“ и да су због тога често падали у грешке чак и без зле намере, нарочито у погледу оцењивања, „на чему су ђаци најосјетљивији“.⁵³ Настава није била прилагођена узрасту ученика, а школе су третиране као „мали пољопривредни факултет“, са преамбициозним програмом, који је некада укључивао универзитетске уџбенике, у недостатку адекватних средњошколских.⁵⁴

У погледу предмета, постојала је велика разноликост, у зависности од типа пољопривредне гране за који је кадар школован, али је извесна пажња посвећивана и питањима општег образовања, па и политичког и економског система. У прве две школске године, поред стручних и општеобразовних, изучавани су и предмети *политичка економија* и *Устав са законодавством*. Од 1947. срећемо предмете *привредни систем ФНРЈ*, *пољопривредна економија* и *Устав са законодавством*, са извесним изменама током појединих школских година, махом у називима и броју часова ових предмета. У време велике реформе за школску 1952/53, поред задржаних економско-политичких предмета уводи се и *дијалектички и историјски материјализам*. Међутим, овај предмет је укинут већ у школској 1956/57. години. Постојање општеобразовних и предмета везаних за изучавање економско-политичког система требало је да омогући да се „изгради социјалистички стручњак, који има широк видик и који је добар познавалац своје струке, те може смело да закорачи у првом реду у проблеме своје струке као и у проблеме друштвених наука“.⁵⁵

Уопштено говорећи, и пољопривредне, као и друге средње школе имале су исти проблем: неадекватност наставног плана и програма. Средином посматраног периода, на седници Управе за агитацију и пропаганду, 2. јула 1949. Родољуб Чолаковић је нарочито нагласио недовољну пажњу која се посвећивала изради нових наставних програма. Док су најпоузданији кадрови распоређивани на привред-

52 Исто, 11. - Овај проблем опстао је и у наредној деценији, како је показало истраживање: Theodore Buila, *Agricultural Education in Yugoslavia*, (Thesis, Ph. D., New York State College of Agriculture, Cornell University, Ithaca, 1968).

53 АЈ, СПШ, 117, 733, (Извештај о раду пољопривредно-машинске школе у Винковцима, 1947/48).

54 АЈ, СПШ, 119, 742, Извештај о успеху ученика на крају првог полугодишта 1948/49 год.

55 *Средње стручне школе НР Србије*, 5.

не задатке средњим стручним школама бавили су се, како се Чолаковић оштро изразио – обично „расходовани инжењери“.⁵⁶

Осим проблема са превеликим амбицијама у плану и програму, постојао је и проблем који је стање чинио „идеално лошим“: недовољна стручност наставника, непостојање никаквог плана, низак ниво наставе.⁵⁷ Било је случајева да наставници чак нису знали ни где се налазе школске економије.⁵⁸

Због великих потреба за стручним кадром (Петогодишњи план је предвиђао 90.000 кадрова са средњим образовањем) 1947. је, на препоруку Комитета за школе и науку, школовање у свим стручним средњим школама скраћено са четири на три године. Савезно министарство пољопривреде се томе опирало, остајући при ставу „да је неопходно потребно да школовање траје 4 године“. Комитет за школе и науку је, са своје стране, упозоравао Министарство да „неће бити могуће под тим условима извршити петогодишњи план“, предлажући да се школовање скрати бар на три и по године. Очекујући да ће се сажимањем градива и оријентацијом на њихову специјализацију постићи квалитетно образовање, Комитет је сматрао да је „скраћивање трајања школовања мањи уступак, него снижење броја нових кадрова, који су привреди преко потребни“.⁵⁹ Овај предлог је на крају прихваћен, али пошто је до 1949. обезбеђен неопходни кадар, министар пољопривреде донео је решење којим је школовање у пољопривредним техникумима поново враћено на четири године.⁶⁰ Ово је, разуме се, била општа одлука на савезном нивоу. Министар за науку и културу Родољуб Чолаковић је у расправи о буџету за 1949. годину нарочито истакао да је скраћење на три године, „иако је углавном задржан програм наставе за четири године, утицало (...) знатно

56 АЈ, 507 VIII, 2–b–23, Zapisnik sa sastanka Uprave za agitaciju i propagandu СК КРЈ по питању nižih i srednjih стручних škola i течајева i уметничких škola који је одржан 2. јула 1949. г.

57 Стојан Петровић, „Осврт на извршење Петогодишњег плана уздизања пољопривредних техничара и на резултате рада средњих пољопривредних школа“, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије* 4/1951, 6; М. Панић, „За већу стручност у средњим и нижим пољопривредним школама“, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије* 6/1951, 23–24.

58 Медић, „Средње пољопривредне школе“, 10.

59 АЈ, фонд 315, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ (КШН), 29, 76, Образложење трогодишњег трајања школовања у пољопривредном техникуму.

60 АЈ, СПШ, 120, 744, (Решење савезног Министра пољопривреде, 14. јануар 1949).

на квалитет кадрова“, најавивши том приликом повратак четворогодишњег образовања у средње школе.⁶¹

Од 1949. савезна влада је прописала и Опште упутство о средњим стручним школама, којим је утврђено да оне трају четири године, а изузетно и пет година. Упис у школе вршио се према плану који су израђивала републичка министарства просвете у сарадњи са планским комисијама.⁶² Са децентрализацијом система од 1952. године било је предвиђено да стручне школе могу оснивати и народни одбори срезова (градава), предузећа, занатске, трговачке и угостиољске коморе, привредна удружења, привредне коморе, републички органи и савезне установе. У појединим случајевима тражила се сагласност републичких министарстава надлежних за просвету. Издавање средњих стручних школа из надлежности гранских министарстава супституисано је обавезом оснивача да рад на оснивању стручних школа координира са органима надлежним за одређену делатност (привредну или другог типа).⁶³

Један од највећих проблема у раду школа представљали су уџбеници. Колико је стање са уџбеницима у средњошколском образовању уопште било лоше, говори податак да се у једној грађевинској школи радило по уџбенику из 1898.⁶⁴ Недостатак уџбеника је надокнађиван тако што су наставници умножавали своја предавања и давали их ученицима да их препишу, што је оцењено у једном извештају као добар метод рада јер „путем самог преписивања ученици савлађују материјал“. Међутим, проблем је био у томе што је овај „метод преписивања“ био за ученике „обавезан у слободном времену“.⁶⁵ У Словенији су у појединим школама проблем недостатка уџбеника решавали прављењем скрипта,⁶⁶ што је и иначе Комитет за школе и науку препоручивао као метод.⁶⁷

Иако се оскудевало у уџбеницима, држава је доста строго контролисала њихово писање. За уџбенике је објављиван конкурс, на који

61 (Говор министра Родољуба Чолаковића), *Četvrto vanredno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26–30 decembra 1948 godine, Stenografske beleške*, (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1949), 108–109.

62 Опште упутство о средњим стручним школама, *Службени лист* 78/1949.

63 Уредба о стручним школама, *Службени лист* 39/1952.

64 АЈ, КШН, 28, 68, Записник са прве седнице Комисије за уџбенике и учила при Комитету за средње и ниже стручне школе, одржане 6 јануара 1948 године.

65 АЈ, СПШ, 119, 742, (Извештај о раду пољопривредних школа у Црној Гори).

66 АЈ, СПШ, 119, 742, (Извештај о раду пољопривредних школа у Словенији, 1949).

67 АЈ, КШН, 228, 68, Записник са прве седнице Комисије за уџбенике и учила при Комитету за средње и ниже стручне школе, одржане 6 јануара 1948 године.

су се јављали заинтересовани аутори са својим рукописима.⁶⁸ Тако се на расписани конкурс Министарства пољопривреде за 39 уџбеника до фебруара 1947. јавило 68 аутора.⁶⁹ За предложене рукописе биле су формиране комисије за рецензирање, које нису биле нимало попустљиве према ауторима, па су за већину рукописа уџбеника чије су рецензије сачуване изрицане веома строге оцене, како у стручном тако, понекад, и у политичком погледу.⁷⁰

Као карактеристичан пример могу се узети рецензије рукописа за уџбеник за домаћичке школе *Домаће газдинство*. Аутору су два рецензента приговорила застарелост погледа на родне улоге у друштву, као и, како стоји у једној рецензији, занемаривање чињенице да „кад опада економска превласт, кад средства производње постају заједничка – друштвена, престаје превласт човека над човеком, човека над женом“.⁷¹ За процену самих реферата рецензентата формирана је посебна Савезна комисија у коју су улазили најугледнији пољопривредни стручњаци.⁷² Такође, сваки уџбеник је требало да прегледају и педагози, који би све уџбенике са педагошке стране проучили и оценили.⁷³ „По завршетку тако важног посла све реферате од рецензора и чланова Савезне комисије као и записнике треба чувати у поверљивој архиви као доказ о објективности у избору и оцени уџбеника“, каже се у акту о оснивању Савезне комисије.⁷⁴ Питање уџбеника нарочито је актуализовано 1950. године у контексту ширег захвата у области просветне политике који је предвиђала Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ. У закључку са потоњег саветовања републичких министарстава нарочито је наглашена потреба да се што пре обезбеде домаћи уџбеници како би се елиминисала употреба преведених.⁷⁵

68 АЈ, СПШ, 66, 465, (Решење савезног Министра пољопривреде о расписивању конкурса за уџбенике из већег броја предмета).

69 АЈ, КШН, 28, 66, (Допис Министарства пољопривреде Комитету за школе и науку, 25. фебруар 1945).

70 Већи број рецензија за предложене уџбенике налази се у: АЈ, СПШ, 39, 334; АЈ, СПШ, 66, 465; АЈ, СПШ, 118, 736.

71 АЈ, СПШ, 118, 736, (Рецензија рукописа за уџбеник *Домаће газдинство*).

72 АЈ, СПШ, 66, 465, (Одлука о постављању чланова Савезне комисије за оцену уџбеника за средње пољопривредне школе); АЈ, КШН, 28, 66, (Допис Министарства пољопривреде Комитету за школе и науку, 25. фебруар 1945).

73 АЈ, КШН, 29, 76, (Одређивање комисије за преглед уџбеника за средње пољопривредне школе).

74 Исто.

75 „Zaključci sa savetovanja ministara prosvete održanog 9. i 10. januara 1950“, *Savremena škola* 1–2/1950, 25.

Приликом уписа у школу водило се рачуна о социјалним, али и политичким критеријумима. При једнаким условима између два кандидата за добијање повластица (као што је, примера ради, било ослобађање од трошкова за боравак у интернату), првенство су имали ученици слабијег имовног стања, затим они чији су родитељи били учесници НОБ-а, они који су потицали из породица жртава фашизма, као и деца чланова СРЗ.⁷⁶ У том контексту упечатљива је животна прича дечака Душана, који је, док му је отац радио као пољар, „одлазио у њиву са мајком да јој помогне да са примитивним справицама обраде мало имање“. Желећи да се школује, дечак је „са малим дрвеним коферчићем у који му је мајка спаковала мало веша“ стигао у град у којем је била средња пољопривредна школа. После годину дана, избио је рат, Душанов отац је стрељан, а он је радио код сеоских газда. Чувајући стада по ливадама, дошао је у додир са партизанима и постао њихов курир. После рата је наставио школовање, завршивши школску годину „са одличним успехом“, а на новогодишњој конференцији изабран је за руководиоца актива, чиме су другови показали „поштовање и љубав“ према некадашњем партизанском куриру. Чланак о њему се завршава следећим речима: „Данас Душан вредно учи. Он пред собом има још увек задатак који је као дете поставио – да буде пољопривредни стручњак – агроном“.⁷⁷

У раду школа било је и разноврсних дисциплинских проблема. У једној школи у Босни и Херцеговини се десио „случај колективног кршења радне дисциплине од стране ученика“, али је ситуација решена „енергичним казнама“.⁷⁸ Нису били ретки случајеви искључивања ученика из школе, уз забрану уписа у другу школу на читавој територији ФНРЈ.⁷⁹ Та забрана била је, у основи, аутоматска. Постојала је, међутим, пракса да се омогући ученицима искљученим из школе у једној републици да школовање доврше у другој. Према тумачењу Комитета за школе и науку, оваква појава сматрана је ни мање ни више него противуставном.⁸⁰

76 АЈ, СПШ, 117, 733, (Распис Министарства пољопривреде НР Хрватске о упису у први разред средњих пољопривредних школа школске 1948/49).

77 Д. М., „Будућност сеоског детета“, *Млади задругар* 4/1949, 17.

78 АЈ, СПШ, 119, 742, Тромесечни извештај о раду средњих пољопривредних и ветеринарских школа.

79 АЈ, СПШ, 119, 742, (Образложења искључења ученика из средњих пољопривредних школа).

80 АЈ, СПШ, 117, 733, (Допис Комитета за школе и науку Министарству пољопривреде ФНРЈ).

Карактеристичан је, међутим, и један документ који сведочи о настојањима да се у односе ученика и наставника унесе више педагошког, а мање дисциплинског деловања: „из записника о саслушању ове ученице (која је искључена из школе – прим. С. М.) не види се колико је наставнички збор, пре него што је донео овако строгу одлуку, уложио труда да помогне овој другарици. Напротив, из записника се да закључити да се наставници школе у Крижевцима формалистички и непедagoшки односе према васпитању омладине, да не осећају довољно дух нове школе и да васпитању прилазе без довољно топлине и љубави према својим васпитаницима“. Препоручујући наставницима да прочитају *Педагошку поему* од познатог совјетског педагога Макаренка, савезно министарство је заузело став да ученицу не треба искључити из школе.⁸¹

Ради постизања што бољег успеха у школовању ученика, међу пољопривредним школама су организована такмичења, чије је одржавање прописивало савезно министарство пољопривреде. Школе су се такмичиле у постигнутом успеху у настави, уређењу и одржавању збирки (примерака разних плодова, хербаријума и сл.) и изради наставних средстава, у културно-просветном уздизању, у постигнутим резултатима у раду на школским економијама, у разним акцијама на селу (уништавање штеточина, држање предавања, уређење гробова палих бораца итд.), па чак и у „висини организације у погледу дисциплине рада у школи, интернату и газдинству“.⁸²

Приликом контроле рада једног броја средњих пољопривредних школа у Министарству пољопривреде је почетком 1949. ипак сачињен доста обесхрабрујући извештај. Према констатацији савезног министарства, пре свега сама републичка министарства нису имала добар увид у стање у овим школама. Било је више школа у којима уопште није био извршен план уписа. Од прегледаних школа у Србији и Хрватској, само је по једна у обе републике имала израђен план рада. Слаба припрема, кашњење, па и недолазак наставника на наставу такође су уочавани као чест проблем. За поједине предмете нису били на време обезбеђени наставници, па је настава заостајала. За све школе је оцењено да наставници не посвећују довољно пажње стручном и педагошком усавршавању, да „нису добри васпи-

81 АЈ, СПШ, 66, 465, (Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ школи у Крижевцима).

82 АЈ, СПШ, 117, 946, (Извештаји о резултатима такмичења).

тачи својих ученика“ и да су ученици „по завршетку предавања препуштени сами себи“.⁸³

Због кривице наставника, сматрали су у Министарству, многи ученици пољопривредне школе у Ваљеву напустили су школовање и „одлазе у индустрију“. У методици наставе примећивао се формализам, који је био „карактеристика старе школе“. Осим школе у Вршцу, ниједна од посећених школа није усклађивала „теорију са праксом“. Као нарочит проблем истицан је лош смештај у интернатима и недовољна брига за ученике, нарочито болесне, при чему се дешавало да ни лекар није позиван „кад је то стварно потребно“. Стање исхране је такође било лоше, па су ђаци у хлебу проналазили „канап и друге прљавштине“ или су пак, као у школи у Зарчетју, добијали непечен хлеб „гори (...) од хлеба који добија остало грађанство у том месту“.⁸⁴ У једном извештају из 1949. из школе у Лесковцу „нарочито се напомиње да се морало сваких 15 дана по један дан обуставити настава да би се могло извршити купање ђака у градском купатилу које је удаљено од школе три километра, па су ђаци код доласка с купања изложени назебима. Исхрана добра, само се споро дели због недостатка судова.“⁸⁵

Ни међусобни односи у наставничким колективима нису били добри, како је утврђено у поменутој контроли. Ти су односи описивани као „нездрави“, што се одражавало на квалитет испуњавања наставних задатака, при чему се такво стање „негативно одражава и код ученика“.⁸⁶

Из таквих школа су излазили „недоучени пољопривредни техничари“, који су се у пракси „слабо сналазили“.⁸⁷ Главна замерка овом средњошколском кадру била је та што у производњи нису могли бити довољно искоришћени. Велики број њих био је премлад, са недовољном претходном спремом, а у производњи нису показали резултате који су се од њих очекивали, јер нису имали довољно практичног знања, стицаног на само четири до шест часова практичне наставе недељно, са обавезном једномесечном летњом праксом. Из школе су понели углавном теоретско образовање (некада је било и до девет часова теоријске наставе дневно).⁸⁸

83 АЈ, СПШ, 119, 742, (Извештај о стању у пољопривредним школама у ФНРЈ).

84 Исто.

85 Митровић, Красић, *70 година пољопривредне школе у Лесковцу*, 22.

86 Исто.

87 Медић, „Средње пољопривредне школе“, 8.

88 С. Петровић, „Осврт на извршење Петогодишњег плана уздизања пољопривредних техничара и на резултате рада средњих пољопривредних школа“, *Глас-*

Како би се стекао бољи увид у рад пољопривредних школа, савезно министарство пољопривреде је од републичких министарстава захтевало да се више посвете пољопривредним школама и да му шаљу тромесечне извештаје о стању у овим школама. Према првом таквом извештају из Србије, ситуација у школама почела је да се поправља захваљујући томе што је Министарство пољопривреде НР Србије почело да у школе шаље инструкторе, али је њих било недовољно – само три, на 17 средњих и 20 нижих пољопривредних школа, колико их је у том тренутку било.⁸⁹

Са истоветним проблемима као и друге пољопривредне школе сусретала се и поменута савезна пољопривредна школа у Винковцима. Средином 1949. „и надаље је стање такво, да је школа машинског смера, а само је потписани машинац, и то још директор, па само делимично долази у обзир као наставник“.⁹⁰ У савезном министарству овај проблем су намеравали да за почетак реше тако што би задржали као техничаре и предаваче „5-6 најбољих ученика“, матураната, а од Савезне планске комисије је затражено да један број дипломираних инжењера машинства распореди у ову школу.⁹¹ По завршеном школовању, у школи су заиста 1949. године као наставници задржани најбољи ученици, а они су били уписани и као ванредни студенти на Машинском факултету у Београду.⁹²

О броју ученика који ће се уписивати у средње школе и факултете, одлучивала је Савезна планска комисија, према потребама реализације Петогодишњег плана.⁹³ Пошто су се квоте ученика одређивале плански, за добре ученике се водила својеврсна борба. Управа пољопривредно-машинске школе у Винковцима изражавала је Министарству пољопривреде ФНРЈ незадовољство нарочито због држања НР Србије, из које за школску 1949/50. уопште нису одређени ученици, иако је „квота“ за Србију била 30 ученика. Изражавајући уверење да у овој републици „не намеравају уопште да изврше на њих разре-

---

ник пољопривредних стручњака НР Србије 4/1951, 6; М. Панић, „За већу стручност у средњим и нижим пољопривредним школама“, Гласник пољопривредних стручњака НР Србије 6/1951, 23–24.

89 АЈ, СПШ, 119, 742, Тромесечни извештај о проблематици уздизања средњег стручног кадра (Србија).

90 АЈ, СПШ, 119, 742, (Извештај о раду пољопривредно-машинске школе у Винковцима, мај 1949).

91 АЈ, СПШ, 119, 742, (Допис Министарства пољопривреде ФНРЈ Комисији државне контроле).

92 АЈ, СПШ, 119, 742, (Допис директора пољопривредно-машинске школе у Винковцима Министарству пољопривреде ФНРЈ).

93 АЈ, СПШ, 117, 733, План уписа у средње и високе школе у школској 1948/49.

зан упис“, управа школе је тражила интервенцију Министарства. Због таквог става Србије, школа је Министарству најавила да ће објавити конкурс у новинама за упис „из слободне руке“, како би се испунио уписни план, што ће се неминовно одразити на успех будући да ће у школу на крају доћи „оно што није могло нигде да се упише“.⁹⁴

Свршени ученици средњих пољопривредних школа добијали су назив пољопривредног техничара, али је у појединим радним организацијама ово звање било заправо на средини каријерног напредовања од млађег до вишег пољопривредног техничара.⁹⁵ Средњошколски кадрови били су запослени на радним местима у установама као руководиоци појединих стручних грана биљне и сточне производње, у својству теренских агронома и службеника пољопривредних машинских станица, стручњака сељачких радних задруга, руководиоца пољопривредних огледа за рад у лабораторијама и научним установама, као и у својству наставника нижих пољопривредних и ветеринарских школа и курсева.⁹⁶

Иако је постојала велика потреба за пољопривредним стручњацима, опет су пољопривредни техничари тешко налазили запослење. Државна добра и задруге су најчешће одбијале да запошљавају млади кадар, а администрацији нису били потребни у већем броју него што их је било. Тако је настајала парадоксална ситуација: кадра је било недовољно, а онај који је постојао остајао је неупослен. Тамо где је посла и потребе било, а то су задруге – због обостране одбојности – пољопривредни стручњаци се нису запошљавали ни у броју који би био најнужнији.⁹⁷

ЗАКЉУЧАК

Успеси и добри резултати у највећој мери су статистика; оно што привлачи пажњу јесу проблеми. Отуда је у изворима сачувано много више сведочанстава о недостацима, изазовима, негативним појавама, неуспесима. Ипак, ни статистика, ма колико била штура,

94 АЈ, СПШ, 119, 742, (Допис пољопривредно-машинске школе у Винковцима Министарству пољопривреде ФНРЈ).

95 *Средње стручне школе – техникуми у Србији*, (Београд: Комитет за средње и ниже стручне школе и курсеве НР Србије, 1948), 29.

96 *Средње стручне школе НР Србије*, (Београд: Знање, 1950), 39.

97 Б. Костић, „Коме недостају и где се крију наши пољопривредни кадрови“, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије* 4/1952, 3; М. Гојковић, „О неким питањима рада, запослења и праксе пољопривредних инжењера и техничара“, *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије* 7–8/1952, 16.

није лишена речитости. Огроман узлет у оснивању пољопривредних школа почев од 1945. године значио је успех југословенског образовног система, упркос свим негативним појавама. Чак и када се имају у виду све негативне карактеристике рада, неспорно је да је наставни кадар попуњаван струњацима са завршеним високим образовањем, да се са највећом пажњом приступало изради уџбеника, да су огромни напори улагани да се обезбеде квалитетна учила. Због тога је најпре и потребно указати на ту димензију истраживане теме: изванредан напор и неспоран успех у погледу стварања макар минималних услова у изнимно тешким околностима.

Није неутемељена оцена истраживача школства у Србији Томислава Богавца да „период од првих неколико година после ослобођења земље спада вероватно у најблиставија и уједно најдраматичнија раздобља развоја српског и југословенског школства“.⁹⁸ Наслеђе старог система – кадровско, дидактичко или оно које се тицало општег поимања образовања – није било лако уклонити његовим револуционарним демонтирањем. Ургентна потреба да се задовољи глад привреде за стручним зањем наметала је брзину, форсирање бројности на штету квалитета, формализам у погледу идејно-васпитних садржаја. Настојања да се кроз образовни систем изграђује и социјалистички човек губила су у конкуренцији са потребом да „кадрови“ што пре узму учешће у производним процесима.

Држава је настојала да проблеме решава и системски, али и ситуационо – према месту јављања и њиховој тежини. Нити један приступ у изградњи система средњих школа у истраживаном периоду није се укоренио, већ су се решења проналазила чак и у дијаметрално супротним приступима. Смањење броја пољопривредних школа (после првобитног наглог повећања) повезано је, са једне стране, са општом тенденцијом спајања две или више школа у једну, али и са специфичностима у домену пољопривреде социјалистичке Југославије. Наиме, крајем периода обухваћеног овим истраживањем прекида се колективизација и престаје потреба за пољопривредним кадром у сељачким радним заједницама, којима је, према замисли креатора просветне политике у области пољопривреде, требало да буде намањен највећи део овог кадра.

Живот и рад ученика у школама били су праћени свим карактеристикама хаотичног стања ратом разореног, сиромашног и револуционарним променама узбурканог друштва. Оскудица је савлађивана

98 Богавац, *Школство у Србији*, 46.

претежно ентузијазмом, али је у многим случајевима била приметна незаинтересованост због нејасних перспектива. Сваки аспект живота и рада требало је да одише новим садржајима, које није било лако реализовати у условима оскудних људских и материјалних ресурса. „Социјалистички стручњак“ требало је да настане у школи без одговарајућих уџбеника и наставних кадрова, који често, све и да су желели да одговоре очекивањима, нису знали нити разумели шта се од њих очекује. Сравнијући могућности и потребе, намеће се неминовно закључак да су творци система покушавали да досегну до недостижних циљева, али је зато извесно да је на том путу постигнут максимум могућег.

РЕЗИМЕ

По завршетку Другог светског рата југословенски политички и економски систем се суочио са огромном потребом за порастом броја школованих стручњака. Петогодишњи план (1947–1951) полагао је огромне наде у образовање техничара у средњим стручним школама. У поређењу са међуратним периодом, број средњих стручних школа се драстично повећао: са 55 у 1939. години на 243 у 1951, да би затим био смањен на 199 до 1953. године. Док су у међуратном периоду постојале само три средње пољопривредне школе (и већи број нижих), после Другог светског рата број се изразито повећао, на 52 у 1951. и 42 у 1953. Смањење броја средњих стручних школа било је првенствено резултат њихове претходне непотребне експанзије.

Средње пољопривредне школе биле су под надзором републичких министарстава пољопривреде и тек је 1952. систем децентрализован, тако да су и локалне заједнице и други недржавни субјекти могли да оснивају ове школе и да имају права оснивача. У истраживањима у периоду највећи изазов средњих пољопривредних школа били су сви видови оскудице: читаво друштво је било изразито сиромашно и опустошено ратом, наставни кадар је био недостатан, није било уџбеника ни приручника за многе предмете. Курикулум је био у сталној промени, а наставни кадар без искуства, састављен од младих, често преамбициозних наставника, који су школе третирали као „мале пољопривредне факултете“.

Упркос свим препрекама и недостацима, остаје неспорно да су бројни резултати ипак постигнути, пре свега у погледу броја и социјалног опсега ученика, школске мреже и образовног нивоа пољопривредних стручњака, који нипошто није био задовољавајући, али

је био далеко бољи него што би био без напора и ресурса који су у њега уложени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије: Фонд 4, Савет за пољопривреду и шумарство; Фонд 315, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ; Фонд 507, Централни комитет Савеза комуниста Југославије; Фонд 509, Виша партијска школа.
- *Статистички годишњак ФНРЈ*. (1954).
- *Školstvo u FNR Jugoslaviji 1945–1951*. Beograd: Savet za nauku i kulturu FNRJ, 1952.
- *V Kongres KPJ*. Beograd: Kultura, 1949.
- *Службени лист ФНРЈ*
- *Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26–30 decembra 1948 godine, Stenografske beleške*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1949.
- *150 godina poljoprivrednoga školstva u Križevcima*. Križevci: Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola, 2010.
- Богавац, Томислав. *Школство у Србији на путу до реформе: развој школа 1945–1975*. Београд: Институт друштвених наука, 1980.
- Bokovoy, Melissa K. *Peasants and communists: politics and ideology in the Yugoslav countryside, 1941–1953*. Pittsburgh: Pittsburgh Press, 1998.
- Buila, Theodore. „Agricultural Education in Yugoslavia“. Thesis, Ph. D., New York State College of Agriculture, Cornell University, Ithaca, 1968.
- Ciglar, Ivan, Vladimir Heraković, Mato Katičić. *Spomenica Poljoprivredne škole u Slavonskoj Požegi prigodom 80-godišnjice osnutka i rada: 1885.–1966*. Slavonska Požega: Poljoprivredna škola, 1966.
- *Devedeset godina Poljoprivredne škole sa domom učenika: 1923–2013*, priredili Milan Gajić, Milena Petrović. Valjevo: Poljoprivredna škola sa domom učenika, 2013.
- Dobrivojević, Ivana. *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*. Beograd: ISI, 2014.
- Гудац-Додић, Вера. *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво Србије 1945–1953*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1999.
- Јовановић, Миломир, Богослав Мићаковић. *100 godina Poljoprivredne škole u Kraljevu: 1882–1982*. Kraljevo: Obrazovni centar Kraljevački oktobar, 1983.
- Миливојевић Андрија и др. *Педесет година средње пољопривредне школе у Ваљевоу*. Ваљево: Школски центар за пољопривредно образовање „Бора Атанацковић“, 1972.
- Милошевић, Срђан. „Аграрна политика у Југославији (1945–1953)“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2016.

- Milošević, Srđan. „The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953)“. *Tokovi istorije* 3/2018, 63–86.
- Milošević, Srđan. „Yugoslav Society (1918–1991): From the Stagnation to the Revolution“. *Yugoslavia from the Historical Perspective*, ur. L. Perović i dr., Beograd, 349–390.
- Mitrović, Brana, Vladimir Krasić. *70 godina poljoprivredne škole u Leskovcu*. Leskovac: Poljoprivredni školski centar „Slobodan Penezić - Krcun“, 1975.
- *Neki problemi školovanja stručnih kadrova*. Beograd: Savezni zavod za proučavanja školskih i prosvetnih pitanja, 1956.
- Петровић, Стојан. *Сто година пољопривредних школа у Србији 1853–1953*. Београд: Задружна књига, 1956.
- Petrović, Stojan, Mihailo Šunjevarić. *Stručno obrazovanje poljoprivrednih proizvođača*. Beograd: Kultura, 1960.
- *Poljoprivredna škola u Križevcima: prigodom 90-godišnjice rada: 1860.–1950*. Križevci: Poljoprivredna škola, 1950.
- *Средње стручне школе – техникуми у Србији*. Београд: Комитет за средње и ниже стручне школе и курсеве НР Србије. 1948.
- *Средње стручне школе НР Србије*. Београд: Знање, 1950.
- Стојковић, Живан, Хранислав Ракић. *Сто година пољопривредне школе у Лесковцу 1904–2004*. Лесковац: Пољопривредна школа Лесковац, 2004.
- Томић, Светомир Д. *Осамдесет година Пољопривредне школе Александровац – Жупа и путеви пољпривредног образовања: 1925/26.–2005/06*. Александровац: Средња школа „Свети Трифун“, 2006.
- Trouton, Ruth. *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*. London: Routledge and Kegan Paul Lt, 1952.
- Велемир, Драган П. *Осамдесет година Пољопривредне школе „Вршац“: 1921–2001*. Вршац: Пољопривредна школа „Вршац“, 2001.
- *Архив за пољопривредне науке и технику*
- *Војвођански пољопривредник*
- *Гласник пољопривредних стручњака НР Србије*
- *Млади задругар*
- *Напредна пољопривреда*
- *Наша стручна школа*
- *Социјалистичка пољопривреда*
- *Тракторист*
- *Savremena škola: časopis za pedagoška pitanja*, 1/1946.

SUMMARY

Srđan Milošević

SECONDARY VOCATIONAL AGRICULTURAL EDUCATION IN YUGOSLAVIA (1945–1953)

ABSTRACT: The article deals with the challenges the secondary agricultural education in Yugoslavia was faced with between 1945 and 1953, which was the most dynamic epoch, in particular with regards to agriculture. The efforts made by the government to meet the challenges, the issues and results of the instruction of the agricultural cadres have been reconstructed on the basis of documentary (archival) sources, newspapers and periodicals, and contemporary professional texts. The said efforts were focused on opening new schools and providing conditions for their functioning. Although considerable results were achieved in the field, they did not meet the urgent needs for the professional cadres, much less fulfilled the ambitious plans.

KEY WORDS: agricultural education, agricultural high schools, Yugoslavia 1945–1953

After the Second World War, the Yugoslav political and economic system was faced with an unprecedented urge for a fast increase of the number of trained professionals. The Five Years Plan (194) put the largest hopes on the instruction of the technicians within the system of the vocational secondary education. Compared to the inter-war period, the number of the vocational high schools drastically increased: from 55 in 1939 to 243 in 1951, and then was reduced to 199. While there were only three agricultural vocational schools in Yugoslavia in the inter-war period, their number also experienced a multiple increase after the Second World War: from three in 1939 to 52 in 1951, and 42 in 1953. The reduction of the number of the vocational schools was, in the first place, the aftermath of their previous unreasonable proliferation.

The vocational agricultural high schools were under the supervision of the republican ministries for agriculture and only in 1952 was the system decentralised, so the local communities and other non-state entities became in charge for those schools. In the period under scrutiny, the major challenges the vocational agricultural schools were faced with were mostly related to all kinds of scarcity: the whole society was extremely poor and plundered by the war, the human resources for the teaching

stuff were also insufficient, textbooks and manuals for many subjects did not exist. The curriculum was under permanent revision and teaching personnel was utterly inexperienced, consisting of young and sometimes too ambitious teachers, who treated the schools as “small faculties”.

Despite all the obstacles and deficiencies, it remains undeniable that many great results were achieved, mostly with regards to the number and social coverage of the students, school network, and educational level of the agricultural professionals, which was by no means satisfactory, but was far better than it would had been without the efforts and resources being invested into vocational agricultural education.

РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1945–1990:
У ПОТРАЗИ ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ УНИВЕРЗИТЕТОМ

*Зграда Капетан-Мишиног здања, седиште Универзитета у Београду
(приватно власништво)*

УДК 37.014.3(497.11)"1945/199"
378.091(497.11)"1945/199"

Драгомир Бонџић
Институт за савремену историју, Београд
dragomirbondzic@yahoo.rs

РЕФОРМЕ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ 1945–1990: У ПОТРАЗИ ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКИМ УНИВЕРЗИТЕТОМ

Апстракт: У раду су анализирани реформе високог образовања у Србији које су предузимале надлежне државне установе у периоду социјалистичке Југославије, од доласка Комунистичке партије на власт 1945. до пропасти југословенске државе и социјалистичког система почетком 90-их година 20. века. У првом плану је стручни садржај реформи, али посвећена је пажња и идеолошко-политичкој позадини и циљевима који су имали велики значај у условима једнопартијске владавине и социјалистичког карактера државе и друштва. Тема се разматра у ширем југословенском оквиру, имајући у виду да је давање начелних смерница и уобличавање високошколског система током већег дела посматраног периода било у рукама савезних органа власти.

Кључне речи: Србија, Југославија, високо образовање, Београдски универзитет, реформе, социјализам, самоуправљање, деметрополизација

ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ ДО 1945.

Развој високог образовања у Србији до 1945. године везан је искључиво за Београдски универзитет, који је био једина високошколска установа у земљи. Универзитет је основан 1905, на темељу државног, друштвено-економског, културног и просветно-научног развоја Србије у 19. веку. Већ у време Првог српског устанка, од 1808. до 1813. у Београду је постојала Велика школа, која се може сматрати скромним зачетком високошколске наставе. После стицања аутономије, у лето 1838. у Крагујевцу је основан Лицеј, који је 1841. премештен у Београд. Основни циљ Лицеја, као и претходне Велике школе, био је школовање учитеља, судија и чиновника за државне потребе. Од краја 30-их година 19. века, српска држава је плански и систематски стипендирала студенте на страним универзитетима, који су по повратку у земљу постајали државни чиновници, стручњаци и наставници Лицеја. Он је 1863. године уздигнут на ниво Вели-

ке школе, која је по закону била „научно заведење за вишу и стручну израженост“. Чинила су је три факултета: Филозофски, Правни и Технички. Током друге половине 19. века подизан је квалитет наставе, осниване су нове установе, предмети и семинари, мењане су уредбе и вршене реформе (1873, 1880, 1896, 1900), вођена борба за самосталност од власти и чињени покушаји да се Велика школа подигне на ниво универзитета. Међутим, то је остварено тек почетком 20. века када су се испунили политички, друштвени и економски услови и када су задовољени не само наставни већ и научни критеријуми.¹

Закон о Универзитету је донет 27. фебруара/12. марта 1905, а Универзитет у Београду је свечано отворен 2. септембра 1905. Постојали су Филозофски, Правни и Технички, а предвиђено је и оснивање медицинског и православно-богословског факултета и пољопривредног и фармацеутског одсека, што је због материјалних и кадровских околности остварено тек 1919/20. Према Закону, Универзитет је био „највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и за обрађивање наука“ и гарантована је аутономија установе и слобода наставног и научног рада. Постављен на добре темеље и ослоњен на квалитетан наставни кадар, Универзитет је током наредних година развијао наставни и научни рад, уводио нове дисциплине и доделио прве докторате.² Ипак, Универзитет је делио и судбину народа и државе. Током ратова 1912–1918. био је затворен, разаран и пљачкан, а наставници и студенти су били у рововима, интернацији

1 Радован Самарџић, „Наука код Срба у XIX и XX веку, *Историја српског народа*, VI књига, 2. том (Београд: СКЗ, 1994), 465–505; Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, (Београд: САНУ, 1986), 399–402; Радош Љушић, „Од Велике школе до Лицеја 1808–1838“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, ур. Душан Татић, Ђорђије Ускоковић, (Београд: Савремена администрација, 1988), 3–17; Снежана Бојовић, *200 година Београдског универзитета 1808–2008*, (Београд: Принцип, 2008), 13–84; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, (Београд: Службени гласник, Историјски институт, 2003), 20–21, 33–34.

2 *Споменица о отварању Универзитета*, (Београд: Универзитетски савет, 1906); Владета Тешић, „Школе и настава“, *Историја српског народа* VI/2, 538–542; Снежана Бојовић, „Реформа Лицеја, Велике школе и оснивање Универзитета у Србији“, *Историјски гласник* 1/1986, 69–82; Драгослав Јанковић, „Претварање Велике школе у Универзитет“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, 51–62; Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, (Београд: Историјски институт, 2004), 685–740; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 91–104.

и на дипломатским и пропагандним задацима у испуњавању ратних циљева српске владе и стварања југословенске државе.³

Од 1918. године Београдски универзитет се нашао у новим условима, у новој већој држави, са још два универзитета (Загреб и Љубљана). Упркос последицама рата и другим проблемима са којима се суочавао (недостатак простора, сиромаштво студената, политичка активност студената и др.), Универзитет је у међуратном периоду наставио да се развија, шири капацитете, оснива нове факултете (до 1941. укупно седам у Београду и по један у Суботици, Скопљу и Сарајеву), семинаре и институте и вишеструко је увећао број наставног особља и студената. Осим измена факултетских уредби и доношења Закона о универзитетима 1931, којим је извршена унификација високошколског образовања на нивоу целе земље и покушано уношење идеологије интегралног југословенства у наставу, током међуратног периода није било покушаја већих реформи традиционалне универзитетске наставе.⁴

Развој Универзитета је био поново прекинут током Другог светског рата, од 1941. до 1944, када није радио и поново се суочио са разарањима, пљачком и страдањима наставног особља и студената. У тим ратним околностима, домаћа власт под окупацијом је чинила безуспешне покушаје да покрене рад Универзитета и да га темељно реорганизује и реформише у складу са својом идеологијом.⁵

КОМУНИСТИЧКА ВЛАСТ И ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ ПОСЛЕ 1945.

На крају Другог светског рата Београдски универзитет се суочио са великом материјалном штетом и сасвим новим условима за

3 Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, (Београд: Народна књига, СКЗ, 1986); Драгомир Бонџић, „Београдски универзитет“, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, ур. Станислав Сретеновић, Данило Шаренац, (Београд: Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије, 2015), 284–288.

4 Љубодраг Димић, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, 209–240; *Сто година Филозофског факултета 1863–1963*, ур. Радован Самарџић, (Београд: Филозофски факултет, 1963), 90–111.

5 Бранко Петрановић, „Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944“, *Историографске контроверзе*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 421–432; Dragomir Bondžić, „The Fate of The Professors of Belgrade University under German Occupation, 1941–1944“, *Totalitarian and 20th Century Studies*, Tom 2/Vol 2, (Warsaw: Instytut Pileckiego, 2018), 170–184.

рад. У јесен 1944, по ослобођењу Београда, Универзитет се нашао на прагу „новог доба“. Партизани су са Црвеном армијом ослободили Србију и до маја 1945. целу Југославију, а Комунистичка партија Југославије (КПЈ) изашла је као победница из Другог светског рата и грађанског рата. До краја 1945. извршене су револуционарне промене пред којима је нестала монархија и капиталистичко друштвено уређење и створена нова, федеративна југословенска држава, са републиканским уређењем и једнопартијским системом. Током првих послератних година спровођена је обнова и изградња земље и постављани су темељи новог политичког и друштвено-економског поретка и нове културно-просветне политике. Формално заклоњена иза Народног фронта, изградњом нове државе и система руководила је КПЈ, руководећи се својим интересима и идеолошким поставкама и ослањајући се на своју премоћ, политички утицај, војну силу, агитацију и пропаганду и револуционарни терор. Напуштен је модел грађанске вишестраначке демократије и почело је уобличавање једнопартијског система, „диктатуре пролетеријата“, „народне демократије“ и изградња новог друштва, заснованог на потпуној власти КПЈ и радикалним политичким и друштвено-економским променама.⁶

На Београдском универзитету је већ у новембру 1944. основана Комисија за обнову Универзитета која је водила текуће послове, утврђивала ратну штету, спроводила нужну обнову оштећених зграда и стварала услове за почетак наставе и рада. Пошто је Комисија обавила своје задатке, уписана је прва послератна генерација студената и Београдски универзитет је почео са радом новембра/децембра 1945, и даље као једина високообразовна установа у Србији, са осам факултета (Филозофски, Правни, Технички, Медицински, Богословски, Пољопривредно-шумарски и Ветеринарски и новоосновани Фармацеутски). Поред тога, у овом периоду су испитиване и поништаване студентске дипломе и испити стечени током окупације на основу блискости са окупатором и његовом идеологијом. Међу наставницима је од почетка вршена диференцијација – један део је кажњен на Суду части због понашања током окупације, неки су показивали отворено неповерење и отпор према новим властима, део је пришао новом поретку и пружио помоћ у обнови и покретању рада

6 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1818–1988*, III, (Beograd: Nolit, 1988), 76–100; Kosta Čavoški, Vojislav Koštunica, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, (Beograd: Privredno pravni priručnik, 1990); Момчило Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 1. новембра 1945*, (Београд: Институт за савремену историју, 2007).

Универзитета, док је већина покушавала да се држи пасивно и да се бави само наставом и научним радом. Међутим, у новим условима то је било тешко. Још током припрема за почетак рада, на Универзитету и на свим факултетима организоване су ћелије КПЈ (касније и Универзитетски комитет КП Србије) које су окупљале наставнике и студенте комунисте и од почетка имале велики утицај на наставни и научни рад и живот и рад наставника и студената. Основана је и масовна студентска организација – Народна студентска омладина (касније Савез студената Југославије), која је окупљала већи део студената са циљем да надгледа, контролише и каналише њихов живот и рад, а посебно идеолошко-политичке ставове и понашање.⁷

Већ на почетку послератног периода органи нове власти и партијски органи који су се бавили дефинисањем културно-просветне политике дали су јасне смернице о односу према Универзитету и формулисали циљеве и задатке ове установе и високог образовања уопште у новој држави и друштву, у „новом добу“ које је почињало. Притом су се водили државним економским, културно-просветним и научним интересима, али и партијском идеологијом и наслеђеним односом Комунистичке партије према интелектуалцима као непоузданим, колебљивим индивидуалистима, неспособним за строгу партијску дисциплину.⁸ То неповерење је важило за стару, буржоаску интелигенцију, те је стога најважнији задатак новог универзитета био да ствара „нову социјалистичку интелигенцију“, васпитану на основама марксизма-лењинизма, одану Партији и спремну за преузимање руководеће улоге у развоју привреде, друштва, просвете и у изградњи социјализма.⁹ Универзитет је посматран као „фабрика кадрова“ која је требало да „производи стручњаке“ и „нову социјалистичку интелигенцију“. У свему томе није било никаквих трагова свести о аутономији установе:

7 Драгомир Бонџић, „Београдски универзитет 1944/45. – ‘на прагу новог доба’“, 1945. *крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић, (Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, 2016), 605–625; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004), 58–102; Момчило Митровић, „Обнова Универзитета 1944–1947“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, 263–281.

8 О томе видети: Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, (Београд: Институт за савремену историју, 1994), 69–72.

9 Видети о томе излагање Митре Митровић, министарке просвете Србије и чланице ЦК СКС: „Zapisnik sa savetovanja članova partije sa Univerziteta, 30. avgust 1945“, *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, prir. Đorđe Stanković, Момчило Mitrović, (Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1985, 26–28).

у новом социјалистичком друштву, универзитет је припадао „народу“, те није било потребе да има икакву аутономију у односу на „народ“.

У постављеним циљевима наговештене су структурне и организационе промене; оснивање нових факултета, одсека и дисциплина; усклађивање са новим идеолошко-политичким, друштвеним и привредним условима; приближавање универзитета потребама и захтевима „народа“; „демократизација“ уписа, радикално повећање броја студената, па тако и високообразованих стручњака; итд. Нови „социјалистички Универзитет“ је требало утемељити на „демократизацији“ просвете коју је прокламовао први устав нове државе из 1946, као и на традицијама предратног студентског револуционарног покрета и на тековинама Народноослободилачке борбе, што је било предвиђено већ Резолуцијом о високим школама, Универзитету и академијама, која је донета априла 1945. Поред тога, универзитет је требало материјално обезбедити и строго контролисати и усмеравати; наставнике је требало надzirати, „преваспитавати“ и придобијати за Комунистичку партију и интересе социјализма (у супротном кажњавати); а студенте је требало идеолошко-политички обликовати и усмеравати ка марљивом учењу и што бржем оспособљавању за обнову и изградњу земље и новог социјалистичког друштва. То су, укратко, били основни задаци „новог социјалистичког Универзитета“, постављени непосредно после рата у партијским и државним органима, а касније разрађивани, допуњавани и прилагођавани актуелним унутрашњим и спољним политичким, економским и културним приликама (доношење Првог петогодишњег плана 1947, сукоб са Информбироом 1948, Трећи пленум ЦК СКЈ 1949, увођење друштвеног управљања 50-их година итд.). Све задатке и циљеве су у виду директива преносили и реализовали универзитетски и факултетски органи, као и партијске и студентске организације на Универзитету.¹⁰

10 Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 65–68, 103–136; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, (Beograd: Rad, 1988), 107–119, 239–245; Драгомир Бонџић, „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2008, 395–404. - Треба истаћи да је исти однос власти био према свим југословенским универзитетима (и у Загребу и Љубљани) и да су задаци високог образовања формулисани у самом државном и партијском врху и за целу земљу. Видети: Magdalena Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 2013), 138–170; Вожо Реџе, *Univerza v Ljubljani: sto let 1919–2019. svoboda duha*, (Ljubljana: Univerza, 2019). О збивањима на универзитетима средње и источне Европе под комунистичком влашћу после 1945. видети: John Connelly, *Captive University. The*

Саставни део оваквог приступа надлежних власти били су стални захтеви за реформом универзитета и високог образовања, који су у Србији и Југославији били присутни током читавог социјалистичког периода. Све те реформе, иако углавном неуспешне и недовршене, оставиле су дубоке последице у изгледу и функционисању високог образовања.

„СТАЛНА ЕВОЛУЦИЈА“ НАСТАВЕ КРАЈЕМ 40-ИХ
И ПОЧЕТКОМ 50-ИХ ГОДИНА И УВОЂЕЊЕ ДРУШТВЕНОГ
УПРАВЉАЊА НА УНИВЕРЗИТЕТ

Прве године после рата донеле су југословенском високом образовању сталне промене и лутања. Главне смернице тих промена постављала је владајућа партија преко државних просветних и партијских органа, руководећи се својим идеолошко-политичким мотивима, потребама привреде и друштва, искуствима Совјетског Савеза, и сударајући се са већ формираним и учвршћеним традицијама, формама и обичајима високошколских установа. Већ је речено да је основни задатак Универзитета у новом систему био брзо обезбеђивање довољног броја висококвалификованих кадрова за потребе државе, друштва и привреде. Код креатора нове структуре универзитета, режима студија и наставних планова и програма одмах се јавила дилема да ли треба кроз универзитетску наставу формирати стручњаке општег типа, широког образовања и стручности или ускостручне, ускоспецијализоване кадрове за тачно одређене профиле и радна места. У почетку је, по совјетском узору и захтевима привреде, тражено да се настава што више повезује са праксом, да се наставни планови и програми сажимају и скраћују, режим студија убрзава и профили високообразованих кадрова што више специјализују. Док су захтеви за повезивањем са праксом, скраћивањем програма и убрзањем студирања остали константа, захтев за уском специјализацијом је врло брзо напуштен, због стварних материјалних и кадровских могућности, али и због сукоба са Совјетским Савезом 1948. године. Уместо тога, кренуло се у изградњу „солидног општег стручњака“ који ће се касније у пракси специјализовати.¹¹

Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956, (The University of North Carolina Press, 2000).

11 Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 109–124, 183–206; Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*, (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 105–106.

Кључни оквир за обликовање високошколских установа и универзитетских наставних планова и програма поставио је Први петогодишњи план привреде донет у априлу 1947, прво на савезном а потом и на републичком нивоу. План је диктирао прилагођавање наставе захтевима и потребама привреде и прецизно одређивао број студената које је требало плански уписати на поједине факултете и број висококвалификованог кадра који је са појединих факултета требало да изађе у планираном периоду. Тако је на Београдски универзитет од 1947. до 1951. требало плански уписати 32.000 студената, инвестирати 1,8 милијарди динара и обезбедити дипломирање најмање 14.350 нових висококвалификованих стручњака, по тачно одређеним квотама. Главни задатак просветних органа, високошколских установа и наставника био је да прилагоде структуру факултета, наставне планове и програме и профиле дипломираних стручњака потребама овог плана. У складу са тим, мењана је структура факултета и универзитета, увођени нови предмети и облици наставе, доношени правилници о режиму студија и планови и програми наставе, уведено је ванредно студирање, летња пракса, планска настава. Ради испуњења планских задатака, 1948. је извршена темељна реорганизација Београдског универзитета тако што су из његовог састава издвојене Техничка велика школа и Медицинска велика школа, састављене од постојећих и новоформианих техничких и медицинских факултета. Таква раздвојеност високошколских установа је потрајала до 1954, када је постало јасно да она не доприноси квалитету наставе и побољшању ефикасности студија. У међувремену се показало и да је планске задатке у високошколској настави, плански упис студената и стварање кадрова тешко реализовати у пракси.¹²

Сукоб са Совјетским Савезом оставио је значајне последице на развој универзитетске наставе. Већ у марту 1948. на саветовању партијског и државног просветног руководства тражено је осамостаљивање земље у научном погледу, оснивање нових факултета, одсека и института и подизање квалитета наставе и уџбеника на свим нивоима школства.¹³ Започет је процес „десовјетизације“ наста-

12 Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 109–118; *Петогодишњи план развита народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951*, (Београд: Службени гласник НРС, 1947), 52–90.

13 Архив Југославије (АЈ), Фонд ЦК СКЈ, 507, Идеолошка комисија, VIII/II4-d-(1-27), Записник са савјетовања са друговима из Комитета за школе и науку одржаног 2. марта 1948.

ве, напуштања совјетских модела у плановима и програмима, који је праћен и подстицањем идеолошко-политичког васпитања, изучавањем марксизма и лењинизма, јачањем „југословенског патриотизма“ и изградњом „новог лика стручњака“. Ново усмерење је уобличено на Трећем пленуму ЦК КПЈ, децембра 1949, када је потврђено и опредељење за што шире образовање на универзитету и избегавање уске специјализације стручњака.¹⁴

Ове опште смернице државне просветне политике у пракси су биле реализоване почетком 50-их година кроз напуштање разних видова совјетских модела и утицаја, децентрализацију одлучивања и константан рад на изменама организације наставе, режима студија и наставних планова и програма. Како је говорио ректор Београдског универзитета Вукић Миховић, планови и програми су се налазили у „сталној еволуцији“.¹⁵ Процес су реализовали универзитетски и факултетски органи, уз сарадњу и стални надзор, усмеравање и притиске државних просветних органа и партијских организација, и уз учешће Удружења универзитетских наставника, Савеза студената Југославије и међуфакултетских и међууниверзитетских форума. Циљ је био да се измени постојеће стање у коме су планови и програми били преопширни и пуни сувишних садржаја, број предмета превелик, уџбеници лоши и малобројни, стручни и „идеолошки“ ниво наставе низак и настава неприлагођена тежњи ка скраћењу студија и потребама привреде и друштва. Тражени су начини да се изврши коначна ревизија и скраћивање планова и програма, да се уклони сувишно и сажме неопходно градиво, смањи број предмета и часова и да се устале нови планови и програми. Наставу је требало повезати са праксом и развојем социјалистичке привреде и друштва и побољшати, како изменом планова и програма тако и материјалним улагањима, набавком опреме и материјала, издавањем уџбеника и набавком литературе, ширењем просторних капацитета, регулисањем политике уписа, критичком применом страних искустава.¹⁶ Тражено

14 Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 119–127; АЈ, ЦК СКЈ, 507, II/7, Трећи пленум ЦК КПЈ, 29–30. децембар 1949; *Sednice CK KPJ 1948–1952*, pripr. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1985), 288–318, 483–490.

15 *Ректоров извештај о раду Универзитета у 1953/54*, (Београд: Универзитет, 1954), 20–22.

16 Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 106–112; АЈ, ЦКСКЈ, 507, XIII, к-3, Записници Комисије за школство, 19. и 23. децембар 1950; АЈ, Фонд Министарство за науку и културу ФНРЈ, 316–62, О неким питањима наставе и студија на високим школама, 1950/51; АЈ, Фонд Савет за науку и културу ФНРЈ, 317–9–23, Израда нових наставних планова и програма, 3. децембар 1951; АЈ, ЦКСКЈ, 507, Идео-

је да се измени пракса наставника да наставу пренатрпавају чињеницама које „оптерећују меморију“ и пракса студената да „уче кампањски“, без разумевања, „за оцену“. Како је говорио ректор Илија Ђуричић, студенти не треба да „створе библиотеке у својим главама“, већ да се „оспособе да користе стручне библиотеке“.¹⁷

Истовремено, почетком 50-их година су интензивирани и напори да се питања високог образовања начелно реше доношењем савезног закона. Резултат је био први послератни Општи закон о универзитетима који је донет маја 1954. године. Закон је решавао нека конкретна питања режима студија и наставе, али његов кључни значај јесте увођење друштвеног управљања у високо образовање и формулисање новог односа између универзитета и друштва. Оснивањем савета универзитета и факултета, које су поред наставника и студената чинили представници друштвене заједнице које је делегирала републичка скупштина (касније републичко извршно веће), омогућен је утицај друштва на универзитет, на режим студија и наставни и научни рад. Тиме је власт успела да универзитет коначно потчини и прилагоди новим друштвено-политичким условима социјалистичког самоуправљања, да савлада отпор наставног особља и поништи „класичну аутономију“ установе. Основе које је поставио савезни закон, како у области друштвеног управљања тако и у настави, прецизиране су републичким Законом о универзитету и статутима универзитета и факултета из 1956. Статути факултета су прецизирали састав и надлежности органа управе, као и задатке факултета, наставне планове, распоред предавања и вежби, режим студија и полагања испита, начин уписа студената. Потврђено је усмерење на формирање стручњака општег типа, али и омогућена ужа специјализација увођењем постдипломске, специјалистичке и докторске наставе.¹⁸

лошка комисија, VIII, I-1/41, к-1, Записник са саветовања у ЦК КПЈ по питању универзитета, 16. јануара 1952.

17 *Универзитетски весник*, бр. 45, 28. фебруар 1951, 1.

18 Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 73–104; Снежана Бојовић, „Закон о Универзитету из 1954. године“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, 2004, 194–200; Општи закон о универзитетима, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 27, 30. јун 1954, 445–450; Закон о универзитетима, *Службени гласник НРС*, бр. 13, 17. март 1956, 229–242; *Статути Универзитета и факултета*, (Београд: Универзитет, 1956). Сви законски прописи о високом образовању после 1945. могу се наћи у: *Zbornik zakona i uredbi o Univerzitetu u Beogradu (1945–2000)*, I–III, прир. Branislava Grbić, (Београд: Универзитет, 2008).

ТЕМЕЉНА РЕФОРМА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА КРАЈЕМ 50-ИХ И ТОКОМ 60-ИХ ГОДИНА

Сређином 50-их година јасно је учавано да ни законском регулативом ни сталним изменама режима студија и наставних планова и програма нису решавани главни проблеми високошколске наставе. Планови и програми су и даље били „преоптерећени“, прописи о режиму студија нису били поштовани, проценат похађања предавања и вежби је био низак, студенти су углавном учили „кампањски“ и на испитима су у просеку показивали слаб успех. Квалитет наставе није био на жељеном нивоу, ефикасност студија је била ниска, Универзитет није испуњавао основни задатак и није брзо школовао довољан број стручног и идеолошки подобног кадра за потребе државе, друштва и привреде. Средином деценије, на Београдском универзитету је у предвиђеном року студије просечно завршавало свега 3–4% уписаних студената; уопште је завршавало свега 25% уписаних студената, а студије су трајале много дуже него што је било предвиђено. Радило се о великом губитку времена, енергије и материјалних средстава, великом оптерећењу и штети за цело друштво. Још увек није постојао довољан број наставног и помоћног наставног особља и капацитети факултета, и поред великих улагања, нису били сразмерни броју уписаних студената. Материјалне могућности и систем студија нису омогућавали брзо и ефикасно школовање квалитетног стручног кадра, за којим су потребе расле са развојем привреде, посебно индустрије, током друге половине 50-их година. Број студената у послератном периоду у Србији порастао је са око 15.000 1945. на око 40.000 1955. године, што је говорило о успеху просветне политике, али развој је био стихијски и доводио је до бројних проблема. Пораст број дипломираних није био сразмеран порасту броја студената, растао је број апсолвената и број старијих несвршених студената. Због „демократизације“ уписа, на универзитет је долазио велики број студената са slabим предзнањем, који су врло брзо напуштали студије. Почетком 1955. формирана је при Извршном већу НР Србије Комисија за перспективни развој Београдског универзитета, која је свеобухватно проучила стање на Универзитету и понудила систематска и радикална решења.¹⁹ Било је јасно да се мора спровести реформа

19 Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 112–126; *Извештај о раду Универзитета 1954/55. године*, (Београд: Универзитет, 1955); *Извештај о раду Универзитета 1955/56. године*, (Београд: Универзитет, 1956); *Комисија за проучавање перспективног развоја Универзитета*, (Београд: Универзитет, 1955); *Економско-*

високог образовања, у оквирима опште реформе образовања која је била у току, којом би се коначно уобличио јединствен социјалистички образовни систем, системски увело друштвено управљање просветом, побољшао квалитет и ефикасност образовања и брзо обезбедио довољан број школованих стручњака. Према неким проценама с краја 50-их година, у Југославији је годишње било потребно школовати око 40.000 високообразованих стручњака, што је са тадашњим начином и дужином студирања било немогуће постићи.²⁰

Реформа високог школства, започета у лето 1957, спровођена је крајем деценије и надовезивана на реформу општег образовања која је већ била при крају. При Савезној народној скупштини и Савезном извршном већу основана је јула 1957. Комисија за питања универзитета, високих и виших школа и низ поткомисија, а на републичком нивоу су 1958. формирана одређена тела (Заједничка комисија Извршног већа НРС и Универзитетског савета и низ поткомисија) која су, у сарадњи са просветним, универзитетским органима, стручним друштвима, удружењем наставника, партијском и студентском организацијом на универзитетима, размотрила опште стање, организацију и садржај наставе, поставила основне принципе и дала конкретна решења за уобличавање ефикаснијег, друштвеној и привредној пракси кориснијег високошколског система. Савезна комисија је произвела обиман материјал и дала завршни елаборат „Предлог Комисија за реорганизацију универзитета, високих и виших школа“. Јуна 1958. Савезна народна скупштина је донела и Препоруку о стварању даљих услова за редовно образовање висококвалификованих стручњака на факултетима. У оквиру реформе, крајем 50-их година на нивоу универзитета је примењиван низ мера које су отклањале основне недостатке наставе и убрзавале полагање испита и завршавање студија (измене планова и програма и статута, контрола успеха, стимулисање студената и др.). Појављивали су се и отпори, пре свега код старијих наставника, који су сматрали да се подстицањем брзине дипломирања запоставља квалитет, да се не сме смањивати обим градива, да се кадрови не могу „производити“, да се реформом снижава ниво универзитетске наставе, да демокра-

društvene osnove sistema školstva u FNRJ, (Београд: Економски институт НР Србије, 1955); АС, БУ, ф. 54, Записник са Универзитетске скупштине, 30. 9. 1957.

20 О општој реформи образовања у Југославији 50-их година видети: Сања Петровић Теодосијевић, *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018).

тизација уписа шкоди квалитету наставе и стручних кадрова, да ће се за пар година поново тражити нове реформе.²¹

Упркос томе, универзитетски и државни органи су довршавали рад на реформи и доносили нове прописе. Јуна 1960. донета је Резолуција Савезне народне скупштине о образовању стручних кадрова. Реформска решења су законски уобличена јула 1960. у Општем закону о факултетима и универзитетима и касније допуњавана и прецизирана у републичком Закону о високом школству НР Србије из децембра 1962, и изменама и допунама из априла 1965. којима је текст усаглашен са Уставом СФРЈ из 1963. и другим прописима. Основни циљ је био повећавање броја високошколованог кадра и његово усклађивање са потребама привреде и друштвеног живота. Зато је уведен принцип вишестепене наставе, састављен од три повезана нивоа школовања (први од две године у рангу више школе, други од још две до три године у рангу факултета и трећи од две године усавршавања и припреме за одбрану магистарског рада, као нужног степеника за одбрану доктората и бављење научноистраживачким радом). Студент је после сваког степена могао да настави школовање или да се запосли на предвиђеном радном месту. Вршена је инверзија наставе, тако што су у првим годинама предавани стручни предмети како би студенти на првом степену добијали практична знања. Традиционални високошколски систем је разбијен, а режим и садржаји наставе подељени мимо стручних, наставних и научних захтева, већ у складу са разгранатим привредним и друштвеним потребама. Исти циљ је имало форсирање ванредног студирања, које је реформом прописано на свим факултетима, ради повећавања броја високошколованих кадрова и олакшавања високог образовања запослених радника и стручњака из праксе.²²

21 АЈ, Фонд Савезни секретаријат за просвету и културу СИБ-а, 318–154, Комисија за питање универзитетских студија; АЈ, Фонд СИБ, 130-530-887; АС, БУ, ф. 45, ф. 56, ф. 58, ф. 97; Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд Градски комитет (ГК), ф. 357, Информација о раду на реформи и реорганизацији Универзитета, 26. 1. 1960; Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 126–145; Krste Crvenkovski, *Problemi reforme univerziteta* (Београд: Kultura, 1959); *Izveštaj o radu Univerziteta 1957/58. године*, (Београд: Универзитет, 1958).

22 Општи закон о факултетима и универзитетима, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 29, 20. 7. 1960, 621–628; Закон о високом школству, *Службени гласник НРС*, бр. 51, 22. 12. 1962, 777–790; Закон о високом школству, *Службени гласник СРС*, бр. 22, 29. 7. 1962, 777–790; *Izveštaj o radu Univerziteta u školskoj 1959/60*, (Београд: Univerzitet, 1960); Krste Crvenkovski, „Reforma visokoškolskog obrazovanja u FNRJ“, *Univerzitet danas*, br. 5–6, 1960, 155–165; АС, БУ, ф. 52 и 53, Закон о универзитетима и факултетима 1960; „Reforma visokog školstva“, *Jugoslovenski pregled*, jun

Законом је потврђена могућност уписа на факултет из радног односа и укинута су сва ограничења. Даље су усавршаване и одредбе о друштвеном управљању; у састав универзитетских и факултетских савета су укључени студенти, запослени на универзитетима и факултетима и представници локалне средине и радних организација. Све већу улогу су добијале скупштине универзитета и факултета, које су формиране на делегатском принципу, а слабила је улога универзитетских и факултетских управа. Важну улогу су имала и већа година, која су чинили сви наставници, асистенти и представници студената сваке године. Све више су јачали факултети, а смањивана права и надлежности универзитета. Ради повећања броја кадрова требало је повећавати и број високошколских установа, тако да је, упркос материјалним и кадровским проблемима, решено да се оснивају нови факултети, да право оснивања добију територијалне јединице и привредне организације и да се тако утиче на приближавање теоријске наставе и праксе и добије вишеструка просветна и привредна корист. Поред оснивања нових факултета у Београду, убрзан је процес деметрополизације високог школства, односно оснивања факултета и виших школа у местима ван Београда, уз помоћ Београдског универзитета, локалних средина и привреде. Тако је 1960. основан Универзитет у Новом Саду и низ факултета у Нишу, Приштини, Крагујевцу, Бору, Титограду, који су постали језгро за оснивање нових универзитета у наредном периоду (Ниш 1965, Приштина 1969. итд.). Београдски универзитет је 1962. имао 26 факултета, од тога 18 у Београду, а Универзитет у Новом Саду шест факултета. Поред тога, у Србији су постојале и четири уметничке академије, две високе и 51 виша школа.²³

Тако је током 60-их година покушавано да се реформом на више начина реше главни проблеми високошколске наставе: ширена је мрежа високошколских установа и школски простор; знатно је повећаван укупан број студената и број дипломаца; увођена је вишестепена настава, подстицано је ванредно студирање, повећавана је могућност студирања, квалитет наставе, просечна брзина и ефикасност студирања; доношени су нови статuti и наставни планови и програми; преко друштвеног управљања високошколске установе су приближаване привреди и друштву; и у крајњој линији, повећаван је број висококвалификованих стручњака. Међутим, спровођење ре-

---

1960, 267-270; „Sprovođenje reforme visokog školstva“, *Jugoslovenski pregled*, мај 1962, 223-225; Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 142-154, 156-200; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 245-255.

23 Исто.

форми је наилазило на бројне тешкоће и проблеме: ширење школске мреже и деметрополизација нису увек имали солидну материјалну и кадровску основу, што се неповољно одражавало на ниво студирања; вишестепена настава на већини факултета није показала добре резултате, није заживела и убрзо је напуштена (већ 1966); студенти после завршеног првог степена нису одлазили у привреду, већ су углавном настављали студије; промењени наставни планови и програми и нови профили стручњака нису имали довољно квалитета и нису одговарали захтевима привреде; у неким областима (друштвеним наукама) дошло је до хиперпродукције кадрова и пораста незапослености, док је у другим владао дефицит; факултети су беспотребно уводили мноштво усмерења и одсека; однос теоријске и практичне наставе није задовољавао; настава трећег степена је слабо извођена, уписиван је велики број студената, а мали број је завршавао; споро је развијан научноистраживачки рад; ванредно студирање није показивало квалитет ни ефикасност; на факултетима није било довољно наставника и асистената, које је било тешко привући у наставу; није било довољно ни учила, уџбеника ни материјалних средстава; органи друштвеног управљања су се углавном бавили статутарним и финансијским питањима и остваривали су мали утицај на развој наставе и научног рада; студентски стандард је био у опадању; велики проценат студената је напуштао студије, а просек студирања је износио између 6,8 и 7,2 године. Током 60-их континуирано су постављани захтеви да се наставни планови и програми даље мењају, осавременавају и приближавају привреди, да се исправе грешке и недостаци, преиспита мрежа установа, ограничи упис студената, побољша финансирање, унапреди квалитет и материјално стање високог школства, број и профил високошколованих стручњака формира на основу стварних потреба. Реформа је требало да буде сталан процес условљен развојем науке и привреде и потребама друштва.²⁴

Зато се у државним просветним органима на свим нивоима, на факултетима и универзитетима и у студентској и партијској организацији, преко низа дискусија и бројних комисија, стално радило на реформи универзитета, критици постојећег стања и давању предлога и нових решења. Тај рад је интензивирао посебно после привредне

24 АЈ, Фонд Савезни секретаријат за образовање и културу, 319–193, Високо школство 1966–1967; Закључци о развоју високог школства у Србији 1953–1963, *Службени гласник СРС*, бр. 17, 30. 4. 1964, 329–332; „Visoko školstvo 1960–1966“, *Jugoslavenski pregled*, april 1967, 173–182; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 252–273; Бонџић, „Просвета и наука“, 421.

реформе средином 60-их година, која је оставила значајне последице на високо школство, а посебно после студентских демонстрација 1968. које су, поред кризе читавог друштва, изнеле на видело и бројне недостатке високог образовања. Изнова се кретало у стварање „новог социјалистичког самоуправног Универзитета“. Током 1969. о реформи је расправљано на свим нивоима, а формиран је и Координациони одбор за реформу Универзитета. У фокусу су била питања самоуправљања, односа универзитета и факултета, режим студија, финансирање, кадровска, наставна и материјална питања, студентски проблеми. Крајем 60-их година је расправљано о више предлога и нацрта закона о факултетима и универзитетима, али ниједно решење није усвојено и дискусије и рад на реформи су пренети и у нову деценију, у којој је постепено настајала и нова политичка, државно-правна, друштвено-економска и културно-просветна атмосфера.²⁵

РЕФОРМЕ 70-ИХ И 80-ИХ ГОДИНА – УДРУЖЕНИ РАД И УСМЕРЕНО ОБРАЗОВАЊЕ

После свих промена у претходним деценијама, у Југославији се од почетка 70-их година и даље упорно радило на реформи и сада трагало за „аутентичном социјалистичком школом“, потпуно новим југословенским системом образовања и васпитања. Основу за тражене промене чиниле су одлуке партијских и државних органа и темељне промене политичког и друштвено-економског система које су биле у току. Амандмани с краја 60-их и почетка 70-их година и нови устав из 1974. дубоко су изменили југословенску државу и друштво. Југославија је децентрализована и конфедерализована, републике и покрајине су добиле велике надлежности, држава је уређена у складу са принципима самоуправног социјализма и удруженог рада, уведен је делегатски систем, измењена структура органа власти на свим нивоима. Уведене су основне организације удруженог рада (ООУР) које су међусобне односе уређивале самоуправним споразумима и друштвеним договорима. Финансирање се одвијало преко самоуправних интересних заједница (СИЗ) у којима су се налазили делегати радних организација, друштвено-политичких заједница и уста-

25 АЈ, 319–41, Информација о неким актуелним питањима система образовања у светлу последњих догађаја код нас, јун 1968; АЈ, 319–193, Активности и проблеми у развоју и спровођењу реформе високошколског образовања, март 1971; „Наромена о reformi Univerziteta“, *Student*, br. 22, 3. 11. 1968, 1; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 252–253, 276–280.

нова. Основни задаци реформе високог образовања (и образовања уопште) били су уклапање у самоуправни систем удруженог рада, регулисање односа са друштвом и привредом, регулисање начина финансирања и расподеле дохотка, а потом и реформисање наставе и планова и програма, повећавање ефикасности студирања, једнак приступ студијама за све слојеве друштва, уклапање дипломираних стручњака у захтеве удруженог рада, развој науке. Сва ова питања су третирана у низу предлога, нацрта и смерница партијских, државних и универзитетских органа (најважнији су били Резолуција Савезне народне скупштине о развоју васпитања и образовања на самоуправној основи из марта 1970, Резолуција X конгреса СКЈ Задаци СКЈ у социјалистичком самоуправном преображају васпитања и образовања из 1974, Резолуција VII конгреса СКС), а потом су регулисана законима и самоуправним прописима.²⁶

Од априла 1971. основни и највиши орган управљања на универзитетима постала је скупштина, коју су чинили представници наставника, асистената, студената, радника универзитета и друштвено-политичких органа и организација, са равноправним учешћем у расправи и одлучивању. Децембра 1972. донет је Закон о високом школству, који је допуњаван и мењан 1974, 1975, 1976. и 1978. Законом је знатно ослабљен универзитет који је представљао лабаву заједницу факултета, а у њега су се могле укључивати и ванфакултетске институције. Уз то, високо школство је потпуно идеологизовано. Међу осталим задацима универзитета нашло се и „васпитавање и образовање на основама марксистичког учења у складу са циљевима самоуправног социјалистичког друштва и у духу равноправности, братства и јединства народа и народности Југославије и одбране њене независности“. Као критеријум за избор наставника у Закону се отворено појавила и „идејно-политичка и морална подобност“ за вршење наставно образовне делатности. Самоуправним споразумом је 1973. конституисан Београдски универзитет као самоуправна и самостална заједница факултета, а 1974. донет је Статут којим је предвиђен Савет, који су чинили делегати Скупштине, друштвене заједнице и заинтересованих организација, као и Универзитетско веће и Научно наставно веће. У наредном периоду и други универзитети и факултети су доносили своје статуте, друштвене договоре

26 Бонџић, „Просвета и наука“, 423–425; Томислав Богавац, *Суштина и садржај самоуправног социјалистичког преображаја образовања и науке*, (Београд: Комунист, 1978); „Promene u sistemu vaspitanja i obrazovanja“, *Jugoslovenski pregled* 9–10, 1990, 231–244.

и самоуправне споразуме којима су се уклапали у систем удруженог рада и њему прилагођавали структуру, правила уписа, режим студија и наставне планове и програме. Факултети су се трансформисали у радне организације (РО) или ООУР-е и требало је да омогуће свим члановима (наставницима, асистентима, студентима и радницима) да равноправно управљају и одлучују о дохотку и другим питањима у саветима и већима и на зборовима радних људи (потом и путем јавног изјашњавања и референдума). Процес сложене самоуправне реформе је текао неуједначено и уз бројна неразумевања и неуспехе и потпуно је закљонио промене наставних планова и програма, осавремењавање наставе, повећање ефикасности студија и решавање кључних проблема универзитета.²⁷

Поред реформе наставе и уклапања у систем удруженог рада, више и високо школство је требало уклопити и у систем усмереног образовања, који је увођен средином деценије. У Београду је 1974. формирана Међурепубличка и међупокрајинска комисија за реформу система образовања и васпитања, а процес је текао различитим темпом у појединим републикама и покрајинама и на појединим нивоима образовања. О реформи је и даље расправљано на свим државним, партијским и просветним нивоима, а основу за расправе средином 70-их година чинио је материјал *Непосредни задаци и основна опредељења у правцима реформе високошколског образовања, као саставног дела усмереног образовања* (1975). Увођењем усмереног образовања гимназије су укинуте, а средња школа је подељена у два дела, при чему је први био општи, док је други усмеравао на различита занимања и степене стручности и омогућавао наставак школовања на вишим и високим школама. Уведена је класификација занимања и подела на осам степена стручне спреме, од најпростијих послова до доктората, и на сваком нивоу је дата могућност запошљавања или наставка школовања. Циљеви реформе и прописи универзитета и факултета су крајем 70-их и почетком 80-их година, уз много критика и отпора, мењани и прилагођавани захтевима који су постављани у разним реформским документима (Смисао и правци реформе високог образовања, 1980; Резолуција о самоуправном социјалистичком преображају вишег и високог школства, 1983. и др.). Истовремено, на факултетима су мењани планови и програми, повећаван број смерова и

27 Закон о високом школству, *Службени гласник СРС*, бр. 51, 15. 12. 1972; Бојовић, 200 година Београдског универзитета, 278–290; Snežana Bojović, „Samoupravno organizovanje Beogradskog univerziteta 70-ih godina“, *Pedagogija*, br. 1, 2007, 80–95.

стручних профила, укључивано марксистичко васпитање и припрема за општенародну одбрану, предвиђано перманентно образовање.²⁸

На крају је Законом о високом школству из маја 1986. високо и више школство уклопљено у јединствени систем усмереног образовања. Одређени су циљеви образовања, услови уписа, надлежности СИЗ-а усмереног образовања, доношење плана уписа и наставних планова и програма, подела на струке, профиле, занимања и степене стручне спреме итд. Прецизиране су одредбе о самоуправљању и удруженом раду и прописано финансирање и повезивање високих и виших школа са средњим школама и са привредним и друштвеним организацијама и њиховим потребама преко Републичке заједнице усмереног образовања. Сматрало се да је стварањем јединственог система и потпуном хоризонталном проходношћу за све слојеве друштва коначно превазиђен дуализам у образовању и укинута разлика између физичког и умног рада. Током друге половине 80-их година радило се на спровођењу Закона, организационим и структурним променама, доношењу статута Универзитета (1987), одређивању смерова и профила, измени планова и програма, утврђивању матичности факултета, регулисању финансирања преко СИЗ-ова и ОУР-а. Формирана су наставно-научно већа, скупштине, разне комисије и други органи универзитета и факултета. Међутим, напори су имали мале резултате, што због нејасноћа и непримењивости законских решења, а што због дубљих историјских и друштвено-политичких промена у земљи и свету крајем 80-их година.²⁹

СЛОМ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА ПОЧЕТКОМ 90-ИХ ГОДИНА

Југословенска држава је крајем 80-их година западала у све дубљу политичку и друштвено-економску кризу. Међурејубличке и међунационалне тензије су постајале све јаче, а социјалистички самоуправни систем све слабији. Владајући Савез комуниста Југославије се распао и током 1990. године у републикама су одржани више-

28 Бонџић, „Просвета и наука“, 425–427; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 278–290, 304–320, 331–338.

29 Закон о усмереном образовању и васпитању, *Службени гласник СРС*, бр. 14, 18. 4. 1986, 1029–1065; Бонџић, „Просвета и наука“, 427; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 338–356.

страначки избори. Социјалистички самоуправни систем је укинут, а ускоро је и сама југословенска држава престала да постоји.³⁰

Крајем 80-их година почеле су критике, укидање усмереног образовања и процедура измене Закона из 1986. Већ јануара 1990. донет је Закон о универзитету, који је значио формални крај усмереног образовања у високом школству, почетак враћања аутономије и укидање механизма друштвене контроле, јачање универзитета, повезивање образовног и научног рада, измену начина финансирања и укидање СИЗ-ова. Одлуке о наставним плановима и програмима и режиму студија пренете су са државе на универзитете и факултете, формирана је Заједница универзитета Србије, уведен је квалификациони испит за упис, поштрени режим студија, повећане надлежности наставно-научних већа и стручних комисија. Тражена је рационализација високошколске мреже, модернизација и повећање квалитета наставе, повезивање са привредом, ефикасније дипломирање, повећавање могућности запошљавања, веће улагање у материјални положај универзитета, наставника и студената. После доношења Закона, донети су статуту универзитета и факултета, вршене организационе промене и мењани наставни планови и програми тако што су сажимани и ослобађани од идеолошких садржаја (укинут је марксизам, а уведена наука о друштву). Промене су значиле почетак деполитизације универзитета, који су постали сложене, највише научне и образовне установе, са задатком да стварају научни поглед на свет.³¹ Међутим, делимично повраћена аутономија високог школства није била коначна. Одмах се почело радити на измени закона и, у новим условима, држава је поново однела превагу. Нови закон о универзитету је донет августа 1992. и њиме је обезбеђена контрола владе над универзитетом, а студенти искључени из процеса управљања. Високом образовању у Србији су у наредном периоду предстојала нова искушења, нове борбе за аутономију и нове реформе.³²

30 Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Сlio, 2013), 367–379; Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, (Београд: Службени гласник, 2016), 225–243.

31 Закон о универзитету, *Службени лист СРС*, бр. 5, 26. 1. 1990, 172–174; „Promene u sistemu vaspitanja i obrazovanja“, *Jugoslavenski pregled* 9–10, 1990, 231–244; Бонцић, „Просвета и наука“, 429–430; Бојовић, *200 година Београдског универзитета*, 383–392.

32 Видети: Dragomir Bondžić, „Visoko školstvo u Srbiji u tranziciji i socijalizmu – komparativni istorijski pregled“, *Konferencija Savremeni svet i procesi tranzicije*, VIII, ur. Slobodan Nešković, (Kragujevac: CSINB, 2010), 269–281.

Може се рећи да је после Другог светског рата, у оквиру социјалистичке Југославије, пређен значајан пут у успону високог образовања у Србији. Оно је било у сталном процесу реформисања и реорганизације, који је подстицан објективним научним и просветним потребама, развојем и потребама привреде и друштва, али и идеолошко-политичким циљевима и мотивима, које је све укупно дефинисала и наметала владајућа партија преко својих и државних органа и друштвених организација. После скоро пола века изградње и реформе социјалистичког високог образовања нису постигнути основни циљеви и процес реформи је остао недовршен. Мада су резултати развоја били видљиви кроз многе податке (у Србији је 1987. постојала 141 високошколска установа, радило 11.580 наставника, студирало 166.123 студента, дипломирало 21.323 студента; после рата је докторирало 8.664, магистрирало 13.625, а специјализирало 2.482 лица),³³ материјално стање високог школства је и даље било лоше, ефикасност студија ниска, број установа превелик и нерационалан, наставни планови и програми преобимни, уписивано је много студената, од којих и даље ни петина није дипломирала на време, структура студената је била лоша, могућности запошљавања мале и координација високог школства са потребама привреде и друштва слаба, питање аутономије и управљања нерешено. И после неуспешне потраге за социјалистичким универзитетом, морале су доћи нове потраге и нове реформе.

РЕЗИМЕ

Високо образовање у Србији је од 1945. до пропасти социјалистичке Југославије почетком 90-их година било у сталном процесу реформе. Тај процес је наметала и спроводила Комунистичка партија Југославије/Савез комуниста Југославије, која је као једина политичка снага градила социјалистички систем и диктирала све политичке, друштвене, економске и културне процесе, па тако и просветну политику у земљи. У почетку посматраног периода, високо образовање у Србији је представљао само Београдски универзитет, да би од 60-их година, у оквиру децентрализације, која је такође представљала део реформе, настали нови универзитети и факултети. Такође, до 60-их година, процес реформе високог образовања је био централизован и спровођен на федералном нивоу. Од тада је процес децентрализова-

33 *Jugoslavija 1918-1988, statistički godišnjak*, red. Dušan Miljković, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), 364-367.

ције и слабљења централне власти спровођен преко републичких органа, мада су и даље основне тенденције и идеолошко-политички оквири били заједнички. Циљеви и садржај реформи су у великој мери били стручни, наставни и научни. Произилазили су из потребе да се настава побољша и осавремени, приближи нивоу и убрзаном развоју савремене науке и технике. Истовремено, снажан печат реформама давале су потребе и захтеви привреде и друштва за одређеним бројем високообразованих стручних кадрова, тачно одређених стручних профила и знања. Те кадрове је требало школовати у довољном броју, у одређеним временским роковима и са довољним знањима за обављање одређених послова. На крају, све реформе су имале и идеолошко-политички садржај и требало је да заснују наставу на марксизму и да обликују идеолошко-политичке ставове студената. Може се закључити да ни у једном од ових сегмената реформе спровођене у посматраном периоду нису дале жељене резултате.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије: Фонд 507, ЦК СКЈ; Фонд 316, Министарство за науку и културу ФНРЈ; Фонд 317, Савет за науку и културу ФНРЈ; Фонд 318, Савезни секретаријат за просвету и културу СИБ-а; Фонд 319, Савезни секретаријат за образовање и културу СФРЈ; Фонд 130, СИБ.
- Архив Србије. Фонд 200, Београдски универзитет.
- Историјски архив Београда. Фонд Градски комитет.
- Ekonomski institut NR Srbije. *Ekonomsko-društvene osnove sistema školstva u FNRJ*. Beograd: Ekonomski institut NR Srbije, 1955.
- *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945-1948*, priredili Đorđe Stanković, Momčilo Mitrović. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1985.
- *Jugoslavija 1918-1988, statistički godišnjak*, red. Dušan Miljković. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- *Петогодишњи план развита народне привреде НР Србије у годинама 1947-1951*. Београд: Службени гласник НРС, 1947.
- *Sednice CK KPJ 1948-1952*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1985.
- Универзитет. *Статут Универзитета и факултета*. Београд: Универзитет, 1956.
- Универзитет. *Ректоров извештај о раду Универзитета у 1953/54. години*. Београд: Универзитет, 1954.
- Универзитет. *Извештај о раду Универзитета 1954/55. године*. Београд: Универзитет, 1955.

- Универзитет. *Извештај о раду Универзитета 1955/56. године*. Београд: Универзитет, 1956.
- Универзитет. *Извештај о раду Универзитета 1957/58. године*. Београд: Универзитет, 1958.
- Univerzitet. *Izveštaj o radu Univerziteta u školskoj 1959/60. godini*. Beograd: Univerzitet, 1960.
- Универзитет. *Комисија за проучавање перспективног развоја Универзитета*. Београд: Универзитет, 1955.
- *Zbornik zakona i uredbi o Univerzitetu u Beogradu (1945–2000)*, I–III, priredila Branislava Grbić. Beograd: Univerzitet, 2008.

- Богавац, Томислав. *Суштина и садржај самоуправног социјалистичког преображаја образовања и науке*. Београд: Комунист, 1978.
- Бојовић, Снежана. „Реформа Лицеја, Велике школе и оснивање Универзитета у Србији“. *Историјски гласник* 1/1986, 69–82.
- Бојовић, Снежана. „Закон о Универзитету из 1954. године“. *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, 2004, 194–200.
- Војовић, Snežana. „Samoupravno organizovanje Beogradskog univerziteta 70-ih godina“. *Pedagogija*, br. 1, 2007, 80–95.
- Бојовић, Снежана. *200 година Београдског универзитета 1808–2008*. Београд: Принцип, 2008.
- Bondžić, Dragomir. *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
- Бонџић, Драгомир. „Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990“. *Историја 20. века* 2/2008, 395–404.
- Бонџић, Драгомир. *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.
- Bondžić, Dragomir. „Visoko školstvo u Srbiji u tranziciji i socijalizmu – komparativni istorijski pregled“. *Konferencija Savremeni svet i procesi tranzicije*, VIII, ur. Slobodan Nešković, 269–281. Kragujevac: CSINB, 2010.
- Бонџић, Драгомир. „Београдски универзитет 1944/45. – ‘на прагу новог доба’“. *1945. крај или нови почетак? Тематски зборник радова*, ур. Зоран Јањетовић, 605–625. Београд: Институт за новију историју Србије, Музеј жртва геноцида, 2016.
- Бонџић, Драгомир. „Београдски универзитет“. *Лексикон Првог светског рата у Србији*, уредили Станислав Сретеновић, Данило Шаренац, 284–288. Београд: Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије, 2015.
- Bondžić, Dragomir. „The Fate of The Professors of Belgrade University under German Occupation, 1941–1944“. *Totalitarian and 20th Century Studies*, Tom 2/Vol 2, 170–184. Warsaw: Instytut Pileckiego, 2018.
- Димић, Љубодраг. „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године“. *Универзитет у Београду 1838–1988*, збор-

- ник радова, ур. Душан Татић, Ђорђевић Ускоковић, 209–240. Београд: Савремена администрација, 1988.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Београд: Rad, 1988.
  - Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*. Београд: Историјски институт, 2004.
  - Јанковић, Драгослав. „Претварање Велике школе у Универзитет“. *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, ур. Душан Татић, Ђорђевић Ускоковић, 51–62. Београд: Савремена администрација, 1988.
  - Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: САНУ, 1986.
  - Љушић, Радош. „Од Велике школе до Лицеја 1808–1838“. *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, ур. Душан Татић, Ђорђевић Ускоковић, 3–17. Београд: Савремена администрација, 1988.
  - Митровић, Момчило. „Обнова Универзитета 1944–1947“. *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, ур. Душан Татић, Ђорђевић Ускоковић, 263–281. Београд: Савремена администрација, 1988.
  - Najbar-Agičić, Magdalena. *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2013.
  - Николић, Коста. *Бољшевиизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*. Београд: Институт за савремену историју, 1994.
  - Николић, Коста. *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*. Београд: Службени гласник, 2016.
  - Павловић, Момчило. *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 1. новембра 1945*. Београд: Институт за савремену историју, 2007.
  - Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1818–1988*, III. Београд: Nolit, 1988.
  - Петрановић, Бранко. „Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944“. *Историографске контроверзе*, 421–432. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
  - Петровић Теодосијевић, Сања. *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.
  - Репе, Вођо. *Univerza v Ljubljani: sto let 1919–2019. svoboda duha*. Ljubljana: Univerza, 2019.
  - Самарџић, Радован. „Наука код Срба у XIX и XX веку“. *Историја српског народа*, VI књига, 2. том. Београд: СКЗ, 1994.
  - *Сто година Филозофског факултета 1863–1963*, ур. Радован Самарџић. Београд: Филозофски факултет, 1963.
  - Тешић, Владета. „Школе и настава“. *Историја српског народа*, VI књига, 2. том. Београд: СКЗ, 1994.
  - Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, СКЗ, 1986.

- Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Службени гласник, Историјски институт, 2003.
- Универзитет. *Споменица о отварању Универзитета*. Београд: Универзитетски савет, 1906.
- Connelly, John. *Captive University. The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education 1945–1956*. The University of North Carolina Press, 2000.
- Crvenkovski, Krste. *Problemi reforme univerziteta*. Београд: Kultura, 1959.
- Čavoški, Kosta, Vojislav Koštunica. *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*. Београд: Privredno pravni priručnik, 1990.
- Чалић, Мари Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio, 2013.

- *Jugoslovenski pregled*
- *Службени гласник НРС/СРС*
- *Службени лист ФНРЈ/СФРЈ*
- *Студент*
- *Универзитет данас*
- *Универзитетски весник*

SUMMARY

Dragomir Bondžić

HIGHER EDUCATION REFORMS IN SERBIA 1945–1990: IN SEARCH FOR A SOCIALIST UNIVERSITY

ABSTRACT: The paper analyses the reforms of higher education in Serbia undertaken by the competent state institutions in the period of socialist Yugoslavia, from the Communist Party arrival to power in 1945, to the collapse of the Yugoslav state and socialist system in the early 1990s. The professional content of the reforms is in the foreground, but attention is also paid to the ideological and political background and goals that were of great importance in the conditions of one-party rule and the socialist character of the state and society. The topic is considered in the wider Yugoslav framework, bearing in mind that the federal authorities were responsible for providing general guidelines and shaping the higher education system for most of the observed period.

KEY WORDS: Serbia, Yugoslavia, Higher Education, University of Belgrade, Reforms, Socialism, Self-government, demetropolization

Higher education in Serbia was in a constant process of reform from 1945 until the collapse of socialist Yugoslavia in the early 1990s. This process was imposed and implemented by the Communist Party of Yugoslavia/League of Communist of Yugoslavia. As the only political force, the Party built the socialist system and dictated all political, social, economic, and cultural processes in the country, including the educational policy. At the beginning of the observed period, higher education in Serbia was represented only by the University of Belgrade, and since the 1960s, within the framework of “demetropolisation”, which was also part of the reform, new universities and faculties emerged. Also, the higher education reform process was centralised and implemented at the federal level by the 1960s. Since then, within the process of decentralisation and weakening of the central government, it was implemented through republican bodies, although the basic tendencies and ideological-political frameworks were still common. The goals and content of the reforms were largely professional, educational and scientific. They arose from the need for teaching to be improved and modernised, closer to the level and accelerated development of modern science and technology. At the same time, the needs and demands of the economy and society for a certain number

of highly educated professional staff, with precisely defined professional profiles and knowledge, gave a stamp to the reforms. These staff had to be trained in sufficient numbers, within certain time limits and with sufficient knowledge to perform certain jobs. In the end, all reforms had an ideological-political content and were supposed to be based on teaching Marxism and shaping the ideological-political attitudes of students. It can be concluded that, in all these segments, the reforms implemented in the observed period did not give desired results.

ШТА ЈЕ БИЛО ПОСЛЕ

РЕФОРМЕ ОБРАЗОВАЊА ОД 2000. ДО 2010. ГОДИНЕ
ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ „ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ“

*Библиотека Института за педагошка истраживања, Београд
(приватно власништво)*

Владимир Џиновић

Институт за педагошка истраживања, Београд
v.dzinovic@gmail.com

Ивана Ђерић

Институт за педагошка истраживања, Београд
ivana.brestiv@gmail.com

РЕФОРМЕ ОБРАЗОВАЊА ОД 2000. ДО 2010. ГОДИНЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ „ЕКСПЕРИМЕНТАЛНЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ“

АПСТРАКТ: У овом раду се бавимо тиме како су наставници, директори школа, родитељи, ученици и експерти доживели реформе образовања у Србији у периоду од 2000. до 2010. године. Преовлађују негативне перцепције које се тичу три општа наратива. Први указује на доживљај хаотичности промена, честих и наглих смена правца кретања тих промена, као и нејасних циљева и исхода. Други наратив прича о разочараности услед неостварених очекивања и поручује да је све превише амбициозно постављено. У трећем наративу доминира тема недовољне укључености актера у планирање и реализацију промена. Закључујемо општим запажањем да су образовне промене биле рефлексија ширих друштвених транзиција у Србији након демократских промена.

Кључне речи: реформа образовања, перцепције образовних актера, квалитативно истраживање

Циљ овог рада је да се представе најважније промене у систему основног образовања у Србији у току прве деценије новог миленијума из специфичног угла самих актера тих промена: наставника, директора школа, родитеља, ученика и доносилаца одлука. У томе ћемо се највише ослањати на резултате нашег истраживања о рефлексијама на прошле образовне промене и о визијама развоја образовања у будућности.¹

Најпре ћемо дати кратак приказ реформских процеса у периоду од 2000. до 2010. године, на који се односе резултати нашег

---

1 *Представе о образовним променама у Србији: рефлексије о прошлости, визије будућности*, прир. Миља Вујачић, Јелена Павловић, Дејан Станковић, Владимир Џиновић, Ивана Ђерић, (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2011).

пројекта. У том смислу, представићемо најзначајније законске и организационе промене које су инициране током те деценије. Потом ћемо приказати нацрт нашег истраживања и најзначајније налазе о томе како су главни актери доживели реформе и како су видели себе и друге актере у том процесу. Завршићемо анализом „научених лекција“ о реформи образовања и препорукама о томе како да будуће промене буду ефикасније.

У периоду 2000–2010, значајне промене образовних институција су се у Србији догодиле три пута. Први пут је то било 2001, затим 2004. и коначно 2008. године. Сва три пута промене су се дешавале након одржаних парламентарних избора и директно су биле повезане са променама у врху извршне власти. Почетна иницијатива за обухватну реформу основношколског образовања долази након крупних политичких и друштвених промена 2000, у склопу општијих настојања да се у земљи покрену корените промене политичког, друштвеног и економског система, изграђеног током деведесетих година XX века. Међутим, дуготрајнија политичка нестабилност, обележена честим променама власти и политичких агенди, одразила се и на то да образовни систем у овом периоду буде обележен дисконтинуитетима, прекидима у започетим реформским процесима, „лутањима“ у основним правцима којима би српско образовање требало да иде. Као упечатљив пример турбуленција у образовном систему може послужити податак да се од 2004. до средине 2008. сменило чак три министра просвете.

Планирању и реализацији образовних промена на самом почетку двехиљадитих претходила је обимна студија о стању система основног образовања које је наслеђено из периода СФРЈ и деведесетих година XX века, коју је реализовао Уницеф.² Ова студија је показала да је образовни систем на крају XX и почетком XXI века функционисао у друштвеном контексту ратних сукоба, драстичног осиромашења, прилива избеглица, као и негативних демографских промена. Такође, управљање таквим системом је било екстремно централизовано, уз заостале начине планирања и праћења функционисања образовања на свим нивоима. Што се тиче наслеђеног финансијског стања, закључено је да је образовни систем функционисао на нивоу сиромаштва, узимајући у обзир изузетно ниске плате наставника и лошу опремљеност школа. Наставни програм је био преобиман, исувише крут и недовољно селективан, а примењивале су се превасход-

2 UNICEF, *Sveobuhvatna analiza sistema osnovnog obrazovanja u SRJ*, (Beograd: UNICEF, 2001).

но традиционалне методе наставе и учења. Уџбеници су били доступни ученицима, али је њихов квалитет био дискутабилан. Иницијално образовање наставника је било неадекватно, а није постојао ни осмишљен систем њиховог континуираног стручног усавршавања. До почетка реформи 2001. није постојала евалуација образовног система, док су постојеће процене школских постигнућа биле неадекватне. Једна од ретких снага образовног система у Србији у том тренутку јесте широка мрежа основних школа, која омогућава високу доступност образовања. Међутим, тадашњи систем није карактерисала инклузивност, што значи да су поједине категорије, попут Рома и деце која имају тешкоће у развоју, биле искључене из редовне наставе. Коначно, квалитет ученичких постигнућа је био на ниском нивоу, што је свакако повезано са застарелошћу курикулума, нарочито у области природних наука и математике.

Законодавни и институционални оквир образовних промена од 2000. до 2010. године

Развој нове образовне политике започео је 2001. године постављањем општих смерница промена у образовању, у оквиру стратешког документа „Квалитетно образовање за све“,³ а настављен је разрадом стратегија и реализацијом бројних пројеката усмерених на увођење иновација.⁴ Водило се рачуна о партиципативности тих реформских захвата, тако што су организоване консултације са већим бројем актера у образовању: на пример, „Разговори о реформи“ са више од 9.000 учесника, „Ми у реформи“ са око 14.500 учесника, „Разговори о курикуларној реформи“ са око 12.000 учесника.⁵ Многе реформске идеје и иницијативе из првог периода образовне политике уграђене су у Закон о основама система образовања и васпитања, који је први пут донесен 2003. године. Међутим, изменама постојећег закона из 2005, као и новим законом из 2009. бројне одредбе закона из 2003. су укинуте или значајно измењене, тако да

3 *Квалитетно образовање за све*, (Београд: Министарство просвете и спорта, 2002).

4 Тинде Ковач Церовић и др., *Квалитетно образовање за све: Иззови реформе образовања у Србији*, (Београд: Република Србија, Министарство просвете и спорта, 2004).

5 Dejan Stanković, „Local/school level inputs to national policy formation: an example from Serbia“, *Analysis of Educational Policies in a Comparative Educational Perspective*, eds Stefan Kiefe, Johannes Michalak, Ali Sabanci, Klaus Winter, (Linz: State College of Teacher Education Linz Austria, 2005).

важна решења из првог периода реформе нису стигла ни да заживе у образовној пракси.

Промене у систему образовања 2000–2010. највише су се манифестовале у следећим областима: 1) структура основног образовања; 2) инфраструктура школског система; 3) управљање; 4) финансирање; 5) програм, настава и уџбеници; 6) наставници; 7) вредновање и 8) праведност.

Ново законско решење из 2003. подразумевало је промену структуре основног образовања, која се огледала у продужењу обавезног основног образовања на девет година, оно је подељено у три циклуса; међутим, ово решење никада није заживело у пракси, јер је већ изменама Закона из 2005. враћена стара структура осмогодишње основне школе. Из Закона из 2003. остао је непромењен обавезан припремни предшколски програм у трајању од четири сата дневно, најмање шест месеци. Према Закону из 2009. овај обавезни припремни предшколски програм је продужен на најмање девет месеци.

Промене у инфраструктури школског система, током читавог периода прве деценије овог века, односиле су се на иницирање рационализације мреже школа у Србији, због великог демографског пада и миграција из села у градове. Законом из 2003. јединице локалне самоуправе су добиле надлежност да доносе акте о мрежи основних школа, у складу са критеријумима које утврђује влада. Међутим, с обзиром на то да прави подстицај и инструмент за рационализацију мреже школа у виду новог система финансирања образовања није заживео током ове деценије, локалне самоуправе се нису посебно ангажовале на решавању овог битног проблема. Такође, према званичним извештајима Министарства просвете, током те деценије прикупљени су подаци о школским ресурсима за извођење наставе и издвојена су значајна средства за реструктурирање и опремање школских зграда.⁶

Измене у управљању системом су кренуле у правцу деполитизације, демократизације и децентрализације. У том смислу, значајно је напоменути да је према Закону из 2003. предвиђено оснаживање аутономије школа, пре свега у педагошком и организационом виду. Прописан је нови састав школског одбора као органа управљања, са уједначеним бројем представника колектива, родитеља и јединице локалне самоуправе, школе су добиле више простора за креирање

6 Министарство просвете и спорта, *Inkluzivno obrazovanje: put razvoja. Nacionalni izveštaj Republike Srbije*, (Beograd, 2009), datum pristupa 25. 4. 2011, http://www.mp.gov.rs/resursi/dokumenti/dok245-srp-MP_izvestaj_za_UNESCO.pdf

школског програма, појачана је улога савета родитеља, стручних акти-ва и ученичког парламента. Политика децентрализације управљања од 2001. до 2003. је локалним самоуправама наменила неколико над-лежности у области обавезног образовања: успостављање мреже установа; капитално инвестирање, одржавање и опремање устано-ва; управни надзор над радом школа; финансирање стручног усавр-шавања наставника и постављање школских одбора.⁷ У овом периоду Министарство просвете је организовало обуку запослених у локал-ним самоуправама за управљање и вођење неке врсте локалне „об-разовне политике“. Такође, изменама Закона из 2005. предвиђено је оснивање Завода за унапређивање образовања и васпитања (ЗУОВ) и Завода за вредновање квалитета образовања и васпитања (ЗВКОВ), који су постали значајне карице у систему, преузевши многе стручне послове које је у претходној деценији водило Министарство просвете. Законским изменама из 2005. формиран је Национални просвет-ни савет, који је добио проширене и веће надлежности, посебно када је реч о доношењу наставних планова и програма и утврђивању раз-личитих образовних стандарда. Међутим, ти почетни кораци ка де-централизацији и демократизацији с почетка века нису у наредним годинама довољно системски подржани, тако да су потенцијално делотворне промене у овој области изостале. Нажалост, управљање школом је остало политичко питање, јер нови формат школских од-бора и начина бирања директора нимало није отклонио (често ко-ришћену) могућност уплитања политичких странака у ова питања.

Када је у питању реформа финансирања, ситуација коју карак-теришу ниска примања и висок удео плата у општем финансирању образовања, покушава се решити рационализацијом броја настав-ника, који више не одговара величини ученичке популације. Други сет наслеђених проблема тицао се нетранспарентног система алоци-рања средстава школама, који је делимично унапређењен променама у буџетском систему почетком деценије. Главна образовно-политич-ка тема у области финансирања образовања још од почетка двехиља-дитих ипак је увођење финансирања путем формуле у којој је главна променљива ученик (колоквијално речено, финансирање по глави ученика). Међутим, ни до 2011. године такво финансирање не само да није заживело већ је поновно разрађивање финансијске формуле тек започињало у тренутку када смо изводили наше истраживање.

7 Ковач Церовић и др., *Квалитетно образовање за све*.

У области наставних планова и програма у периоду 2001–2003. инициране су важне промене у правцу увођења курикуларног приступа.⁸ Најбитнија промена односила се на померање тежишта у програмима са садржаја на циљеве и исходе образовања. Било је предвиђено и померање нагласка са наставних предмета на наставне области, као и дефинисање исхода за крај сваког од три пројектована циклуса у обавезном образовању. Затим и мењање начина регулисања курикулума, који би био дефинисан на два нивоа: на националном нивоу се дефинишу опште и посебне основе школског програма, а на нивоу школе се доноси конкретан школски програм у складу са овим националним оквиром. Предвиђена је и значајна аутономија школа у овом процесу. Оне су добиле право да самостално одређују школски програм у обиму 10–30% обавезног годишњег фонда часова. Међутим, ова нова курикуларна филозофија није имала времена да заживи, јер су нове просветне власти изменама Закона из 2005. у потпуности укинуле све ове предвиђене промене, тако да даљег развоја у овој области система није било у већој мери. Посебно занимљиву програмску новину у основном образовању чинило је увођење два изборна предмета почетком двехиљадитих – грађанског васпитања и верске наставе – што је било одлука која након десет година и даље изазива контроверзе и представља прави пример идеолошке подвојености у нашем систему. Друго важно питање, блиско повезано са програмима, јесте увођење образовних стандарда, односно стандарда знања у обавезном образовању. Након вишегодишњег чекања у фиокама, Национални просветни савет је маја 2009. усвојио Образовне стандарде за крај обавезног образовања, а 2011. су усвојени образовни стандарди за крај првог циклуса основног образовања и васпитања. Очигледне промене током протекле деценије одиграле су се на плану продукције уџбеника. Током периода 2001–2003. постављене су основе за демонополизацију и либерализацију тржишта уџбеника законским решењем које је омогућавало да буде одобрено више уџбеника за исти предмет у истом разреду. Тако су поред Завода за уџбенике и наставна средства на тржиште ушли и бројни други приватни издавачи, а школе и наставници су по први пут добили могућност да бирају уџбенике.

Главни ослонац у покушају да се осавремени наставни процес у српским школама, почев од 2001–2003. године, било је развијање система стручног усавршавања наставника. Што се тиче иницијалног

---

8 Исто.

образовања наставника, тек изменама закона из 2009. прописана је обавеза да сви наставници морају да имају образовање из психолошких, педагошких и методичких дисциплина стечено на високошколској установи у току студија или након дипломирања, од најмање 30 бодова и шест бодова праксе у установи, у складу са Европским системом преноса бодова. Највише системских промена у професионалном развоју наставника догодило се у области стручног усавршавања при раду. Иако се под њим подразумева и усавршавање које самоиницијативно предузима наставник, као и оно које се одвија као интерна школска активност, постало је скоро уобичајено да се под њим подразумева углавном похађање програма сталног стручног усавршавања. У овој области и јесу спроведене највеће реформе. Најпре, прописана је обавеза да наставници, током пет година, похађају најмање сто сати програма стручног усавршавања. Усавршавање при раду је постало обавеза, повезана са напредовањем у звању. Либерализована је понуда и потражња програма усавршавања, а успостављени су и неки елементи осигурања квалитета. Све то је довело до тога да велики број наставника учествује у овим програмима: према подацима Завода за унапређивање образовања и васпитања школске 2008/09. различите програме је похађало више од 82.000 просветних радника. Међутим, анализе показују да се овај нови систем усавршавања при раду сусреће са великим бројем проблема: дискутабилна процедура одобравања програма, уситњеност и фрагментисаност програма, упитан квалитет програма, проблеми школа у обезбеђивању финансија, недовољно праћење и евалуирање програма, ниска мотивација наставника и тако даље.

Законом из 2009. самовредновање школа је постало обавеза школа и предвиђено је да се оно обавља сваке године у појединим областима вредновања, а сваке четврте или пете године – у целини. Области самовредновања су квалитет програма образовања и васпитања и његово остваривање, сви облици и начин остваривања образовно-васпитног рада, стручно усавршавање и професионални развој, услови у којима се остварује образовање и васпитање, задовољство ученика и родитеља, односно старатеља деце и ученика. Током 2011. Национални просветни савет усвојио је нове стандарде квалитета школа који ће послужити као нова основа за вредновање и самовредновање школа. Осмишљен је стручно-педагошки надзор који је конципиран више као саветодавни него контролни.⁹ Међу-

9 Ковач Церовић и др., *Квалитетно образовање за све*.

тим, како у наредним годинама ова концепција није заживела, то је за последицу имало да у већем делу протекле деценије није функционисало спољашње вредновање школа.

Коначно, што се тиче праведности, Закон из 2009. године предвидео је неколико важних мера, као што су обавеза установе да отклони физичке и комуникацијске препреке, индивидуални образовни план и увођење педагошких асистената у настави да би се унапредио рад са децом и ученицима којима је потребна додатна образовна подршка. У том периоду (2010–11) спровођена је обука наставника за инклузију деце из осетљивих група.

ДОЖИВЉАЈИ ГЛАВНИХ АКТЕРА О ОБРАЗОВНИМ ПРОМЕНАМА ОД 2000. ДО 2010. ГОДИНЕ

Циљ нашег истраживачког пројекта био је разумевање промена на нивоу основног образовања у Србији из перспективе кључних актера. У студији су истражене њихове рефлексије о образовним променама у прошлости, као и њихове визије будућности. Једно од основних питања на које смо желели да добијемо одговор јесте како кључни актери перципирају образовне промене током прве деценије XXI века.

У истраживању су учествовали кључни актери из различитих институција образовног система (основне школе, Министарство просвете, Национални просветни савет, Покрајински секретаријат за образовање, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Завод за унапређивање образовања и васпитања, Филозофски факултет у Београду, Учитељски факултет у Београду, Институт за педагошка истраживања, Институт за психологију). Током прве фазе пројекта спровели смо девет фокус група са ученицима, наставницима и родитељима из три основне школе у Србији (Београд, Нови Сад и Краљево). Такође, интервјуисали смо директоре ових основних школа и 15 стручњака, од којих је одређен број директно укључен у креирање националне образовне политике.

Разговори у фокус групама и интервјуима су звучно забележени и потом транскрибовани. Подаци су анализирани квалитативно, комбинацијом индуктивне и дедуктивне тематске анализе. Индуктивни приступ је подразумевао да се сирови материјал кодира применом отвореног кодирања – издвајања из наратива најмањих тематских целина које за истраживаче имају смисла и именована тих јединица. Ова фаза кодирања изведена је колаборативно у ротира-

ним групама од два до три члана истраживачког тима, како би се избегла пристрасност и постигао консензус у вези са значењем података. У наставку су кодови на основу тематске блискости груписани у поткатегорије, да би се на најопштијем нивоу тематског мапирања идентификовале главне категорије, састављене од више поткатегорија. Дедуктивни део анализе подразумевао је коришћење „претходних“ (априорних или теоријских) категорија за сврставање сировог материјала, а ове категорије се односе на опште индикаторе ефективног организационог управљања: стабилност, одговорност, респонзивност, транспарентност, једноставност и ефикасност. Другим речима, наративе актера смо сагледавали и из перспективе ових кључних карактеристика, на основу којих се може проценити управљање образовним системом у променама, са циљем да се рефлексије о променама ставе у шири оквир.

Перцепције наставника, родитеља, ученика, директора школа и експерата тичу се три главна наратива, помоћу којих су они осмислили интензивно и често збуњујуће искуство образовних реформи током прве деценије овог века. Први наратив има за главну тему то да су промене биле нестабилне и хаотичне, други прича о недостацима, нерешеним дилемама и неоствареним очекивањима од реформи, док се трећи бави самим актерима промена и улогом која им је намењена у тим променама.

У првом наративу преовлађује доживљај честих промена у главном току реформе, што је створило збрку и збуњеност код главних актера, посебно наставника. Актери су стекли утисак да просветне власти нису имале разрађену и одрживу стратегију спровођења промена у образовању. Од стратегије су очекивали да одрази друштвени консензус у вези са правцима промена и жељеним исходима, као и да постави достижне циљеве. Перцепција одсуства јасне стратегије доводи до доживљаја фрагментисаности реформских процеса, као и неповезаности циљева и начина њиховог реализовања. Такође, постојање стратегије за учеснике у истраживању подразумева постављање реалистичних и остваривих стратешких циљева. Актери промена су доживели да су пред њих постављени превисоки циљеви, да се све одвијало превише брзо, имали су утисак да је намера доносилаца одлука била да се нагло трансформише образовни систем, а без довољног уважавања постојећих могућности и услова од којих се пошло у реформе:

Исто тако мислим да је то било доста брзо у тој жељи да што пре стигнемо тај свет напољу и да смо кренули ужасно вели-

ким корацима који нису одговарали постојећој реалности, то нас је доста успорило. (ИНТ са експертима)

У вези са горе поменутих јесте и перцепција актера да промене нису довољно прилагођене локалном друштвеном контексту Србије након демократских промена. У наративима учесника указује се на то да позитивне праксе из других земаља нису нужно имале исти ефекат у условима нашег образовног система. Често је коментарирано на ироничан начин планирано угледање на модел финског образовања, као пример раскорака у контекстима. Такав утисак да се ствара реформисано образовање које је изнад могућности српског образовног и друштвеног система доводи до наратива о парадоксалности тих напора:

Ми хоћемо да возимо мерцедес фићиним кључем... Е, па, немамо ми још мерцедес. (ФГ са наставницима)

Оно што посебно истичу наставници и ученици јесте да су имали утисак да су промене започете без темељне припреме и разраде плана њиховог спровођења, што је створило код њих доживљај да се над њима спроводи „експеримент“ без довољно контроле и са неизвесним исходима. Очекивања су била да ће бити видљиво да се променама управља на начин који одражава промишљеност, координацију активности и бољи надзор над током промена:

Ми смо нека експериментална генерација... Експериментални мишеви... Оно што су над нама експериментисали ваљда ће моћи да закључе шта је ту било добро. (ФГ са ученицима)

Као показатељ неефикасног управљања реформама узима се и неадекватно информисање актера. Родитељи, наставници и ученици су се осећали као да не добијају благовремене и потуне информације о томе шта предстоји, како ће изгледати наставна пракса, шта се очекује од актера, који су очекивани исходи тих иновација и слично. Кашњење информација, као и постојање контрадикторности између званичних и информација из медија доводили су до незадовољства, доживљаја неизвесности, збуњености и анксиозности актера:

Све информације касне и понекад имам осећај као да смо у тунелу... из медија сазнајемо да нешто креће, а званичне информације стижу у школу са ко зна којим закашњењем и упутствима за рад. (ФГ са наставницима)

У наративу о нестабилности и хаотичности реформских процеса значајно место заузима тема политичких утицаја на промене. Актери су стекли утисак да су и почетне промене и њихово касније поништавање или измена били инспирисани политичким циље-

вима актуелних власти. Тако је, на пример, присутан доживљај да је почетни обим и брзина реформских захвата требало да успостави дисконтинуитет у односу на претходни политички систем милошевићевске Србије. Актери су повезали честе промене министара и образовних политика са снажном политичком хипотеком под којом се развијало образовање у том периоду, што је и допринело општој слици о хаотичности и недовршености промена:

Како се мењају владе и министри, сви мисле да су најпапетнији и уводе нешто ново, док деца, родитељи и читаво друштво трпи због тога. Стално се нешто покушава и стално се почиње и онда опет се све поништава и враћамо се на старо. (ФГ са родитељима)

У наративима учесника, доживљај хаотичности образовних промена праћен је ширим наративом о хаотичности друштвених промена које су карактеристичне за прву деценију овог века у Србији. Хаотичност се препознаје као одсуство друштвене „бриге“ за образовање, децу и просветне раднике. Поред тога, она се конструише и као део друштвених превирања која прате процес модернизације и европеизације друштва.

Други наратив у оквиру кога се могу сагледати перцепције актера односи се на доживљај разочарања услед неостварених очекивања од образовних промена, као и на осећај замора и „сагорелости“ током промена. У том смислу, знатно су мање заступљене позитивне перцепције исхода образовних промена. Најопштија порука актера јесте да је испуњено мало од онога што је планирано и што је најваљивано у образовању током овог периода. Међу учесницима преовлађује перцепција да је веома мали део најављених промена заиста заживео, као и да су ефекти промена често били контрадикторни, што значи да су једне мере поништавале друге, једни ефекти су били у нескладу са другим очекиваним ефектима и слично:

Сећам се тих бајковитих прича у оно време, а ево сад је тачно осам година од тада, читава једна генерација је завршила основну школу... ја не видим да је заживело више од 10% промена. (ФГ са наставницима)

Конкретније речено, наставници, експерти и ученици дошли су до закључка да је већина промена била периферна, површна и да су више биле присутне у документима и школским плановима него у стварности учионице. Снажна је порука да је начин рада на часу остао, мање-више, непромењен, упркос свим иницијативама, програмима и законским решењима. Такође, неки механизми и процедуре, попут самовредновања, примењивали су се формално, према речима

самих актера, нису суштински заживели у школској пракси. Могући разлози за овакве исходе промена учесници у истраживању виде у одсуству културе одговорности свих актера: у ставу да је реформа нешто што зависи „од других“, да се ради о процесу за који нико не осећа индивидуалну одговорност. Свакако да је једним делом овакав став према одговорности за промене последица недовољне партиципативности актера (о чему ће више бити речи касније):

За мене је понижење када се од мене креативност очекује тако што ми неко тражи да у свом плану наведем један час иновације. То је страшно, понижавајуће... На шта се своде наше промене? Да ли је то промена? То све задовољи негде неку форму. (ФГ са наставницима)

Крајњи ефекат скромних домета реформе јесте то да је квалитет знања ученика остао на релативно ниском нивоу. Са овим закључком је повезан доживљај ученика и родитеља да је школа и даље инертан систем који не иде у корак са савременим начином живота и њиховим потребама. У питању је донекле парадоксална перцепција актера да се школа, с једне стране, мења пребрзо, а с друге стране да је превише „спора“ у праћењу савремених трендова. Једна од најзначајнијих потреба о којима говоре учесници истраживања односи се на већу заступљеност практичних и животних знања у курикулуму. Из угла наставника, стицање применљивих знања имало би и повратан ефекат на мотивацију ученика.

Проблематични су и ефекти реформи у области инклузивне наставе. Међу наставницима преовлађује перцепција да они нису адекватно професионално припремљени за рад са децом са тешкоћама у развоју. Из перспективе наставника, „просечно“ дете је њихов „посао“, док образовање деце са тешкоћама у развоју треба препустити специјалистичким струкама. Надаље, прва искуства са променама које се односе на инклузивно образовање повезана су са доживљајем „везаних руку“ и опште немоћи, уз постојање негативних примера из праксе и истицање препрека за увођење инклузивне наставе у редовне школе.

Један од показатеља незадовољавајућих ефеката образовних промена јесте то што је изостала суштинска подршка и реформа професионалног развоја наставника. Актери истичу слабости постојећег система стручног усавршавања путем семинара за наставнике, које оцењују као превише теоријски оријентисане, неприлагођене конкретним практичним проблемима у настави и намењене за стицање финансијске користи њиховим реализаторима. Посебно се истиче формалност примене семинара, који служе за „прикупљање бодова“

више него за иницирање промена у наставној пракси. Наставници и експерти истичу и да је изостала реформа иницијалног образовања наставника, као и да није осмишљен модел препознавања и вредновања квалитета рада наставника. У том смислу, образовне реформе нису успеле да промене статус наставника, њихов друштвени углед, нити да унапреде задовољство наставника послом или да искористе почетни ентузијазам који се у међувремену потрошио:

Кад би се поново увели неки платни разреди... Од 2000. године неки су провели 1.000 часова на семинару, а неки ни пет часова и то је један проблем. Нико у држави не зна да ли је неко ишао на семинар или није... И онај ко зна не цени. (ФГ са наставницима)

То је страшно кад кажеш да си просветни радник... „Аха, то је онај што нигде није и што је бедно плаћен“. Требало би ми као у Канади после 4 год. да имамо годину дана као неку паузу ... Ја сам већ у категорији неурачунљивих... Ми сви преко деценије.... Ми смо опасни. (ФГ са наставницима)

Ви сад имате проблем да поново анимирате људе... Изгубљен је ентузијазам и енергија... људи су схватили да не треба да размишљају о смислености онога што се од њих тражи, у шта се они укључују, о тим променама, него просто да треба да раде оно што се од њих тражи тако да је ту изгубљено и поверење људи из праксе. (ИНТ са експертима)

Међу позитивним исходима образовних промена највише се наводе промене у области наставе страних језика и у увођењу изборних предмета. Надаље, експерти позитивно оцењују већу понуду уџбеника, не само као вид разбијања монопола већ и као заокрет ка мултиперспективизму и разумевању појмова. Најзад, промене у управљању такође спадају у позитивне помаке, јер умањују степен политизације при избору директора и отварају могућност за партиципацију родитеља у доношењу одлука.

Трећи наратив који смо уочили у разговорима са актерима има као главну тему осећај искључености из процеса планирања и доношења одлука, као и недостатка агенсности главних актера. Оно што је кљуни утисак јесте да је Министарство просвете било једини покретач и „аутор“ промена, а да су сви остали били „извођачи рада“. Занимљиво је овде приметити да је, и поред више циклуса консултација доносилаца одлука са наставницима, експертима и родитељима, остао преовлађујућ утисак да је реформу осмислио мали број људи, у ексклузивном кругу непознатих стручњака који су одвојени од стварног практичног контекста у школи. Треба напоменути и то

да је у случају улоге Министарства постојала разлика у перцепцијама актера, нарочито у погледу тога колика је одговорност доносилаца одлука, коме полажу рачуне, а колико је одговорност и на наставницима и директорима школа. Овде поново долази до изражаја донекле контроверзно питање одговорности за промене: наиме, део наставника је оценио да је лакше позиционирати Министарство као једино одговорно за исходе, јер се тако избегава одговорност других актера. Важно је напоменути и то да, из перспективе директора, што су наставници укљученији у важне процесе, то је ниво њиховог критизерства нижи:

Е сад, можда су наша очекивања према Министарству увек већа него од нас самих према себи, јер су они ти који граде систем. Ни ми на нашем микроплану не можемо системске промене да урадимо. (ФГ са наставницима)

У складу са перцепцијом да је Министарство просвете било једини агенс промена јесте и оцена ниског нивоа партиципације осталих актера у одлучивању. Ученици, родитељи и наставници сагласни су у уверењу да се њихово мишљење није у довољној мери уважаваало у процесу образовних промена. Бачки парламент, из перспективе ученика, не представља увек ефикасно средство за обезбеђивање њихове партиципације у доношењу одлука. Упркос свести родитеља о одговорности образовне администрације као јавног сервиса, међу родитељима је присутно виђење да они нису на адекватан начин укључени у процес одлучивања. Најзад, према мишљењу експерата, основни проблем партиципације у доношењу одлука односи се на неискоришћен потенцијал бројних актера, чиме је умањена ефективност реформских процеса.

Чини се да је један од нежељених ефеката реформе погоршање односа између наставника и родитеља ученика. У перцепцијама и наставника и родитеља преовлађују негативни примери лоше сарадње и међусобног неуважавања. Родитељи сматрају да су наставници незаинтересовани за унапређење квалитета наставе и знања ученика. Наставници истичу да су родитељи незаинтересовани да преузму свој део одговорности за образовне исходе, пружају отпор променама, као и да не поштују професионалну аутономију наставника тако што нова овлашћења злоупотребљају да би се мешали у стручни део рада наставника. Промене у односима моћи између наставника и родитеља стварају код наставника осећај да губе контролу над својим послом и над могућношћу да успоставе преко потребан ауторитет у односу на ученике:

Некад су ударили децу. Данас деца ударају наставнике... Сад се наставник боји ученика, а не ученик наставника. (ФГ са ученицима)

Овакав однос између главних актера део је шире слике у којој преовлађују наративи о лошој клими у школи, поремећеним односима, недостатку добре воље и сарадничког односа, страху од губитка посла услед рационализације који ствара код наставника осећај међусобне конкуренције.

ЗАКЉУЧЦИ

Истраживање на основу кога је настало ово поглавље представљало је својеврсну евалуацију процеса и исхода образовних промена које су спровођене од 2000. до 2010. године у Србији. Овај период у историји нашег образовног система одликује се напорима да се образовање деполитизује, демократизује, децентрализује, као и да му се повећа квалитет, ефикасност и праведност. Перцепције главних актера упућују на закључак да су поменути постављени стандарди само делимично постигнути. Упркос идеји да се образовање демократизује и децентрализује, кључни актери сматрају да је ниво њихове партиципације у доношењу одлука био веома низак, тако да преовлађује мишљење да је ова реформа била вођена по принципу „одозго-наниже“.¹⁰ Иако су промене биле усмерене на деполитизацију образовног система, учесници истраживања перципирају да је политизација и даље снажна и да не постоји јасна и општеприхваћена стратегија развоја образовања. Перцепције учесника нашег истраживања указују на то да реформа није успела да обезбеди предуслове за унапређивање квалитета образовања, о чему сведоче и резултати међународних тестова ученичких постигнућа, који показују да и након шест година реформи наши ученици значајно заостају у односу на просек земаља чланица ОЕЦД-а.¹¹ Ефикасност промена била је нарушена пребрзим темпом реформских иницијатива, хаотичношћу и нестабилношћу промена. Напори да се обезбеди већи степен праведности образовања, нажалост, схваћени су као један од највећих и најтежих професионалних изазова за наставнике, јер нису адек-

10 Ivan Ivić, "Monitoring & evaluation of EFA implementation: education reforms in the Republic of Serbia", neobjavljeni rukopis, 2005.

11 Aleksander Baucal, Dragica Pavlović Babić, *Kvalitet i pravednost obrazovanja u Srbiji: obrazovne šanse siromašnih: analiza podataka PISA 2003 i 2006*, (Beograd, Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu, 2009).

ватно припремљени за нове улоге које инклузивно образовање од њих захтева.

Стиче се утисак да је кретање ка несумљиво легитимним вредностима образовања, у случају реформе српског образовања, више довело да хаотичности и збуњености актера, који су као једину сигурну основу у таквим околностима видели старе начине рада, старе навике и улоге. Стога не чуди општи утисак да је дошло до регресије на претходни модел, који је изграђиван дуги низ деценија. Општи је закључак да се, у клими шире друштвене нестабилности и одсуства консензуса у погледу главне политичке оријентације Србије, није ни могло очекивати да искуства актера са образовном реформом буду другачија. У том смислу, да би се нешто променило на кључном месту, а то је учионица, потребно је да се промене пре тога одвију у његовом системском окружењу. Ипак, промене у образовању се одвијају споро, тако да су неки ефекти реформе постали видљиви тек из данашње перспективе: предмети *веронаука* и *грађанско васпитање* су саставни део школског плана и програма, заживело је спољашње вредновање и школско развојно планирање, инклузивна настава је постала реалност, основани су и функционишу регионални центри за стручно усавршавање наставника, а задржан је и систем семинара за стручно усавршавање наставника; коначно, појачана је свест код наставника о важности активне и на исходе усмерене наставе, што се свакако једним делом може приписати искуствима са семинарима за наставнике. Могуће је да ће још дужа временска перспектива понудити нове погледе на овај период реформских напора да се образовање учини квалитетнијим и више у служби друштвеног напретка.

РЕЗИМЕ

Промене у образовном систему током прве деценије овог века тицале су се структуре основног образовања, курикулума, прављања школске инфраструктуре, промена у управљању и финансирању образовања и професионалног развоја наставника. Наше истраживање се бавило тиме како главни актери поменутих реформских процеса, а то су наставници, ученици, родитељи, директори школа и доносиоци одлука, доживљавају тај период. Одговоре актера смо организовали у три главна наратива: 1) промене су биле нестабилне и хаотичне, 2) недостаци, нерешене дилеме и неостварена очекивања од реформи и 3) улоге које су биле намењене самим актерима у образовним променама. Први наратив је обележен доживљајем актера да реформе нису биле довољно припремљене, да су имале превисоке

захтеве, као и да су се догађали нагли заокрети у главном току промена, што је стварало осећај конфузије и недостатка јасне визије. Други наратив се тиче доживљаја главних актера да су образовне промене биле површне, да су се више тицале промена на нивоу докумената, а много мање промена школске праксе, промена у квалитету знања или у програмима професионалног развоја наставника. Значајније промене су запажене у начину управљања школом, као и у либерализацији тржишта уџбеника. Трећи наратив доноси теме ниске партиципативности актера у процесу осмишљавања и имплементирања реформе, што је створило код наставника осећај да немају контролу над променама и да од њих скоро ништа не зависи. Када се узму у обзир сва три општа наративна оквира, може се боље разумети *overall* доживљај актера да је у нашем образовном систему дошло до регресије на претходни модел, који је изграђиван дуги низ деценија у једном сасвим другачијем друштвеном окружењу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Baucal, Aleksandar, Dragica Pavlović-Babić. *Kvalitet i pravednost obrazovanja u Srbiji: obrazovne šanse siromašnih: analiza podataka PISA 2003 i 2006*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu, 2009.
- Ivić, Ivan. „Monitoring & evaluation of EFA implementation: education reforms in the Republic of Serbia“. Neobjavljeni rukopis, 2015.
- Kovač Cerović, Tinde i dr. *Kvalitetno obrazovanje za sve: Izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, 2004.
- Ministarstvo prosvete. *Inkluzivno obrazovanje: put razvoja. Nacionalni izveštaj Republike Srbije*. Datum pristupa 25. 4. 2011. http://www.mp.gov.rs/resursi/dokumenti/dok245-srp-MP_izvestaj_za_UNESCO.pdf.
- Stanković, Dejan. “Local/school level inputs to national policy formation: an example from Serbia”. *Analysis of Educational Policies in a Comparative Educational Perspective*, eds Stefan Kiefe, Johannes Michalak, Ali Sabanci, Klaus Winter, 159–172. Linz: State College of Teacher Education Linz Austria, 2005.
- *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji: refleksije o prošlosti, vizije budućnosti*, priredili Milja Vujačić i dr. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, 2011.
- UNICEF. *Sveobuhvatna analiza sistema osnovnog obrazovanja u SRJ*. Beograd: UNICEF, 2001.

SUMMARY

Vladimir Džinović
Ivana Đerić

EDUCATION REFORMS FROM 2000 TO 2010 FROM THE PERSPECTIVE OF “EXPERIMENTAL GENERATION”

ABSTRACT: In this paper, we deal with how teachers, school principals, parents, students, and experts experienced education reforms in Serbia in the period from 2000 to 2010. Negative perceptions concerning the three general narratives are predominant. The first indicates the experience of chaotic changes, frequent and sudden shifts in the direction of these changes, as well as unclear goals and outcomes. The second narrative tells the story of disappointment due to unfulfilled expectations and indicates that everything is set too ambitiously. The third narrative is dominated by the theme of insufficient participation of actors in the planning and implementation of the changes. With a general observation, we conclude that the educational changes were a reflection of broader social transitions in Serbia after the democratic changes.

KEY WORDS: educational reform, perceptions of the key stakeholders in education, qualitative research

Changes in the education system during the first decade of this century concerned the structure of primary education, curriculum, improvement of school infrastructure, changes in the management and financing of education and professional development of teachers. Our research dealt with how the main actors of the mentioned reform processes, namely teachers, students, parents, school principals, and decision makers, experience this period. We organised the responses of the actors in three main narratives: 1) the changes were unstable and chaotic, 2) shortcomings, unresolved dilemmas and unfulfilled expectations from the reforms and 3) the roles that were intended for the actors of the educational changes. The first narrative was marked by the actors' experience that the reforms were not sufficiently prepared, that they had too high demands, as well as that there were sudden reversal in the main course of change, which created a feeling of confusion and lack of clear vision. The second narrative concerns the perception of the main actors that educational changes were superficial, that they were more about changes at the level of documents, and much less about changes in school practice,

changes in the quality of knowledge, or in teacher professional development programs. Significant changes were noticed in the way the school was managed, as well as in the liberalisation of the textbook market. The third narrative brings the themes of low participation of actors in the process of designing and implementing the reform, which created a feeling among teachers that they had no control over the changes and that almost nothing depends on them. When all three general narrative frameworks are taken into account, one can better understand the overall perception of the actors that in our educational system there was a regression to the previous model, which was built for decades in a completely different social environment.

ОСВРТ САВРЕМЕНИКА

ИНТЕРВЈУ СА ПРОФ. ДР НИКОЛОМ М. ПОТКОЊАКОМ

Проф. др Никола Поткоњаќ, први слева у првом реду. Трећи конгрес педагога Југославије, Охрид, 1973. године (Педагошки музеј, Београд, Фонд Николе Поткоњаќа)

ИНТЕРВЈУ СА ПРОФ. ДР НИКОЛОМ М. ПОТКОЊАКОМ

Др Никола Поткоњак, редовни професор у пензији са Филозофског факултета у Београду. Последипломске студије је завршио у Лондону, а докторирао у Београду. У два мандата био је председник Просветног савета Србије. Уређивао је теоријски часопис *Педагогија*. Аутор је више од 60 монографских публикација, око 200 научних и стручних радова, иницијатор и организатор више округлих столова и стручних дискусија.

Када сте дошли на Филозофски факултет?

Студије педагогије сам уписао октобра 1946. Дипломирао сам 1950. године. Остао сам на Факултету као асистент (изабран 1951), доцент (1960), ванредни професор (1965) и редовни професор (1975). Пензионисан сам 1989. године.

Шта је највише допринело оснивању Одељења за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду?

Доста је сложено одговорити на то питање. Вероватно оснивање прве Учитељске школе у Крагујевцу 1871. године (прва на територији Србије), затим су следиле друге (Београд, Алексинац, Јагодина) у којима су се предавали педагогија и методика наставе као посебни предмети, као и потреба за професорима те струке. Утицај педагога који су студирали у Немачкој и по повратку у Србију се залагали за изучавање педагогије. Захтеви удружења наставника (и њихова гласила) која су предлагала педагошко оспособљавање на-

ставника. Неповољни извештаји о раду учитеља у школама. Угледање на универзитете у Немачкој где се педагогија изучавала као посебна наука итд. Могли би се навести још неки општи и посебни разлози. Поменуо сам неке.

Који су по Вашем мишљењу били највећи проблеми у процесу стварања јединствене осморазредне основне школе у Југославији и по чему је Србија била специфична?

Наследили смо из Краљевине Југославије веома неразвијену праксу обавезног школовања. Познато је да је још 1929. године донесен закон о осмогодишњој основној школи. Он није уопште заживео пре рата. Штавише, било је много места и без четвороразредне основне школе. Пола младе генерације, обвезника те школе, није било обухваћено школом. Неписменост је била велика. Посебно међу женама. Док су неки неразвијени крајеви Југославије били без школе, у другим, развијенијим (Словенија, Војводина, неки делови Хрватске) постојале су „више народне школе“, „више продужне школе“ различитог трајања (пет, шест, седам и осам година). У Краљевини Југославији сваких пар година затварана је нека учитељска школа и није уписивала ученике, наводно због „хиперпродукције учитеља“, а њих уопште није било довољно. Традиција и однос према обавезној школи и слању деце, посебно девојчица, у школу били су веома различити у појединим крајевима земље. Родитељи нису слали децу у школу, посебно женску, и за то нису сносили последице итд. Томе треба додати да у многим местима није било ни школских зграда ни опреме. Постојале су многе тешкоће и при штампању уџбеника. Учитељи су из политичких разлога веома често премештани из места у место, многи који су завршили учитељску школу годинама су чекали на посатављење. То веома тешко стање погоршано је током Другог светског рата (рушење и пустошење школа, страдање и оно мало учитеља што их је било – њихово учешће и погибије у ратним збивањима, затварање у логоре, прихватање других позива после рата уноснијих од учитељског, уништена опрема, чак и основни инвентар у школским зградама које су преживеле ратна разарања итд.).

Све то је требало по завршетку рата обновити, довести у ред, ставити у функцију, градити нове школске зграде, обезбедити опрему и уџбенике... То није било нимало једноставно у ратом и окупацијом ужасно разореној земљи. Још је требало спроводити и обавезно осмогодишње школовање и обухватити што више за школу дорасле

деце. Тражило је и много времена и многа материјална средства. Њих уопште није било. Оскудевало се у свему томе, као и у кадровима, када је реч и о свим средњим школама... Ни факултети и више школе нису тога били поштеђени. Напросто, није се знало шта почети обнављати као прво и где уложити оно мало средстава која су постојала.

Не знам да ли је Србија у томе била посебно специфична. И она се састојала из региона који су били развијенији и оних који су били неразвијени, са великим разликама у стању по градовима и већим местима и селима, са бројним националним мањинама итд.

Са каквим се проблемима у раду суочавала Комисија за реформу школства која је радила од 1953. до 1958. године?

Ми смо ту реформу међу собом кратко означавали/називали „реформа 1958“, по години када је донет Општи закон о школству. Био је то последњи закон у области школства који је донет у Југославији на савезном нивоу са важношћу за све републике и покрајине.

На претходно питање сам одговорио у каквом стању је било обавезно основно и остало школство по завршетку рата. Оно је трајало годинама и веома споро се превазилазило. У тим тешким условима предузета је веома обимна и доста радикална реформа школства у социјалистичкој Југославији. Веома смео подухват. Требало је показати у чему је новина те реформе, у чему се она разликује од стања школства у Краљевини (буржоаској) Југославији, показати лице нових социјалистичких школа и сл.

Ја сам радио као члан одбора/комисије који се бавио основним-обавезним шоловањем у тој реформи. Основни проблем је како конципирати јединствену обавезну школу у целој земљи (и то социјалистичкој), како превазићи разлике које постоје у односу на поједине републике, покрајине, регионе, градове и села и како то увести у праксу. Хтели смо тада да изградимо модерну, савремену и нашем социјалистичком друштву примерену јединствену осмогодишњу обавезну школу.

Ништа мање није било проблема ни на другим школским ступњевима. Наследили смо из Краљевине Југославије веома лоше организован и нејединствен систем средњег образовања (грађанске школе – које су сматране изразом „класне буржоаске“ организације школства и оне су убрзо укинута, ниже гимназије, потпуне гимназије, занатске школе – женске, шегртске, учитељске, разне верске школе итд. Није било једноставно све то „довести у ред“ и створити

нови социјалистички кохерентан систем средњег образовања, поготово без селекције, дискриминације, неравноправности, једнак за све – како је то прокламовано у социјалистичкој Југославији. Поред тога и овде се поставило као велик проблем питање недостатка зграда, опреме, рад у сменама, недостатак квалификованих кадрова и сл. за све средње школе.

Проблем је био и у томе како у тај систем уградити прокламовано обавезно осмогодишње школовање које другим делом задире у ниво и систем наслеђеног средњег образовања/школовања. Предлагано је да се све грађанске школе и ниже гимназије (називане и „прогимназије“) споје са четвороразредним основним школама и тако створе јединствене осмогодишње. Више година постојао је паралелизам у том смислу. Многи то нису прихватили. Вођене су о томе расправе. А у пракси нису постојали услови ни за било које рационално и практично решење.

Можда се може рећи да је најмање системских проблема било са трећим школским ступњем. Остале су да и даље раде и више школе и факултети, односно универзитети. Међу њима није успостављена одређена веза. На то нису пристајали факултети. И ове институције су биле исто тако суочене са готово непремостивим тешкоћама када је реч о простору, зградама, опреми, литератури и, посебно, кадровима.

Иначе, за све школе свих ступњева као општи захтев, не увек јасно и прецизно дефинисан, важио је – извршити идејну преоријентацију у читавом систему школства и уместо буржоаског изградити нови социјалистички систем.

Шта бисте рекли, која или чија су се искуства највише узимала у обзир приликом изградње модерног школског система у Југославији после рата (пре свега у педесетим годинама 20. века)? Ако говоримо о реформи школског система, која земља или чије искуство је на Вас оставило најјачи утисак и зашто?

Према устаљеном обичају и пракси у тим првим послератним годинама у социјалистичкој Југославији у свему се, па и у школству, угледало на Совјетски Савез. Није се много знало, ни међу нама који смо радили у Комисији за реформу, какви системи школства постоје на Западу и које се тамо реформе у тим послератним годинама предузимају. Нису постојале везе са тим земљама. Сматрало се тада да то и није много потребно, јер, прихватајући став совјетске педагогије и државе да је све то „капиталистичко“, „буржоаско“, „класно“ органи-

зовано и за нас неприхватљиво и назадно, није се много ни тежило да се то упозна и користи у нашој реформи.

Морам додати да се тада није довољно знало ни о систему школства у СССР-у. Оно што смо знали јесте да он има другачију традицију од нас, друге организационе оквире и системска решења и да ни он није за нас прихватљив као такав.

Дакле, сматрало се да ми морамо градити свој особени систем новог и модерног социјалистичког школства без много угледања на друге. Рекао бих да нисмо тада имали непосредне узоре за угледање.

Колико је Унеско био значајан за реформу школства у Југославији?

Колико се ја сећам, тек после 1970. године увелико се почело позивати на нека документа Унеска при предлагању и извођењу реформи школства код нас. Та документа су превођена и умножавана код нас и била су шире доступна. И у „реформи 1958“ и касније позивало се, унеколико, на „препоруке“ међународног Бироа за образовање, чије седиште је у Женеви. Он је сваке године организовао међународни скуп посвећен неком школском (образовном, васпитном) питању и давао „препоруке“ земљама чланицама. Југославија је била једна од тих земаља. Из тих земаља претходно би Бироу слали извештај о питању које је предмет расправе на годишњем скупу. Ти извештаји и дискусије на таквом међународном скупу били су основа за давање „препорука“. Ја сам касније присуствовао на неколико таквих скупова Бироа за образовање у Женеви.

Да ли имате утисак да се педагошка струка у Југославији теже одупирала крутим и догматским мишљењима него неке друге и, ако имате, зашто тако мислите?

Да. Тачно је да су се у педагошкој струци дуго задржавали и деловали крути и догматски идеолошки и политички ставови. Социјалистичка Југославија са КПЈ на челу прихватила је ставове СССР-а и Бољшевичке партије да су питања школства, образовања и васпитања „класна питања“, суштинска питања „пролетерске класе“, изузетно важна за ту класу и њено „ослобађање“, „просвећивање“ и владање државом, да су веома „важно оружје у класној борби“ и сл. Због тога ниједно иоле важније питање – поготово реформско, радикалнија промена – у тој сфери није се могло решавати без претходног става владајуће Комунистичке партије. Тако је било у СССР-у, тако је

било и код нас у Југославији. И тако је остало све до краја тога и таквог друштвеног система.

Партијски ставови били су, дакле, једина основа државне просветне политике и она се здушно захтевала и залагала се за њихово доследно остваривање. Све значајније промене у области школства и образовања биле су инициране на партијским скуповима и формулисане су у партијским резолуцијама. То се дословно преносило у просветну политику (партијске/социјалаистичке) државе. Ништа се није радило и није могло да се ради ван тога.

Ако је педагогија хтела да постоји и да буде прихваћена и призната у таквом друштву, она се морала бавити на исти начин питањима из тих партијских одлука.

Педагогија у Југославији доста година после Другог светског рата поступала је исто као и совјетска педагогија. Она је имала као свој основни задатак да тумачи, разрађује, конкретизује, помаже и доприноси практичком остваривању партијских одлука. То су прокламовала као своје основне циљеве и сва педагошка друштва (савезна, републичка, покрајинска). Томе су посвећивани готово сви скупови организовани у тим друштвима. Томе је служила и педагошка периодика.

Постојао је у совјетској педагогији готово истоветан шаблон за расправу о било ком важњем педагошком питању. Најпре се наведу одлуке и ставови КП па се онда иде на њихову „теоријску“ и „практичну“ „разраду“ и „тумачење“, „доказивање“ исправности такве одлуке. То је прихватио највећи број педагога и у Србији.

Таквог става наша југословенска педагогија се није ослободила ни после сукоба у оквиру Информбироа, када је дошло и до извесног ослобађања од догматизма и „владавине“ партије над педагогијом.

Код нас, једног мањег броја педагога, постојало је уверење да ће се после Резолуције III пленум КПЈ 1949. године, када је прокламовано право сваког појединца на слободан индивидуални развој (став да „не треба све подшишавати на исти калуп“ путем образовања и сл.), остварити темељнија промена и у односу између политике и педагогије, али до тога није дошло, односно дошло је само у веома малој мери.

Било је код нас појединих педагога који су писали да је „време“ да педагогија престане да буде „слушкиња просветне политике“ (није се говорило „партијске“) и да се осамостали „као наука“. И сâм сам понешто о томе говорио и писао. Али се ствари нису много и ра-

дикалније мењале све до краја док је КПЈ имала монопол над школством и просветом.

Мислим чак да једном броју наших педагога, и у Југославији и у Србији, тај однос потчињености („слушкиња“) педагогије партијској и просветној политици није много ни сметао. Нису осећали то као проблем и нису много прихватили да се постојеће стање мења. Сматрали су да је њихова дужност да и у педагогији буду „одани“ Партији, социјализму, „комнистичким педагошким“ идејама и сл. Тако што ће „чувати“ оно што Партија прописује и захтева. Неки су то чинили из убеђења да је тако једино могуће а други, рекао бих, из личног commodитета. Остајање „на линији партијских одлука“ (што значи да други одлучује, а ти само треба да то подржаваш, објашњаваш и тумачиш) лишавало их је потребе личног самосталнијег решавања актуелних педагошких питања, лишавало их је потребе критичког става у одговорности у бављењу педагошким питањима на другојачији начин. На више скупова педагога, колико се сећам, било је речи о непостојању, недостаку критичког става и таквих радова у педагогији код нас.

Да ли је социјалистичка Југославија успевала да одшколује довољан број учитеља и, ако није, на који начин је овај проблем превазилажен?

Већ сам рекао да се у свим областима школства и просвете осећао веома велики „кадровски проблем“ после завршетка рата. Кадрова ни пре рата није било довољно. Многи су учитељи и наставници изгинули у рату и у логорима, знатан број њих је прихватио по завршетку рата много уносније и боље плаћене положаје (у партији, војсци, друштвеним организацијама, у администрацији) у државним службама. Поготово их није било довољно када је реформама предвиђен велик број промена у школству (обавезно осмогодишње, борба за већи обухват школских генерација на свим ступњевима, отварање нових школа и сл.) које су захтевале далеко већи број квалификованих кадрова од постојећег стања.

У годинама после завршетка рата организовани су (на пример, при свим учитељским школама) кратки курсеви за „убрзано“ образовање учитеља.

Додао бих: споро су се рашавала системска питања образовања учитеља. Остало је спорно, и није решено ни до данас, питање како образовати кадрове за средње школе на факултетима, погото-

во њихово педагошко-психолошко-методичко образовање. Факултети су се у томе показали као веома конзервативне и круте, за иновације и реформе неспремне институције. Одбијали су упорно све могуће предлоге да се то питање реши. И у томе су, нажалост, успели. Ни данас стање није боље.

Да ли је, по Вашем мишљењу, доношење Општег закона о школству (1958) представљало неку врсту револуционарног чина и зашто?

Већ сам рекао да смо ми педагози целу реформу школства која је тада извођена у Југославији и била доста радикална (изградња новог социјалистичког система школства и образовања) кратко звали као „реформа 1958“ управо по томе закону. То говори о значају који му је придаван. Он је дефинитивно утврдио (законски) обавезно осмогодишње школовање и систем школства у читавој земљи и за све грађане. То је била основа и полазиште за системска решавања свих других питања школства на свим ступњевима. Напокон, то је био последњи „савезни“ закон у тој области. После тога (устава из 1963. и поготово 1974) свака република и покрајина „кројила“ је свој систем школства самостално. Међурепубличко-покрајинска комисија (чији сам ја био члан када сам био председник Просветног савета Србије, иначе чинили су је руководиоци образовања у републикама и покрајинама, обично по двоје) састајала се повремено (углавном месечно) са циљем да „уједначи“, нађе „заједничка“ решења“, омогући „размену искустава међу републикама и покрајинама“ по актуелним питањима школства и образовања. Та комисија је, међутим, могла само да даје сугестије и предлоге који никог не обавезују да их прихвати и спроводи. У Комисији најмање су биле кооперативне: Словенија, затим Војводина, па и Босна и Херцеговина. Словенија је, на пример, увек тражила формулације у препорукама које она усваја, које су њој и осталима давале широко поље деловања ван донетих препорука. На тој линији је била и Хрватска (посебно за време када је просветом у тој републици руководио Стипе Шувар). Било је у тој комисији и личних надмудривања и „препуцавања“ па и „такмичења“ ко ће први побрати ловорике и признања у остваривању реформских партијских предлога у области школства и просвете (на пример, када је била реч о „усмереном образовању“, таква суревњивост је постојала између Стипе Шувара као министра просвете у Хрватској и Миленка Николића као руководиоца просвете у Војводини).

Школа је у социјалистичкој Југославији имала огроман значај у друштву. У великој мери је допринела интензивирању друштвене мобилности. Није било ретко, а ево и Ваш случај то показује, да се деца која потичу из сиромашних породица у којима су родитељи неписмени, школују и захваљујући свом образовању заузму запажен положај у друштву. Ваша мајка је била неписмена а Ви сте постали универзитетски професор. Зашто је то данас све мање могуће?

Да, ми сиротиња, породице без велике „школске традиције“, са неписменим и полуписменим родитељима, без истакнутијих, по образовању и друштвеном положају, члнова у породици, ми који смо себе сматрали припадницима „пролетерске класе“, а социјалистичку државу „својом државом“ итд. сматрали смо да нам је створена и отворена перспектива да управо образовањем, школовањем, изађемо из незахвалног и непривилегованог друштвеног положаја. То нисмо смели да пропустимо и многи од нас нису пропустили.

Не треба заборавити да је такво осећање у нашим породицама и код нас деце резултат веома повољне тадашње друштвене климе. Створен је и одржаван веома позитиван однос према школовању. Напред сам говорио већ нешто о схватању школе као важног средства „класне борбе“ пролетаријата. Постојала је тада бесплатност школовања на свим ниоима. Извршена је децентрализација и деурополизација многих школа и оне су постале шире доступне свима. Укинуте су многе препреке које су постојале за прелазак из једне школе у другу, са једног на други степен у школском систему. Свест о могућности запошљавања на престижнија места после школовања била је веома присутна. Постојала је доста широка могућност да добију новчану помоћ (стипендије) они који се школују. Постојали су примери оних појединаца који су у томе успели итд. итд. Све је то стварало веома повољну климу за позитиван однос према школи и школовању. То се није лако пропуштало. Радом, учењем – схватили смо ми сиротиња – успешним завршавањем одређених школа – могло се много тога остварити и у животу и у раду. И многи су, укључујући и мене лично, то остварили. Касније, све је то почело да се мења. Многе погодности за школовање које су постојале су мењане и умањиване. У последњих деценију и по 20. века све је теже било за сиромашне, непривилеговане у друштву, остварити такву друштвену мобилност путем школе.

Без којих политичких и друштвених фактора, по Вашем мишљењу, нема успешне реформе школства?

Морају да се стекну многи, и још једном многи, политички, друштвени, економски, научно-технолошки, па и индивидуални и међународни захтеви и услови да би се приступило реформи школства. Потребна је и сасвим одређена клима и свест у друштву да је реформа заиста потребна. Да је „зрело време“ за реформу. Потребно је уважавање и свих сазнања и истраживачких резултата о стању у школству које треба да се мења. Потребна је футуристичка визија развоја друштва и школства која му одговара и која ће га пратити и потпомагати друштвене потребе за променама и напредовањем. Потребно је решити веома много тога када је реч о материјално-финансијским питањима, остваривати, приближавати се остваривању обећања о демократичности и доступности образовања и школовања свима без дискриминације итд.

Свака реформа школства је веома сложена и захтева уважавање многих чинилаца. Зато многе, на брзину и недовољно утемељене и припремљене реформе школства, и у свету и код нас, нису успеле. Оне нису уважавале све чиноце који су битни и, чак, пресудни за такве реформе.

Ја сам једно време имао идеју да предложим писање (направио сам и неке концепте) „методологије извођења школских реформи“. Мислио сам, на основу личних искустава и учествовања у реформама, сазнања о реформама у другим земљама, на основу педагошких и других научних сазнања и визија будућности, да је то веома потребно. Покушао сам то да предложим на једном састанку ЦЕРИ-ја у оквиру ОЕЦД-а у Паризу (када сам у тој организацији био представник Југославије) да то буде међународни пројекат. То није прихваћено са образложењем да је свака реформа школства до те мере специфична у свакој земљи, да би било какво „преписивање“ (макар и на науци засновано) деловало више негативно него позитивно. Укалупљивало би, наводно, реформе школства. Нисам прихватио такав став, али сам одустао од своје идеје и намере. Мислим ипак после свега, и данас, да би нам свима таква једна методологија добро дошла, макар као приручник и подсетник о чему све треба водити рачуна када се приступа реформи школства и образовања. Како треба организовати и практично, корак по корак, остваривати намеравану реформу.

Многе реформе нису успеле, посебно код нас, по мом мишљењу, и зато што нису много уважавале управо оне који ће те реформе спрово-

водити – наставнике и све друге „школске људе“. Захтевао сам у свим реформама у којим сам учествовао, а учествовао сам у свима које су извођене док сам био активан као педагог, да се најпре са реформом (њеним циљевима, предлозима, захтевима, намераваним променама, током увођења у праксу, праћењем уведених промена итд.) пре свих добро упознају и за њих темељно припреме и оспособе за њихово спровођење, укључујући и материјално награђивање, они који их спроводе. Тек када их они прихвате као „своје“ има наде за успех. То треба чинити пре извођења реформе у праксу. Унапред. А не после када је реформа у току. У те претприпреме реформи школа треба обавезно укључити и све оне институције које образују и припремају будуће наставнике (данас факултете), затим стручна удружења наставника, потом родитеље и локалне друштвене средине, јавна средства комуникација итд. Тек када се изврше такве припреме, могло би се практично приступити реформи школа и очекивати да оне буду успешне. То је сложен и временски дужи процес. За то се често нема стрпљења. Многи који треба да спроводе реформу не осећају је као „своју“, као нешто што је потребно. Зато доживљавамо одбојност и неприхватање предложених реформи, због чега следе неуспеси. То су само нека питања за која сам ја мислио да би их требало обрадити у методологији школских реформи. Она, сигурно је, не би укалупила (као што су мислили неки) већ би помогла реформе у области школства.

Колики и какав је, по Вашем сећању и искуствима, био утицај Партије на Универзитет, наставу и живот и рад наставника и студената, посебно у првим годинама после рата, али и касније?

Опште гледано (постоје, свакако, и изузеци) тај утицај никад није био велик током друге половине 20. века, најмање на систем студија, на наставни рад наставника, на учење и полагање испита од стране студената. Факултети су, по мени, у томе били и остали доста традиционалне и конзервативне институције. Не прихватају лако промене/реформе ни када је реч о организацији студија, односу наставника и студената, положају студената током студија, испуњавању њихових студентских обавеза, испитима и сл. То се показало и у најновије време, на пример прихватање/одбацавање предлога Болоње! Има у томе доста позитивног, али и неких ограничења.

Сећам се, на пример, када је увођено друштвено управљање и самоуправљање у просвети, када су стваране самоуправне интересне заједнице за финансирање образовања, увођење у овој области „награђивања према раду“ и слично, мој факултет (ја сам био у то време председник Савета Филозофског факултета) прихватао је, углавном, формално (и само термилошки) такве предлоге и организационе промене. Није било јавних иступања и неслагања, није било јавних критика, одбијања таквих предлога и сл. Ми смо, рекао бих ћутке, и игноришући наведене предлоге, поступали веома мудро. Само смо формално прихватили такве „новотарије“. Настојали смо да не доведемо у опасност ни нормано ни устаљено традиционално доказано добро функционисање (рад) Факултета. Сви смо настојали да задржимо дугу традицију коју је мој факултет имао када је реч и о организацији, и о унутрашњим односима, и положају свих субјеката на факултету, у организацији студија, избору наставника, у начину награђивања и финансирања. Нисмо тада прихватили поделу факултетских студија на степене, на прихатање виших школа као првог степена студија и сл. И то се показало као мудра одлука и веома позитивно настојање и поштовање традиције, јер ускоро су такви предлози одбачени и у друштву и у просветној политици. Треба овде додати и следеће: у односу на основно и средње образовање, у односу на више школе, факултети су били много самосталији у не/прихватању таквих „новина“. Министри просвете (секретари, председници комитета, чланови извршних већа задужени за школство и просвету, просветни савет – различито су се називали) нису имали „надлежност“ нити „власт“ над универзитетима и факултетима. Они су били доста аутономни и самостални у свом развијању и мењању.

Сећам се такве глупости самоуправљања и захтева „награђивања према раду“ на факултетима када бих ја, то сам ја и јавно износио, на пример, морао имати као професор далеко већу плату него мој колега професор Георгије Острогорски, светски признати научник у области византологије, члан многих угледних академија наука и уметности у свету, кога су прижељкивале и позивале многе земље за професора, само зато што ја имам по неколико пута више студената педагогије него он на својим студијама византологије! Као да те студије, по природи ствари и науци, могу бити масовне као и студије, на пример, педагогије!

Не знам како је било на другим факултетима, али на мом Филозофском факултету такве глупости нису једноставно пролазиле!

Нисмо ми јавно устајали против таквих промена и предлога, али их суштински нисмо прихватили. Вршили смо само формално промене у статуту факултета и његовим актима, оно што се морало, али је факултет настављао да живи као и пре таквих предлога и одлука. Показало се то као мудра одлука и став. Брзо су такве одлуке замењиване новим, а ми смо настављали на Факултету да радимо и живимо како смо то чинили и пре. Тако је било на мом факултету. Мислим и на многим другим. Сећам се и сада јавне реакције једног професора Медицинског факултета (нисам сигуран – хирург Стојановић) који је са иронијом говорио да сада дозволу за неку сложу операцију мора да тражи од чистачице која је била члан „управног органа факултета“.

Шта можете рећи о демонстрацијама студената октобра 1954. године?

Највећи део 1953/54. године провео сам на последипломским студијама у Лондону у Енглеској. Вратио сам се на Факултет касно у јесен 1954. Нисам учествовао у тим догађајима студената и о њима не могу да сведочим.

Какав је Ваш став о деметрополизацији високог школства у Југославији? Да ли је постојала реална основа за отварање нових факултета и универзитета или се превасходно радило о политичком и економском диктату?

Мој став према деметрополизацији високог школства у Југославији је до одређене мере позитиван. Има доста разлога за потврду таквог става. Има то одређени позитиван значај и са гледишта друштвених потреба и економски гледано, научно-техничко-технолошки гледано, просветно-културно гледано. Постојање високошколске институције у једној локалној средини има позитиван утицај и значај и када је реч о доступности образовања појединцима и о свеукупном развоју те локалне друштвене заједнице. То потврђују и наши и примери многих других земаља. Деметрополизација губи свој смисао и значај када постане политички проблем, предмет борбе политичких партија и локалних друштвених заједница око тога која ће добити неку високошколску институцију, факултет, па и читав универзитет.

Два пута сам лично то доживео у пракси. Био сам у комисијама када су се место учитељских и виших педагошких школа оснивале педагошке академије и када су се место тих академија оснивали

учитељски факултети. Увек је при томе требало и „рационализовати“ мрежу, значи смањити број таквих институција у Републици и покрајинама. Био сам лично под веома снажним притиском да се те институције отворе овде, а не онде, у овом а не у другом месту. То није било лако издржати и остати до краја при објективним чињеницама при избору места у којем ће бити лоциране такве нове институције по Србији. Можда ће бити интересантно да испричам овде мој разговор са чувеним професором Филозофског факултета и научником у области класичних наука Милошем Ђурићем. Позове он мене у свој кабинет и каже ми (слободно интерпретирам): Имам један важан задатак за тебе Личанине (и он је сматрао да има у себи „личке крви“ – не знам како). Ја сав срећан да он има неки задатак за мене „претворим се у уво“ и пажљиво слушах шта ће предложити. Он се мало насмеје па каже предлажем ти да се удружимо и да нас двојица покренемо оснивање Личке академије наука и уметности са седиштем у Госпићу! Знаш, када могу имати академију наука ови у Приштини и у Подгорици зашто и ми Личани не бисмо могли имати Личку академију наука и уметности у Госпићу! Када бисмо све Личане академике повукли из загребачке и београдске академије, када би нам се придружили они Личани – научници и академици – из иностранства, били бисмо најача академија не само у овој Титовој Југославији већ и много шире! Тако је чувени „чика Миша“ кроз иронију исказао свој став према деметроползацији академија наука и вулгаризацији и политизацији такве идеје!

То би се могло рећи и када је реч о деметрополитизацији високог школства када се у њега умеша политика. А умешала се од самог почетка. Чим су се политичари почели китити тиме, а ките се многи и данас, себи приписујући као своју велику заслугу да је „његова“ локална средина добила факултет, па и читав универзитет, онда идеја о деметроползацији губи свој прави и смисао и значај и може бити само ствар подсмеха и карикатурног приказивања, као што је то чинио „чика“ Миша Ђурић када је било речи о деметроползацији академијама наука!

Какви су били односи између педагога и педагошких удружења појединих република? Колико је било јако јединство, заједништво, југословенство у тим круговима? Када сте уочили прва трвења, несугласице и сукобе и да ли сте /и када/ евентуално схватили и помислили да су те несугласице непомирљиве и да неће бити могуће да се превазиђу?

Однос међу педагошким друштвима Југославије, а лично сам веома много и активно учествовао и у раду таквог друштва у Србији и на нивоу Југославије, био је веома добар и сараднички. Остао је такав до краја. То могу и лично да тврдим, јер сам био редак међу југословенским (и српским) педагозима који је годинама успешно сарађивао са свима. Није било готово ниједног иоле познатијег југословенског педагога кога нисам знао и који се није радо одазиво на акције које сам ја иницирао и организовао. А био сам у томе неуморан.

Организовали смо многе састанке, активно сам учествовао у припремању и одржавању десет југословенских конгреса педагога (први у Београду 1952, последњи у Новом Саду 1990). На свима сам био активни учесник. Одржавани су ти југословенски конгреси педагога у свим републикама и покрајинама (мислим, изузев Космета) и свуда су радо дочекивани као значајни педагошки догађаји. Локална педагошка друштва су била у таквим случајевима домаћини југословенског конгреса.

Организовали смо многе уже и шире скупове, републичке конгресе педагога (лично сам учествовао на оба таква конгреса педагога Хрватске, на два конгреса Србије, на једном конгресу педагога Босне и Херцеговине), организовао сам лично десетину „округлих столова“ у оквиру часописа *Педагогија* (био сам одговорни уредник часописа), издавали смо (свако друштво) своје часописе и гласила и никад није било нити је долазило до сукоба међу педагошким организацијама у оквиру Југославије. Могу поуздано да сведочим да таквих сукоба није било ни идејних ни политичких, ни стручних – педагошких. Сви смо се борили за исту улогу педагогије и њен положај у југословенском друштву, онакав какав сам напред описао. У томе није било разлике међу организацијама педагога у земљи. Није било разлога за свађе и сукобе. Написао сам о тој нашој педагошкој сарадњи и посебну брошуру (поводом неке годишњице Савеза педагошких друштава Југославије).

Било је појединаца педагога, и то не мали број, који су се, највише из личних разлога (завист, љубомора, незадовољство због јавних стручних критика, због негативно написаних извештаја и реферата о појединцима приликом избора у разна звања, због тога што нисам позивао неке на скупове које сам иницирао и организовао, због одбијања да се штмпају њихови радови у часописима у чијим редакцијама сам био и сл.) међусобно сукобљавали. Ја сам лично имао и у Загребу и у Београду и у Сарајеву више (десетак) таквих педаго-

га, мојих „дежурних критичара“ са којим сам „ратовао“ и у педагошким гласилима. Ретко су то били стручни педагошки „обрачуни“, најчешће лична нетрпељивост, завист, што сам критички указивао на неке њихове педагошке идеје и пропусте са којима се нисам слагао (ја се од таквих критика нисам уздржавао као многи други педагози). У пар случајева разлог неслагања било је указивање на националистичка схватања (два у Босни и Херцеговини и један у Хрватској).

Ја сам лично имао сукобе са педагозима Албанцима (са Косова и Метоходије) док сам био одговорни уредник часописа *Педагогија*. Они нису иступали у име друштва педагога које су имали, већ појединачно. Захтевали су од часописа *Педагогија* да прихвати њихове предлоге, које сам ја у име редакције упорно и одлучно одбијао, на пример, да часопис даје резимеа на албанском језику свих чланака које објављује – јер они наводно не знају српскохрватски, на коме се штампа часопис, па га не могу користити. Напомињем да је часопис давао резимеа (тада важећи стандарди за научне часописе) објављених радова на енглеском и руском језику. Предлагали су да се „пропорцијално“ у том југословенском научном часопису обезбеди „простор“ и за штампање радова педагога Албанаца и да се при томе не „оцењује строго“ квалитет таквих радова. Разумљиво никако се то није могло прихватити. И ја нисам прихватао.

Као што сам рекао, друштва југословенских педагога се нису међусобно (републичка и покрајинска) сукобљавала све до краја. Ја то бар нисам доживео. Сарадња и солидарност међу њима увек су били коректни.

интервју водили:

проф. др Александра Илић Рајковић

др Сања Петровић Тодосијевић

др Драгомир Бонџић

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА И АУТОРКИ С ОДАБРАНИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА¹

АЛЕКСАНДРА ИЛИЋ РАЈКОВИЋ (Крушевац, 1975) ванредна професорка на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета у Београду. Њена професионална интересовања усмерена су на следеће области: историја педагошких идеја, историја образовања у Србији. Бави се питањима покрета за нову школу у Југославији између два светска рата, проблематиком селекције, легитимизације и вредновања школског знања у Србији 19. века и историјатом стручног удруживања педагога у Србији. Најважнији радови:

- *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, Педагошко друштво Србије, 2019.
- „Сто осамдесет година продукције уџбеника у Србији“. *Уџбеник: стара тема пред изазовима савременог доба*, ур. Ана Пешкан, Јелена Стевановић, 29–52. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2019.
- „Настава оријентисана на ученика као основа рада прве огледне школе у Србији“. *Педагогија* 71(4)/2016, 475–487. Коаутор Душица Малинић.
- „Реформа продужних школа у Минхену и утемељење дуалног система стручног образовања“. *Настава и васпитање* 64(1)/2015, 117–130.

---

1 Распоред биографија и одабраних библиографија аутора и ауторки прати редослед њихових радова у зборнику.

- *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*. Београд: Филозофски факултет, 2010.

НАТАША ВУЈИСИЋ ЖИВКОВИЋ (Ужице, 1968) редовна професорка на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Кључне сфере истраживања су јој историја педагогије, историја школства и професионални развој наставника. Најважнији радови:

- *Скидање чађи: Слика основних школа у Кнежевини Србији 1857–1880. године у извештајима школских надзорника*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, 2017.
- *На перу и на седлу – Надзор над основним школама у Србији у првој половини XIX века*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, 2014.
- *Војислав Бакић и развој педагошке науке у Србији*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2012.
- „Улога педагошке историографије у формирању педагошког знања“. *Зборник Института за педагошка истраживања* 63, 3/2008, 510–519.
- „Proces disciplinarizacije u polju pedagoškog istraživanja i obrazovanja – prvi deo: istorijsko-komparativni kontekst razvoja pedagogije kao univerzitetske discipline“. *Pedagogija* 63, 4/2008, 540–554.

ЉУБИНКА ТРГОВЧЕВИЋ (Сарајево, 1948) историчарка, бивша научна саветница Историјског института и редовна професорка Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Сада је редовна професорка на Универзитету Доња Горица у Подгорици. Бави се историјом Србије/Југославије и Балкана у европским оквирима, посебно културном, интелектуалном и родном историјом. Објавила је више од 150 радова на више страних језика. Најважнији радови:

- *Научници Србије и стварање Југославије*. Нови Сад, Београд: Прометеј, Радио телевизија Србије, 2021, (треће издање).
- „The Professional Emancipation of Women in 19th-Century Serbia“. *Serbian Studies* v. 25, 1 (2011), 7–19.

- „Nördliche oder südliche Universitäten? Serbische Studenten an deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert“. *Jahrbuch für Europäische Geschichte* bd. 6 (2005), 55–76.
- *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, 2003.
- *Историја Српске књижевне задруге*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.

АНА СТОЛИЋ (Београд, 1962) виша научна сарадница Историјског института у Београду. Дипломирала је и магистрирала на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду а докторску тезу је одбранила на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Бави се женском и родном историјом и друштвеном историјом Србије у 19. и почетком 20. века. Ауторка је и уредница *Портала за женску и родну историју* (2019). Најважнији радови:

- *Краљица Драга Обреновић*, Београд: Еволута, 2019, (треће издање).
- „Ženska i rodna istorija i femnistička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata“. *Femnistička teorija je za sve, Zbornik radova sa konferencije „Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“*, ur. Adrijana Zaharijević, Katarina Lončarević, 41–57. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Факултет политичких наука, 2018.
- „Између национализма и интернационализма – Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата“. *Историјски часопис*, књ. LXVII (2018), 309–338.
- *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и раног феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Еволута, 2015.
- „Родни односи у 'царству подељених сфера'“. *Приватан живот код Срба у 19. веку*, ur. Ана Столић, Ненад Макуљевић, 89–112. Београд: Клио, 2006.

ЉИЉАНА СТАНКОВ (Земун, 1959) доктор педагошких наука и професорка струковних студија на Академији струковних студија Шабац – Одсек студија за васпитаче и медицинске сестре васпитаче. Докторирала је на Одељењу за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду 2011. са темом „Васпитна улога установа за заштиту деце и омладине у Србији (1918–1941)“. Радила је као кустоскиња у Педагошком музеју у Београду (1986–2012). Бави се проучавањем историје школства у Србији – школовањем женске омладине, образовањем учитеља и учитељица, развојем предшколског васпитања и радом хуманитарних друштава и установа у области дечје заштите. Најважнији радови:

- „Трагање за професионалним идентитетом – учитељски и васпитачки позив у Србији (1863–1941)“. *Образовање, род, грађански статус*, 27–38. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду – Центар за студије рода и политике, 2014.
- „Teachers as collectors of national heritage of customs in Serbia from 1880 to World War I“. *The History of the Family* 2014, vol. 19, issue 2, 202–217.
- „Правни оквири и пракса дечје заштите у Кралjevини (SHS) Југославији“. *Посебна питања квалитета у образовању*, 307–322. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, Институт за педагогију и андрагогију, 2012.
- *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј, 2011.
- *Предшколско васпитање у Србији (1865–1957)*. Београд: Педагошки музеј, 2010.

ЈОВАН МИЉКОВИЋ (Земун, 1978) ванредни професор на Катедри за андрагогију Одељења за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Истраживачка интересовања су му везана за области политике и система образовања одраслих, менаџмента, маркетинга и лидерства у образовању одраслих и основног образовања одраслих. Најважнији радови:

- *Систем образовања одраслих: поглед из контекста*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, 2019.

- „Diffusion of Adult Education Policies in the European Education Space“. *Contribution of Research to Improvement of Adult Education Quality*, eds Aleksandra Pejatović, Regina Egetenmeyer, Maria Slowey, 167–182. Belgrade: IPA, University of Belgrade, University of Wurzburg, Dublin City University, 2016. Koautor Šefik Alibabić.
- „Organizaciona subkultura i obrazovanje zaposlenih“. *Andragoške studije* 1/2015, 121–144. Koautor Marija Schramm.
- „Professionalization of high education institutions marketing in context of crisis“. *Adult Education: Response to Global Crisis Strengths and Challenges of the Profession*, eds Snežana Medić, Regina Ebner, Katarina Popović, 207–221. Belgrade: IPA, EAEA, AES, 2010.
- „Andragoški rad Ćirila i Metodija“. *Andragoške studije* 1/2008, 139–148.

ЂУРЂА МАКСИМОВИЋ (Книн, 1995) завршила је основне и мастер студије педагогије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Тренутно је на другој години докторских студија педагогије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Од 2020. је стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Ангажована је у настави на Одељењу за педагогију и андрагогију. Истраживачка интересовања су јој везана за историју педагогије, развој дечје књижевности крајем 19. и почетком 20. века и њен педагошки значај. Најважнији радови:

- „Визуелно представљање у уџбеницима замљописа и познавања природе у Србији у периоду од 1945. до 1966. године“. *Зборник Одсека за педагогију Филозофског факултета у Новом Саду* 28/2019, 49–69. Коаутор Александра Илић Рајковић.

ЗОРАН ЈАЊЕТОВИЋ (Загреб, 1967) научни саветник Института за новију историју Србије. Студирао је историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Постдипломске студије је похађао и завршио на истом факултету на Групи за општу савремену историју и на Средњоевропском универзитету у Будимпешти. Магистарски рад на тему „Исељавање немачке мањине из Војводине 1944–1948“

одбранио је на оба универзитета. Докторску дисертацију „Националне мањине у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941“ одбранио је на Групи за општу савремену историју код професора Андреја Митровића и Милана Ристовића. Бави се националним мањинама у Југославији, југословенско-немачким дипломатским односима, популарном културом у социјалистичкој Југославији и Другим светским ратом. Најважнији радови:

- *Collaboration and Fascism under the Nedić Regime*. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2018.
- *Od „Internacionale“ do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.
- *Od Auschwitza do Brijuna. Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslavensko-zapadnonjemačkim odnosima*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- *Between Hitler and Tito: The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2005, (second ed.).
- *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

ЉУБИНКА ШКОДРИЋ (Београд, 1975) виша научна сарадница у Институту за савремену историју. Дипломирала је (2000), магистрирала (2008) и докторирала (2015) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од 2001. до 2018. била је запослена у Архиву Србије, где је стекла звање архивске саветнице. Најважнији радови:

- „‘Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке’. Просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941–1944“. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, ур. Александар Стојановић, 215–236. Београд: Филип Вишњић, 2015. Коаутор Драгомир Бонџић.
- „‘Света кућа васколиког српског народа’ или ‘храм наше националне просвете’. Београдски универзитет у колаборационистичкој штампи 1941–1944“. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, ур. Александар Стоја-

новић, 237–254. Београд: Филип Вишњић, 2015. Коаутор Драгомир Бонџић.

- „Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944“. *Istorija 20. veka* 1 (2011), 151–162.
- *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*. Београд: Архив Србије, 2009.
- „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944. Прилог друштвеној историји рата“. *Војноисторијски гласник* 1, (2009), 172–183.

САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ (Шабац, 1977) научна сарадница Института за новију историју Србије. Бави се друштвеном историјом Србије и Југославије у периоду после Другог светског рата, историјом детињства, историјом образовања, као и историјом Другог светског рата с посебним освртом на масовне злочине и Холокауст и политику колаборационистичке управе на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Једна је од оснивачица Центра за југословенске студије. Активна је као чланица Иницијативе за обнову Меморијалног комплекса „Бошко Буха“. Најважнији радови:

- „Еманципација и феминизација учитељског позива у Србији и Југославији после Другог светског рата“. *Гласник Етнографског института САНУ* 68-2/2020, 467–485.
- „Slika oca u jugoslovenskim časopisima za decu od kraja Drugog svetskog rata do šezdesetih godina 20. veka“. *Časopisi za decu: Jugoslovensko nasleđe (1918–1991)*, ur. Tijana Tropin, Stanislava Varać, 263–285. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.
- *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.
- „Socijalizam u školskoj klupi i oko nje. Dometi reforme osnovnoškolskog sistema u Jugoslaviji 1949–1958“. *Socijalizam: izgradnja i razgradnja. Zbornik odabranih radova sa Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ur. Chijara Bonfiglioli, Boris

Koroman, 45–70. Pula–Zagreb: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017.

- „Однос комунистичке власти у Србији према ‘старом’ учитељском кадру после Другог светског рата“. *Токови историје* 2/2016, 121–150.

ЛАДА ДУРАКОВИЋ (Пула, 1968) ванредна професорка на Музичкој академији Универзитета Јурја Добриле у Пули. Дипломирала је на Одељењу за музикологију Филозофског факултета Универзитета у Љубљани. Магистрирала и докторирала на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Загребу. Подручје њеног научног интересовања је однос идеологије и музике у 20. веку. Чланица је и суоснивачица Центра за културолошка и повијесна истраживања социјализма који делује при Универзитету Јурја Добриле у Пули. Најважнији радови:

- *Glazba kao odgojno sredstvo u formiranju „socijalističkog čovjeka“: nastava glazbe u osnovnim školama u Hrvatskoj (1945–1965)*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2019.
- „Educate for music, educate by virtue of music. Music education in primary schools in early socialism“. *Südost-Forschungen* 76 (2018), 24–42.
- „Music as the Educational Mean in the Making of the ‘Socialist Man’: Music Education in Primary Schools of Croatia (1945–1965)“. *History of Education & Childrens Literature* 11 (2016), 267–291.
- „Glazbena nastava i ideologijske mijene: Hrvatska u formativnim godinama socijalizma (1945.–1960.) i razdoblju afirmacije političkoga pluralizma (1991.–2006.)“ *Glazbena pedagogija u svjetlu sadašnjih i budućih promjena – 4*, ur. Vito Balić, Davorka Radica, 381–399. Split: Sveučilište u Splitu, Umjetnička akademija, 2016.
- *Ideologija i glazbeni život: Pula, 1945.–1966*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo, 2010.

МИЛИЦА СЕКУЛОВИЋ (Београд, 1993) студенткиња треће године докторских студија на Филозофском факултету Универзитета у Београду и истраживачица-приправница на Институту за педагогију

и андрагогију. Примарно поље њеног истраживачког рада је послератна образовна политика са фокусом на систем средњошколског образовања у Југославији. Бави се и анализом уџбеника у историјско-педагошкој перспективи. Сарадница је у настави на предметима *историја педагошких идеја, развој педагогије у Срба и историја школства у Србији*. Најважнији радови:

- „Дјуијево читање Русоовог ‘Емила’: између прагматизма и натурализма“. *Чему још образовање: образовање и/или еманципација*, ур. Предраг Крстић, Вера Меворах, Марија Велинов, 82–83. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2020. Коаутор Петар Нуркић.
- „Интерсексуалност и модернизација образовања: прилог промишљању интерсексуалности из педагошке перспективе“. *Образовање у функцији модернизације друштва*, ур. Јелена Станишић, Младен Радуловић, 66–68. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2019.
- „Представа женског пола у читанкама за српски језик аутора Милана Шевића крајем 19. и почетком 20. века“. *Феминистички форум филозофског факултета: изабрани радови из студија рода*, ур. Нада Секулић, Марија Радман, 293–308. Београд: Институт за социолошка истраживања, 2016.

СРЂАН МИЛОШЕВИЋ (Чачак, 1982) научни сарадник Института за новију историју Србије. Дипломирао је и докторирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (Одељење за историју, Катедра за историју Југославије). Бави се историјско-правним темама у вези са аграрном политиком у Југославији, историјским аспектима транзиционе правде (ревизионизам, рехабилитације), као и другим темама претежно из историје југословенског друштва. Најважнији радови:

- „Ustav bez zemlje: Vidovdanski ustav u nastavi Ustavnog prava u zemljama naslednicama Jugoslavije“. *Pravni zapisi* 1/2021, 38–60.
- “The Role of the Yugoslav Popular Front in Implementing Communist-Style Measures in Yugoslav Rural Areas (1945–1953)”. *Tokovi istorije* 3/2018, 63–86.

- „Društvo Jugoslavije 1918–1991: od stagnacije do revolucije“. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović i dr., 349–390. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.
- *Istorija pred sudom. Istorijski i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*. Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
- „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“. *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, 11–25. Novi Sad: AKO, 2013.

ДРАГОМИР БОНЦИЋ (Крушевац, 1973) научни саветник Института за савремену историју. Дипломирао је (1999), магистрирао (2003) и докторирао (2010) на Катедри за историју Југославије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Бави се историјом Југославије и Србије у 20. веку, посебно историјом просвете, високог школства, науке, Београдског универзитета, међународне научно-просветне сарадње, школовањем страних студената, међусобним односом интелектуалаца и политике/идеологије и развојем нуклеарне технологије и политике после Другог светског рата. Уредник је часописа Института за савремену историју *Историја 20. века*. Најважнији радови:

- *Između ambicija i iluzija. Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije Stojan Novaković, 2016.
- *Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948 – 1953. Студија и документи*, ur. Драгомир Бонцић. Београд: Институт за савремену историју, 2013.
- *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.
- *Универзитет у социјализму: високо школство у Србију 1950 – 1960*. Београд: Институт за савремену историју, 2010.
- *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.

Владимир Циновић (Београд, 1977) виши научни сарадник Института за педагошка истраживања. Дипломирао је, магистрирао и докторирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Бави се применом конструктивистичке психологије и фукоовске аналитике моћи у областима образовања, психологије личности и психотерапије. Област његове експертизе представљају и квалитативна истраживања у психологији, а посебно методологија мултиплог селфа и технике из психологије личних конструката. Најважнији радови:

- „The Multiple Self: Between Sociality and Dominance“. *Journal of Constructivist Psychology* 1/2020, 1–19.
- *Identitet neuspešnog učenika*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2019. Коаутор Николета Gutvajн.
- „Creativity with Students“. *The Wiley Handbook of Personal Construct Psychology*, eds. David Winter, Nick Reed, 361–370. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, 2016.
- *Poslušnošću do znanja*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2010.
- „Kelly Meets Foucault: Understanding School Underachievement“. *Journal of Constructivist Psychology* 1/2008, 43–59. Коаутори Душан Стојнов, Јелена Павловић.

Ивана Ђерић (Београд, 1978) научна сарадница Института за педагошка истраживања. Дипломирала је и магистрирала на Филозофском факултету Универзитета у Београду, а звање доктора наука стекла је на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Поље њеног интересовања чине: квалитативна методологија, професионално учење, истраживања у школи, образовне промене и рефлексивна пракса. Најважнији радови:

- „Аутоетнографија у образовању: позив школским практичарима на рефлесију и акцију“. *Истраживања у школи*, ур. Ивана Ђерић, Славица Максић, 31–62. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2018.
- „Наставници и ученици као истраживачи у школи“. *Истраживања у школи*, ур. Ивана Ђерић, Славица Максић, 13–30. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2018.

- „Како унапредити процес иновирања школске праксе“. *Иновације у настави – часопис за савремену наставу* 30 4/2017, 1–13. Коаутори Душица Малинић, Јасмина Шефер.
- „Могућности за унапређивање истраживачке праксе у школи“. *Развој истраживачке праксе у школи*, ур. Славица Максић, Ивана Ђерић, 235–240. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2016. Коаутор Славица Максић.
- „Edukator kao reflektivni praktičar: autoetnografska studija“. *Izazovi i usmerenja profesionalnog razvoja učitelja (Izzivi in usmeritve profesionalnega razvoja učiteljev)*, ур. Tatjana Vonta, Slavica Ševkušić, 101–118. Ljubljana, Београд: Pedagoški Inštitut, Institut za pedagoška istraživanja, 2011. Коаутори Nataša Lalić-Vučetić, Jelena Pavlović.

Институт за новију историју Србије
Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета
Универзитета у Београду

БЕЗ ШКОЛЕ ШТА БИ МИ?!
ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ
ОД 19. ВЕКА ДО ДАНАС

Фотографије на корицама

Павле Шуваковић (1920–2020) као гимназијалац у Панчеву, тридесете
године 20. века (приватно власништво)

Ученици Основне школе у Свилеуви, тридесете године 20. века
(приватно власништво)

Пријем ученика, школских другова Мише Броза у Кабинету Јосипа Броза
Тита, 26. мај 1950. (Музеј Југославије)

Гимназијалке Шабачке гимназије са професорком, 1937.
(приватно власништво)

Станари Студентског града на Новом Београду, 1978.
(приватно власништво)

Тираж
150 примерака

Штампа
Чигоја штампа, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37.091(497.1)"18/20"(082)
37.091(497.11)"18/20"(982)

БЕЗ школе шта би ми?! : Огледи из историје образовања у Србији и
Југославији од 19. века до данас / [главне и одговорне уреднице
Александра Илић Рајковић, Сања Петровић Тодосијевић]. - Београд :
Институт за новију историју Србије : Институт за педагогију и
андрагогију
Филозофског факултета Универзитета у Београду, 2021 (Београд : Чигоја
штампа). - 486 стр. : илустр. ; 24 см. - (Библиотека Зборници радова /
[Институт за новију историју Србије] ; књ. 18)

Тираж 150. - Стр. 11-17: Увод / уреднице. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Биографије аутора и
ауторки с одабраним библиографијама: стр. 475-486. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-172-0 (ИНИС)

а) Образовање -- Југославија -- 19в-21в -- Зборници б) Образовање
-- Србија -- 19в-21в -- Зборници в) Школство -- Југославија -- 19в-21в --
Зборници

COBISS.SR-ID 47605257